

Inv. br. 163

NAŠE STARINE

GODIŠNJAK ZAVODA ZA ZAŠTITU SPOMENIKA KULTURE
BOSNE I HERCEGOVINE

ANNUAIRE DE L'INSTITUT POUR LA PROTECTION DES MONUMENTS
CULTURELS DE BOSNIE ET HERZEGOVINE

XII

ZAVOD ZA ZAŠTITU KULTURNO-HISTORIJSKOG I PRIRODNOG
NASLIJEDJA BOSNE I HERCEGOVINE
SARAJEVO

SARAJEVO

1969

GLAVNI I ODGOVORNI
UREDNIK

Ing arh. DŽEMAL ČELIĆ

REDAKCIONI ODBOR

IVO BOJANOVSKI, Ing arh. DŽEMAL
ČELIĆ, Dr PAVLE FUKAREK, MEHMED
MUJEZINOVIĆ, Ing arh. HUSREV RE-
DŽIĆ, Dr SMAIL TIHIĆ

TEHNIČKA REDAKCIJA

MEHMED MUJEZINOVIĆ

K O R E K T U R E

OBAVILI AUTORI

N A K L A D N I K

ZAVOD ZA ZAŠTITU SPOMENIKA KUL-
TURE BOSNE I HERCEGOVINE, SARA-
JEVO, UL. 27 JULI BR. 13a. POŠT. PRE-
TINAC 650, TELEFON 43-555

N A K L A D A

OSAM STOTINA PRIMJERAKA

Š T A M P A

GRAFIČKI ZAVOD HRVATSKE,
ZAGREB, FRANKOPANSKA 26,
TELEFON BR. 418-600

SADRŽAJ

▪ ... Dvadeset godina organizovane borbe za kulturno nasljeđe Bosne i Hercegovine	5
S P O M E N I C I K U L T U R E	
▪ <i>Ivo Bojanovski — Džemal Čelić: Kasnoantička bazilika u Brezi — Problem i konzervacija . .</i>	7
▪ <i>Ivo Bojanovski: Antička uljara na Mogorjelu i rekonstrukcija njenog torkulara</i>	27
▪ <i>Aleksandar Ninković: Konzervatorski radovi na Bobovcu</i>	55
▪ <i>Aziz Defterdarević: Pravni aspekti spasavanja starih mostova na Trebišnjici, Žepi i Drini . .</i>	61
▪ <i>Dr Smail Tihčić: Stanje i problemi spomen-obilježja</i>	93
▪ <i>Dušan Misirača: Koncentracioni logor Jasenovac 1941—1945</i>	119
▪ <i>Petar Momirović: Da li su manastir Gomionicu osnovali Mileševci</i>	127
▪ <i>Šefik Bešliagić: Novopronađeni natpisi na stećcima</i>	133
▪ <i>Radomir Stanić: Nekoliko natpisa na stećcima u okolini N. Pazara, Sjenice i Raške</i>	149
▪ <i>Šefik Bešliagić: Stećci okoline Kladnja</i>	155
Z A Š T I T A P R I R O D E	
▪ <i>Hilda Riter Studnička: Drugo nalazište paprati <i>Adiantum capillus veneris</i> L. u Bosni . . .</i>	177
▪ <i>Hilda Riter Studnička: Florističke bilješke sa obala</i>	181
B I L J E Š K E	
▪ Vrijedna zbirka Hodlerovih crteža i slika (Dr S. Tihčić)	187
P R I K A Z I	
▪ E. Duggve i H. Veters, Mogorjelo (I. Bojanovski) — Šefik Bešliagić, Popovo (Dr S. Tihčić) — Dž. Čelić — M. Mujezinović, Stari mostovi u Bosni i Hercegovini (Redakcija)	191
S L U Ž B A Z A Š T I T E	
▪ Konzervatorski zahvati na spomenicima kulture u Bosni i Hercegovini od 1965—1968 godine .	205
▪ Saopštenje Zavoda o stanju spomenika kulture i kulturnih institucija u Bosanskoj Krajini nakon katastrofalnog zemljotresa 27 oktobra 1969. g.	210

ZAVOD ZA ZAŠTITU KULTURNO-NASLIJEĐA I PRIRODE
 NASLIJEĐA BOSNE I HERCEGOVINE
 SARAJEVO

S O M M A I R E — I N H A L T — S U M M A R Y

■ ... Vingt ans de la lutte organisée pour l'héritage culturel de Bosnie-Herzégovine	5
■ <i>I. Bojanovski—Dž. Čelić</i> : Basilique de l'antiquité tardive à Breza près de Sarajevo	7
■ <i>Ivo Bojanovski</i> : L'huilerie antique à Mogorjelo et la reconstruction de sa presse (torcular)	27
■ <i>Aleksandar Ninković</i> : Traveauä de conservation au bourg Bobovac	55
■ <i>Aziz Džefterdarević</i> : Les aspects juridiques de la sauvetage de vieux ponts sur les rivières Trebišnjica, Žepa et Drina	61
■ <i>Dr. Smail Tihjić</i> : L'état et les problèmes de monuments-souvenirs de la Guerre de Libération et de la Revolution sur la teritoire de trente communes de l'ancien arondissement de Sarajevo	93
■ <i>Dušan Misirača</i> : Le camp de concentration Jasenovac 1941—1945	119
■ <i>Petar Momirović</i> : Est-ce que le monastère Gomionica était fondé par les moines de Mileševa et est-ce que ceux-ci y séjournèrent?	127
■ <i>Šefik Bešliagić</i> : Quelques inscriptions récemment découvertes sur les stećaks	133
■ <i>Radomir Stanić</i> : Quelques inscriptions sur les stećaks des environs de Novi Pazar, Sjenica et Raška	149
■ <i>Šefik Bešliagić</i> : Stećaks (Stećci) aux environs de Kladanj	155
■ <i>Hilda R. Studnička</i> : Der zweite Fundort des Venushaares— <i>Adiantum capillus Veneris</i> L. in Bosnien	177
■ <i>Hilda R. Studnička</i> : Floristische Notizen von den Drinaufern	181

DVADESET GODINA ORGANIZOVANE BORBE ZA KULTURNO NASLJEĐE BOSNE I HERCEGOVINE

Navršilo se dvadeset godina od kako u našoj Republici djeluje organizovana služba zaštite spomenika kulture. Ujedno se navršava petnaest godina od kako se pojavio prvi broj »Naših starina«, godišnjaka Zavoda za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine, do danas jedinog glasila koji se isključivo bavi spomeničkim fondom ove zemlje, njegovim proučavanjem, valorizacijom, a posebno problematikom njegove konzervacije, čuvanja i korištenja kao kulturnih vrijednosti od općedruštvenog značaja. Tim povodom osjećamo se ponukanim da iznesemo nekoliko prigodnih misli i konstatacija.

Prije pola milenija, tačnije 1468 g., potvrđen je primitak 800 zlatnih forinti »ad conservationem castris nostri Pocitel vocati« . . . Bez obzira na ondašnji i današnji smisao konzervacije, i danas nakon pet stoljeća ulaganja u Počitelj i druge naše stare gradove, dio su afirmacije kulture, istorije, pa i državnosti Bosne i Hercegovine.

Prije tri-četiri stoljeća, pojedini vakifi, osnivači značajnih spomenika bosansko-orijentalnog kulturnog kruga, često su zavještali čitave imetke za održavanje njihovih zadužbina. Ti imetci su propali, a zadužbine, u velikom broju dotrajale, nijemo upozoravaju na obaveze prema vlastitoj prošlosti.

Pred nepunih sto godina, bujrukdijom Velikog vezira od 23. jula 1874. g. zacrtane su prve upravno-administrativne norme na planu zaštite spomenika kulture; osamnaest godina kasnije Zemaljska vlada će svojom Naredbom od 27 juna 1892. g. dati instrukcije o »čuvanju istoričkih spomenika, zatim o postupku sa starinama i drugim u istorijskom i kulturno-istorijskom pogledu znamenitim objektima«.

Još 1911. godine bosansko-hercegovački sabor usvaja rezoluciju narodnog zastupnika arhitekta Josipa pl. Vancaša da se osnuje državni organ za zaštitu spomenika u Bosni i Hercegovini. Nacrt Zakona izrađen je 1914. godine, a nešto kasnije je arhitekt Josip Pospišil pripremio prijedlog za zakonsku zaštitu urbane cjeline sarajevske čaršije. Rat je omeo okončanje formalne procedure oko donošenja ovih zakonskih akata.

A zatim je slijedilo trideset godina nezainteresiranosti, nebrige, propadanja, nesvjesnog ili čak i svjesnog uništavanja spomeničkog fonda Bosne i Hercegovine. Nije zato čudo da se na završetku drugog svjetskog rata taj fond nalazio u užasno zapuštenom stanju, da je čak i stanje naše svijesti i naših saznanja o njegovoj kulturnoj vrijednosti bilo često poražavajuće.

Zar onda donošenje »Opšteg zakona o zaštiti spomenika kulture« neposredno po završetku rata, ne treba pozdraviti kao veliku tekovinu naše revolucije, dalekosežnu pobjedu socijalističke misli na planu kulturne politike naše zemlje. Osnivajući Zemaljski zavod za zaštitu i naučno proučavanje spomenika kulture i prirodnih rijetkosti Bosne i Hercegovine, koji je 1947. g. počeo funkcionisati kao samostalna ustanova, ova zemlja je prvi put u svojoj historiji dobila instituciju koja, u ime društva, snagom Zakona reguliše ova pitanja i štiti materijalne ostatke njene burne prošlosti.

Ovdje moramo podvući da je tadašnja Vlada NR BiH, dalekosežno sagledavajući značaj i potrebu dobro organizovane službe zaštite spomenika kulture, uprkos oskudici kadrova, mogla da za rukovodioca Zavoda odvoji izuzetnu ličnost, borca revolucionara, kasnijeg akademika, prof. dr Vladu Jokanovića, a za prvog dokumentaristu akademika prof. Hamdiju Kreševljakovića. Zar to nije priznanje značaja institucije u samom njenom startu. Jer trebalo se boriti ne samo za objekte, već i za naša saznanja, za našu nauku o materijalnoj kulturi, za određivanje njenog mjesta u sklopu kulturnih vrijednosti kojima raspolažemo.

Ne možemo, a da ovdje ne odamo priznanje većem broju kulturnih i javnih radnika, koji su kao službenici Zavoda ili njegovi vanjski saradnici postepeno gradili ili dograđivali ovu službu u okviru institucije ili na terenu.

Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena živi na periferiji velikih civilizacija i svojim stvaralaštvom, ili historijskom nuždom, do u duboku prošlost afirmiše principe koegzistencije. Problematika zaštite, možda upravo zato, zadirujući u najšire vremenske i društvene rasponе, ponekad traži pomirenja nepredviđenih suprotnosti, i to ne samo stavova već i materijalnih činjenica.

U radu Zavoda za zaštitu spomenika kulture sudjelovali su i sada sudjeluju arhitekti, arheolozi, historičari umjetnosti, etnolozi, orijentalisti, pravници, zatim biolozi, geolozi, šumari... U »Našim starinama« oni su, objavljujući svoje priloge, ostavili dokumente o raznim aspektima djelatnosti na planu borbe za vrijednost čovjekove sredine, ako smo u stanju da povjerenu kulturnu misiju sagledamo dovoljno duboko i široko.

Možemo biti manje ili više kritični prema dosadašnjim rezultatima, no činjenica je da su kretanja u pravcu afirmacije bosansko-hercegovačkog kulturnog nasljeđa u okviru opće jugoslavenske kulturne ostavštine u ovih dvadeset godina zabilježila ne mali broj upečatljivijih rezultata. Činjenica je da su se shvatanja izmijenila. Isto tako je činjenica da sve više raste broj objekata spašenih od propasti u posljednjem času, raste broj spomenika koje sa zadovoljstvom pokazujemo svijetu kao dio svoje prošlosti, a sve su to dokazi postepeno nataloženih rezultata dvadeset-godišnje organizovane borbe.

R e d a k c i j a

IVO BOJANOVSKI — DŽEMAL ČELIĆ

KASNOANTIČKA BAZILIKA U BREZI

Problem i konzervacija

Kasnoantičke bazilike predstavljaju zanimljive spomenike jednog vremena koje nam je vrlo slabo poznato, a koje u našoj zemlji ni inače ne obiluje ostacima materijalne kulture. Bazilika u Brezi odlikuje se — među ostalim spomenicima te vrste u Bosni i Hercegovini — ne samo svojom veličinom i relativno dobrom sačuvanošću nego i specifičnim arhitektonskim rješenjem i svojim prostorno-plastičnim vrednotama.

Građena po originalnoj koncepciji koja nema analogija ni na širem prostoru, posebno se ističe bogatstvom dekorativne plastike (stupovi, kapiteli, konzole u obliku životinjskih protoma itd.). Originalnost ovih kamenih ukrasa nije samo u tome što su stupovi tokareni, tj. rađeni u tehnici bliskoj obradi drveta, nego i u osebnosti oblika i bogatstvu motiva. Kapiteli iz Breze, neobične forme, podsjećaju također na drvorezbarsku tehniku i nemaju paralela u antičkoj ni kasnijoj, srednjovjekovnoj umjetnosti¹, iako se donekle mogu uklopiti u organski razvoj umjetničkih stremljenja ranog srednjeg vijeka. Ornamentat je, po Sergejevskom, mješavina klasičnih, sirijskih i još nekih nama nepoznatih elemenata — kojih ima u većini², a za koje u jednom kasnijem radu smatra da su domaći, tj. ilirski³.

Sve to objekt iz Breze čini zanimljivim ne samo za uži krug stručnjaka nego i za širu javnost. Stoga je još 1961. godine jedna stručna komisija Zavoda za zaštitu spomenika kulture BiH (Bešlagić, dr Pašalić, Sergejevski, Bojanovski, Sušnik i Biško) utvrdila da postoji puna naučna i društvena opravdanost da se ruševina bazilike sačuva i u prvoj fazi konzervira, a kada za to sazriju uslovi, da se djelomično i restaurira, napose njezin arhitektonski dekor. Tako uređen objekat, uklopljen u parkovnu površinu rekreacionog centra u Brezi, bio bi atraktivan i edukativan eksponat⁴. Izuzetno povoljan položaj Breze u odnosu na Sarajevo također je govorio u prilog tome da se bazilici u Brezi, kao tumaču umjetničkih, tehničkih i ekonomskih dostignuća jednog dalekog, nama slabo poznatog vremena (V—VI st. n. e.), tj. vremena velike seobe naroda, o kojem inače nemamo dovoljno pisanih spomenika, posveti puna pažnja i da se sačuva u svom integralnom stanju kao dio kulturnog nasljeđa. Napokon, konzervacija i prezentacija ovog značajnog spomenika kasne antike — na kojem se nesumnjivo manifestiraju i domaća autohtona umjetnička dostignuća Ilira — predstavlja i indirektno priznanje prof. Sergejevskom, zaslužnom istraživaču antičke i ilirske umjetnosti kod nas, čije je ime usko povezano i za baziliku u Brezi.

Bazilika u Brezi kao naučni problem

Kasnoantičku baziliku u Brezi otkopao je još 1930. godine dr Gregor Čremošnik, kustos Zemaljskog muzeja u Sarajevu. Čremošnik je rezultate iskopavanja objavio samo u obliku preliminarnog izvještaja, u kojem je prof. Sergejevski obradio poznati rimski natpis Ulpije Prokule iz Breze — nađen kao spolij u ruševinama bazilike —, na kojem

se spominje i jedan princeps Desitiatium, tj. prvak ilirskog plemena koje je živjelo u području oko današnje Breze.⁵ Iako iskopavanje u Brezi nije 1930. i 1931. godine završeno, iskopine su bile zatrpane, a veći broj bogato ornamentiranih fragmenata dekorativne plastike prenesen u Zemaljski muzej u Sarajevu.⁶

¹ D. SERGEJEVSKI, *Kulturna istorija BiH, Doba rimske vladavine*, Sarajevo 1955, str. 106.

² Ibidem.

³ D. SERGEJEVSKI, *Iz problematike ilirske umjetnosti, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja*, knj. I, Sarajevo 1965, str. 137—138.

⁴ Arhiv Zavoda za zaštitu spomenika kulture BiH u Sarajevu, br. 03-506-4/61 od 22. IV 1961. g.

⁵ Dr. G. ČREMOŠNIK und D. SERGEJEVSKI, *Gotisches und römisches aus Breza bei Sarajevo*, *Novitates Muzei Sarajevoensis*, No 9, Sarajevo 1930, str. 9. Cf. *Spomenik SKA*, 93, br. 10 i 11 i *SARIA V, Dalmatia u PW RE, Suppl. VIII*, šp. 34, gdje se daje i ostala literatura.

⁶ D. SERGEJEVSKI, *Vodič po zbirci kamenih spomenika Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, Sarajevo 1947, str. 26. i 27.

Već u početku, dakle još prije nego što je objekt bio u cijelosti otkopan, pojavile su se u interpretacijama stručnjaka dileme kako o karakteru plastike i postanka građevine, tako i o njenom tlocrtnom rješenju⁷. Oslanjajući se naime na nalaz runske abecede, tzv. *futhark*, u svemu 20 znakova uparanih u jedan fragment stupa, Čremošnik je ove rune pripisao istočnim Gotima, koji su u našim krajevima vladali krajem V i početkom VI stoljeća (493—555), a u tim kapitelima neobične forme i izrade i u »drvenom« stilu brezanske plastike vidio začetak gotičkog stila u umjetnosti, pa je iz svega toga zaključio da su graditelji crkve u Brezi bili arijanski Ostrogoti. Zbog boljeg poznavanja problema citiramo Čremošnikovo mišljenje **in extenso**:

»Die Ausgrabungen (...) führten in kürzester Zeit zu unerwarteten Resultaten, denn sie ergaben einwandfrei, dass die Säule mit dem Runenalphabet in oder vor einer Kirche stand, welche von Goten erbaut, später aber (...) durch Brand vernichtet wurde. Das Innere der Kirche war mit Säulen und Kapitellen geschmückt, welche eine klare Vorstellung von der Kunst der Goten ergeben. Die eigenartigen Kapitellen führen uns zur Ueberzeugung, dass der »gotische Stil«, soweit er sich auf eines der charakteristischen Merkmale,

⁷ ČREMOŠNIK, dj. nav. u bilj. 5. Čremošnik uz ovaj preliminarni izvještaj nije donio plan bazilike. Plan je objavio tek D. SERGEJEVSKI, Plan der frühchristlichen Basiliken Bosniens, Akten des XI internationalen Byzantinisten-Kongresses, München 1960, str. 564 sl. 37, ali netačan. Isti je plan objavila I. NIKOLAJEVIĆ, dj. nav. u bilj. 13, sl. 1. Plan koji daje H. VETTERS, Mogorjelo, ein spätantiker Herrsitz in Dalmatien, Wien-Graz-Köln 1966, str. 50, sl. 23 nije, dakle, Čremošnikov plan, kako to navodi Veters.

⁸ Ibidem, str. 2.

⁹ Na nav. mj. str. 5.

¹⁰ H. ARNZT und H. ZEISS, Die einheimischen Runendenkmäler des Festlandes, S. 143 i d, Tabla VII.

auf den Spitzbogen bezieht, mit vollem Recht seinem Namen führt und tatsächlich auf die Goten zurückgeht».⁸

Štaviše, dva runska znaka na jednom fragmentu kapitela (»d« i »th«) bila su piscu dokaz da su upravo »... dass Gotenhände an dem tätig waren«.⁹

Međutim, uskoro se pokazalo — ukoliko se uopće o runama radi — da rune iz Breze ne pripadaju istočnim Gotima nego Alemanima, drugom germanском plemenu.¹⁰ Značaj runa bio je umanjen i činjenicom da su se na pojedinim fragmentima stupova uz runske našli i latinski grafiti (latinski alfabet, riječ (*mise*)*ricordia*, ime (*P*)*aulinus*, pa čak i crtež konja), pa su Arnzt i Zeiss s pravom iznijeli mišljenje da se ovdje radi ili o klesarskim oznakama ili o nekim magičnim formulama.¹¹ Čremošnikova teorija o »gotском stilu« u Brezi bila je već time poljuljana. Potaknut možda upravo time, unio je Sergejevski u ovo pitanje novu komponentu, nabacivši misao (1943) da ovaj spomenik pokazuje (možda) neke karakteristike epihorske ilirske umjetnosti.¹²

Tako su se pomalo formirala dva oprečna shvaćanja o stilu, karakteru i porijeklu dekorativne plastike iz Breze, a s tim u vezi i same bazilike.¹³ S jedne strane imamo mišljenje dr Čremošnika (koji o tome kasnije više nije pisao!) o istočnogotском porijeklu ove umjetnosti, koje je kasnije podržao

¹¹ Ibidem.

¹² Archäologische Forschungen in Bosnien in den Jahren 1920-1940, Südost-Forschungen 8 (1943), str. 173: »Doch wissen wir nicht, war diese (sc. unbekanten Erbauern) gewesen sind; ob wir sie die Alemanen oder den Vertretern eines anderen deutschen Stammes verdanken; oder müssen wir diese Kunstformen der illyrischen Volkskunst zuschreiben?«. Usp. i njegov rad nav. u bilj. 3, str. 137-138.

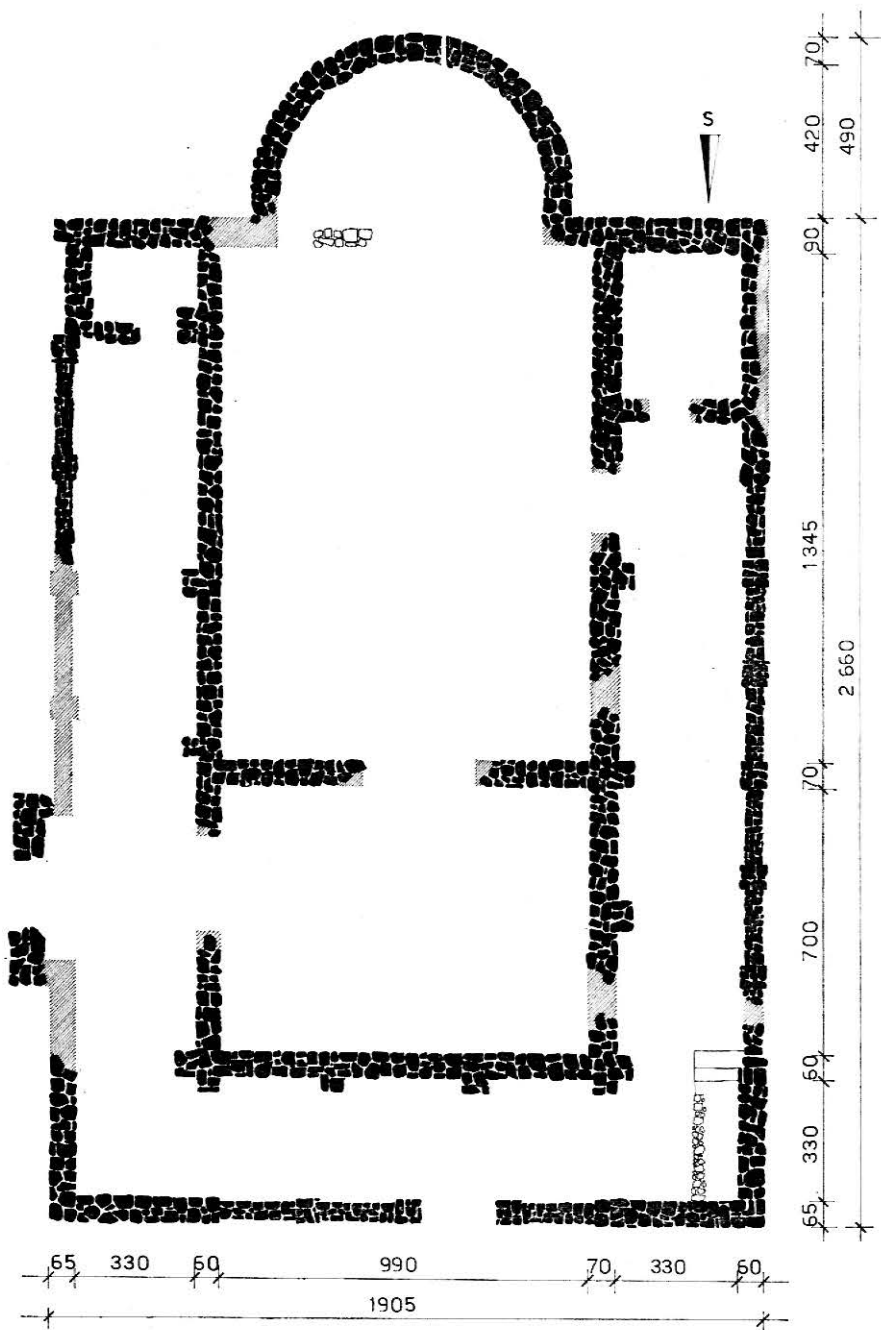
¹³ O tome opširnije vidi u raspravi I. NIKOLAJEVIĆ, Beleške o nekim problemima ranohrišćanske arhitekture u Bosni i Hercegovini, iz Zbornika radova Vizantološkog instituta, knj. X, Beograd 1967, str. 100-104. i 108-111.

Breza — stanje apsida pred početak konzervatorskih radova 1962 g.

Dio otkopanog zida u tehnici »opus spicatum«; vidi se gnjezdasto ugrađena muljka koja se raspala.

Breza — tlocrtni snimak arheološkog nalaza objekta. Iskrceni dijelovi zidova u crtežu su koso šrafirani.

i Abramić, a u novije vrijeme indirektno i Basler¹⁴ a s druge strane mišljenja Sergejevskog i Karamana koja se više priklanjaju shvaćanju o ilirskom karakteru ukrasa iz Breze i koja se zasnivaju na analizi osebujne i originalne plastike, koja u formalnom pogledu ima karakter drvoreza (*Holzschneitstil, stile ligneo*), koji je — po Sergejevskom — »tako-

reći prevod oblika i ornamenata sa drveta u kamen«.¹⁵ Karaman smatra da upravo iz te plošne i stilizirane plastike u stvari izbija ilirska tradicija, ali i on u jednom kasnijem napisu — s obzirom na rune — ipak ostavlja mogućnost da se ostaci iz Breze pripišu Gotima, odbijajući — dakako — Abramićevo mišljenje, izneseno na raznim nauč-

¹⁴ Kulturna istorija Bosne i Hercegovine, Kasnoantičko doba, Sarajevo 1966, str. 331: »Dakako da su rune na stupu iz Breze uvjerljiv putokaz gdje bismo mogli tražiti arijansku bogomolju«, i na str. 339: »Ucrtane

rune na jednom od stupova nameću nam misao da je ova bazilika služila istočnim Gotima kao bogomolja«.

¹⁵ D. SERGEJEVSKI, Kult. ist. BiH (1955), str. 106.

nim skupovima, da se sve skulpture tzv. »drvenog« stila pripišu Gotima.¹⁶ Nešto slično dozvoljava i Sergejevski kad se pita: »Ko su bili graditelji tih malih bazilika? Domoroci — Iliri? Svakako u većini slučajeva! Ali možda su i Goti doprinijeli svoj udio u tu arhitekturu? Moguće je i to.«¹⁷ Ili na drugom mjestu: »Ostaje zasada otvoreno pitanje, da li je bazilika (u Brezi) bila sagrađena od Gota (Ostrogota), koji su tada vladali Ilirikumom, za njih, po njihovim uputama ili ne.«¹⁸

Stavovi Sergejevskog i Karamana uticali su s vremenom i na Abramića, a tome je svakako doprinio i Dyggve, koji u svojim napisima o umjetnosti Ostrogota u antičkoj Dalmaciji nije prihvatio Čremošnikovu tezu o gotskoj crkvi (i stilu) u Brezi.¹⁹ Abramić je naime još na IV i IX međunarodnom kongresu bizantologa (1934. u Sofiji, a 1953. u Solunu) zastupao mišljenje o istočnogotskom porijeklu bazilike u Brezi. Takvo je shvaćanje ušlo i u enciklopediju.²⁰ Abramić je pripisivao istočnim Go-

Dijelovi zidova bazilike u Brezi nakon preliminarnе konzervacije 1961 g.

tima ne samo plastiku iz Breze nego i čitav niz drugih spomenika koji »imitiraju« tehniku drvoreza.²¹ Ipak, i Abramić je s vremenom — kako smo naglasili — izmijenio svoje poglede o gotskoj umjetnosti u Dalmaciji i uskladio ih sa mišljenjem Karamana i Sergejevskog. Tako, govoreći u Spoletu (1955) o Ostrogotima i njihovoj umjetnosti u antičkoj Dalmaciji, Abramić opravdava Čremošnika što je upao u grešku i u kapitelima neobičnog oblika i »drvenog« stila iz Breze vjerovao da vidi začetke gotičkog stila u umjetnosti.²² Upoređujući naime plastiku iz Breze s onom iz Zenice, Dabrovine i drugih bazilika, kao i sa brojnim reljefnim prikazima epihorskih božanstava prirode (Silvana, Dijane i Nimfa), koji su također izvedeni u plošnom i stiliziranom reljefu, i Abramić dolazi do zaključka da su Ostrogoti već zatekli u Dalmaciji taj, kako on kaže »drveni stil« (*stile ligneo*), kao izraz narodne umjetnosti aborigena, tj. domaćeg ilirskog starosjedilačkog stanovništva. Ali i on, kao i Karaman i Sergejevski, dopušta da su i Ostrogoti »mogli graditi vlastite crkve kako u Solinu tako i u unutrašnjosti zemlje.«²³

Tako su se još za života Čremošnika (umro 1958) uglavnom uskladila mišljenja trojice glavnih učesnika u raspravi oko interpretacije dekorativne plastike iz Breze. Plastika tzv. »drvenog« stila, kojoj pripada najvećim dijelom i ona iz Breze, ne pripada dakle Gotima, nego predstavlja tradiciju domaće umjetnosti, ali može se govoriti i o Gotima kao nosiocima pojedinih ostvarenja, pa nije isključeno da su Ostrogoti svoj udio doprinijeli i u Brezi.

Ova je misao zaokupljala prof. Sergejevskog sve do njegovih posljednjih dana, kao što se to vidi iz materijala koji od njega potiču. To je i bio osnovni razlog koji ga je potakao da 1959. godine obnovi iskopavanje u Brezi, koje je imalo reviziorni karakter.²⁴

Osnovni konzervatorski problemi

Kao što se iz izloženog vidi, rasprava o nalazima iz Breze vođena je isključivo o runama i plastici, dakle o elementima koji nemaju izravnu vezu sa arhitekturom građevine i specifičnostima njezina plana. Sa konzervatorskog gledišta primarni aspekt problema je sam objekat, ili još bolje njegovi arhitektonski ostaci. Postavlja se, dakle, pitanje: kako

je bazilika izgledala kao građevina koju treba konzervirati, pa i djelomično restaurirati, dakle pitanje koje nije do kraja riješeno. Problemi oko runa i plastike od sporednijeg su značenja za konzervaciju, tj. eventualno oni mogu biti samo pomoćni, dopunski elementi u traženju idejne rekonstrukcije bazilike. Konzervator je pri tome svakako mo-

¹⁶ L.J. KARAMAN, Stari Iliri i umjetnost, dnevnik Hrvatski narod, Zagreb, 15. IX 1944; ISTI, Razgovori o nekim problemima domaće historije, arheologije i historije umjetnosti, Anali Hist. inst. JAZU, god. VI-VII, Dubrovnik, 1957-1959, str. 41 i d., posebno na str. 43. Cf. I. NIKOLAJEVIĆ, n. dj., p. 100-104.

¹⁷ Kult. ist., str. 109.

¹⁸ Arheološki pregled 1959, str. 94.

¹⁹ History of Salonitan Christianity, Oslo 1951, str. 64; ISTI, L'influence des Gothes à Salone, Actes du VII-e congrès des études byzantines, Byzantion, Burxelles, 1949, p. 73-77, T. XIX.

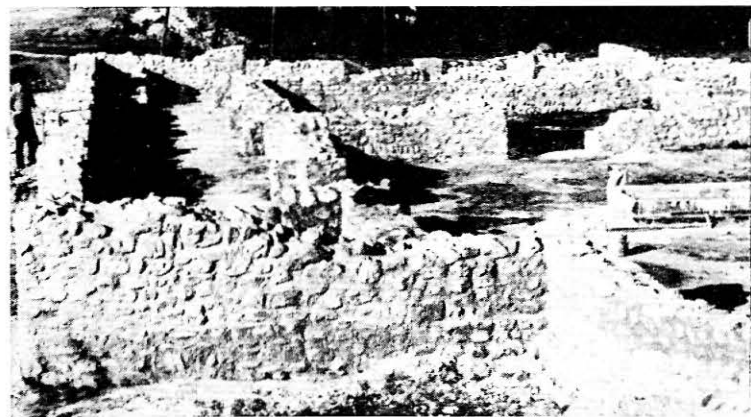
²⁰ Hrvatska enciklopedija, III (1942), str. 141.

²¹ Vidi o tome kod KARAMANA, Anali, nav. mj., bilj. 16 i NIKOLAJEVIĆ, nav. mj.

²² Gli Ostrogoti nell'antica Dalmazia, Settimane di studio del Centro italiano di studi sull'alto medioevo, III (1956), p. 38: »Nei capitelli di forma insolita e di stile ligneo il professore Čremošnik, direttore dello scavo, credeva di vedere i primordi di uno stile gotico. Dobbiamo perdonare allo scavatore quest' errore, giaché è scienziato per i studi archivistici«.

²³ Nav. dj., str. 40: »Ciò dimostra che gli Ostrogoti avevano trovato questa maniera caratteristica di eseguire bassorilievi già fra la popolazione indigena illirica, quando immigrarono nella antica Dalmazia«.

²⁴ Arheološki pregled 1959, str. 93-95.

Breza — jugozapadni ugao nakon konzervacije 1965 g.

rao da vodi računa da li je i u kojoj mjeri i dekorativni element uticao na arhitektonsko oblikovanje same bazilike, pogotovo zato jer je restauracija uključivala i djelomičnu obnovu arhitektonske plastike. Ipak, i bez toga je bilo potrebno bar ukratko iznijeti historijat rasprava, koje je među stručnjacima izazvala pojava bazilike u Brezi, već i zbog toga da bi se što reljefnije istakao značaj i vrijednost objekta u razvoju umjetnosti, a time i sva složenost problematike pred kojom se našao konzervator, prilazeći delikatnom zahvatu. Osnovno je bilo da se spomenik tako bogat originalnom arhitektonskom plastikom i tako osebujnih arhitektonskih oblika sačuva u što autentičnijem stanju i u svom čistom izrazu. A kako to postići bez čvrste osnove?

²⁵ ABRAMIĆ, nav. dj., bilj. 22: »... la pianta non è sicura e completa essendo lo scavo improvvisamente interotto«.

²⁶ V. bilj. 7. Sergejevski izričito kaže: »Die Basilika von Breza ist nicht vollständig ausgegraben und solange die Ausgrabung nicht zu Ende geführt, möchte ich nicht über ihren Plan sprechen«.

²⁷ Kult. ist. BiH, str. 106. — Kraći opis daje u Südost-Forschungen 8 (1943), p. 172-173: bazilika je duga 27 m, orijentirana južno-sjeverno, sa istaknutom polukružnom apsidom, sa tri broda; popodena je estri-

Iskopavanja iz 1930. i 1931. godine otkrila su (po Čremošniku) objekat dug 27, a širok 19 m, ali kako iskopavanja nisu privedena kraju, nisu bila do kraja sagledana ni sva pitanja; posebno plan bazilike ostao je nejasan,²⁵ pa Sergejevski u jednom kasnijem napisu o planu ne želi ni da govori.²⁶ Kao osobitu karakteristiku objekta Sergejevski ističe tek jedno: »Ona ima empore, tj. galerije sa strane naosa, sa stupovima — pojava dosada nepoznata u Bosni i Hercegovini«.²⁷ Međutim, u toku revizionog iskopavanja Sergejevski je izmijenio mišljenje u ovom važnom pitanju, pa je u konačnom rezultatu otpala pretpostavka o postojanju empore (galerija, matronejona), iako je ranije od samog Sergejevskog bila izražena u tri navrata.²⁸

To je upravo i bio osnovni arhitektonski i konzervatorski problem, da li je bazilika bila trobrodna i sa emporama, kako su ranije tvrdili i Čremošnik i Sergejevski, ili se možda radi o drukčijoj dispoziciji njenih unutarnjih prostora.

Govoreći u toku revizije (1960) o nekim važnijim momentima koji nisu bili obuhvaćeni planom iz 1931. g., Sergejevski se i sam pita: »Jedno od osnovnih pitanja je gdje su stajali stupovi? Na osnovu ovogodišnjeg iskopavanja može se tvrditi da su stupovi stajali na vanjskim zidovima, a ne na unutrašnjim kako je pretpostavljao dr Čremošnik. Da li je naokolo postojala vanjska galerija? Ili su stupovi stajali na visokim četvrtastim bazamentima? Ili na niskom zidu-prsobranu? Da li su sve tri strane (istočna, sjeverna i zapadna) bile u tome pogledu jednake? Ili je položaj stupova na raznim stranama bio različit«.²⁹

hom. a pokrivena drvetom. Pretpostavlja da je i namještaj bio od drveta. Za brojne stupove na kompletima ističe: »Doch stand keine Basis in situ, kein Fundament oder Platz für eine Säulenbasis wurde festgestellt. Die Säulen lagen gestürzt meistens in den Seitenräumen längs der Innenwände«. Iz navedenog je Sergejevski zaključio da su stupovi ukrašavali empore: »Das alles nötig uns. anzunehmen, dass es Emporen gab, die mit diesen Säulen geschmückt waren«.

²⁸ V. bilj. 5, 7. i 12.

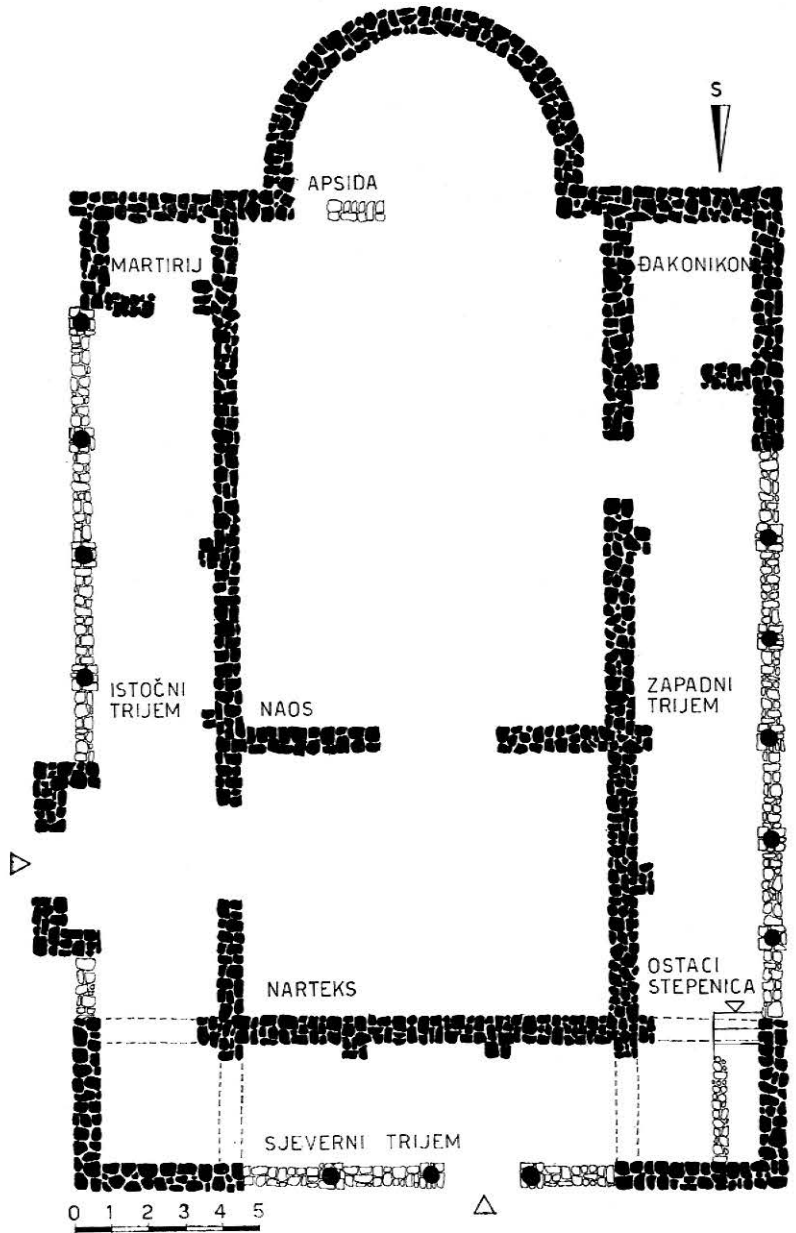
²⁹ Arhiv Zavoda br. 03-521/60 od 1. VIII 1960.

Breza — apsidalni dio bazilike nakon završene konzervacije 1965 g.

Breza — primjer manjeg stupa sa ciborija (?) ili sa bifore (?).

Breza — restauracija objekta nakon provedenih analiza. Tlocrt.

»Sva navedena pitanja — kaže dalje — moraju se još rješavati (iskopavanjem)... Svakako će u rješavanju ovih pitanja pomoći i traženje analogija, na pr. u Siriji«. Osim tih, nametala su se još neka pitanja koja je Sergejevski formulirao na slijedeći način: «Kuda su vodile stepenice i za što je mogao da služi onaj gornji prostor kuda su stepenice vodile i kome su te stepenice bile namijenjene, a zatim i pitanje vrata, tj. ulaza u baziliku i pojedine prostori-je.»³⁰

Godinu dana kasnije (1961), kad je objekat bio već gotovo u cijelosti otkopan, Sergejevski je bio još konkretniji: «Očistili smo prostor na zapad od zapadnog zida bazilike u dužini čitave bazilike, a u širini od 5 do 6 metara. Pri tome je nađen izvjestan

broj odlomaka i dijelova srušenih stupova. Položaj tih nađenih objekata dozvolio nam je da konačno odredimo stajalište stupova u zgradi, koje je prije bilo pod sumnjom, drugim riječima da odredimo arhitekturu bazilike (ne empore, nego portik naokolo)».³¹

Sergejevski je, dakle, u toku revizionog iskopavanja izmijenio ranija shvaćanja u bitnim pitanjima prostorne koncepcije bazilike. Smrt ga je spriječila (10. decembra 1965) da publicira te rezultate, a to je konzervatora dovelo u veliku nepriliku: morao je konzervirati i djelomično restaurirati vrlo osjetljiv objekt, za koji sam autor iskopavanja nije mogao dati idejnu rekonstrukciju, a o kojem je prije i poslije revizije dao sasvim oprečna tuma-

³⁰ Ibidem.

³¹ Arhiv Zavoda br. 03-102-1/62 od 24. I 1962.

čenja, od kojih su ona ranija već bila ušla u stručnu literaturu.

Za života Sergejevskog konzervator se, razumljivo, orijentirao na neposredni kontakt s autorom iskopavanja. Na taj način nije dolazila u pitanje autentičnost otkrića, shvaćena — dakako — u relativnom smislu, tj. koliko se uopće može govoriti o autentičnom tumačenju jednog arheološkog objekta s obzirom na stupanj njegove sačuvanosti, a u vezi

s tim na tumačenja pojedinih nejasnih pitanja tako reduciranog objekta. Na žalost, još prije nego što je konzervatorsko-restauratorski zahvat bio završen, zapravo još u pripremnom stadiju restauracije, prof. Sergejevski je umro. Ostali su jedino objavljeni podaci i oni koje je prof. Sergejevski stavio na raspolaganje arheologu Zavoda, kao organizatoru i rukovodiocu zahvata.

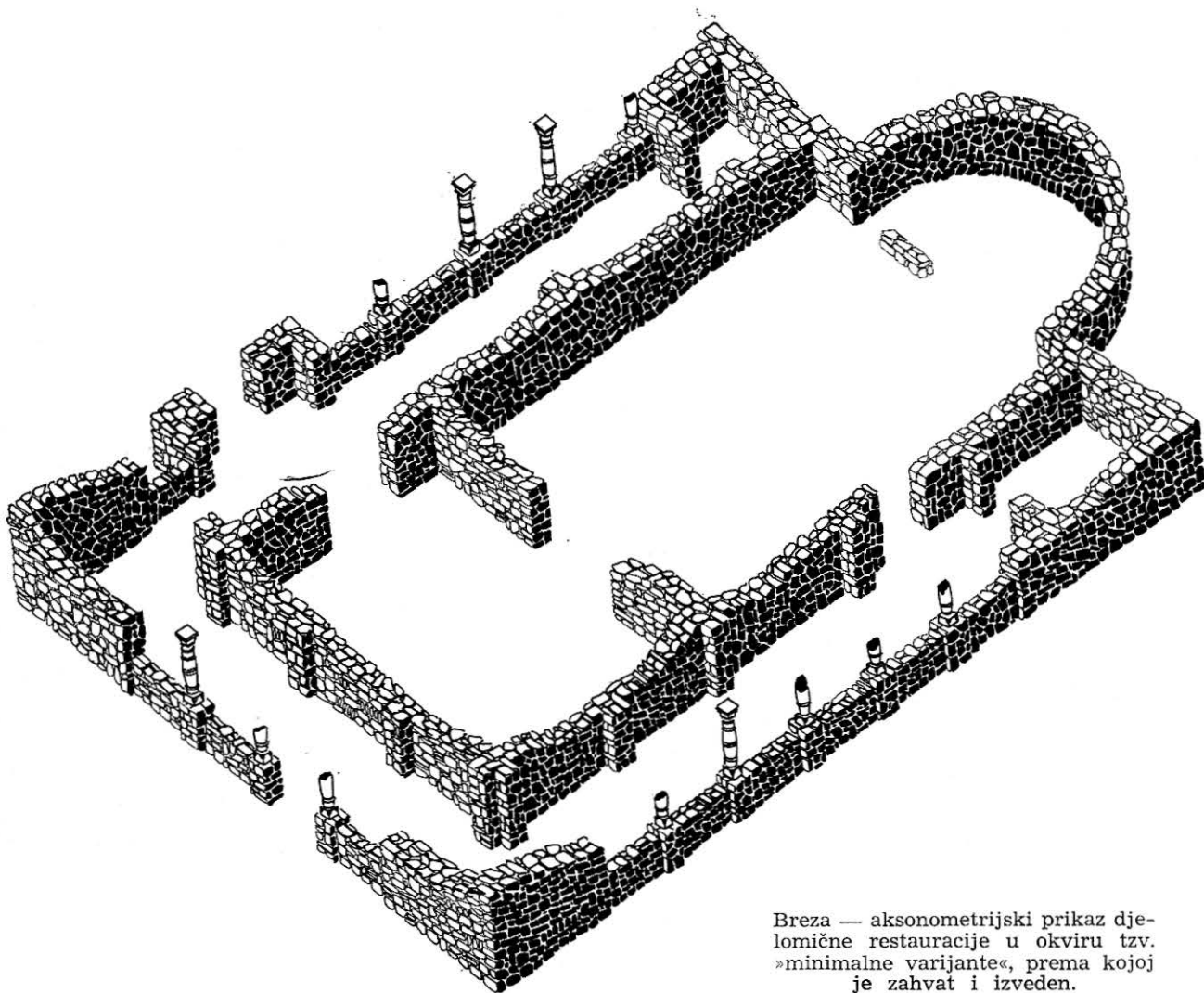
Podaci o arheološkim ostacima bazilike

Ono što je Sergejevski napisao o bazilici u Brezi, a posebno o njejoj arhitekturi, bilo je vrlo malo, a nakon revizije ni to se nije moglo upotrijebiti (tri broda, empori!). Jedini objavljeni izvještaj o re-

vizionom iskopavanju vrlo je kratak i u njemu se o pojedinostima plana i ne govori.³² Tu se samo konstatira da je o pojedinostima plana rano govoriti i da se već tada (1959) zapažaju izvjesne osobi-

³² D. SERGEJEVSKI, Iskopavanje bazilike u Brezi, Arheološki pregled 1959, str. 93-95. — U kraćoj bilješci objavljenoj u Arheološkom pregledu 1960, str. 128-129. Sergejevski navodi jedino to da se plan bazilike raz-

likuje od uobičajenog plana starokršćanskih bazilika u BiH i ostalim krajevima Balkana, pa je cilj revizije da se tačno ustanovi plan i način gradnje.

Breza — aksonometrijski prikaz djelomične restauracije u okviru tzv. »minimalne varijante«, prema kojoj je zahvat i izveden.

Dio restaurirane kolonade.

tosti, od kojih navodi dvije: da je krstionica vjerojatno bila smještena u posebnoj zgradi, a bazilika da je orijentirana prema jugu, što je izuzetak.³³ Nešto više podataka nalazi se u izvještajima koje je Sergejevski slao Zavodu, a koji su trebali da posluže kao baza za projektiranje zahvata.³⁴

Iako 1960. godine iskopavanje nije bilo završeno, Sergejevski je iz dotadašnjih rezultata izvukao slijedeće zaključke:

»a) Dimenzije bazilike su velike, veće nego kod drugih bosanskih bazilika,

b) Orijentacija (prema jugu) neobična je,

c) Bazilika ima originalni plan koji se razlikuje od uobičajenog plana tzv. bosanskih bazilika. Ali, u isto vrijeme ona se razlikuje i od plana bazilika u drugim krajevima, ukoliko mogu o tome prosudivati, ne praveći opsežnijih istraživanja,

d) Krstionica koja je u bosanskim bazilikama redovno smještena pod istim krovom (u lijevoj prostoriji) nije bila nađena, tj. pretpostavljamo posebni baptisterij pored zgrade, bazilike,³⁵

e) Ulaz u baziliku bio je sa strane, kako se to često sretne u Siriji,

³³ Ibidem.

³⁴ Materijali iz ostavštine prof. Sergejevskog, koji se nalaze u Zemaljskom muzeju u Sarajevu, nisu nam bili pristupačni.

³⁵ Sergejevski je uporno u toku revizionog iskopavanja tragao za baptisterijem, sondirajući na više mjesta uz baziliku, ali bez uspjeha. Jedino je desno od fasade bazilike otkopao temelje neke zgrade i utvrdio

f) Nađeni arhitektonski komadi razlikuju se svojim oblikom i ornamentom od uobičajenih u to doba u rimskim provincijama analognih komada,

g) Napokon treba spomenuti i nađeni urezani gotski futark (abecedu).³⁶

Iz svega gore navedenog Sergejevski je izvukao zaključak da se u Brezi radi o katedrali, tj. sjedištu biskupa, i to vjerojatno gotskog (arijanskog).³⁷

Sličnu misao iznio je i u Dnevniku iskopavanja za 1959. g., gdje za baziliku kaže: »... i planom se razlikuje od ostalih bosanskih bazilika — posve je vjerojatno da je arijanska, tj. gotska.«³⁸ Da je u istom uvjerenju ostao i do kraja iskopavanja, vidi se iz Dnevnika za 1962. g., u kojem kaže da je »9. juna počelo iskopavanje bazilike i gotskog naselja u Brezi.«³⁹

da je uz baziliku sa zapadne strane stajala kuća većih razmjera. Bazilika je bila sagrađena na čistom terenu, a naokolo nje se razvilo naselje.

Sudeći po kazivanjima mještana, vlasnika pojedinih parcela, — s kojima smo razgovarali — parcele uz Stavnju pune su zidina, a tako isto i one prema zapadu i jugu od bazilike (temeljni zidovi i betonski podovi). Navodno je sjeverno od bazilike u jednoj gomili kamena nađen veći kamen sa natpisom. Kamen je — po pričanju mještana — ugrađen u pravoslavnu crkvu, koja se gradila 1925. godine. Mještani su Sergejevskom pričali i o »magazama« — kako se obično po Bosni nazivaju kasnoantičke grobnice na svod — u blizini crkve, ali ih Sergejevski nije pronašao na onom mjestu, na kojem su navodno stajale (Izvještaj i Dnevnik za 1960. g.) Sve to ukazuje da je bazilika stajala u centru jednog — vjerojatno urbanog — naselja i da se naokolo bazilike, osim aneksa koji obično prate ovakav objekat, nalazilo i građansko naselje, kojem je crkva služila. Pri tome je bazilika ipak bila izolirana od ostalog prostora, što je jedan od sirskih elemenata urbanog planiranja (TESTINI, *Archeologia cristiana*, p. 719). — Substrukcije zgrada naokolo bazilike još su djelomično sačuvane, ali ih sve više nestaje. Tako je 1966. g., prilikom gradnje kuće, Mehmed Mehmedovski iskrčio jedan antički objekat (uz samu Stavnju), a materijal ugradio u kuću.

³⁶ Arhiv Zavoda br. 03-611-4/60 od 1. VIII 1960. g.

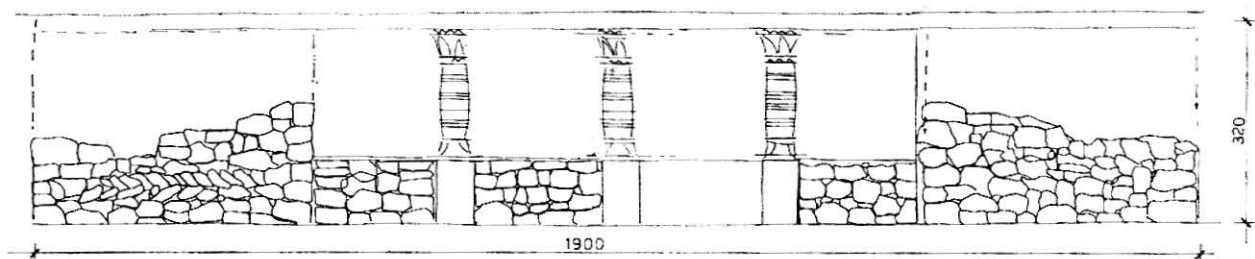
³⁷ Ibidem.

³⁸ Arhiv Zavoda br. 05-157-26/68 od 26. XI 1968. g.

³⁹ Ibidem.

Ekipa stručnjaka na iskopanom objektu 1961 g. S lijeva na desno: M. Biško, D. Sergejevski, E. Pašalić, C. Sušnik i Š. Bešlagić.

Skica restauracije fasade bazilike po Sergejevskom

Vrijedan podatak za razumijevanje porijekla bazilike imamo u izvještaju za 1961. g., gdje kaže da u apside nije bilo *sepulkruma* ispod poda, a da je sa sjeverozapadne strane bazilike stajala neka veća zgrada, te da prema tome nije postojala *basilica gemina*.⁴⁰ Napokon, kao najvažniji arheološki nalaz opisuje tri stilizirane veprove glave, sve tri različite u potankostima i po umjetničkom izrazu, za koje smatra da nemaju analogija.⁴¹ Sve tri spomenute protome, a uz njih i fragment ovnujske glave (protome), nađene su u prostoru iza apside.⁴¹

To bi uglavnom bili podaci koje je Sergejevski ustupio Zavodu za izradu djelomične restauracije ove bazilike. Tome još treba dodati geodetski plan bazilike, kao i idejnu skicu rekonstrukcije prizemnog dijela sjeverne fasade, koju je Sergejevski svojeručno izradio, ali samo u konceptu.⁴²

Dobrih podataka za razumijevanje ovog objekta ostavio je i Čremošnik u svom opširnom i korektnom opisu bazilike.⁴³ Opis nije potpun, jer bazilika nije u cjelini bila otkopana, a ni mjere nisu uvijek tačne. Zbog toga, vjerojatno, Čremošnik i nije dao plan bazilike. Zanimljiva su njegova zapažanja o maloj prostoriji u dnu istočnog portika (trijema) za koju smatra da predstavlja baptisterij. Obilni ostaci grube keramike u ovoj prostoriji⁴⁴ ukazuju na boravak Slavena u porušenom objektu. Nalaz grube slavenske keramike, ukrašene ornamentom pomoću češlja (*Kammstrichmuster?*), na više mjesta u bazilici potvrđuje i Sergejevski.⁴⁵ Po Čremošniku je crkva imala estrih-pod, dobro, sačuvan, debljine do 20 cm (kreč, pijesak i šljunak).⁴⁶ U svim prostorijama je pod bio posut pepelom, debelim do 1 cm, što je očiti znak da je zgrada stradala u požaru, a ujedno i dokaz da je imala drveni krov.⁴⁷ I Čremošnik spominje stepenice u prednjem dijelu trijema, koje, čini se, vode u godnji sprat. Za stupove podvlači da su nejednake debljine, te da im ne odgovaraju ni pojedinosti ornamenta.⁴⁸

To su, eto, bili podaci koji su nam stajali na raspolaganju za veoma delikatnan zahvat djelomične restauracije portikata bazilike. Ipak, svi ti podaci,

iako prilično obilni, nisu pružali dovoljan oslon za jedan takav zahvat kakav je djelomična restauracija jedne tako neobične građevine. Stoga je zahvatu trebalo pristupiti vrlo oprezno i ići samo do granice koja ne prelazi ono što nikako nije bilo sporno.

Za života prof. Sergejevskog izrađene su dvije varijante projekta restauracije. Maksimalna varijanta predviđala je obilniju elevaciju zidova, naročito onih koji zatvaraju naos, dok se minimalna zadržavala (uglavnom) na visinama koje su bile utvrđene arheološkim iskopavanjima (izuzev dogradnje apside), ali sa bogatijom obnovom arhitektonskog dekora (stupova i kapitela).

S obzirom da se u Komisiji za poslove arheologije Zavoda postavilo pitanje autentičnosti i tako zamišljene restauracije (u vidu minimalne varijante), bio je još jednom konzultiran i prof. Sergejevski, koji je dao i svoje pismeno mišljenje: »*Stavim se da je rekonstrukcija tzv. minimalna autentična; zidovi između stupova moraju biti visoki cca 1,00 m i ravni*. Poželjno je da ukrasnih dijelova bude *rekonstruirano više*«. ⁴⁹ Time je Sergejevski još jednom potvrdio da se radi o objektu sa portikatom, a bez empora.

Bilo je također nejasno, kako je izgledala istočna strana crkve, tj. zid uz uzlazni portal, koji je bio jako iskrčen. Autentično tumačenje Sergejevskog glasi: »*Prekid u zidu na ovom mjestu ne predstavlja vrata nego je nastao prilikom kopanja kanala u novije vrijeme, a proveden je ukoso kroz cijeli objekt*. Ulaz u portik bio je tačno u pravcu vrata koja vode u predvorje crkve, ali su njegovi arheološki ostaci na žalost bili neznatni, kako je ucertano i na geodetskom planu prilikom iskopavanja. Prema tome obje prigradnje uz ovaj dio zida predstavljaju ostatke vrata, pa ulaz treba restaurirati između njih«. ⁵⁰

Nejasno je bilo još i to, kako uskladiti činjenicu da su se prilikom iskopavanja 1930. i 1931. godine našle dvije vrste stupova: kraći i duži. Gdje su sta-

⁴⁰ Arhiv Zavoda br. 03-102-1/62 od 24. 2 1962. g.

⁴¹ Arhiv Zavoda br. 03-23-13/62 od 10. VIII 1962 i br. 05-157-26/68.

⁴² Na ovoj skici je Sergejevski obilježio visinu relativno sigurne rekonstrukcije fasade, kako je ona dana i na našoj idejnoj rekonstrukciji (v. naprijed).

⁴³ it. nav. u bilj. 5.

⁴⁴ Ibidem, str. 3 do 5.

⁴⁵ Arhiv Zavoda br. 05-157-26/68 (Dnevnik iskopavanja).

⁴⁶ Nav. mj.

⁴⁷ Ibidem.

⁴⁸ Ibidem.

⁴⁹ Arhiv Zavoda br. 05-439-21/65 od 18. IX 1965. g.

⁵⁰ Ibidem. — Isto se vidi iz Dnevnika iskopavanja za 1960, str. 3, u Arhivu Zavoda br. 05-157-26/68.

jali duži, a gdje kraći stupovi?⁵¹ Prema izjavi Sergejevskog, što se vidi i iz već citiranog izvještaja, duži su nađeni *in situ* uzduž trijemova, pa prema tome pripadaju portikatu i tu ih treba postaviti i prilikom restauracije. Kraći stupovi stajali su, po mišljenju Sergejevskog, na ciboriju⁵², dakle u oltarskom prostoru, što je donekle u protivnosti s onim što je ranije pisao, tj. da je oltarski namještaj bio od drveta.⁵³ Naše je mišljenje da su kraći stupovi mogli stajati na prozorima (biforama?), ali u nedostatku dokumentacije to se ne može ustvrditi sa sigurnošću.

Kad je konačno bilo posve jasno da se ne radi o trobrodnoj nego o dvoranskoj crkvi sa trijemovima, a bez *empora*, prišlo se realizaciji tzv. minimalne varijante. Bilo je, naime, očito da se radi o longitudinalnoj građevini tzv. bazilikalnog tipa (dim: 31,5×19 m), koja je s tri strane imala trijemove — što je vrlo rijedak slučaj, a kod nas (dosad) jedinstven — dok se na četvrtoj strani završavala istaknutom polukružnom apsidom. Bazilika je u dnu uzdužnih trijemova, a na visini prezbiterija,

Konzervacija i djelomična restauracija

Visine otkopanih zidova bile su po Sergejevskom slijedeće: na apsidi svega 0,10 m, vanjskog uzdužnog zida prema rijeci Stavnji od 0,10 do 0,30 m (zid oko portala bio je gotovo sasvim iskrčen), dok su se svi ostali zidovi sačuvali do visine od 0,40 do 0,70 m.⁵⁴ Iako je i u takvom stanju cjelovitost bazilike (više manje) bila očuvana, ipak je djelovala necjelovito i neodređeno, pa je trebalo ne samo sanirati trošne ostatke zidova nego ih — prema preporuci Komisije iz 1961. godine — djelomično i podići, da bi se dobila cjelovitost zgrade. Radovi na konzervaciji počeli su 1961. godine i to paralelno sa iskopavanjem.

Odmah nakon čišćenja ispostavilo se da zidovi zahtijevaju radikalniji popravak: antički malter je bio vrlo loše konzistencije, pa su zidovi bili poljuljani na više mjesta. Trebalo je dobrim dijelom izmijeniti trošni kamen, osobito neku vrstu škriļevca okeraste boje, koji se raspadao u dodiru sa zrakom. Posebno su trošni bili zidovi naosa, a naročito istočni vanjski zid bazilike.

Da bi se koliko toliko izravnala gornja linija ruševine, i time izvukla cjelovitost objekta, na nekim su mjestima zidovi nadozidani. Najviše su podignuti vanjski zid istočnog trijema i zidovi apsidalnog prostora, do 0,90 m. Na izričitu želju prof.

imala dvije manje kvadratične prostorije u kojima su obično smješteni pastoforiji — *protesis* i *diacōnicon*. Ispred pravouglonog naosa (vel. 14×10 m) — dovoljno prostranog da se u nj smjesti i *ambion*⁵⁴ — nalazilo se predvorje (*nartex*),⁵⁵ koje nije bilo kao što je to normalno očekivati — direktno povezano sa fasadnim trijemom.

Tražeci analogije za ovakvu prostornu dispoziciju jedne kultne građevine, našli smo da ona odgovara nekim bazilikama u Siriji i Maloj Aziji, na što je ukazivao i Sergejevski.⁵⁶ Ipak, ne povodeći se za paralelama, kao što su Turmanin, Kalb-Luseh, Bim-bir-Kilise, Kfeir — o čemu će još biti govora — restauracija se držala isključivo onih okvira koji su posvjedočeni arheološkim ostacima objekta. Stoga zidovi nisu podizani iznad visina koje se ne bi mogle kontrolirati. Najveći stupanj elevacije doživio je zid apside, koji je bio veoma nisko sačuvan (cca 10 cm!), dok su zidovi trijemova i postamenti stupova podignuti do visine od jednog metra, kako je to odredio Sergejevski.⁵⁷

Sergejevskog kružni zid apside je djelomično restauriran u tehnici *opus spicatum* (Fischgrätenmuster). Ova se struktura tu i tamo javlja i na zidovima bazilike. Dva reda kamena pri vrhu u pravilu su prezidana, a spojnice sa gornje strane dobro zatvorene da voda ne bi prodirala u zidove. Vodilo se računa da spojnice budu što uže, kako bi do izražaja došao kamen, a da se novi (produžni) malter (PM 1:2:4, odnosno 1:1:3 za fuge) koloristički prilagodi patini ruine. Da bi se izgled zidova što više približio antičkoj strukturi, korišten je djelomično i riječni oblatak, koji je u dobrom omjeru bio ugrađen u zide ruševine. Pri tom se konzervacija striktno držala dimenzija, linija, pa i strukture stare građevine. Na taj je način, nakon radova u 1961, 1962 i 1964. godini, ruševina postala mnogo izražajnija. Jednako su istaknuti svi njeni elementi, pa se već na prvi pogled uočavalo — kako je primijetio Sergejevski — da je to zaista bazilika, i to većih razmjera.

U razdoblju od 1965 do 1968. godine, sa izuzetkom 1966, kada se nije radilo, izvedena je restauracija objekta u okviru minimalne varijante. Elevacija vanjskih zidova portikata do visine od 1,00 m zahtijevala je da se do odgovarajuće visine podignu i ostali zidovi. Težeći cjelovitoj impresiji i

⁵¹ Ibidem. V. Enciklopedija likovnih umjetnosti, s. v. Bazilika (slika na str. 292).

⁵² Lit. cit. u bilj. 50.

⁵³ Südost-Forschungen 8, p. 172; v. ovdje bilj. 27.

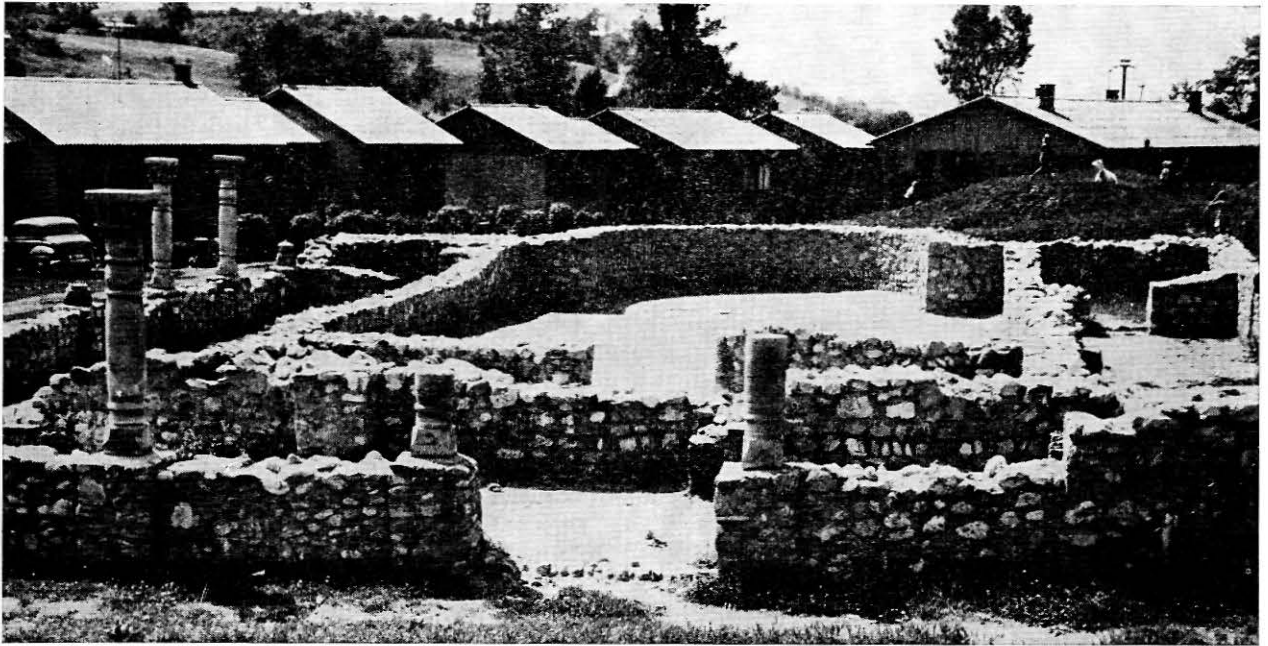
⁵⁴ O ambonu u sirske crkvama v. P. TESTINI. *Archeologia cristiana*, Roma-Pariz-Tornai-New York 1958, str. 592-595. i str. 720. — O pregradi između sanktuarija i *quadratum populi* također kod Testinija, str. 598.

⁵⁵ Katekumenat je ukinut tek u VII stoljeću, P. TESTINI, n. dj., str. 567.

⁵⁶ Kult. ist. BiH, p. 106. Vidi i bilj. 31 i 36. Usp. SERGEJEVSKI, *Südost-Forschungen*, p. 173.

⁵⁷ Arhiv Zavoda br. 05-439-21/65. V. ovdje tekst uz bilj. 49.

⁵⁸ Po Čremošniku, nav. dj., str. 5. zidovi su 1930. g. bili bolje sačuvani: na nekim mjestima od 0,20 do 0,30, a u najboljem slučaju čak 1,40 m.

Breza — pogled na baziliku sa sjeverne strane nakon završenih konzervatrsko-restauratorskih radova 1968 g.

harmoničnijem utisku cjeline, negdje manje negdje više, podignuti su gotovo svi zidovi — u nemirnoj liniji — a naročito apsidalni i fasadni. I ovi dozdani dijelovi izvedeni su na način starih, s upotrebom oblutka. Zbog bolje zaštite svi su zidovi odozgor zatvoreni kamenom u produžnom malteru.

Uporedo sa elevacijom zidova izrađeni su tokarskim postupkom novi stupovi i kapiteli, u svemu prema originalima, koji se čuvaju u Zemaljskom muzeju, od istog materijala, izgleda i iz istog kamenoloma (Moščanica kraj Zenice),⁵⁹ pa je portikat 1968. djelomično obnovljen. Unutrašnjost bazilike je zasuta raznobojnim rizlom (narteks i naos žutim, portici crvenkastim, a pastoforiji crnim), po uzoru na prezentaciju ruševina Aquincuma u Budimpešti (O-Buda). prostor oko bazilike po projektu treba da bude ozelenjen, a sam objekt odvojen od susjednih kuća zelenim pojasom od grmlja i visokih stabala.

Tako restauriran objekat sačuvao je u priličnoj mjeri izgled ruine i patinu starine, a i punu autentičnost svojih oblika, čime su — smatramo — zadovoljena oba osnovna principa svake u naučnom

⁵⁹ To je srednjornasti pješčar (muljika), sa žućkastim tonom, koji s vremenom poprma jednoličnu tamnu patinu. Otporan je na vodu i mraz, ali krhak, pa lako puca. U svemu je postavljeno 5 kompletnih stupova sa kapitelima i 7 fragmenata.

⁶⁰ F. STELE, Estetika in dokumentarnost v restauriranju spomenikov, Varstvo spomenikov, sv. V (1955), p. 5-13 i LJ. KARAMAN, Razmatranja na liniji krilatice »konzervirati a ne restaurirati«, Bulletin Zavoda za likovne umjetnosti JAZU, god. XIII, Zagreb 1965, p. 44 i d.

pogledu uspjele konzervacije — njezina autentičnost (dokumentarnost), te harmoničan i estetičan izgled.⁶⁰ Pri tome se — podvlačimo — nije išlo dalje od egzaktno utvrđenih elemenata.

Oblici iz tokarene muljike pomažu u stvaranju vizije kasnoantičke građevine.

Pokušaj idejne rekonstrukcije bazilike

Prostorna koncepcija građevine sadrži središnji bazilikalni brod u kojem je naos u obliku izduženog pravougaonika veličine 10/14 m, koji na južnoj strani ima istaknutu i veliku polukružnu apsidu. Sa sjeverne strane, nasuprot apsidi, nalazi se manji pravougaoni prostor nartekse (vel. 7/10 m). Sa obje strane apsida su približno kvadratični prostori, na koje se dalje, duž naosa i nartekse, nadovezuju u istoj širini bočni trijemovi bazilike. Naos je direktno povezan vratima sa zapadnim trijemom, i to nedaleko zatvorenog kvadratičnog prostora sa desne strane apsida, u koji se inače ulazi iz trijema; njegov položaj i bliskost veze s oltarskim prostorom daje nam naslućivati da je vjerojatno prvotno

Breza — stup sa kapitalom, restauriran prema originalu u Zemaljskom muzeju u Sarajevu.

služio kao đakonikon. Sa istočnim trijemom naos je vezan preko nartekse, pa pretpostavljamo da je mali kvadratični prostor uz apsidu sa te strane, u koji se moglo ući samo iz trijema, po svoj prilici bio martirij, koji se u isto vrijeme koristio i kao

⁶¹ P. TESTINI, nav. dj., p. 580: »La Siria non conobbe alcuna forma di deposito sotto o dentro l'altare. Le reliquie venivano deposte in sarcofagi speciali e questi, come vedremo, collocati in apposito ambiente a lato dell'apside, che quasi sempre fu uno dei pastofori, e cosiddetta protesita«. Usp. i str. 591 i 720. — Sergejevski je savjesno pretražio okolicu bazilike, ali baptisterija nije našao, v. bilj. 55. Po svoj prilici izdvojene krstionice i nije bilo.

krstionica (*baptisterij*), za što nalazimo analogija u pojedinim primjerima iz Sirije,⁶¹ a što je pretpostavljao i Čremošnik.

Pored bočnih, bazilika je imala trijem i na prednjoj tj. sjevernoj strani. Nalazi ulomaka stupova uz vanjske zidove kompleksa (a ne uz srednje) bili su od odlučujućeg značenja — kako smo već istakli — za razumijevanje koncepcije objekta i za konačno jasno opredjeljenje: ne radi se o trobrodnoj bazilici sa emporama, već o jednobrodnoj s bočnim trijemovima. No, o kolonadama na ovim mjestima ne govori samo položaj nadenih ostataka stupova. Na potezima od pastoforija uz oltar, pa za čitavu dužinu naosa i nartekse, zid je tanji i pri tome — u približno ujednačenom ritmu — ojačan obostrano istaknutim pilastrima. Upravo ta obostrana ojačanja govore o koncentričnim silama pritiska stupova, a ne o kontinuiranom pritisku zida, koji je inače zbog veće mase, i u temeljnom dijelu bio deblji, pilastrima samo djelomično i sasvim nepravilno dijeljen. Tanji dijelovi vanjskog zida — koje i Sergejevski naziva zidovima-prsobranima —⁶² između ojačanja za koncentrični pritisak stupova ne mogu biti drugo do ostaci parapetnih zidova. Sa sjeverne strane nalazimo u osnovi identičnu pojavu trijema na širini bazilikalnog broda.

S obje strane prednjeg trijema, a za širinu bočnih trijemova, zid u tlocrtu postaje jači. Isto se događa i preko uglova, tj. na sjevernim dijelovima bočnih trijemova, za širinu sjevernog trijema. U ovakvo ojačanom sjeverozapadnom uglu vidimo tragove stepenica.

Na unutarnjim zidovima bazilike prema trijemovima sačuvani su ostaci pilastra u neujednačenom ritmu, koji uopće ne korespondiraju sa ritmom stupova na vanjskim zidovima, izuzev na uglovima gdje istaci na unutarnjem zidu odgovaraju početku odebljanja vanjskog zida.

Sergejevski se pitao kuda vodi nađeno stepenište.⁶³ Ojačani zidovi preko uglova upućuju na nešto veća opterećenja, a istaci na uglovima unutarnjih zidova daju naslućivati da su služili nekoj konstrukciji, vjerojatno lučnoj, koja je — ostavljajući slobodnom komunikaciju između trijemova u prizemlju — prihvatila neku nadgrađnju u gornjoj zoni. Nema li razloga za pretpostavku da je sjeverna fasada bazilike bila flankirana sa dva tornja u uglovima?

Kako bi prema tome izgledala rekonstrukcija bazilike? Dominantnu masu činio je centralni nadvišeni dio sa dvovodnim, unutra otvorenim, drvenim krovom. Na centralnu masu sa južne strane naslanjala se nešto niža polukružna apside sa drvenim krovom i polukružnim triumfalnim lukom prema naosu. Stupovi na vanjskim zidovima bili su povezani jakim drvenim arhitravnim gredama, što

⁶² Vidi bilj. 29.

⁶³ V. bilj. 31. Usp. ČREMOŠNIK, nav. dj., p. 4.

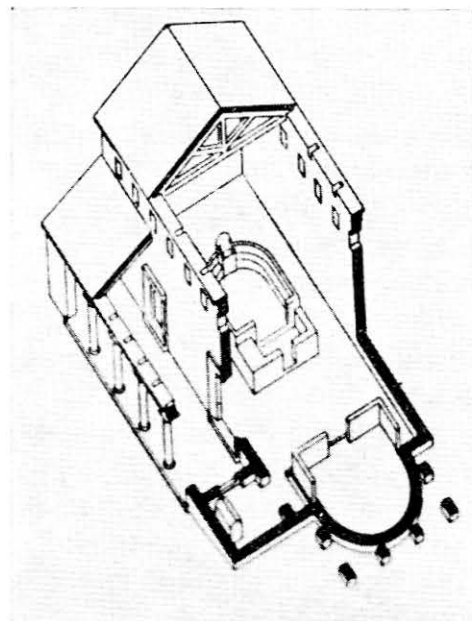
je pretpostavio i Sergejevski na spomenutoj vlastoručnoj skici rekonstrukcije sjeverne fasade; zidovi malih prostorija završavali su na visini arhitrava, a pilastri na unutarnjem zidu ispod krovne konstrukcije trijemova, koja se na njih oslanjala. Neujednačenost njihova ritma i nepodudarnost sa ritmom stupova graditelju postklasične faze nije morala predstavljati smetnju. Sjeverozapadni i sjeveroistočni ugao dižu se iznad arhitrava trijemova približno do visine vijenca centralnog dijela — pa na taj način nastaju dva niska tornja, završena najvjerojatnije dvovodnim krovovima i olakšana otvorima (biforama?) na fasadama.⁶⁴

Ima li analogija za ovakvu koncepciju i idejnu rekonstrukciju i gdje ih možemo naći? Već nas je Sergejevski uputio na mogućnost sirijskih utjecaja.⁶⁵ Da su naši krajevi u kasnoantičko doba — kad ulaze u sastav bizantijskog carstva, izuzev kraći period istočnogotske vladavine — pod relativno jakim utjecajem Bliskog istoka, danas je već prilično jasno. Socijalno-ideološka previranja od kasnog helenizma pa dalje stižu pristalice među ugnjetavanim kako u Rimu tako još više u provincijama. Gledano ne samo geografski, i Ilirik je te utjecaje mogao primati neposredno, što između ostalog potvrđuje (za svoje vrijeme) raširenost mitrejskog kulta. I utjecaji kršćanstva mogli su isto tako da dođu direktno preko teritorija Istočno rimskog Carstva, a ne samo preko Rima, koji od VI stoljeća zaostaje sve više u izgradnji crkava.⁶⁶ U to doba sve jači utjecaji zrače iz Carigrada i Ravene, ali je ipak najveći utjecaj Sirije, Armenije i Anadolije, odakle je nastupalo i kršćanstvo, noseći sa sobom i forme

⁶⁴ Baslerova rekonstrukcija fasade, Kulturna istorija BiH, str. 337, ne uzimlje u obzir mogućnost postojanja dvaju flankiranih tornjeva.

⁶⁵ Kult. ist. BiH, p. 106, Vidi i lit. u bilj. 56.

⁶⁶ P. TESTINI, nav. dj., str. 560.

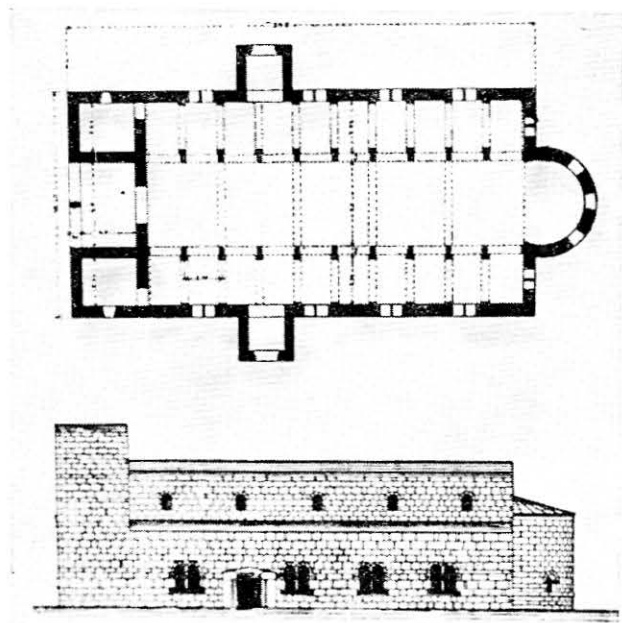
Kfeir, aksonometrija crkve sa bočnim trijemom i martirijem desno od apside (Testini, p. 591, sl. 291).

svojih kulturnih građevina.⁶⁷ Kao što je u svoje vrijeme (III i IV st.) upravo iz tih krajeva došao mitraizam, koji je sa svojom ideologijom i svojim bogomoljama (mitreji) i kod nas ostavio traga, tako je u V i VI stoljeću triumfalni pohod kršćanstva krenuo upravo iz Sirije i Male Azije.⁶⁸

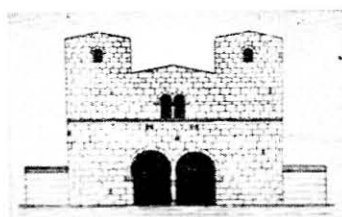
Karl Woermann je iz brojnih arheoloških ostataka ranokršćanske arhitekture Sirije izveo nekoliko specifičnih karakteristika, koje dobrim dijelom

⁶⁷ P. TESTINI, ibidem.

⁶⁸ I. BOJANOVSKI, Kasnoantičke grobnice na svod u BiH, Naše starine IX, str. 103-118, posebno str. 113. i 114.

Bin-bir-Kilise, crkva br. 1 — tlocrt, bočna i prednja fasada (Testini, str. 728, sl. 401). Oblik apside, bočnih ulaza, te uglovnih tornjeva na prednjoj fasadi, kombinovano s bočnim trijemovima primjera iz Kfeira, daju objašnjenje koncepcije bazilike u Brezi.

nalazimo i na našem objektu — pričinja se upravo da je u svojim sintetičnim postavkama imao pred očima i naš objekat.⁶⁹ Sirske crkve obično nemaju poprečnu lađu, ni empora, a u kasnije vrijeme vrlo su česte tzv. *Pfeilerbasiliken*, kao one u Ruwehi i Kalb-Luzehu. Snažna polukružna apsida, praćena sa dvije manje prostorije sa strane u ranije vrijeme često uvučena u pravougaonik bazilike, od VI stoljeća je istaknuta prema vani, kao i u Brezi. Česti su i ulazi sa bočne strane (Kalb-Luzeh, Turmanin), dok se između dva bočna tornja na fasadi već od VI stoljeća javlja galerija (*loggia*), kao npr. na bazilikama u Turmaninu i Kalb-Luzehu.⁷⁰

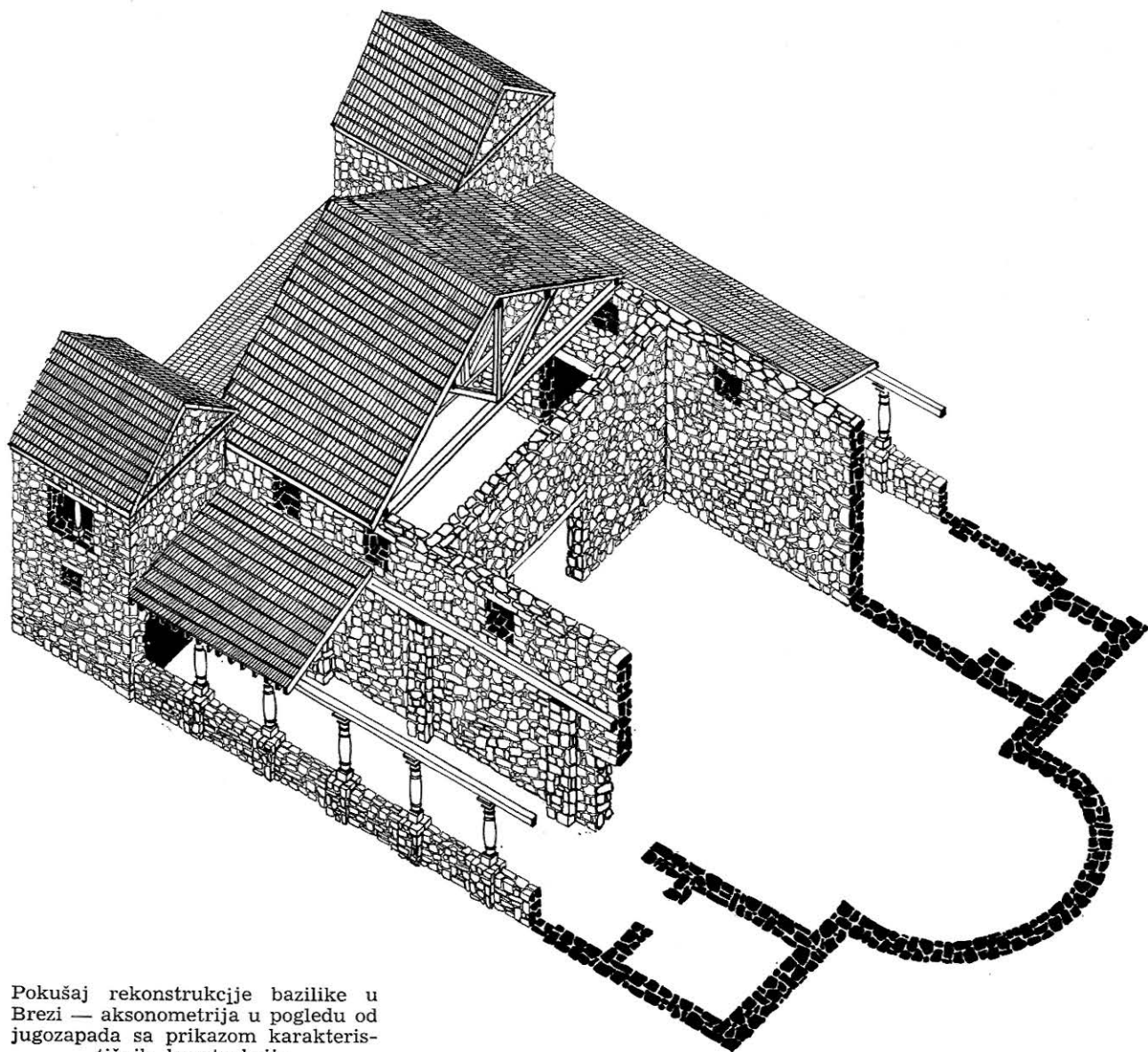
⁶⁹ Geschichte der Kunst aller Zeiten und Völker, Leipzig 1926, sv. III, str. 31-32.

⁷⁰ Ibidem. Usp. K. LIESENBERG, Der Einfluss der Liturgie auf die frühchristliche Basilica, Neustadt an

I Testini daje također potvrdu, a u izvjesnim detaljima i dopunu Woermannovim konstatacijama, čime ni najmanje ne dovodi u pitanje utjecaj Sirije na naš objekat. Među ostalim kao tipično sirske elemente Testini navodi: fasadu sa dva tornja (Kalb-Luzeh iz kraja VI st), kapele (*martyria*) sa sarkofagom-relikvijarom, obično u prostoriji lijevo od prezbiterija, često povezane sa trijemom; apsida bez trona i bez subselija, kao što je možda bio slučaj i u Brezi, istaknuta jako izvan sanktuarija; baptisterij, nezavisan od crkve, ili je za tu svrhu korišten martinij (*prothesis*).⁷¹ Takav je slučaj mogao biti i u Brezi.

der Haardt 1928, str. 62 (sl. 9) i str. 99 (sl. 26) sa tlocrtom crkve u Kalb-Lusehu (sl. 9) i bazilike u Hammâm el Farki (sl. 26), obje sa bočnim tornjevima.

⁷¹ P. TESTINI, nav. dj., str. 718-723.

Pokušaj rekonstrukcije bazilike u Brezi — aksonometrija u pogledu od jugozapada sa prikazom karakterističnih konstrukcija.

Zar prednja fasada Breze, flankirana sa dva niska tornja, ne asocira na poznate rekonstrukcije bazilike u Turmaninu u Siriji⁷² ili na još klasičniji primjer kao što je Bin-bir-Kilise u Maloj Aziji?⁷³ Zar jednobrodna bazilika bez empora nije karakteristična upravo za to područje (Langkirchen im Basilikenstil)?⁷⁴ Zar bočni trijemovi ne podsjećaju na baziliku u Kfeiru i Turmaninu?⁷⁵ Zar ostaci naglašenog portala na istočnoj bočnoj strani ne navode na rekonstrukciju koja se opet veže za Bin-bir-Kilise, Kalb-Luzeh i Turmanin?⁷⁶ Ogromna, jasno izdvojena polukružna apsida sa velikim trijumfalnim lukom podsjeća nas na Kalb-Luzeh,⁷⁷ a dva mala, približno kvadratna prostora uz apsidu, u koje se ulazi iz trijemova opet na Kfeir,⁷⁸ odnosno na elemente koji u Siriji dolaze kao po pravilu.⁷⁹

Prednji trijem čini nam se posebno interesantan. Kako je već istaknuto, on je ne samo disponiran između dva tornja — što je sirska načina —, već je sirska i po asimetričnom smještaju ulaza unutar neke vrste kvadrifore (neparan broj stupova i paran broj otvora karakterističan je kod mnogih objekata u Siriji, za razliku od antike, koja teži simetričnom ulazu i neparnom broju interkolumnija, odnosno parnom broju stupova).⁸⁰ Čini se da unutarnji zid sa četiri pilastra i tri povučene zidne plohe ukazuje na prisustvo i suprotne, antičko-rimske, simetrične, ideje u istom dijelu objekta.

Na kraju, vratimo se i na pitanje određivanja mjesta arhitektonske plastike iz Breze unutar stremljenja date epohe. U ruševinama bazilike nađeni su stupovi sa vanjskih trijemova, manji stupovi sa ciborija ili oltarske pregrade ili možda sa prozora i protome u obliku veprova i ovnove glave, koje su služile kao konzole na apsidalnom zidu. Sva ta plastika — kako smo vidjeli — podsjeća na drvorezbarski rad, a stupovi su oblikovani na principu tokarenja. I ovdje bi nas metamorfoza oblika od drveta u kamen (muljika) mogla navesti na komparacije analogne sa Sirijom, kao što je to učinio i

⁷² K. WOERMANN, nav. dj., sl. 18; K. LIESENBERG, nav. dj., sl. 9 i 26.

⁷³ P. TESTINI, nav. dj., sl. 277.

⁷⁴ K. WOERMANN, nav. dj., p. 32, sl. 18 i P. TESTINI, nav. dj., p. 591, sl. 291. Ovaj oblik odgovara kanonu po Const. Apost. II, 57 (Quasten, p. 181): »*Ac primo quidem aedes sit oblonga an orientem versa, ex utraque parte pastophoria versus orientem habens et quae navi sit similis*«. Slično kaže i Sv. Augustin (Questiones in Heptateuchum, II, 177, 5). Longitudinalni plan crkve osobito se proširio po Orijentu. Cf. P. TESTINI, nav. dj., p. 646.

⁷⁵ P. TESTINI, nav. dj., str. 568, sl. 277. Usp. K. LIESENBERG, nav. dj., str. 183, sl. 88 (bazilika u Kefr Finsheh, u sjevernoj Siriji ali bez apside). Cf. također WOERMANN, nav. dj., p. 32.

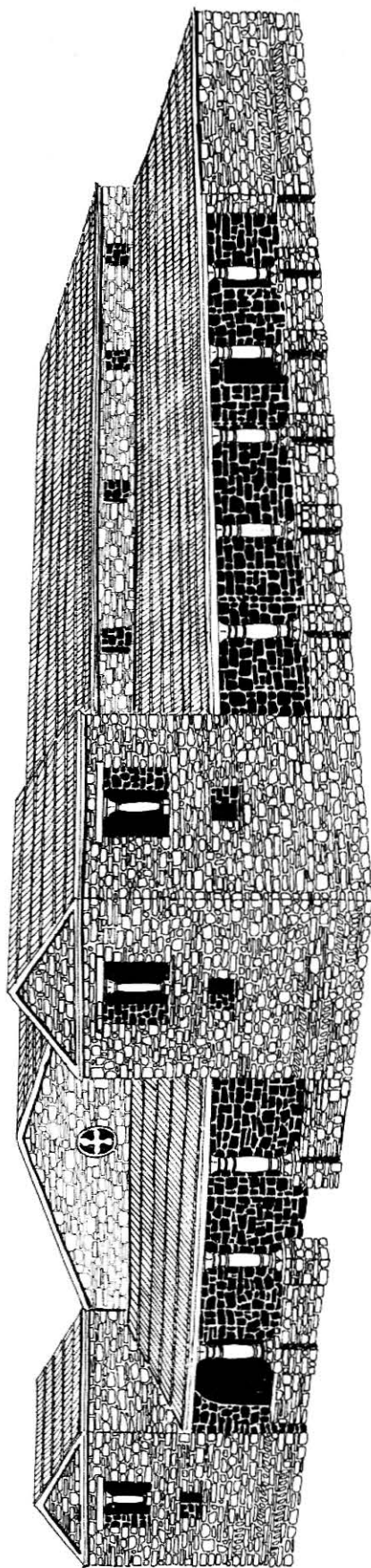
⁷⁶ P. TESTINI, nav. dj., str. 728, sl. 401; K. WOERMANN, nav. dj., p. 32.

⁷⁷ K. LIESENBERG, nav. dj., str. 62, sl. 9 i P. TESTINI, nav. dj.

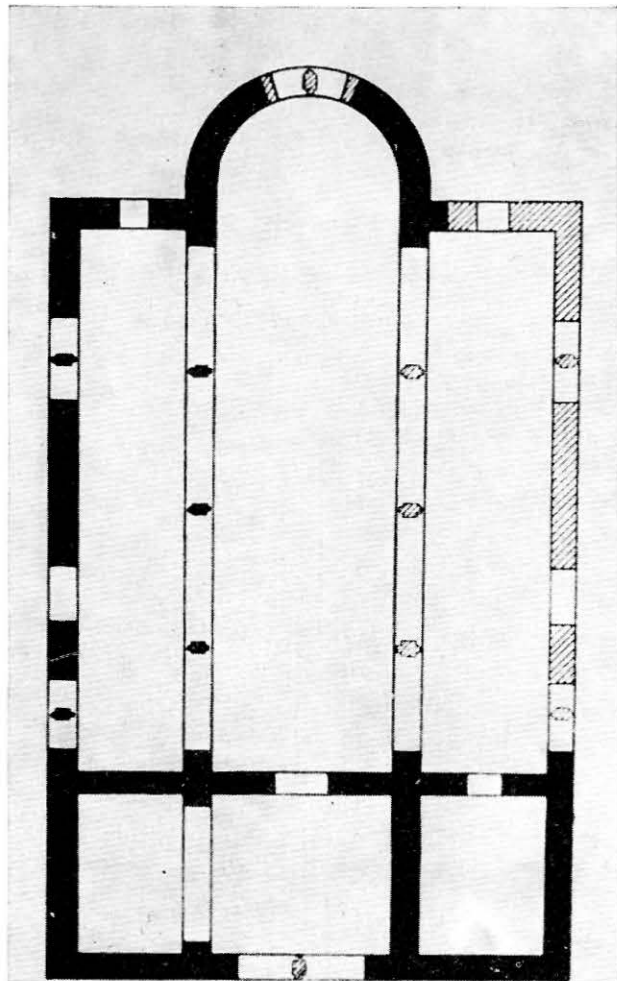
⁷⁸ Ibidem, str. 591, sl. 291.

⁷⁹ K. WOERMANN, nav. dj., str. 32 i P. TESTINI, nav. dj., str. 719. i 720.

⁸⁰ K. WOERMANN, nav. dj., str. 32, sl. 18.

Bazilika u Brezi — pokušaj rekonstrukcije (perspektivni izgled sa sjeverozapadne strane)

Bin-bir-Kilise, crkva IV, (Liesenberg, p. 153, sl. 66), još jedan primjer istaknute apsida i ulaznog dijela koji je flankiran sa dva tornja.

Sergejevski.⁸¹ Ipak, ako imamo u vidu nešto stariju ilirsku plastiku, konstatirat ćemo tu istu tehniku stoljećima ranije upravo na našem tlu. Što se tiče motiva, plastika iz Breze nalazi se na putu transformacije: na kapitelima antički akantus preko grube stilizacije pretvara se (u Brezi) u ekspresionistički shvaćenu pticu-grabljivicu iz Dabravine i Duvna.⁸² Ovan, simbolički tretiran u plastici starog Egipta, simbol Abrahamove žrtve u Starom zavjetu, prisutan i u Dabravini (T. XI), nebrojeno je puta ponovljen i u starokršćanskoj simbolici. Vepar je možda kao motiv najproblematičniji. Ne treba li, međutim, u veprovima iz Breze, u grabljivicama, goveđim i ovnovskim glavama iz Dabravine, ili nekoliko stoljeća kasnije, u suncima, mjesecima i zmijama sa stećaka, tražiti bliže i dalje potomke maski i simbola sa reversa mitrejskog reljefa iz Konjica? A to opet znači orijentalnu filozofiju i utjecaj.⁸³

⁸¹ Kult. ist. BiH, str. 106. Usp. i: K. WOERMANN, nav. di., str. 32, sl. 19.

⁸² SERGEJEVSKI, Dobravina. Sarajevo 1956 str. 23, Tabla X, XI i XII, sl. 2 i XIII; K. PATSCH, Prilog topografiji Županjica-Delminiuma, GZM 1904, str. 345, sl. 60 = WM IX, 171 i d. Usp. K. PATSCH, GZM 1897, str. 243, sl. 21 i 22.

⁸³ D. SERGEJEVSKI, Starohrišćanska bazilika u Klobuku, GZM 1954, Tabla VI, sl. 1 i 2, Tabla VII, sl. 2 i Tabla VIII, sl. 1 i 2.

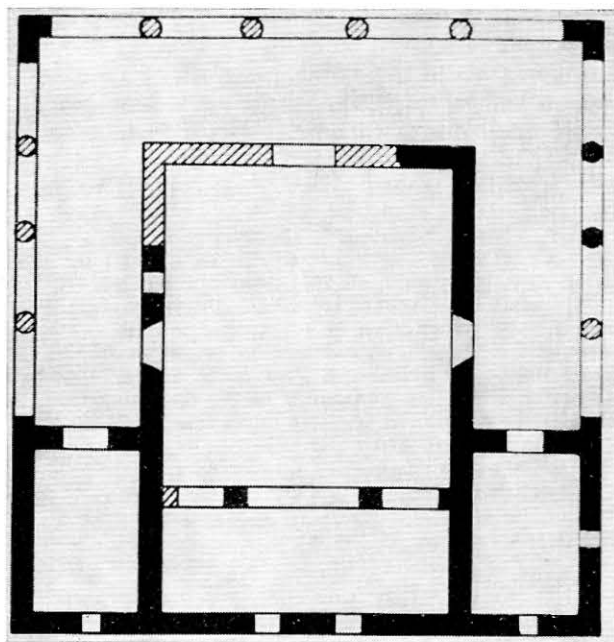
Mi u bazilici iz Breze, dakle, vidimo dvije osnovne komponente: u arhitektonskoj koncepciji neosporni utjecaj Sirije i Male Azije, a u plastici u stvari jedan hibridni stil koji je nastao prožimanjem općih stremljenja umjetnosti kasne antike i ranog srednjeg vijeka (šematizacija i stilizacija u prvom redu)⁸⁴ sa domaćom tradicijom plošnog reljefa, izvedenog na način drvorezbe, a na putu da se pretoči u protoromanički svijet zastrašujućih simbola.

Ako bismo na kraju htjeli ukratko rekapitulirati našu analizu objekta u Brezi, onda bismo mogli zaključiti da se neosporno radi o objektu koji je nastao pod plodonosnim utjecajem sirske-maloazijske arhitekture, za što nam — među ostalim — govore i slijedeći elementi: longitudinalni oblik tzv. bazilikalnog tipa, istaknuta moćna polukružna apside pastoforiji protezis i djakonikon, a u ovom slučaju martirij sa krstionicom na mjestu protezisa) smješteni uz apsidu u dnu trijemova, prebiterij u istom nivou sa naosom,⁸⁵ ulaz u baziliku na bočnoj strani, fasada flankirana sa dva niska tornja, pojava martirija na mjestu protezisa i u vezi s tim nepostojanje sepulkruma, što je izrazito sirska pojava,⁸⁶

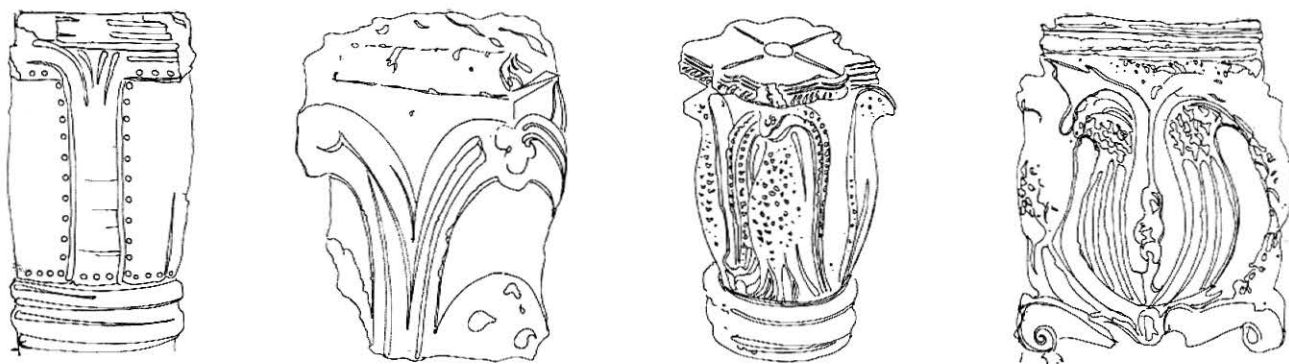
⁸⁴ I K. WOERMANN, nav. dj., str. 32, ističe geometriziranje i šematiziranje oblika.

⁸⁵ K. LIESENBERG, nav. dj., str. 48.

⁸⁶ Kako smo naglasili (v. bilj. 61), Sirija ne pozna nikakvo polaganje moći u oltar ili ispod oltara. Relikvije su se polagale u poseban sarkofag, koji se nalazio u jednom od pastoforija, i to obično u protezisu (usp. P. TESTINI, nav. dj., str. 580, 591 (sl. 291) i 720). O nepostojanju »sepulchruma« u Brezi usp. D. SERGEJEVSKI, Dnevnik iskopavanja, Arhiv Zavoda br. 05-157-26/68 i Izvještaj za 1961. g., Arhiv Zavoda br. 03-102-1/62.

Kefr Finsheh (Liesenberg, p. 183, sl. 88), primjer tlocrtnog rješenja sa trijemovima na tri strane i pastoforijama.

Nekoliko primjera kapitala sa bosanskih bazilika; posmatrani zajedno jasno govore o transformaciji oblika od antičkog akantusa do protoromaničke zastrašujuće fantastike. (s lijeva na desno; Klobuk Duvno, Duvno i Dabrovina).

trijemovi naokolo naosa, a bez empora, pojava galerije (loggia) na fasadi, krstionica smještena u martiriju, odnosno protezisu, drveni namještaj (tron i subselija) u prezbiteriju ili ambon u naosu, kao i

stilizirana drvorezbarska plastika,⁸⁷ a konačno i grobnice-hipogeji na svod sirijskog tipa.⁸⁸

Svi navedeni elementi, kao i oni koje smo već citirali, karakteristični su upravo za Siriju i susjedne zemlje.

Pokušaj datiranja bazilike u Brezi

Navedeni elementi pružaju nam i oslonac za približno datiranje bazilike u Brezi. Većina analogija o kojima je bilo riječi (Turmanin, Bin-bir-Kilise, Kalb-Luzeh) vode nas u VI stoljeće, a tako isto i pojedini elementi građevine, naročito pojava jake, istaknute apside, trijemova i tornjeva. I snažno izražena šematizacija (stilizacija) dekorativnih elemenata plastike govorila bi također u prilog kasnijem datiranju, a napose pojava životinjskih protoma, koje svojom koncepcijom kao da anticipiraju fantastiku romanike.

Prema tome, bazilika bi bila izgrađena istom nakon propasti istočnogotske države (493—555), ali pri tome treba voditi računa da su Panonija i Dalmacija pripale Istočnorimskom Carstvu već 536. godine. Nakon toga je — privremeno — došlo do obnove starih tradicija, naročito u primorskim gradovima.⁸⁹ Naročito je u to doba porastao utjecaj Bizanta i Bliskog orijenta. Dalmacija je došla pod plodonosni kulturni utjecaj sa istoka, pa se i arhitektura sve više prilagođavala istočnim formama.⁹⁰ Međutim, ovo zatišje nije potrajalo dugo. Odmah iza Justinijanove smrti (565) počese u sjeverne dijelove Dalmacije provaljivati Slaveni. Ovi prvi u-

padi Slavena ipak nisu bili katastrofalni. Agonija antike u Dalmaciji počinje tek krajem VI stoljeća, nakon pada Sirmija (582). U ljeto 597. g., za vladanja bizantskog cara Mauricija, provališe preko Save u Dalmaciju uništavajuće horde avarskog haganu.⁹¹ U ovoj najezdi Avara i Slavena bila je opljačkana i popaljena gotovo cijela zemlja. Uništeno je više od četrdeset gradova i uporišta (φρούρια castella).⁹² Možda je već tada postradala i bazilika u Brezi, a ako ne tada onda svakako poč. VII stoljeća, kada su učestale provale Avara i Slavena — sve do poraza Avara pod Carigradom (626).⁹³

Sudeći, dakle, po formalnim elementima i analogijama, bazilika u Brezi je mogla biti izgrađena negdje u vrijeme Justinijana (527—565), ili nekog od njegovih neposrednih nasljednika.⁹⁴ Na osnovu iznesenih kriterija postanak naše bazilike može se odrediti samo okvirno u razdoblje od 536, kad je Dalmacija priključena Carigradu, do otprilike 614. godine, kada je s padom Salone propala i vlast Bizanta u našim krajevima,⁹⁵ možda upravo u toku ratova koje je Justinijan vodio sa Ostrogotima, a koji su završeni 555. godine. Na taj bi se način ne-

⁸⁷ K. WOERMANN, nav. dj., str. 32.

⁸⁸ V. lit. u bilj. 68, gdje se daje i ostala literatura o ovom pitanju.

⁸⁹ F. ŠIŠIĆ, Pregled povijesti hrvatskog naroda, Zagreb 1962, str. 63-64; ISTI, Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara, Zagreb 1925, str. 172-174. Usp. i K. JIRIČEK, Istorija Srba, Beograd 1952, str. 30.

⁹⁰ Ibidem.

⁹¹ F. ŠIŠIĆ, Pregled, str. 75 i d.; K. JIRIČEK, nav. dj., str. 46 i d.

⁹² THEOPHILACTUS SIMOCATTA, hist. lib. VII, c. 7, 10 — 12 u Corpusscriptorum historiae Byzantinae, Bonnae 1834; THEOPHANES, Anastasii hist. eccles. II, 129, u istom Corpusu, Bonnae 1841, str. 428:

»Septimo decimo imperii Mauricii anno coacervatis chaganus potentatibus suis in Dalmatiam properat, et cum venisset Baleam, quadraginta quoque civitates, quae circa eam sunt, omnes depopulatus est«. U grčkom originalu kod Theophanesa navodi se da je hagan porušio četrdeset gradova (πόλεις), a kod Simokate četrdeset tvrđava (φρούρια). Usp. F. RAČKI, Documenta historiae chroaticae periodum antiquam illustrantia, Zagrabiae 1877, p. 254; F. ŠIŠIĆ, Povijest Hrvata, p. 225 i K. PATSCH, Nahodaji novaca, GZM 1902, str. 414-415.

⁹³ V. lit. u bilj. 89.

⁹⁴ Možda su na izgradnji bazilike u Brezi radili i zarobljeni Ostrogoti, ili drugi barbari, pa otuda i »gotske« rune (!)

⁹⁵ F. ŠIŠIĆ, Pregled, str. 76.

kako mogla objasniti pojava »gotskih« runa, ako bismo uzeli da su na njenoj izgradnji radili i zarobljeni neprijatelji.

U ovo razdoblje dobro se uklapa i pojava strukture tzv. »riblje kosti« (opus spicatum, Fischgrätenmuster), koja se javlja i na zidovima naše bazilike a koja je u kasnoj antici bila doista omiljena, naročito u provincijama. Ovakav način zidanja vrlo je čest upravo u Justinijanovo doba, a nalazimo ga i na susjednom Bobovcu.⁹⁶

Napokon, pojava slavenske keramike sa češljastim ornamentom (*Kammstrichmuster*) u bazilici ukazuje da su u porušeni objekat uselili Slaveni. Ova se keramika datira u VII stoljeće.⁹⁷

Vetters je ukazao i na izvjesne analogije bazilike u Brezi s onom na Mogorjelu (Čapljina), što bi također moglo biti indikativno i za datiranje objekta u Brezi.⁹⁸ Bazilike na Mogorjelu datirane su u drugu pol. V st., odnosno po Vettersu u VI stoljeću n. e.⁹⁹ Međutim, iako postoji izvjesna tlocrtna podudarnost, radi se ipak o dvjema posve različitim arhitektonskim koncepcijama: bazilika u Brezi ima trijemove, dok je veća bazilika na Mogorjelu običan tip dvoranske crkve sa bočnim prostorijama, kakve su uglavnom i sve ostale bosansko-hercegovačke bazilike. Osim toga, na Mogorjelu imamo dvojnu baziliku (*basilica gemina*), što dakako ne znači da nisu obje (Breza i Mogorjelo) mogle nastati negdje u isto vrijeme.

Po stilu arhitektonskih ukrasa (stupovi i kapiteli) bazilika u Brezi idejno-stilski je povezana — kako smo vidjeli — sa bazilikama u Klobuku, Duvnu i Dabravini, nešto tješnje sa predzadnjom. Bazilike u Dabravini i Duvnu datirane su također u prvu polovinu VI stoljeća.¹⁰⁰ Što se tiče naše bazilike iz Breze, izgleda da se i njena izgradnja može smjestiti negdje oko polovine toga stoljeća, i to djelovanjem izv. bizantskog faktora na domaću tradiciju.

*

Radovi na konzervaciji i djelomičnoj restauraciji bazilike u Brezi angažirali su kroz nekoliko godina više stručnjaka. Svi poslovi su izvedeni u organizaciji Zavoda, a njima je od početka rukovodio arheolog Zavoda, koji je ujedno bio i nosilac idejnog projekta. U vremenu od 1961. kada su radovi započeli, pa do 1968. kada su završeni, u Zavodu su napravljena četiri projekta, koji odgovaraju pojedinim fazama realizacije programa. Na osnovu

projekta iz 1961. godine, čiji je autor Mato Biško, konzervator-tehničar Zavoda, izvedeni su svi radovi konzervacije (1961, 1962 i 1964). Godine 1965. izrađen je u suradnji sa prof. Sergejevskim studiozan projekat djelomične restauracije objekta, koji je sadržavao minimalnu i maksimalnu varijantu elevacije zidova i djelomičnu obnovu arhitektonske plastike kolonade. Ovaj su projekat prema projektom programu rukovodioca radova Ive Bojanovskog izradili ing. arh. Nedjeljko Rosić, konzervator Zavoda, i Đuro Basler, viši kustos Zemaljskog muzeja. Po ovom je programu 1965. godine izvršena restauracija u smislu minimalne varijante. Svim konzervatorsko-tehničkim radovima na samom objektu, od početka 1961. pa do završnih radova (1965. godine), s uspjehom je rukovodio Ivica Tometinović, viši preparator Muzeja grada Sarajeva, djelomično u suradnji sa ing. arh. E. Dimitrijevićem, višim konzervatorom. Radovi su sa tehničke, estetske i dokumentarne strane izvedeni stručno i bez prigovora.

Završnim radovima (1967. i 1968. g.), u okviru minimalne varijante restauracije i prezentacije objekta, upravljao je Ivo Bojanovski, kao nosilac čitavog zahvata i njegov organizator. Preostalo je da se dotjera gornja linija restauriranih i konzerviranih zidova i riješi problem portala na istočnoj strani bazilike. Ti su poslovi izvedeni po dopunskom programu iz 1967. godine, koji je izradio Đ. Basler viši kustos. Po ovom projektu je izrađen i dio stupova i kapitela.

Konačno je 1968. godine po programu-projektu, čiji su autori ing. arh. Aleksandar Ninković, konzervator u Zavodu, i Ivo Bojanovski, rukovodilac zahvata, a konzultant ing. arh. Džemal Čelić, direktor Zavoda, objekat sasvim dovršen i prezentiran. U okviru ovog programa djelomično su podignuti bočni zidovi fasada, a ostali zidovi dotjerani po visini, zatim su postavljeni stupovi (4 kompleta i 5 fragmenata), a prostor unutar bazilike uređen i nasut rizlom.

Ovaj je zahvat mogao biti realiziran zahvaljujući uvidavnosti i razumijevanju odgovornih faktora. Ukupni troškovi zahvata, u kojima su učestvovali SO Breza i Fond za unapređivanje kulturnih djelatnosti SR BiH, iznosili su 6,570.000 st. dinara. Ovdje nisu uračunati troškovi SO Breza za otkup zemljišta i druge manje usluge.

⁹⁶ O. PIPER, Burgenkunde, München 1895, str. 83 i 111; ISTI, Abriss der Burgenkunde, Berlin u. Leipzig 1914, str. 27. Po mišljenju Pipera opus spicatum od neotesanog kamena kod Rimljana se javlja samo na kasnoantičkim građevinama, kao što je npr. Rutupinum (Castell Richborough) u Kentu. Usp. i A. DEMMIN, Encyclop. des beaux arts plastiques, Paris 1873, I², str. 630, gdje se kaže za opus speciatum: »... quelquefois et usage chez les Romains de la decadence et plus frequemment dans les constructions ostrogothes, lombardes, merovingiennes«. Usp. I. BOJANOVSKI, Stari grad Bobovac i njegova konzervacija, Naše starine VIII, str. 79.

⁹⁷ J. POULIK, Staroslovanská Morava, Praha 1948, str. 94 i d. Cf. I. ČREMOŠNIK, Rimska vila u Višićima, GZM 1965, str. 210.

⁹⁸ O. c., bilj. 7, str. 50, sl. 23, gdje H. VETTERS kaže da bazilika u Brezi, koja pripada Gotima, »... fast den identischen Grundriss und auch in der Architektur Ähnlichkeiten aufweist«.

⁹⁹ Đ. BASLER Bazilike na Mogorjelu, Naše starine V, str. 57-59; H. VETTERS, nav. dj., str. 50.

¹⁰⁰ D. SERGEJEVSKI, Dabravina, str. 39; V. KLAJČ, Duvanjsko polje, Hrvatsko kolo III, str. 66, ali se datiranje za baziliku u Duvnu daje na osnovu izvora, i to u 519. g. n. e.

RÉSUMÉ

BASILIQUE DE L'ANTIQUITÉ TARDIVE À BREZA PRÈS DE SARAJEVO — SON PROBLÈME ET SA CONSERVATION —

Une basilique de l'antiquité tardive a été déterrée en 1930 à Breza près de Sarajevo par Dr Gregor Čremošnik, conservateur du Musée nationale à Sarajevo⁵. Déjà, au début même, avant le déterrement complet de l'objet (le déterrement de revision a été fait de 1959 à 1963 par le professeur Dimitrije Sergejevski, mais il n'a pas publié aucun rapport concernant ce déterrement), des dilemmes surgirent dans les interprétations de chercheurs à propos du caractère de la plastique et de l'origine du bâtiment même, ainsi que de son plan. En s'appuyant au trouvaille de l'alphabet runique (futhark), Čremošnik a attribué ces runes aux Ostrogoths qui regnaient en Dalmatie de 493 jusqu'à 555 a. n. e. et dans les chapiteaux d'une forme et facture extraordinaires et dans le style plat de la plastique de Breza il a vu des promoteurs du style gothique dans l'art. A la base de cela, Čremošnik a conclu que les constructeurs de l'église à Breza étaient les Ostrogoths. Peu de temps après, Sergejevski a ajouté une interprétation nouvelle en lançant l'idée que la basilique à Breza montre par sa plastique quel ques caractéristiques de l'art domestique, illyrique¹², ce que Karaman a accepté aussi.¹⁵

Ainsi, la discussion concernant la basilique à Breza et l'origine de sa sculpture traitait exclusivement la plastique et la signification et le caractère des runes (Karaman, Abramić, Sergejevski)¹⁶, c'est à dire les éléments qui ne sont pas en rapport direct avec l'architecture du bâtiment et avec les caractéristiques de son plan. Cependant, la conservation et la restauration partielle de cet objet (1961—1968) ont mis au centre de l'intérêt des conservateurs justement l'objet même, c'est à dire ses restes architectoniques. Devant les conservateurs une question s'est posée: quel aspect avait la basilique comme le bâtiment et comment exécuter sa conservation et partiellement sa restauration?

Déjà, Sergejevski avait indiqué qu'il fallait chercher en Syrie des analogies de notre basilique.⁵⁶ Les églises syriennes n'ont, ordinairement, ni la nef transversale ni les emporas. Aux temps plus tardifs des basiliques, ainsi nommées Pfeilerbasiliken, sont très fréquentes, telle est la basilique à Breza, tandis que déjà du VIe siècle on voit, sur la façade entre deux tours latérales, la gallerie (loggia), comme par ex. sur les basiliques à Turmanin et à Kalb-Luzeh. La plu-

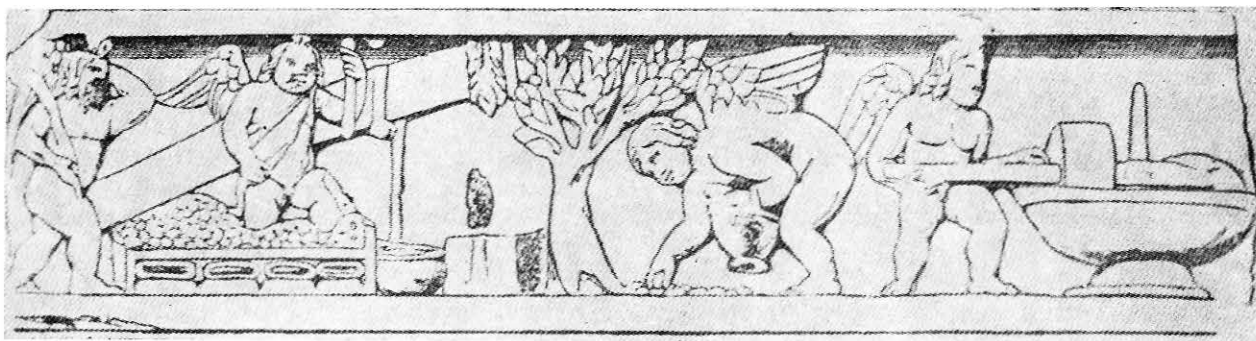
part de ces analogies — Turmanin, Bin-bir-Kilise, Kalb-Luzeh et les autres — nous mène au VIe siècle, ainsi que les éléments particuliers se trouvant sur la basilique à Breza: tout d'abord, l'abside, forte et saillante les portiques et — d'après notre opinion — les basses tours latérales sur la façade.

Le schématisme (stylisation) fortement exprimé de la plastique décorative parle aussi en faveur de la datation plus tardive, en particulier l'apparition des protomes animales qui, par sa conception, anticipent le fantastique du style roman.

En jugeant, donc, d'après les analogies citées et les éléments formels de la plastique, la basilique à Breza pouvait être construite au temps de Justinien, vers la moitié du VIe siècle, c'est à dire, après la défaite des Ostrogoths, quand la Dalmatie était réunie de nouveau à l'Empire Romain d'Orient (536). L'apparition des runes »gothiques« sur une colonne à Breza pourrait être expliquée par la participation des ennemis captifs à la construction de l'église.

Dans la basilique de Breza les conservateurs voient deux composantes fondamentales: dans la conception architectonique l'influence incontestable de la Syrie et de l'Asie Mineure — comme aussi dans quelques autres basiliques de l'antiquité tardive en Bosnie et Herzégovine — et dans la plastique un style hybride qui a résulté de la pénétration des tendances générales de l'art de l'antiquité tardive et du Moyen Age avec la tradition d'art domestique du relief bas exécuté en manière de la gravure sur bois, technique qu'on rencontre sur notre sol déjà pendant des siècles. D'après le style de la plastique décorative (les colonnes et les chapiteaux) la basilique à Breza est liée par son idée et par son style avec les basiliques à Klobuk, Dabravina et Duvno, avec cette dernière un peu plus étroitement. Les basiliques à Dabravina et Duvno datent aussi de la première moitié du VIe siècle.

Tout de même, en ne suivant pas les analogies, telles que Turmanin, Kalb-Luzeh, Bin-bir-Kilise Kfeir et quelques autres basiliques en Syrie et en Asie Mineure, la restauration partielle de la basilique à Breza a été faite exclusivement dans les cadres qui ont été démontrés par les restes archéologiques de l'objet. Dans cette action le mur d'abside a éprouvé le plus grand degré d'élévation.

IVO BOJANOVSKI

ANTIČKA ULJARA NA MOGORJELU I REKONSTRUKCIJA NJENOG TORKULARA

U slobodnom prostoru sjeverozapadnog kvadranta, unutar obrambenog perimetra kasnoantičkog kompleksa na Mogorjelu, sačuvali su se ostaci jedne antičke uljare (*torcularium*) sa uređajima potrebnim za preradu maslina i podrumom za smještaj ulja (*cella olearia*). Rasporedom temeljnih zidova — koliko su se sačuvali — otkopana zgrada potpuno odgovara složenom tehnološkom procesu prerade maslina tako da na Mogorjelu u stvari imamo jedini primjerak djelomično sačuvane antičke uljare (mlinice, turnjačnice) na području Bosne i Hercegovine. Kako se presa ove vrste mogla koristiti i za cij-

đenje mošta, vjerojatno se u sastavu antičke ekonomije na Mogorjelu pored maslina prerađivalo i grožđe.

Međutim, ovi značajni ostaci jednog antičkog pogona za preradu ulja ostali su do danas neobjašnjeni, jer dr Karlo Patsch, koji je u svoje vrijeme (1899—1903) rukovodio arheološkim iskopavanjima na Mogorjelu, o tim ispitivanjima nije nikad objavio izvještaj. U međuvremenu se izgubila i dokumentacija o tim iskopavanjima. Tako je i ovaj značajni objekat i jedinstveno svjedočanstvo ekonomike južne Hercegovine u antici ostao gotovo nepoznat¹.

MASLINARSTVO U HERCEGOVINI

Da uljara na Mogorjelu u starini nije bila jedini uređaj te vrste u Hercegovini, pokazali su i nalazi iz drugih mjesta Hercegovine. Tako je utvrđeno postojanje jedne uljare i u sklopu velike antičke vile u Višićima, nedaleko Čapljine, gdje je dr Irma Čremošnik prilikom iskopavanja velike rimske vile (*villa suburbana*) iskopala i kamenu

bazu tijeska za ulje (*area*), ali već u sekundarno upotrebi kao izolirani nalaz². Sudeći po nalazu ove areje, i vila u Višićima je imala u svom ekonomskom dijelu (*fructuria pars*) jedan torkularij za preradu maslina, a eventualno i grožđa. Dijelovi još jednog antičkog torkulara poznati su iz Čerina u Brotnju, a potiču svakako s nekog antičkog

Slika iznad naslova: Eroti na torkularu (motiv sa sarkofaga iz kasnije antike. Daremberg, Fig. 5391)

¹ Patsch, Bosna i Hercegovina u rimsko doba, Sarajevo 1912, str. 14-16 (njem. original *Bosnien u. Hercegovina in römische Zeit*, str. 15, u *Zur Kunde der Balkanhalbinsel XV*, 1911); *isti*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu (dalje u tekstu GZM) 1914, str. 159-161; *E. Dyggve und H. Vetters*, Mogorjelo, ein spätantiker Herrensitz in Dalmatien, Schriften der Balkankommission XIII, Wien 1966, str. 1-62; *Đ. Basler*, Kulturna istorija Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1966, str. 315-321. Cf. *Basler*, Mogorjelo — ljudi, vremena i prostori, Arhitektura urbanizam 31, Beograd 1965, str. 10 i 11; *isti*, Konzervatorski zahvat na Mogorjelu, Naše starine

I, Sarajevo 1953, str. 145 i Bazilike na Mogorjelu, N. st. V, Sarajevo 1953, str. 45-60; *isti*, Vodič po Mogorjelu, Turističko društvo Čapljina; *dr I. Čremošnik*, Keramika iz rimskog nalazišta Mogorjela, GZM 1952, str. 241-271. Rasprava K. Maly, Mogorjelo, eine floristische Skizze, GZM 1927, sv. I, str. 85-110 tretira Mogorjelo sa prirodnjačkog gledišta, ali daje i važne podatke o spomeniku. Cf. i *H. Kapidžić*, Izvještaji dr Karla Pača o Mogorjelu, posebni otisak iz »Glasnika arhiva i Društva arhivskih radnika BiH, knp. VII, Sarajevo 1967, str. 571—618.

² *Dr I. Čremošnik*, Rimska vila u Višićima, GZM 1965, str. 168, T. I, sl. 4.

imanja³. Čitlučki je kraj i danas izrazito vinogradarski, maslina je ovdje prava rijetkost (Međugorje), pa je teško reći čemu je služio torkular iz Čerina: za preradu grožđa ili maslina. U Tihaljini se spominju neka »*multa molendina maioris ponderis*«, ali je nejasno o kakvom se mlinskom kamenju radi, o mlinovima za masline ili za žito⁴. Izgleda da je riječ upravo o posljednjem, iako nas s obzirom na klimatske i pedološke prilike u dolini Trebižata ne bi smjela iznenaditi ni presa za masline.

Navedeni primjeri jasno pokazuju da slični objekti u antičkoj Hercegovini nisu bili rijetki, bilo da se radilo o preradi maslina ili grožđa. I sam termin *torkulja, torkul* (očito izvedenica od lat. *torquere*, u značenju »obrtiti, zavrtati, okretati« i njegova derivata *torculum*, »tijesak, presa«), koji se u Hercegovini, i u dobrom dijelu Bosne, kamo je vjerojatno prenesen migracijama stanovništva, općenito upotrebljava za presu kojom se cijedi voće, ukazuje da je ova naprava u našim južnim krajevima još od antike bila općenito poznata. Takav se mehanizam vjerojatno nalazio na svakom iole značajnijem gospodarstvu i poljoprivrednom dobru (*fundu*) na kojem se gajila maslina ili loza.

Maslina (*Olea europaea*) izrazito je mediteranska biljka, koju još od homerskih vremena susrećemo po cijeloj ondašnjoj ekumeni (Mala Azija sa Sirijom, Egiptom i Grčkom). Nešto kasnije maslina se javlja u Italiji, Španjolskoj, Luzitaniji i Mauretanijskoj, Provansi i na našem primorju. Po Teofrastu (Hist. plant., VI, 2), maslina je tipična primorska biljka i ne udaljuje se od morskih obala više od nekih 300 stadija.⁵ Narodi Asirije i Babilonije nisu poznavali maslinu. Ulje su dobijali od sezama (Hdt., I, 193 Strab. XVI, 743 i 746). U Egiptu je prenesena iz Sirije u vrijeme XIX dinastije. Često se spominje i u Bibliji.⁶

Sa juga Male Azije, gdje joj je domovina, kao i smokvi, rano je prešla u Grčku. Schlimann je u ruševinama Tirinsa i Mikene našao i koštice maslina, ali izgleda da je kod Homera ulje još uvijek bilo skupa stvar koja se uvozila sa Orijenta, jer Homer samo jednom govori o kultiviranoj maslini;⁷ opisujući naime Odisejev spas u Feačkoj zemlji, kaže:

I pođe k šumi, koju na poglednu na mjestu nađe,

Blizu vode, a k tome na grma se namjeri do dva,

Koji se skupa se srasli, od masline plodne i divlje. (Od. V, 475—477).

Da su ipak već u Homerovo doba u Grčkoj rasli i pitomi maslinjaci, vidi se jasnije iz stihova, u kojima se nabraja pitomo voće koje se nadvilo nad Sisifovu glavu:

Visoka stabla njemu nad glavom se nadnose voćem

(Kruške, sladuni tu i jabuke sa krasnim plodom I smokve slatke cvatu i masline brsnate k tome). (Odiseja, XI, 588—590).

Maslina se u Grčkoj brzo udomaćila. Za Grke je ona bila dar Palade Atene, simbol mira i sveto drvo. Na osobitom glasu bilo je atičko ulje, a maslina za Atenjane nacionalno drvo. U Laciji je dospjela iz južne Italije (Magna Graecia), što se vidi i po nazivima *olea, oleum*, koji su grčkog porijekla (grč. *ελία ελαιον*), kao i neki drugi termini iz tehnološkog procesa prerade masline. Grčki kolonisti su je prenijeli i na zapadne obale mediterana, ukoliko to možda već prije njih nisu učinili fenički moreplovci, koji su je presadili oko Marseille-a (Strab., IV, 180),⁸ Sa Grcima je maslina, zajedno sa lozom, smokvom i drugim suptropskim kulturnim biljkama, dospjela i na jadranske obale.

U vrijeme republike Rimljani su transalpinskim narodima Provanse branili da uzgajaju maslinu i lozu (Cicero, De rep., III, 6, 9), ali su se prilike u doba carstva, naročito od vremena Severa, uslijed opadanja zemljoradnje u Italiji, bitno izmijenile (Spart., Sev. 23). Već je Cezar dozvolio Keltima da sade maslinu, a od početka drugog stoljeća carstva Italija sve više uvozi ulje, koje se siromašnijim slojevima dijelilo besplatno. Otad se kultura masline proširila po svim krajevima carstva, gdje god se ova suptropska biljka mogla aklimatizirati.^{9a} Otad je maslina i na našem obalnom, mjestimično i priobalnom, području postala jedna od najznačajnijih kulturnih biljaka.⁹ Već se u Plinijevo doba u Italiji uvelike cijeno istarsko ulje, odmah iza čuvenog licinijanskog ulja (*Licinianum oleum*) iz srednje Italije.¹⁰ Značajan centar trgovine uljem i vi-

³ M. Hoernes, Röm. Alterthümer in Bosnien u. Hercegovina, str. 531. Cf. također Hoernes, Archäol.-epigr. Mittheil. IV, str. 36.

⁴ P. Bakula, Schematismus topographico-historicus custodiae provincialis et vicariatus apostolici in Hercegovina, Spalati 1867, p. 105.

⁵ Plinije Stariji, Naturalis historia, Lipsiae 1870, XV, 2 (3): *Theophrastus negavit nisi intra XXXX milia passuum ab mari nasci*. Jedan stadij iznosi 185 m.

⁶ Getsemani, vrt u Jeruzalemu (Iv. 14-17), na aramejskom jeziku znači »tijesak za masline«.

⁷ O maslini u starini i o njezinoj preradi i upotrebi ulja vidi kod *Daremborg-Saglio*, Dictionnaire des antiquités grèques et romaines, s. v. olea, oleum. Homer spominje maslinu Il. XIII, 612-614, Il. XVII, 53-58, Od. V, 476-477, Od. IX, 320-325, Od. XI, 588-589, Od. XXIII, 190-197.

⁸ *Daremborg-Saglio*, s. v. olea.

⁹ Na ušću Neretve niklo je znamenito grčko trgovišće (emporium), poznato već oko 350 g. st. e. tzv. *Pseudo-Skylaksu* (Geogr. Graeci min. I, str. 30). Cf. *Patsch K.*, GZM 1906, str. 367 i d. *Mayer*, Vjesn. dalm. VI (1940), p. 132. Sudeći po nalazima grčkog novca grčki su se trgovci na ušću Neretve pojavili još u V. v. st. e. Cf. G. *Alföldy*, Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien, Budapest 1965, str. 134 i d.

^{9a} Domicijanova privremena zabrana odnosila se na uzgajanje vinove loze, a ne masline (Suet., De vita Caesarum, VIII, 7). Cf. Historija naroda Jugoslavije, Zagreb 1953, sv. I, str. 41.

¹⁰ Plin., n. h., XV, 2 (3): *Principatum in hoc quoque bono obtinuit Italia e toto orbe, maxime agro Venetico eiusque parte que Licinianum fundit oleum, unde et Liciniae gloria praecipua olivae... Relicum certamen inter Histriae terram et Baeticae par est...*

nom početkom carstva bila je Akvileja (Strab, IV, 202), u kojoj se prodavalo čuveno istarsko i liburnijsko (Hrvatsko primorje) ulje, koje je imalo poseban ukus, zbog čega je *oleum liburnicum* imalo veliku reputaciju (Apicius, I, 5; Pallad, XII, 18; Geopomp, IX, 27; Galen, XII, p. 513; Pausan, X, 32,19).^{10a} Međutim, za prilike na donjoj Neretvi nemamo nikakvih vijesti iz starine. Svakako da su u širenju kulture maslina najveću ulogu odigrala brojna poljoprivredna dobra (*fundi*) koja su se već u I v. n. e., kada počinje intenzivnija kolonizacija Italika u južnoj Hercegovini, razvila oko brojnih vila (*villae rusticae*) u dolini Neretve i njenih pritoga Bregave i Trebižata (Višići, Klepci, Gabela, Tersana, Sjekose, Gorica, Dretelj, Čapljina, Mogorjelo — prva faza izgradnje, Struge, Tasovčići i brojne druge na području naronitanskog i diluntinskog agera).¹¹

Hercegovina je potpala dosta rano pod uticaj, a onda i pod vlast Rima (167. g. pr. n. e.).¹² Ustvrdimo li, međutim, da se područje donje Neretve upoznalo sa maslinom mnogo ranije putem grčke faktorije u kasnijoj Naroni, to ne bi bila samo pretpostavka. Međutim, gajenje masline kao monokulture na većim gospodarstvima proširilo se tek u carsko doba, a najintenzivnije u II do IV stoljeća, kad se na italjskom tržištu osjetio značajan manjak ulja, tako da je i država morala intervenirati, najprije maksimiranjem cijena (Dioklecijanov Edictum de pretiis rerum venalium iz 301. godine), a napokon i zabranom izvoza ulja iz carstva (Codex Justinianus, IV, 41, 1).

Najveći broj rimskih zaselaka (*villae rusticae*) oko Čapljine nije ispitan, tako da je njihovo datiranje — što bi za naš problem bio vrijedan podatak — prilično nesigurno i neodređeno. Da je italjskih kolonista u ovom području bilo već u drugoj polovini I vijeka stare ere, vidi se iz poznatog natpisa iz Tasovčića u počast Oktavijana, prilikom osvojenja Sicilije 36. g. prije n. e. (CIL III 14625). Da su i neke od vila nastale već početkom I st. nove ere, može se sa sigurnošću zaključiti po dosta frekventnim nalazima tegula sa signaturom poznate sje-

veroitalske figline *Pansiana*, koja je proizvodila opekarske proizvode sve do Vespazijana (Tasovčići, Dretelj, Čerin Mogorjelo i dr.).¹³ Postanak nekih vila treba, dakle, datirati najkasnije u sam početak I st. n. e., u vrijeme cara Tiberija. U to je doba i Patsch datirao stariju vilu na Mogorjelu.¹⁴ Od brojnih antičkih vila u okolici današnje Čapljine i Metkovića sistematski je ispitana samo ona u Višićima, koja se po nalazima iz ruševina datira u polovicu II st. n. e.¹⁵ Prema tome, prvo i drugo stoljeće carstva mogu se uzeti kao vrijeme intenzivnog stvaranja krupnih zemljoposjeda na donjoj Neretvi. Taj je proces bio naročito intenzivan u I stoljeću naše ere, a nije isključeno da je i ustanak starosjedilačkih Narenasa (Appian, 111, 11) iz 35. g. pr. n. e. bio u vezi sa oduzimanjem zemlje starosjediocima. Patch je u svoje vrijeme smatrao da veliki posjedi u našoj provinciji nisu imali značaja, ali veliki broj vila, koje predstavljaju centre većih poljoprivrednih ekonomija (*praetorium fundi*), ne govori — bar za područje oko Narone — u prilog ovog shvaćanja.¹⁶ Onako velika vila, kakva je npr. ona u Višićima, ne može se ni zamisliti bez široke zemljišne osnove. A sličnih vila bilo je više.

U vezi sa ovim procesom, s jedne strane pretvaranje domaćih seljaka u bezemljaše, a s druge stvaranje velikih posjeda, jeste svakako i pojava srazmjerno velikog broja robova u Naroni i okolici. U Naroni, koja je svakako bila poluga čitavog ovog procesa, jedna trećina nadgrobnih natpisa pripada robovima, koji su posebno u I stoljeću naše ere bili mnogobrojni. Oni su se najviše i koristili za poslove na velikim imanjima u bližoj i udaljenijoj okolici Narone.¹⁷

Maslinu danas susrećemo u unutrašnjosti Hercegovine samo sporadično, više kao kuriozitet nego kao privrednu kulturu (Mostar, Bijelo Polje, Bišće-Polje, Blagaj, Ilići, Žitomislići, Međugorje, Čapljina, Mogorjelo. Hutovo, Ravno, Grabovina, Studenci, Ljubuški, Humac, Vitina, Tihaljina, Stolac, Ošanić, itd.) Na nešto većem arealu gaji se jedino u Maslinama (u Popratima, Dubrave) kraj Stoca, gdje ju je 1839. godine dao zasaditi Ali-paša Rizvanbegović-Stočević, potaknut primjerom vitinskog kapetana

^{10a} Iz okolice Zadra se spominje jedan *negotiator olearius* (CIL III 2936).

¹¹ K. Patsch, Pseudo-Skylaxovo jezero, GZM 1906, str. 367-390, passim na više mjesta = Wissenschaftliche Mittheilungen aus BuH, XII, str. 68 i d. Cf. I. Čremošnik, o. c, str. 148. Vidi također, K. Patsch, Zur Geschichte und Topographie von Narona, Schriften der Balkankommission, V, Wien 1907, passim.

¹² K. Patsch, Bosna i Hercegovina u rimsko doba, str. 10. G. Zippel, Die röm. Herrschaft in Illyrien, Leipzig 1877, str. 84-98.

¹³ Pos. Gradac, GZM 1893, 148, Tasovčići i Dretelj, GZM 1906, 381 i 373, Brotnjo, GZM 1904, 44, Višići, GZM 1965, 166 i Mogorjelo, Bonn. Jahrb. 1912, 153 = GZM 1952, 242. Isp. Patsch, Herc, 110 i d., Narona, passim. Cf. Abramić M., Žigovi na opekama i amforama iz Narone, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, sv. 49, 1927, 130-134; I. Čremošnik, o. c, str. 166 i 167. E. Antes, Das Kastell Alzei, Bonn, Jahrb. Heft 122 (1912) str. 153.

¹⁴ K. Maly, n. dj, str. 91. — Priliv italjskih doseljenika u Naronu bio je jak još u kasno republikansko doba, sr. G. Alföldy, n. dj, str. 136. Cf. natpise CIL III 8423 (1820) i Patsch, Narona, 17, odnosno Jahrbuch für Altertumskunde, 2, 87 i d. Može se sa mnogo opravdanosti očekivati da neke villae rusticae potiču još iz I v. st. e. Cf. M. Zaninović, Delmati, Godišnjak Centra za balk. isp, knj. 2, Sarajevo 1966, p. 43, bilj. 61.

¹⁵ I. Čremošnik, n. dj, str. 212.

¹⁶ Isp. K. Patsch, Bosna i Hercegovina, str. 24. Cf. E. Pašalić, Pogledi na ekonomiku u unutrašnjosti rimske provincije Dalmacije, Godišnjak Istorijjskog društva BiH, sv. X, Sarajevo 1959, str. 310 i 313.

¹⁷ G. Alföldy, n. dj, tsr. 139; isti, Die Sklaverei in Dalmatien zur Zeit des Principats, Acta antiqua Academiae scientiarum Hungaricae, sv. IX, fasc. 1-2, strana 126. Cf. CIL III, p. 291 segg. i p. 1029.

Sulejman-bega Kapetanovića.¹⁸ Drugi je maslinjak dao posaditi kraj svog ljetnikovca na Buni. Na Buni se masline nisu održale, dok se maslinjak u Popratima sačuvao do danas. Tu je 29. decembra 1906. g. Patsch nabrojio 550 stabala.¹⁹ Za primjerom Ali-paše i Sulejman-kapetanovim povelj su se i drugi Hercegovci, ali je kasnije, na žalost, ova kultura u Hercegovini zanemarena.

Uzgoj maslina danas u Hercegovini nema većeg ekonomskog značenja, osim u priobalnom području oko Neuma. U antici je to bilo drukčije, ali je tada i izgled dobrog dijela današnje Hercegovine bio sasvim drukčiji nego danas. U rimsko doba čitav kraj oko Čapljine — pa i ostala Hercegovina — bio je obrastao gustim šumama. Patsch je o tome nekoliko puta pisao studiozno i dokumentarno.²⁰ Po njemu je ovaj kraj, sudeći po gustoći evidentiranih antičkih naselja u odnosu na suvremena, u rimsko doba hranio bar dva puta više stanovništva nego danas.²¹ Bile su to blagotvorne posljedice šuma. Šume su povoljno uticale na klimu i odvodnjavanje, a to je imalo velikog značenja za razvoj kulturnih biljaka i plodnost (bonitet) zemlje uopće.

U tim povoljnim uslovima submediteranskog podneblja maslina je mogla da uspijeva i u dolinama Trebižata i Bregave, a napose u dolini Neretve sve do Bijelog Polja. Areal njenog rasprostiranja bio je i širi jer je mogla da uspijeva po blagim brežuljcima, nižim od 400 m nadmorske visine i zaklonjenim od ljetnih žega i zimskih mra-

zeva, po manjim poljima priobalnog područja — sve do Mostara i Stoca. Da je uzgoj masline za ovaj kraj imao veći ekonomski značaj, a naročito u II III i IV stoljeću nove ere, koji i inače predstavljaju doba ekonomskog procvata naše provincije, sasvim je sigurno, iako za to nemamo podataka u narativnim i pisanim izvorima. Ipak, dosadašnji arheološki nalazi, napose uređaji za preradu maslina, to jasno potvrđuju. Upravo zato što iz starine nemamo nikakvih pisanih obavijesti o ekonomskim prilikama našeg područja, kao što je to npr. slučaj sa Istrom i Hrvatskim primorjem, arheološki podaci postaju utoliko važniji i vredniji, jer unose bar nešto svjetla u taj problem.

S propašću rimske vlasti nestaje pomalo i maslinjaka u dolini Neretve. Svakako, bio je to relativno dugotrajan proces. Staro stanovništvo, koliko se sačuvalo, gajilo je i dalje ovu korisnu biljku, dok je doseljenim Slavenima trebalo mnogo vremena da se adaptiraju novim prilikama. Ali, više nego promjena ekonomike, do koje je došlo zbog migracija, na nestanak masline, nježne i osjetljive biljke, utjecala je promjena klime koja je nastupila zbog devastacije šuma. Kad su jednom bile uništene šume, oslobođeni erozivni procesi doveli su do zamuljivanja vodotokova i stvaranja močvara.²² A maslina ne podnosi ni vlagu ni vjetrove.

Ako, dakle, na uljaru na Mogorjelu gledamo u izloženom kontekstu, onda i ovaj stručni prikaz, kao i rekonstrukcija torkulara na Mogorjelu, na kojem se može očigledno pratiti tehnološki proces prerade maslina u antici, imaju opravdanje.

PRETHODNI PODACI O TORKULARU (PRESI)

Torkular (grč. ληρός lat. *torcular*, *torculum*, općenito i *pressorium*) dobro je poznata antička poljoprivredna naprava za cijedenje maslina i grožđa. Antičke turnjače (prese, tijesci) za ulje i vino građene su obično po istom principu i među sobom se nisu bitno razlikovale. Isti je uređaj mogao u jesen služiti za muljanje mošta a zimi za tiještenje maslinove pulpe, ali su, napose na većim gospodar-

stvima, postojala i po dva uređaja od kojih se jedan koristio za preradu maslina, a drugi za preradu grožđa. U većim uljarama, kao npr. u Barbarigi u Istri, ili u Boscoreale, bilo je i po više torkulara. Plinije Stariji preporuča dva torkulara, valjda, jer je tada posao ekonomičniji.²³ Izgleda da su na Mogorjelu također bila dva torkulara.

Torkulari predstavljaju vrlo jednostavnu i praktičnu napravu izgrađenu na principu poluge pokretanu mehaničkom snagom. Njihova se konstrukcija u toku vremena vrlo malo izmijenila.²⁴ Konstrukcija i upotreba torkulara dobro je poznata iz

¹⁸ H. Ćurić, Ali-paša Rizvanbegović-Stočević, hercegovački vezir, Godišnjica Nikole Ćupića, knj. XLVI, Beograd 1937, str. 261. Cf. Patsch, Südosteuropäischen Skizzen und Studien I, Aus Herzegowinas letzter Feudalzeit (separat iz Mitteilungen der Geographischen Gesellschaft, sv. 64, Wien 1922, str. 180-181). Također H. Ćurić, Prilozi bosanskohercegovačkoj historiji XIX vijeka, Sarajevo 1960, str. 29 (br. 39), 30-31 (br. 44), 33 (br. 50), 36 (br. 53), gdje se navode podaci iz prepiske Ali-paše sa guvernerom Dalmacije Lilienbergom (1838-1839. g.).

¹⁹ Ibidem. Up. F. Fiala, WM I, 323 (uralte Olive in der Umgebung von Ljubuški).

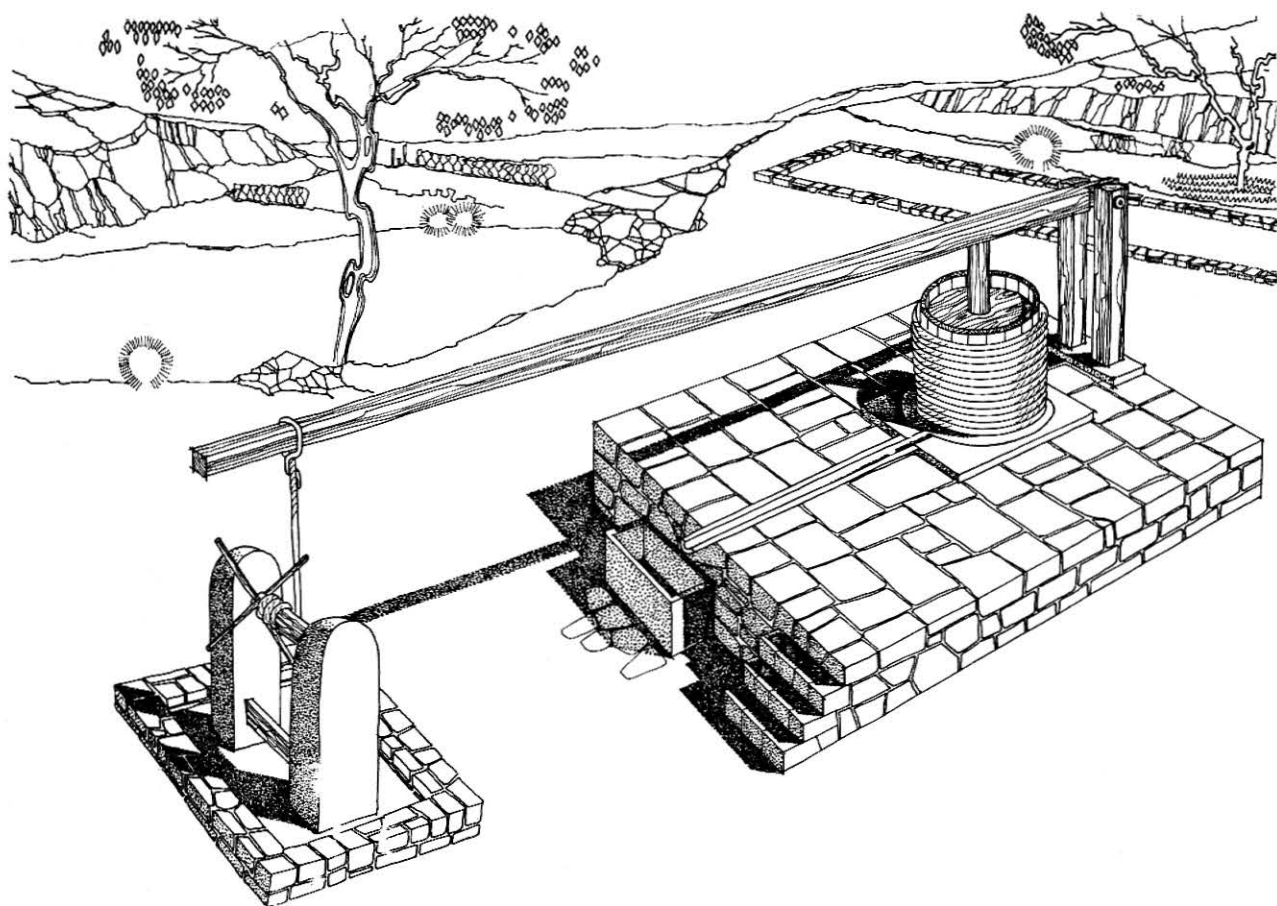
²⁰ K. Patsch, GZM 1906, str. 367-373; Narona, str. 7-9, 56 i 26; Bosna i Hercegovina 5-9; Historische Wanderungen im Karst u. an der Adria I, Die Herzegowina einst und jetzt, Wien 1922; Festschrift zu O. Hirschfelds 60. Geburtstag, str. 201, itd. Cf. W. Radimsky, WM II, 33, WM III, 284 i WM IV, 129; K. Maly, GZM 1927, str. 85 i d; K. Patsch, WM IX, 269 i 278; K. Jiriček, Handelstrass, 79.

²¹ GZM 1906, str. 367.

²² K. Patsch, ibidem, str. 369-370.

²³ n. h, XVIII, 317: *premunt aliqui singulis, utilius binis, licet magna sit vastitas singulis. Longitudo in his refert, non crassitudo, spatiosa melius premunt.* — To je svakako zavisilo o količini sirovine na jednom imanju, odnosno o veličini maslinjaka. Po Pliniju je za dvadeset jugera dovoljan jedan torkular (... XX jugeribus unum sufficit torculum, ibidem).

²⁴ O razvoju i konstrukciji torkulara v. H. Blümner, Technologie und Terminologie der Gewerbe und Künste bei Griechen und Römern, Leipzig u. Berlin (in aedibus B. G. Teubneri) 1912, str. 344-347. Cf. također Daremberg-Saglio, s. v. olea i A. Rich, Dictionnaire des antiquités romaines et grecques, Paris 1861, s. v. torcular, torcularium. — Drukčiji tip prese vidi se na slici iz Herkulaneuma (Daremberg, sl. 5390) i u kući Vettii (*domus Vettiorum*) u Pompejima (kod Blümnera, sl.

Sl. 1 Aksonometrijska skica rimskog torculara sa prelumom (Fec. I. Bojanovski, del. Mira Kapel).

opisa starih pisaca (Katon, Vitruvije, Plinije Stariji i Kolumela) i po otkopanim analogijama (Boscoreal, Stabia, Salona, ager Salonitanus, Istra). Torcular sa Mogorjela tipološki pripada onoj istoj vrsti kakvu je opisao još Katon (234—149 pr. n. e.), a od nalaza u našoj zemlji po konstrukcionim osobinama najstrodniji je torcularima iz Manastirina i sa foruma Salone, oba iz kasne antike.²⁵

Torkular je onaj dio uljare na kojem se maslina tiješti, a obično je smješten u izduženoj pravokut-

127). Zoran prikaz cjelokupnog procesa prerade maslina daju reljefi sa jednog sarkofaga iz kasnijeg doba (Daremberg, sl. 539 (v. vinjetu!). Od starih pisaca detaljan opis torculara daje Katon (De re rustica, XVIII), a pojedine podatke Vitruvije (De arch, VI, 6, 3), Plinije (n. h, XVIII, 74), Varon (De re rust, lib. I, 55, 60, 61, 64 i 66) i Kolumela (De re rustica, XII, 39, 3, 50 i 52 10).

²⁵ Torculari iz naše provincije građeni su uglavnom na principima koje je opisao Katon. Iz antičke Salone i okolice poznato je više ovih naprava, koje uglavnom potiču iz kasne antike. Jedna turnjačnica otkopana je na forumu kasnoantičke Salone, D. Rendić-Miočević, Nova solinska turnjačnica sjeverno od foruma, Vjesnik dalm., IV, Split 1953, str. 205-212. O torcularu uz ceterijalne bazilike u Kapljuću, odnosno Manastirinama v. Bronsted, Recherches à Salone I (La basilique des cinq martyrs' à Kapljuć), str. 103 i d., odnosno E. Dygve, Die Bauwerke nach ihren heutigen Bestände, Forschungen in Salona II, str. 9 i d. Stožeri jednog

tijeska za ulje sačuvali su se i uz kompleks biskupske palače kod tzv. Pet mostova, isp. D. Rendić-Miočević, n. dj., str. 208 bilj. 7. Ostatke torculara u Docima (Kaštel Gomilica) opisao je Lj. Karaman, Iz kolijevke hrhatske prošlosti (rekonstrukcija u publikaciji Baština djedova), str. 205, a onog u Mirima u Klobučcu (također u Kaštelanskom polju) L. Jelić, Izvještaj III Glavne skupštine »Bihaća«, Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva II, Zagreb 1897, str. 146-149. i Izvještaj IV Glavne skupštine »Bihaća«, ibidem, sv. III, Zagreb 1898, str. 220-229. Turnjačnica iz rimskog zaseoka u Bilicama kraj Šibenika poznata je samo po nacrtu koji je ostavio Jelić, Lj. Karaman, ibidem. U Mulinama na o. Ugljanu također je otkopana jedna turnjačnica, M. Suić, Arheološka istraživanja u Mulinama na o. Ugljanu, Ljetopis JAZU, knj. 64, Zagreb 1960, str. 235, T. VIII i IX. Jedan antički turanj, korišten u ranom srednjem vijeku, pronađen je i u podrumima Dioklecijanove palače u Splitu, B. Gabričević-T. Marasović, Vodič kroz podrumske dvorane Dioklecijanove palače, Split 1961, str. 2. Nedavno (1964) je jedna uljara otkopana i na o. Majsanu kod Korčule, u toku opširnih radova koje je ovdje izveo C. Fisković, koji nisu još objavljeni. Ostaci trapetuma poznati su i sa Brača (Brački zbornik IV, str. 75). — I na zapadnoj obali Istre je nađeno više rimskih uljara sa ostacima torculara (npr. u Guranu kod Vodnjana i u Lakuži kraj Peroja, B. Marušić, Starohrvatska prosvjeta, sv. 8-9, Zagreb 1963, str. 141 i 258), od kojih su najznačajnije one na Vel. Brionu i u Barbarigi, Š. Mlakar, Istra u antici, Pula 1962, str. 41-42, T. VII, sl. 1-4 i T. IX, sl. 1; isti, Muzejsko-konzervatorski radovi na otočju Brioni, Muzeji, br. 11-12, Zagreb 1956, str. 57. Cf. A. Gnirs, Führer durch Brioni, Verlag der Gustdirektion Brioni.

noj prizemnoj zgradi (*torcularium*), u kojoj se još nalaze i drugi potrebni uređaji. Osnovni dio uređaja za cijedenje, torkular u užem smislu, ugrađen je na povišenom nivou, u koso položenom kamenom podu (po Katonu *forum*). Sastojao se od kvadratne (rjeđe okrugle) kamene ploče (*area*) sa žlijebom u obliku kružnice (*canalis rotunda*) za oticanje ulja. Na areji je stajao pleteni koš (*fiscina*), u koji se stavlja usitnjena pulpa (*samps*) od maslina ili grožđa. Sirovina se prije toga najprije mljela u posebnim mlinovima koji su mogli imati različite oblike (*trapetum*, *tudicula*, *mola olearia*, *canalis*, *solea*). Kolumela (XII, 50) preporuča molu, dok Katon pozna samo *trapetum*.^{25a}

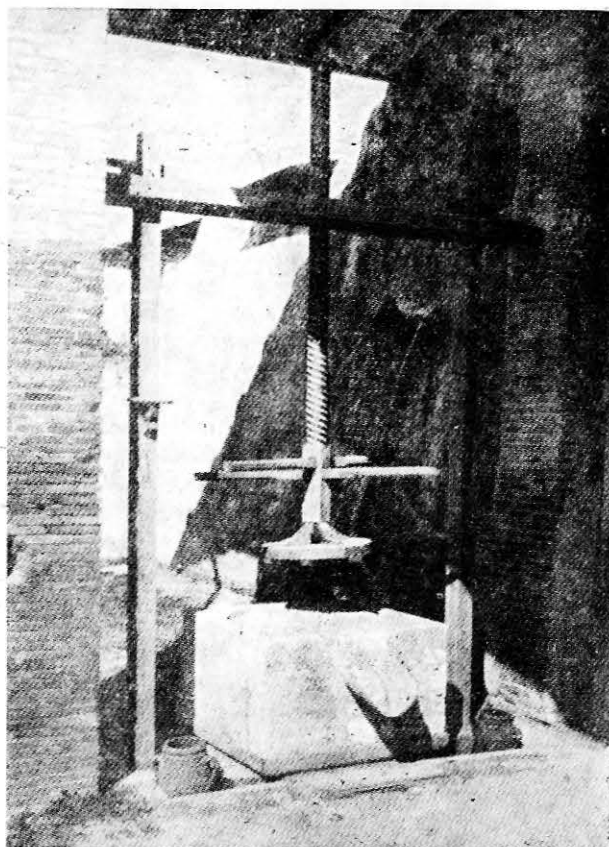
Postupak cijedenja bio je jednostavan, kao i čitav uređaj. Plod se najprije samelje (kod maslina se zapravo odvajala koštica) u mlinu koji obično nije bio fiksiran na svom mjestu, a stajao je uz torkular. Smatralo se da je za kapacitet dva torkulara potreban jedan mlin (*trapetum*).²⁶ U mlinu usitnjena pulpa prenosila se u posebnim mješinama (*culleus*) na torkular da se iz nje mehaničkim pritiskom, na principu poluge, iscijedi sok. To se postizalo pomoću dugačke drvene grede (*prelum*), koja je uz pomoć (ovalnog) drvenog klipa (*orbis olearius*) pritiskala pulpu u *fiscini* i na taj način iz nje istiskivala sok, koji je niz kamenu forum žljebastim kanalom oticao u recipijent na nižem nivou (*lucus*, *labrum*). *Prelum*, po kojem se ponekad naziva čitav tijesak, u stvari je drvena masivna greda-poluga, koja se pruža preko cijelog torkulara. Svojim zadnjim krajem (*lingula*) učvršćen je za dva jaka drvena stupa zvana *arbores*, koji su postavljeni uspravno i uglavljeni (utoreni) u kamenim ležištima na kraju *forum*a, iza areje torkulara. Pritiskivanje pulpe u košu vršilo se privlačenjem *preluma* uz pomoć vitla (*sucula*) prema zemlji, pritiskivajući na taj način klipom sirovinu u košu. Vitlo, slično čekrku na bunaru, bilo je postavljeno na jakim kamenim stupovima zv. *stipites*, koji su bili čvrsto ukopani na nižem nivou mlinice, na udaljenosti od tri četvrtine dužine *preluma* od areje torkulara, zapravo od koša sa pulpom.²⁷

Torkular na Mogorjelu predstavlja starinski tip tijeska sa čekrkom i *prelumom*, kao i svi ostali iz

^{25a} »Oleo autem conficiendo molae utiliores sunt, quam trapetum; trapetum, quam canalis et solea« (Colum. XII, 50).

²⁶ O *trapetumu* Cato, o. c., 20-22 i 135. Cf. *Daremborg-Saglio*, s. v. olea.

²⁷ Antičko vitlo (*sucula*) odgovara u potpunosti našem, isp. Vitr. X, 2, 2. Vitlo se okretalo uz pomoć dugih ručki, *vectes*, po Katonu između 15 i 18 stopa dugih (Cato, 19, 2), pa je stoga oko stožera (*stipites*) moralo biti dosta prostora za rukovanje vitlom. Tome su, po svemu izgledu, služila i udubljenja uz stožere na Mogorjelu i u Mulinama na Ugljanu. Kako su *vectes* izgledale vidi se na jednoj zidnoj slici iz kuće Vetija u Pompejima (Fig. 127 kod Blümnera). Međutim, na Mogorjelu iz čisto praktičnih razloga njsu se mogle obnoviti tako duge *vectes* (poluge, gredice, ručke). — Osim vitla, na stožerima je bila odozgor namještena i posebna naprava na principu kolotura (*orbiculi*, Vitr. X, 2, 1, 3, Cato, 3), tzv. *trochlea*, uz pomoć koje se

Sl. 2a Tzv. *coclea*, rekonstrukcija prese sa zavrtnjem iz Pompeja (po A. Maiuri, Pompei, Roma 1964, T. XXXVII, sl. 66).

provincije Dalmacije. Katon nije ni poznao drukčiji tip.²⁸ U Plinijevo doba (umro prilikom provala Vezuva 89. g. n. e.) ovakav tip torkulara bio je već zastario, jer Plinije uz njegov opis kaže da su ga upotrebljavali »stari«. Prije nekih stotinu godina, kaže Plinije, pronađene su grčke prese sa zvojmima (*per cocleas*).²⁹

Kod ove vrste torkulara, nazvane *coclea*, (sl. 2a), vitlo je bilo zamijenjeno zavrtnjem koji

teški *prelum* dizao, Digg. XIX, 2, 19, 2: *trochleas, quibus relevatur prelum*. Ova naprava, vjerojatno, nije bila obavezna. O upotrebi poluge, vitla i kolotura u antici, up. Pareti, *Historija čovječanstva III*, Zagreb 1967, str. 128 i 135 do 136.

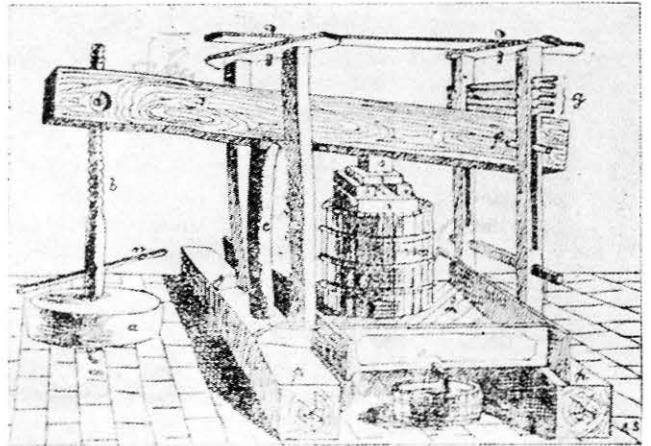
²⁸ De re rust, 18 (*Torcularium quomodo aedificies*).

²⁹ Plinije, n. h., XVIII, 317; *antiqui funibus vittisque loreis ea detrahebant et vectibus. intra C annos inuenta Graecanica, mali rugis per cocleas bullantibus, palis adfixa arbori stella, a palis arcas lapidum attolente secum arbore, quod maxime probatur. intra viginti duos annos inventum parvis prelis et minore torculario aedificio breviora malo in medio directo, tympana inposita vinaceis superne toto pondere urgere et super prela construere congeriem.* — *Coclea*, kod koje se kao mehanička snaga koriste zavrtnanj i matica, upotrebljavala se kao presa za ulje, vino i sukno (Vitr. VI, 9; Plin, n. h., XVIII, 74), a nije se mnogo razlikovala od onih kojima se još i danas služimo (sl. 2a). *Coclea* je bila jednostavnija naprava, koja je zauzimala mnogo manje prostora od dugačkog i teškog *preluma*. Up. Pareti, *Hist. čovječ. III* (Zagreb 1967), str. 126, 128 i 136.

u košu proizvodi tlak. Na ovom se principu zasniva i današnja torkulja (žečka) u seljačkim domaćinstvima, a također i prese za masline po našem primorju.³⁰ Posebnu vrstu prese sa zavrtnjem predstavlja drvena ili *hrvatska* presa, koja je u stvari kombinacija torkulara sa prelumom i zavrtnjem (sl. 2b).

Na kraju, postavlja se pitanje kako to da se tip torkulara sa prelumom, koji je zastario još u I v. pr. n. e., tako uporno održavao sve do kasne antike i da je tako često zastupljen u našim krajevima. Možda je to odraz konzervativnosti naše provincije, kako je to primijetio Bronsted.³¹ Ipak, stvar se time potpuno ne objašnjava, jer ono što je bolje i korisnije, to uvijek prevlada usprkos mentalitetu sredine, pogotovo kada se radi o tako dugom vremenskom periodu koji obuhvata raspon od punih šest stoljeća. Pravi razlog je, izgleda, u praktičnosti starog tipa tijeska. Prednost ove vrste presa bila je u

tome što jače i bolje tiješte od novih sa maticom i zavrtnjom, a manje se kvare i lakše popravljaju.

Sl. 2b Drvena (hrvatska) presa sa zavrtnjem i prelumom (po I. Radiću).

SITUACIJA NA MOGORJELU

Na Mogorjelu su se od antičke mlinice (*torkularium*) sačuvali samo neznatni ostaci zidova, a od tijeska (*torkular*) najvažniji kameni dijelovi: *area*, kameni nosači vitla (*stipites*) i ležišta za tzv. *arbores*. Drveni su dijelovi, naravno, propali kao i na svim ostalim antičkim objektima. Zgrada sa uređajima stradala je po svojoj prilici negdje oko 400. g. n. e., kad je, u vrijeme provale zapadnih Gota, devastiran čitav obrambeni kompleks na Mogorjelu.³²

Izgleda da je torkular u kasnoj antici bio obnovljen (a možda i proširen) za potrebe starokršćanskih bazilika (V i VI v.), koje su za svoje održavanje i obrede trebale znatne količine ulja i vina.³³ Na to bi ukazivao i jedan dosta neodređen element. U skladištu kamenih fragmenata na Mogorjelu nalaze se, naime, dva dosta rustično obrađena kamena bloka (veći $1,00 \times 0,76 \times 0,25$ m, a manji $0,89 \times 0,61 \times 0,25$ m). Na većem nevješto je usječen žlijeb (za oticanje ulja sa areje?) Kamen je širom stranom ležao u malteru, u koji je bila primješana tucana cigla, po čemu bi se moglo pretpostaviti da je bio ugrađen u *forum* torkulara (sl. 3).

Sl. 3 Kameni blok iz skladišta na Mogorjelu.

³⁰ Opis suvremenog kamenog mlina u Paštrovićima daje J. Vukmanović, *Maslinjaci i prerada maslina u Paštrovićima*, Glasnik Etnografskog muzeja, Beograd 1939, knj. XIV, str. 53-60, sa crtežom mlina na zavrtnj, sl. 2. Isp. i S. Stanković, *Osnovi tehnologije poljoprivrednih proizvoda I*, Naučna knjiga, Beograd 1954, str. 44 i dalje, sl. 42 presa sa zavrtnjem (prema Debou). — O torkulji (ili žečki) isp. C. Popović, *Privreda (u Žepi)*, GZM 1964, (Etnografija), str. 100-101, sl. 1 i T. I, sl. 4 i 5. Cf. M. Filipović, *Ozrenjaci i Maglajci*, GZM 1952, str. 345. Napominjem da sam istovetne torkulje vidio i u selima oko Bobovca (Dragovići, Mijakovići i dr.). Za tzv. hrvatsku presu v. I. pl. Radić, Pouka u gospo-

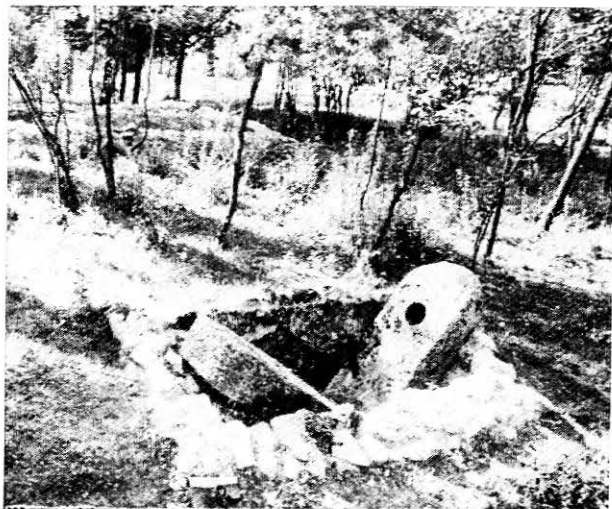
str. 217, sl. 215, ovdje sl. 2b. — Seoska mlinica u okolici Dubrovnika sastoji se od mlina i prese na principu zavrtnja (tzv. mandraviti). Mlinica u uvali Solitudo (Lapad) — koja se nalazi pod zaštitom države — ima dva mandravita. Mandraviti je željezna naprava, učvršćena u svom ležištu. Na njegovoj obloj bazi nalazi se žlijeb (slično kamenoj areji na našem torkularu), kojim otiče ulje u poseban sud ispon mandravita. Maslina se tiješti u tzv. rečama, oblim kalupima — mrežama od jute ili konoplje, koje stoje na bazi mandravita. U jedan mandraviti može se istovremeno ubaciti 8 do 10 reča. Tiještenje se postiže zatezanjem (zavijanjem) zavrtnja na mandravitu i pritiskom na reče sa maslinama. Pri tome se u reče sipa

Sudeći po debljini (25 cm), izgleda da su oba kamena bloka bila uzidana na istom mjestu i da im je gornja strana bila slobodna, a to je moglo biti na forumu torkulara. Šteta što ne znamo na kojem je mjestu Patsch otkopao ove dvije lapide.

Od samog torkulara sačuvali su se *in situ*, ali oboreni, jedino kameni nosači sukule, tzv. *stipites*, smješteni u pravouglom udubljenju (sl. 4), a u skladištu, kamo su dospjeli poslije otkopavanja Mogorjela, pronađena su još dva kamena ležišta za drvene nosače preluma i prilično oštećena *area*. Od kamenog podija (*forum*) na kojem je stajala *area* sa košem nije bilo ni traga, ali se na Patschevu planu (sl. 5) i na fotografiji (sl. 12), jasno vidi da je u vrijeme iskopavanja Mogorjela postojao i taj dio torkulara, ali je bio uklonjen da napravi mjesta parku. Ovaj dio unutrašnjeg dvorišta bio je pokriven kasnijim ukopima (Mogorjelo se naime koristilo kao groblje sve do polovine XIX st.),³⁴ koji su teško oštetili antičke objekte, tako da je Patsch naišao na slabe ostatke torkulara koje je dao ukloniti. Forum torkulara (označen sa »a« na sl. 5) ucrtan je na planu istočnije od svog prvog položaja, i u odnosu na *stipites*, koji su se sačuvali *in situ*. Iako ovaj plan ima i drugih manjih pogrešaka, o čemu će još biti govora, on se ipak bez većih poteškoća može uskladiti sa stvarnim stanjem. Pri tome nam mnogo koriste i fotografije ovog dijela iskopina iz vremena iskopavanja Mogorjela (sl. 12).

Arheološkim pretraživanjem prostora torkularija, koje sam izveo 1962. godine, ustanovio sam da su se od zgrade mlinice, koja je svojim temeljima bila postavljena na lesnu zdravicu, sačuvali neznatni ostaci:

ključala voda, pa se stoga u svakoj mlinici obavezno nalazi ložište sa velikim kotlom. — Sam izraz *torkulja* (od lat. *torqueo*) očiti je sirvival romanstva i po svoj prilici odgovara prvim vijekovima slavensko-romanske simbioze, koja je baš u ovom kraju potvrđena i drugim primjerima leksike, kao što su vino, ulje, terminjača (smokva), mrganj (*margo*), hrgud (*virgulum*), kukuljica (cucullus) i dr. Više drugih primjera daje K. Jiriček, *Die Romanen in den Städtten Dalmatiens während des Mittelalters*, Wien 1901-1904, passim, posebno str. 42 i d. Cf. P. Skok, *Dolazak Slavena na Mediteran*, Split 1934, koji daje brojne primjere. Isp. i Skokovo djelo *Slavenstvo i romanstvo na dalmatinskim otocima*, Split 1951. Može se također sa puno opravdanja pretpostaviti da je i torkulja kao naprava preuzeta iz antičke baštine. Bio je to rezultat prožimanja starog romanskog sa novim slavenskim stanovništvom. — Moje je mišljenje da u ovu kategoriju ide i sam oblik *Mogorjelo*, za koji je Skok pokazao da je u stvari lat. deminutiv na — *ellus* od tračko-ilirske riječi *magula*, rum. *magura*, arb. *magulë*, u značenju »gomila, mogila«, P. Skok, *Sermo militaris*, *Vjesnik dalm.* LIX/2, Split 1954-1957, str. 113-122. Podvlačim da u ruskom jeziku *mogila* znači »grob«, što bi (također) odgovaralo situaciji na Mogorjelu, koje je u kasnoj antici i srednjem vijeku bilo pretvoreno u groblje, dakle »*groblje, grobište*«. Basler, *Kulturna istorija BiH*, str. 315, ime Mogorjelo izvodi od ličnog imena Hermagora-Mogor, kome bi navodno bila posvećena bazilika na Mogorjelu. Toponim Mogorjelo bi i u tom slučaju bio relikv romanstva i svjedočanstvo o prožimanju starog i novog pučanstva.

Sl. 4 Stožeri torkulara na Mogorjelu prije rekonstrukcije.

a) dio zida (z1) uz pravouglo udubljeno ležište za *stipites*, š. 0,53, d. o, 85 m, a pruža se prema jugu (plan na sl. 6);

b) dio zida (z2), koji se odvaja u zapadnom pravcu od objekta C, š. o. 59, d. o, 30 m (sl. 6);

c) dio zida (z3), koji se od objekta B odvaja u pravcu sjevera, š. o, 75, d. 0,30 m (sl. 6).

Svi ostali zidovi torkularija, kao i forum bili su iskrčeni.

Po postojećim kontrolnim zidovima (z1, z2 i z3) i na osnovu Patscheva plana moglo se ipak tačno odrediti mjesto i dimenzije prizemnice u kojoj je stajao torkular sa uređajima koji su uz nj povezani u tehnološkom procesu mljevenja i cijedenja. Zgrada torkularija bila je široka oko 10, a duga oko 12,5 metara.^{34a} Uz prostoriju za torkular morala je imati još dvije ili tri manje prostorije za smještaj mlinova, kojima je (po Katonu) mjesto lijevo i desno od torkulara, odnosno prostoriju zv. *tabula tum* (Cato 64, Colum. XII, 50, Plin. XV, 23), u kojoj su se na kosom rešetkastom podu cijedile masline prije muljanja na torkularu. Tu je mogla također biti i spavaonica za radnike na torkularu (*torcularii*).³⁵

³¹ *Recherches à Salone I*, str. 103. — Da to nije bio slučaj samo u Dalmaciji, vidi se iz *Digesta* (VI st.): »*prelum et trapetum instructa funibus*« i dalje »*quodsi regulis olea prematur et prelum et suculum et regulas e tympanum et trochleas, quibus relevatur prelum, minimum parare oportere* (Digg. XIX 2, 19, 2).

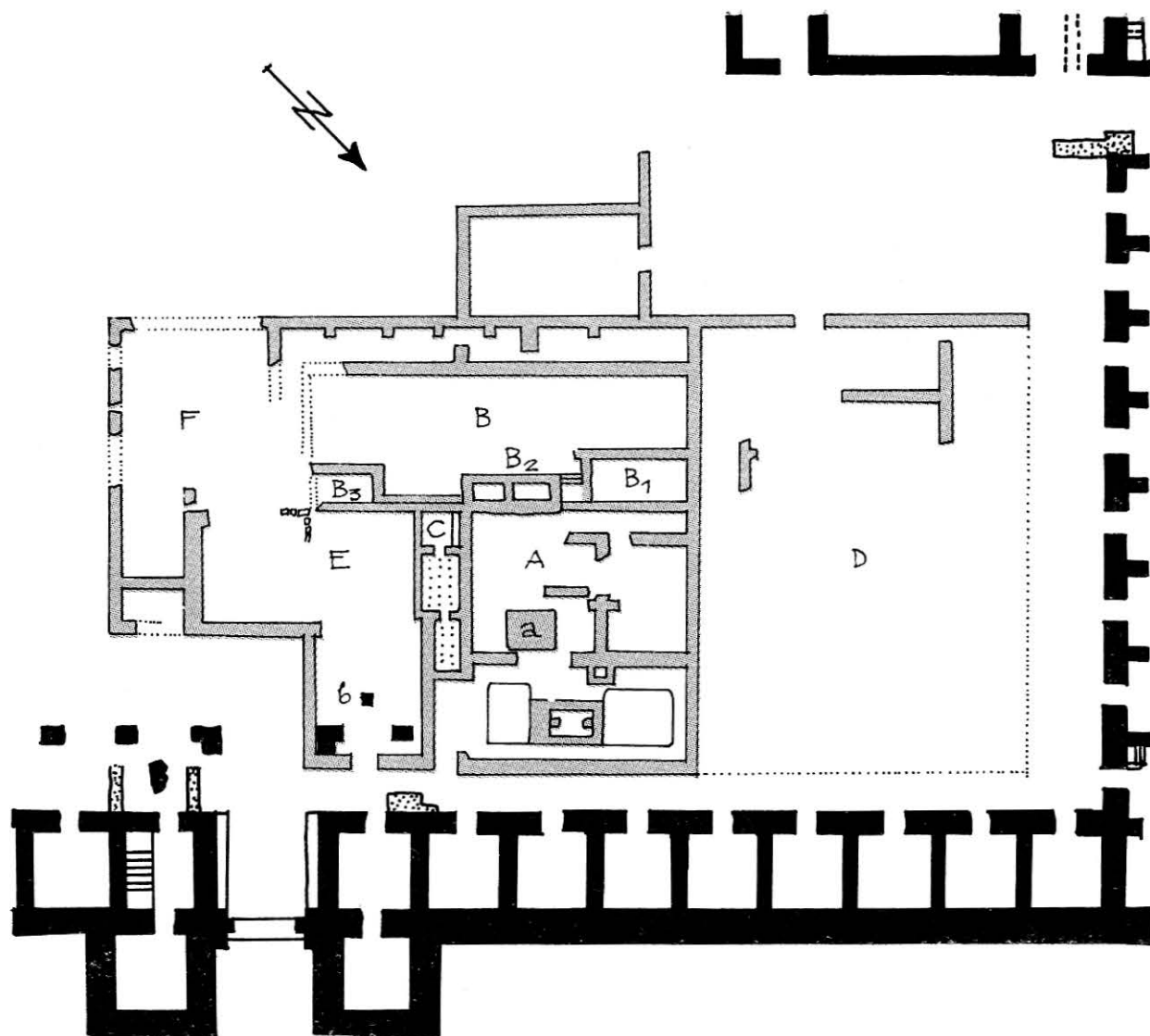
³² *Patsch*, prema Malom, n. dj., str. 90. V. bilješku 50. *Dyggve-Vetters*, *Mogorjelo*, str. 52; *Sergejevski*, *Kulturna istorija BiH*, str. 102 i *GZM* 1959, str. 167; *Basler*, n. dj., str. 320.

³³ *D. Rendić-Miočević*, o. c., str. 209. Cf. *F. Bulić*, *Vjesnik dalm.* XLVI, Split 1923, = *Bogoslovska smotra*, Zagreb 1923, str. 9.

³⁴ V. literaturu cit. u bilj. 50.

^{34a} Položaj i oblik torkularija dobro se vide na planu ing. Kwasičke iz 1899. godine (v. *KAPIDŽIĆ*, n. dj., str. 608) i na Patschevu planu (ovdje sl. 5).

³⁵ *Cato*, *De re rust.* 13: *lectum stratum, ubi duo custodes liberi cubent et tertius servus una cum factoribus ubi cubet*. Za *tabulatum* isp. *Cato* 64, Colum. XII, 50 i *Plin.* XV, 23.

Sl. 5 Plan gospodarske zgrade na Mogorjelu (po Patschu).

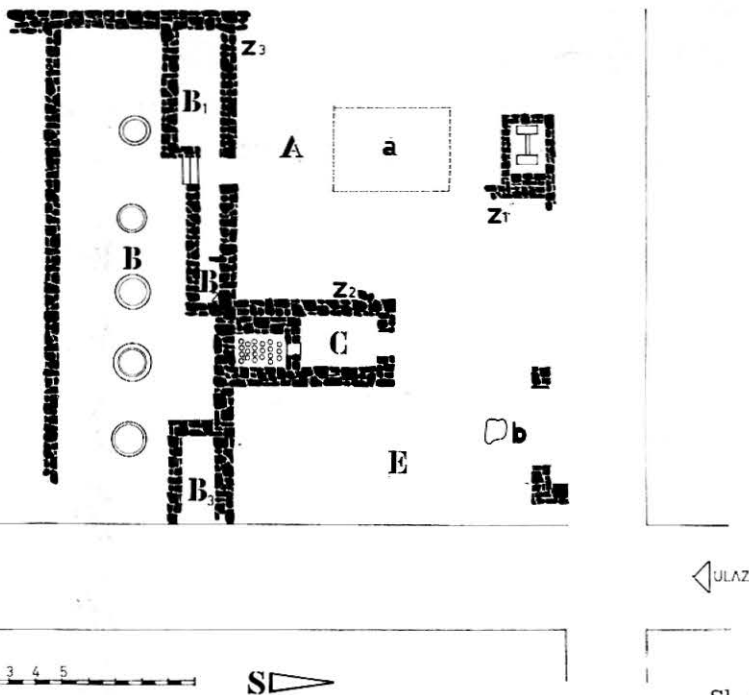
U toku revizionog iskopavanja (1962) očišćeno je i ispitano pravougaono udubljenje za *stipites*, dugo oko 2, široko 1,20 i duboko oko 1 metar.^{35a} U južnom podzidu ovog ležišta nalaze se dvije pliće udubine, koje su vjerojatno služile da u njih *torcularii* oslone noge dok pritežu prelum. Na sjevernom podzidu nisu nađene odgovarajuće udubine, jer je ovaj podzid bio oštećen. Inače, u ovom udubljenju, osim nekoliko fragmenata amfora i odlomka mlinskog kamena ništa se drugo nije našlo.

Kameni nosači vitla — stožeri (*stipites*), zapravo dva masivna prizmatička bloka, (v. 2,00, š. 0,75 i d. 0,40 m) dobro su obrađeni (sl. 4). Oko 50 cm ispod zaobljenog vrha uklesana su na oba bloka ovalna udubljenja (radiusa 22, dubine 15 cm), u koja su se uvlačili krajevi (ramena) horizontalne oblice čekrka (*sucula*), a nekih 40 cm iznad donjeg kraja, također sa unutarnje strane, na jednom stožeru je dugoljasto, a na drugom kvadratno udub-

ljenje. Ova su udubljenja mogla služiti da se u njih uglavi željezna poluga i time postigne puna stabilnost nosača sukule. Osim toga, istočni blok ima pri samom vrhu rupu (8×3×5 cm), koja je, izgleda, služila za kočenje vitla, čime bi se zategao prelum i na torkularu dobio konstantni pritisak.

Od originalne antičke prese sačuvala se i *area*, *okrugla* kamena ploča ($r = 90$ cm), na kojoj se vršilo cijedenje koma (sl. 7). »*Area* je središnji dio čitave naprave, na kojemu se zapravo vrši tiještenje maslina ili grožđa, u za to specijalno napravljenim prutastim ogradama ili koševima..., koji su se čvrsto stezali užem, da bi se njihov sadržaj održao na turnju kompaktnim i da ne bi došlo do njegova

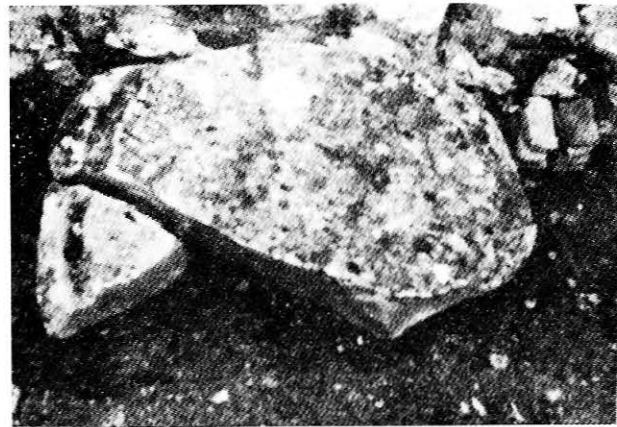
^{35a} Slično udubljenje, sa slično klesanim stožerima (*stipites*), imala je uljara u Mulinama na o. Ugljanu, isp. M. Suić, n. dj., str. 235, T. VIII, sl. 1. Udubljenje je služilo da se mogu okretati *vecetes* na vitlu, v. bilj. 27 i sl. 127 kod Blümnera.

Sl. 6 Tehnički snimak sadašnjeg stanja gospodarske zgrade (situacija 1964. g).

rasipanja.³⁶ Radius žlijeba, zv. *canalis rotunda*, kojim je ulje oticalo iz areje niz forum u kamenicu, iznosi 70 cm, širina kanala 5 cm i dubina do 3 cm.

Sačuvala su se i oba kamena nosača sa četvrtastim udubljenjima za *arbores*. Udubljenja su sasvim plitka, da u njima ne bi od vlage sagnjila drvena

Sl. 7 Originalna area torkulara na Mogorjelu.

grada stupova zv. *arbores*. Oba su podjednake dimenzija ($66 \times 48 \times 24$ i $66 \times 40 \times 24$ cm). (sl. 8). Na njima nije bilo nikakvih ureza, kao na podgratku iz Salone, po kojima bi se moglo zaključiti kako su se u tako plitka ležišta uglavili *arbores*, koji su morali biti jako učvršćeni zbog stabilnosti čitave naprave.³⁷ Stoga je ovo kod rekonstrukcije torkulara bio jedan od najtežih problema.

REKONSTRUKCIJA TORKULARA

Pristupajući g. 1963. anastilozu torkulara, bio mi je poznat jedino osnovni pravac pružanja i njegova približna dužina, koji su bili određeni položajem *stipites*, sačuvanih *in situ* (sl. 5). Uz to sam imao i originalnu areju i nosače za *arbores* (podgradak). Sve ostale elemente trebalo je rekonstruirati po izvorima, literaturi i po arheološkim analogijama, u prvom redu onima iz Salone i okolice, sa kojima je antički tijesak sa Mogorjela tipološki i vremenski blizak.

Kamenidijelovi. Kod obnove kamenih dijelova prednost sam dao podacima do kojih sam došao komparacijom nekoliko sličnih torkulara iz Solinskog polja (*Ager Salontanus*):

Elementi	Manastirine	Kapljuč	Forum Salone	Diokl. palača	Mogorjelo
1. Forum					
a) dužina	4,50	3,00	5,60	5,00	4,40 m
b) širina	5,00	2,25	5,00	—	3,35 m
c) visina	0,55	0,42	0,70	2,30	0,45 m
2. Udaljenost foruma od <i>stipites</i>	2,10	1,75	2,80	5,00	2,40 m
3. Razmak između <i>stipites</i>	0,75	0,40	0,75	0,80	0,80 m
4. Razmak između <i>arbores</i>	0,30?	0,20?	0,48	—	0,36 m
5. Udaljenost areje od <i>arbores</i>	0,30	—	0,45	1/5	0,60 m
6. Kanal za oticanje ulja					
a) dužina	2,20	—	3,00	3,00	2,60 m
b) širina	0,09	—	0,10	0,09	0,07 m
c) dubina	0,09	—	0,07	0,03	0,03 m

Kao što se iz navedenih uporednih mjera vidi, rekonstruirani torkular na Mogorjelu nešto je manji od onih u Manastirinama i na forumu Salone, a veći od torkulara u Kapljuču. Torkular iz podruma Dioklecijanove palače samo je djelomično rekonstruiran i u specifičnim uslovima, pa nije uzet u obzir pri određivanju elemenata za rekonstrukciju. Dužina naprave na Mogorjelu bila je određena položajem na lokalitetu, dok su ostale mjere dobijene kompariranjem analogija i podacima iz izvora.

U toku anastilozu najprije su uspravljeni obojeni kameni stožeri (*stipites*) i postavljeni širim stranama na udaljenosti od 80 cm jedan od drugoga. Da bi što čvršće stajali, uglavljeni su željeznom polugom u postojeća ležišta na donjem dijelu trupa, a s vanjskih strana zaglavljani kamenjem. Položaj i orijentacija stožera određeni su po Patschevu planu (sl. 5).

Povišeni dio torkulara (*forum*) nanovo je izgrađen od kamena iz ruševina. Pri tome je bilo

³⁶ Rendić-Miočević, n. dj., str. 210.

³⁷ Rendić-Miočević, ibidem. Katon, De re rust, 18, preporuča da se zaliju olovom: *inter duas arbores, quod loci supererit, robore explito, eo plumbum infundito.*

³⁸ Cato, De re rust, 18: *prelum longum P. XXV. Vitr., De arch., VI 6, 3: ipsum autem torcular si non cocleis torquetur sed vectibus et prelo premitur, ne minus longum pedes XL constitatur, ita enim erit*

Sl. 8 Originalni blokovi za usađivanje »arbores« na Mogorjelu

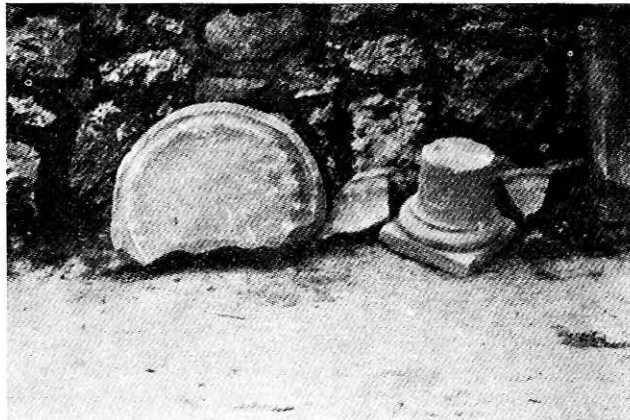
najvažnije da se forum postavi u osovinu kamenih stožera, ali tako da ukupna dužina drvene grede (prelum) iznosi oko 7,50 m.³⁸ Forum je uz to malo decentriran, u zapadnom pravcu (čime se dobilo više mjesta za kretanje po forumu), i malo nagnut prema vitlu, da bi se dobila kosina potrebna za oticanje ulja kanalom u kamenicu.³⁹

Umjesto originalne areje, koja je bila prilično oštećena, ugrađena je djelomično dopunjena area iz *villae rusticae* u Višićima (sl. 9). Nanovo je isklesan i kanal za oticanje ulja. Da bi se na tijesku dobio optimalni pritisak, koji je najjači na jednoj petini dužine preluma, bilo je iz konstruktivnih razloga važno da se odredi najpovoljniji razmak između areje i nosača preluma (*arbores*), koji po Katonu iznosi jednu rimsku stopu (0,295 m), odnosno od centra areje do *arbores* jednu petinu dužine preluma, što u konkretnom slučaju iznosi 1.05 m⁴⁰

Drveni dijelovi. Drveni dijelovi su obnovljeni po izvorima i literaturi. Pri tome je trebalo voditi računa o njihovoj stabilnosti, funkcionalnosti i trajnosti. Najznačajniji konstrukcioni problemi bili su: visina *arbores* (koja po Katonu treba da iznosi najmanje devet stopa)⁴¹ i način njihova učvršćivanja u plitkim kamenim bazama podgratka. Uz to je trebalo odrediti dužinu pre-

vectiario spatium expeditum. latitudo eius ne minus pedum senum denum, nam sic erit ad plenum opus facientibus libera versatio et expedita. sin autem duobus prelis loco opus fuerit, quattuor et viginti pedes latitudini dentur. Dužinu preluma na Mogorjelu dobio sam komparacijom torkulara u Solirskom polju.

³⁹ Sudeći po sačuvanim kamenim nosačima za *arbores*, originalni forum bio je širok oko 1,43 m, koliko iznosi širina obiju baza podgratka za *arbores* zajedno (ili nešto više, ali ne mnogo, jer razmak između *arbores* ne smije zbog njihove stabilnosti biti prevelik, najviše do pola metra, a po Katonu jednu stopu). Međutim, zbog pomanjkanja arheoloških elemenata, konkretno substrukcija *foruma*, postupio sam slobodnije i dimenzije saobrazio torkularima iz okolice Salone. Da je forum bio širok oko 1.50 m. sudim i po tome što vanjske strane blokova podgratka nisu bile uzidane unutar *foruma*, nego su im lica bila slobodna.

Sl. 9 Area iz rimske vile u Višićima kraj Čapljine

luma, mjesto klipa (*orbis olearius*) i oblik vitla. Pored uvijek pedantnog i informativnog Katona, pri tome sam se služio i idejnom rekonstrukcijom prese koju je izradio Bronsted.⁴²

Sukula i prelum istesani su od čempresovine (*Cupressus sempervirens*) sa Mogorjela, dok je za *arbores* upotrijebljena stara i odležana hrastovina.⁴³ Širina i debljina *arbores* bila je već određena veličinom ležišta na originalnim kamenim bazama (36 × 23 cm).⁴⁴ Razmak između *arbores* je 36 cm, a to je nešto jače od jedne rimske stope i otprilike odgovara Katonovoj mjeri.⁴⁵

Da bi bili što stabilniji, *arbores* su povezani »klijestima«, tj. sa dvije tranzverzalne gredice,⁴⁶ a sa strana učvršćeni jakim kosnicama, (sl. 10). Da bi se prelum po potrebi mogao dizati i spuštati, već prema količini pulpe u košu, izbušena su na drvenim nosačima preluma (*arbores*) tri para rupa (*foramina*).⁴⁷

Dužina preluma, u stvari udaljenost između vitla i *arbores*, iznosi 7,60 m (sl. 10). Ta dužina nešto je manja od one koju daju Katon i Vitruvije, ali je bila određena situacijom na Mogorjelu i

⁴⁰ Cato, De re rust, 18: *inter arbores et arbores, et parietes P. II, in II arbores P. I. arbores ad stipitem primum directos. P. XVI.*

⁴¹ De re rust, 18: *arbores crassas P. II altas P. IX cum cardinibus.*

⁴² Récherchès à Salone I, str. 103 i dalje, sa idejnom rekonstrukcijom (fig. 96). Jednu rekonstrukciju dao je i Lj. Karaman, Baština djedova, Zagreb 1944, ali se ona u nekim detaljima razlikuje. Od Konzervatorskog zavoda grada Splita dobio sam također fotografiju idejne rekonstrukcije torkulara u Dioklecijanovoj polači, na čemu se ovom prilikom najsrdačnije zahvaljujem.

⁴³ Cato, De re rust, 18: *arbores stipitesque robustas facito, aut piceas.*

⁴⁴ V. bilj. 40.

⁴⁵ Umjesto dva *arbores* može se uzeti jedan jači drveni stup sa okom (*foramen*) pri vrhu, u koji se umeće jezičac (*lingula*) preluma, kako je to bilo i na torkulumu iz Stabije (sl. 130 kod Blümnera). Katon preporuča dva drvena stupa, kako je bilo i na Mogorjelu, jer su stabilniji (Cato, De re rust, 18).

⁴⁶ Cato, o. c. 12: *confibulas ligneas, qui arbores comprimant, si dishiascent.*

⁴⁷ Cato, c., 18. *Arbores moraju biti viši od koša (fiscina).*

uslovljena dužinom foruma.⁴⁸ Prelum je uz pomoć drveog svornjaka (klina) pričvršćen na arborea kroz foramina. Drveni obli klip kojim se u košu pritiska pulpa i tako vrši cijedenje, postavljen je na jednoj petini dužine preluma, računajući od ispusta (lingula) na kraju preluma.

Vitlo (sucula) za pritezanje preluma napravljeno je u vidu masivne oblice sa po dvije ru-

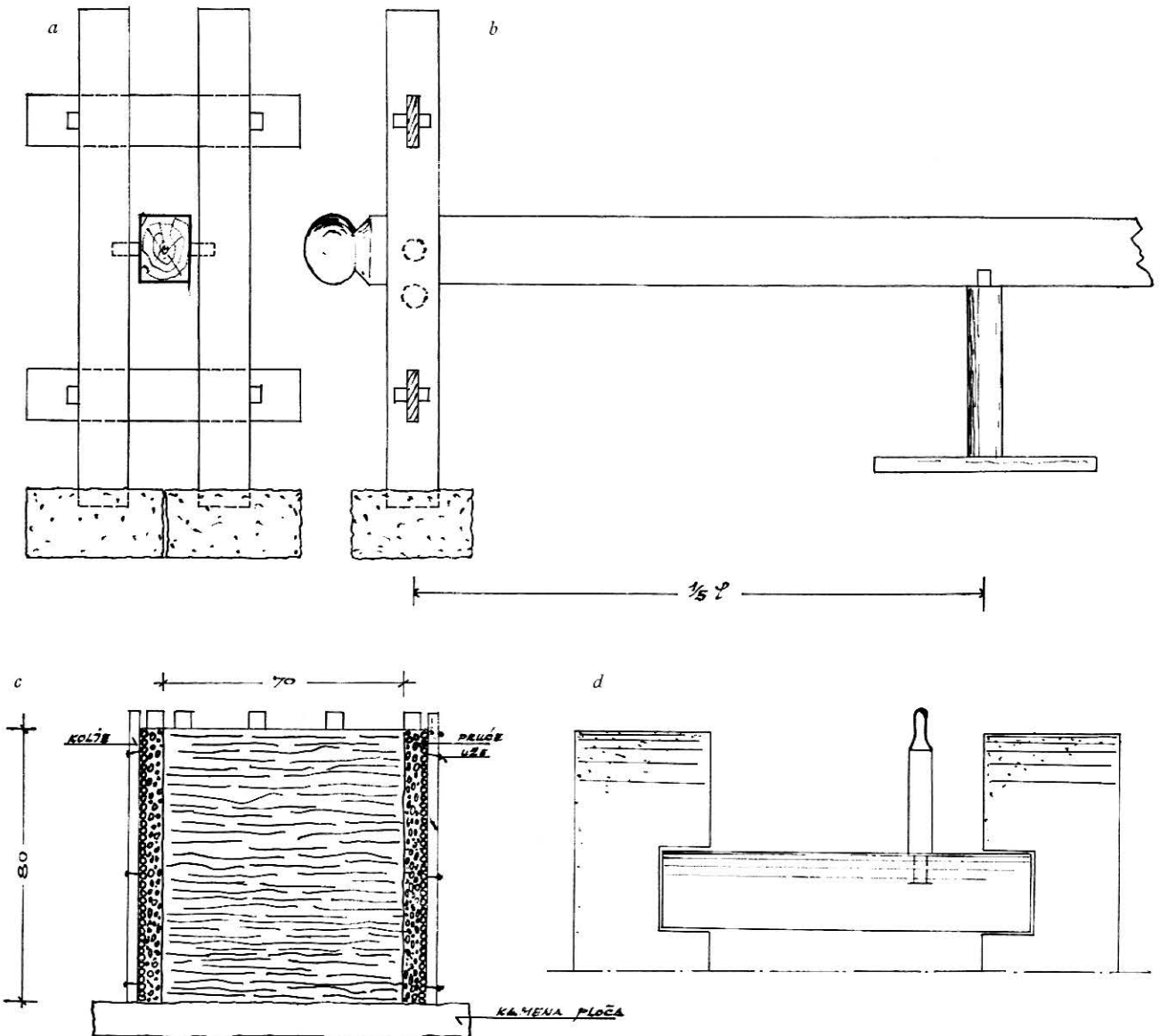
čice (vectes) na svakoj strani. Da ne bi ramena oblice istrula od vlage, obložena su tankim limom (sl. 10). Uz pomoć užeta (funus) vitlom se privlači prelum i time pokreće čitav uređaj torkulara.

Koš (fiscina) u koji se stavljala pulpa ispleten je od vrbovog šiblja i sa vanjske strane omotan konopom (uže), koji treba da zadrži centrifugalne sile koje nastaju u toku rada naprave⁴⁹ (sl. 10).

⁴⁸ Vidi literaturu u bilj. 38.

⁴⁹ Kako se iz Katonovih podataka (De re rust, 18) vidi, cijela je naprava djelovala masivno i rustično, a zauzimala je i dosta prostora. Bilo je to potrebno da bi se savladale sile koje nastaju na torkularu u toku rada. Cochlea (Plin, n. h, XVIII, 317) bila je svakako praktičnija, jer je zauzimala mnogo manje mje-

sta, niti je za njenu izradu trebalo toliko materijala. Ipak se torkular sa teškim prelumom uporno održavao, jer je, izgleda, bio efikasniji i sigurniji. Cijeli uređaj bio je smješten u dugoljastoj prizemnoj zgradi (torcularium), koja je po Vitruviju bila duga najmanje četrdeset stopa (De arch., VI, 6). Za obnovu torkularija na Mogorjelu nije bilo opravdanja.

Sl. 10 Drveni dijelovi torkulara: a) arborea, b) prelum, c) koš (fiscina), d) čekrč (Fec. I. B, del. M. K).

GOSPODARSKA ZGRADA (FRUCTURIA PARS)

Gospodarska zgrada na Mogorjelu osim mlinice sa torkularom imala je i druge uređaje koji su potrebni za doradu ulja. Pored toga je u zapadnom dijelu imala pogon koji vjerojatno nije bio u svezi sa proizvodnjom ulja, a za koji se danas više ne može određeno kazati kakva mu je bila namjena. Prema tome ne radi se samo o uljari nego o kompleksnom pogonu koji se sa puno opravdanosti može smatrati gospodarskom zgradom (*villa fructuria* ili po Columelli, I, 6, 1 *fructuria pars*).

Na Patschevu planu, i na sačuvanim slikama iz vremena iskopavanja antičkog kompleksa na Mogorjelu (1899—1903), vidi se jasno da su pogoni gospodarske zgrade zauzimali dosta veći prostor nego što je danas i da su se nastavljali prema istoku i prema zapadu, ali su djelomično iskrčeni da ustupe mjesto parku (sl. 5).

Šta se sve nalazilo na iskrčenom prostoru gospodarskog dvorišta, može se samo nagađati. Podaci koje je ostavio Patsch sasvim su kratki i neodređeni. U jednom manuskriptu, — koji objavljujemo na drugom mjestu — koji je, izgleda, bio pripremljen kao vodič po Mogorjelu, Patsch je — datirajući ove objekte u vrijeme prvih provala Germana i Sarmata — smatrao da se gospodarska zgrada sastoji iz banje, uljare i raznih drugih radionica.⁵⁰ Osim citiranih Patsch nije zabilježio nikakvih drugih podataka, pa nam ostaje da jedino na osnovu plana i sačuvanih fotosa, koje ovdje prvi put objavljujemo, nagađamo o namjeni pojedinih objekata. Prirodni uslovi područja upućuju nas da najprije pomišljamo na vinaru. Pri tome treba imati u vidu da su podrumi za vino (*cella vinaria*) svojim prozorima (otvorima) morali biti okrenuti prema sjeveru, jer se vino izloženo zagrijavanju sunca lako muti i kvari.⁵¹ Ako je takav

⁵⁰ Dr C. Patsch, Mogorelo, rukopis, pet stranica otučenih na stroju, sada u Zavodu za zaštitu spomenika kulture BiH u Sarajevu. To je onaj isti manuskript koji spominje K. Maly, GZM 1927, str. 90. Rukopis nije paginiran, a nema ni godinu kada je nastao. Đ. Basler, Naše starine IV, 57, također citira jedan Patschev »vodič« po Mogorjelu iz 1904. g. Po svoj prilici riječ je o istom tekstu. U rukopisu na strani trećoj Patsch kaže: »Die alten Mauern wurden wieder benützt, der Brandschutt bleibt jedoch in den Räumen liegen, und werden verschiedene Um- und Zubaue ausgeführt. Zu ihnen gehört, an der viel schlechteren Mauerung kenntlich, insbesondere der im Lagerinnern an der Nordseite befindliche Gebäudekomplex, in dem eine Badeanlage, eine Oelkammer und verschiedene Werkstätten zu unterscheiden sind.« Osnovna je Patscheova misao da je kastel iz poč. I st. n. e., koji je izgorio početkom II st., bio još jednom obnovljen u vrijeme opasnosti koja je zaprijetila od Sarmata i Germana (III st.). Tada je sagrađen i kompleks zgrada unutar perimetra. Nešto konkretniji bio je u VI izvještaju Direkciji Zemaljskog muzeja (v. Kapidžić Izvještaji dr Karla Pača o Magorjelu, Posebni otisak iz »Glasnika arhiva i Društva arhivskih radnika BiH, knj. VII, Sarajevo 1967, str. 604) gdje za gospodarsku zgradu kaže: »Letzteres diente Wirtschaftszwecken; man fand in ihm 1) einen Raum für Öhlgewinnung. Hier standen die Ölpreste und die colossalen

pogon na Mogorjelu postojao, a na nj pomišlja i Dyggve,⁵² onda bi ga trebalo locirati baš u onaj na planu sasvim odvojeni dio ekonomskog dvorišta (D), koji je Patsch iskrčio (sl. 5 i 12). U južnom dijelu tog pogona vidi se nešto slično doliju, koji bi mogao pripadati vinarskom podrumu, ali bi mogao biti i nastavak podruma za ulje. U nemogućnosti da ista konkretnije na osnovu postojeće dokumentacije zaključimo, radije ćemo pokušati da objasnimo istočni dio objekta, u kojem su se po našem uvjerenju sačuvali ostaci gotovo kompletne uljare.

Pođemo li, naime, od samog tehnološkog procesa prerade maslina i dorade ulja, i od antičkih opisa uljara (Katon, Vitruvije, Plinije Stariji i Kolumela), a također i od arheoloških analogija, doći ćemo do neospornog zaključka da su svi sačuvani dijelovi gospodarske zgrade (plan na sl. 6) direktno povezani uz sam proces prerade maslina i dorade ulja.

Da bismo, dakle, pravilno odredili namjenu pojedinih prostorija, potrebno je da se u najkraćim crtama upoznamo sa tehnološkim procesom prerade ulja u starini (*oleum conficere*).

Starima je bila poznata jedino metoda tiještenja (muljanja, cijedenja), dok je ekstrakciona metoda, kojom se proizvode ulja za tehničke svrhe, novijeg

durch Bauern allerdings schon beschädigten öhlbehälter noch in situ; 2) Eine als Schmiede und Güsserei eingerichtete Kammer; 3) 2 Ställen mit grossen Fruchtgruben; 4) 2 kleine mit Hypocausten ausgestattete Zimmer u. s. w.« — Kapidžićev prilog iziшаo je kad je članak već bio u štampi, pa ga nisam mogao koristiti u ovom radu.

⁵¹ Vitr., VI, 6, 2: *vinariam cellam habentem ab septentrione lumina fenestrarum, cum enim alia parte habuerit qua sol calefacere possit, vinum quod erit in ea cella confusum ab calore efficitur inbecillum.*

⁵² Dyggve-Vetters, Mogorjelo, str. 12: ... eine grosse Wein- und Ölpressenanlage...

Sl. 11 Rekonstruirani forum torkulara sa arejom i kanalom za oticanje ulja.

Sl. 12 Gospodarska zgrada na Mogorjelu nakon iskopavanja 1904. g. (iz dokumentacije dr Patscha).

datuma (1856). Maslina se nakon berbe (*vindemia*) koja traje od oktobra do februara, ovisno o sorti i klimatskim uslovima, najprije sortira i pere u vrućoj vodi, a zatim melje u mlinu (*mola* ili *trapetum*).⁵³ Stari su kod toga osobito pazili da se ne samelju koštice, jer iz njih teče gorka tečnost (*amurca*), koja kvari ukus ulja.⁵³ Dobro je da se u toku meljave u pulpu doda nešto vruće vode, koja, isparavajući, razmekšava tkivo i time omogućava bolje izdvajanje ulja iz maslinke (*baca, bacca*).⁵⁴

Nakon toga se usitnjena pulpa, oslobođena koštica, prenosi u tzv. *tabulatam*, posebnu prostoriju u blizini torkulara. Tu ostaje kraće vrijeme (*»quam minimum«, Cato, 64*) dok se kroz kosi rešetkasti pod ne iscijedi gorka tečnost iz pulpe. Tek poslije toga pulpa se nosi na torkular, sipa u koš (*fiscina, fiscus*) i preša prelumom. Prvo cijedenje obično je hladno (ono daje i najkvalitetnije ulje). Iza toga se cijedenje ponavlja uz dodatak vruće vode koja razara opne ćelija i oslobađa ulje. Zagri-

javanjem pulpe pomoću vruće vode ujedno se zgrušavaju bjelančevine, koje zajedno sa sluznim materijama ostaju u talogu.⁵⁵ Prema potrebi pulpa se ponovno melje i tiješti (*premere, exprimere*) dok ne ostane suhi kom (komina), koji se koristi za ishranu stoke. Kvalitet ulja ne ovisi samo o sorti maslina i njihovoj zrelosti nego i o redosljedu cijedenja (*pressura*). Zato se pazi da se ne pomiješa ulje raznih presura.

Slijedeća faza je pročišćavanje ulja, tj. odstranjivanje raznih nemasnih primjesa (voda, sluzne materije, bjelančevine, pigmenti i kiseline). Najjednostavniji način pročišćavanja mehaničkim putem bilo je taloženje u sudovima (*fictilia labra*) i eventualno filtriranje kroz lanene tkanine. Kasnije su za taloženje korišteni i bazeni sa poprečnim pregradama (kao na Mogorjelu), preko kojih se prelijevala pročišćena sirovina, ili bazeni sa slavinama kroz koje se otakalo čisto ulje. U bazenima se sok ostavlja na miru duže vremena, pri čemu se ulje kao lakše diže, a talog kao teži pada na dno bazena.

⁵³ Colum, *De re rust*, XII, 50: *inimicissima oleo amurca*. Ipak Katon (*De re rust*, 64) preporuča da se maslina što kraće drži u tabulatumu, jer *»unde olei minus siet et deterius«*.

⁵⁴ Stanković, n. dj., str. 47 i d.

⁵⁵ Vrela voda djeluje na maceriranje tkiva i uništava osmatičko djelovanje membrane koja postaje propusna, tako da se masnoća i drugi sastojci ekstrahiraju iz stanica, odnosno tkiva. — O procesu tiještenja isp. Vukmanović, n. dj., str. 56 i d; Stanković, ib.

I u ovoj fazi prerade potrebne su izvjesne količine vruće vode, pomoću koje se ulje lakše odvaja od ostalih materija (nečistoća).⁵⁶

Konačno se nakon taloženja ulje odlaže u skladište, koje ne smije biti izloženo većim oscilacijama temperature. Prema Vitruviju, podrumi za ulje grade se tako da svjetlost dolazi s juga, kao što je to i na Mogorjelu, jer se ulje ne smije smrzavati.⁵⁷ Najpogodnija je temperatura između 12 i 15° C. Zbog osjetljivosti na mirise i kiseline, ulje se čuva u kamenim (*lacus, labrum*) ili keramičkim sudovima (*dolia olearia*).

Ovom složenom i kontinuiranom procesu odgovarala je i podjela prostora u jednoj uljari. Tu je

⁵⁶ Čitav proces prerade ulja opisuje Kolumela, *De re rust.*, XII, 50. Ulje se sa torkulara prenosi prema Kolumeli u zemljane sudove (*fictilia labra*): *Sient autem in cella olearia tres laborum ordines, ut unus primae notae, id est, primae pressurae oleum recipiat, alter secundae, tertius tertiae...* Jedno mljevenje (*factus*) sadrži od 100 do 160 modija masline (jedan *factorium*). Izgleda da su veća dobra sa prostranim maslinjacima s vremenom *fictilia labra* zamijenila sa posebnim bazenima (*lacus?*), kao što je to slučaj u Mulinama, Barbarigi i na Mogorjelu. O bazenima ne govore ni Kolumela ni ostali pisci, pa ovaj izum treba pripisati nešto kasnijem vremenu. Što se tiče broja zemljanih sudova, Kolumela, XII, 50, kaže: *Sat erit autem in singulis ordinibus tricena componi labra, nisi vasta fuerint oliveta, et maiorem numerum desideraverint.* — Nečistoća koja ostaje kao talog (*faeces, fraces*) odbacuje se: *Fraces quotidie reiciat* (Cato, 67). — Dužnost čuvara na torkularu je da: *quotidie oleo lacum commutet, donec in dolium pervenerit* (Cato, 67).

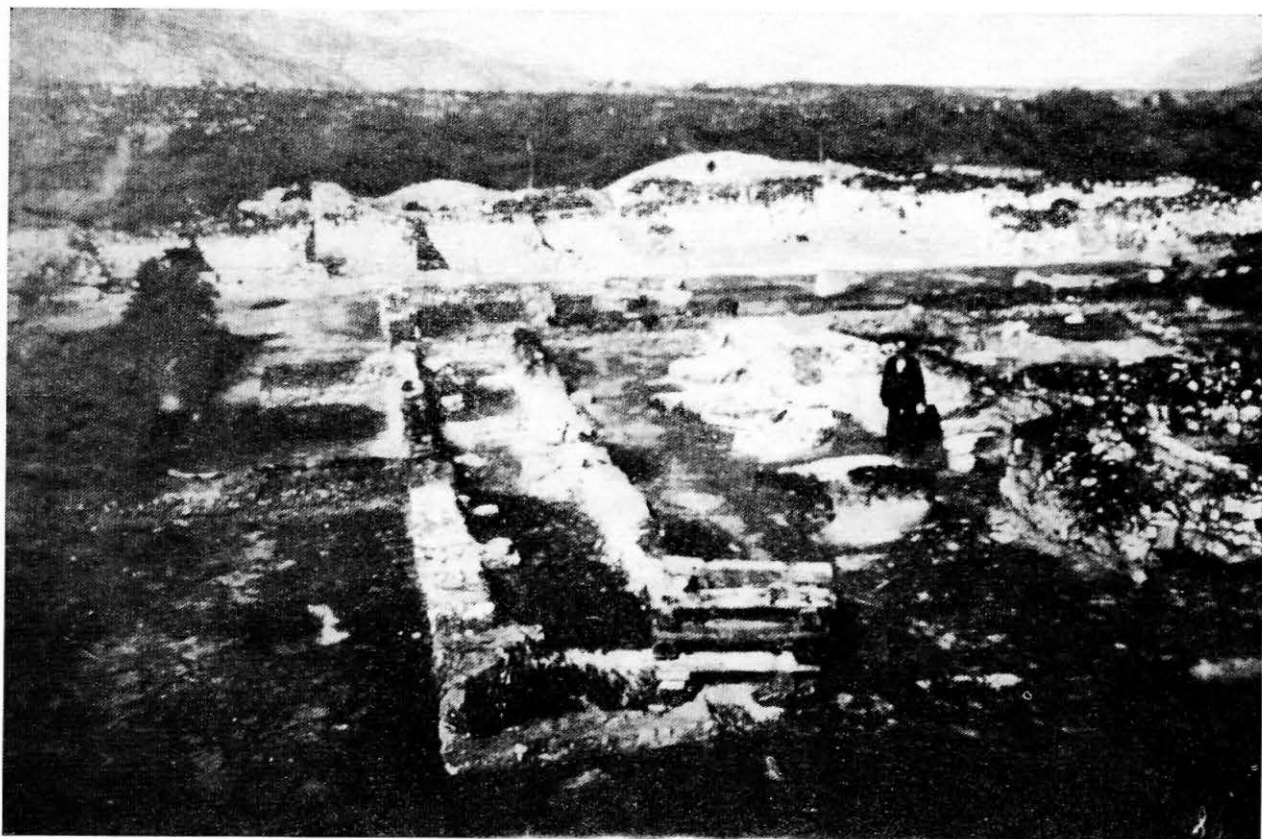
osim mlinice (*torcularium*) morala da bude kuhinja za zgrijavanje vode, zatim bazeni za taloženje i podrum (*cella olearia*), da spomenemo one najvažnije.

Primijenimo li opisani proces na ostatke uljare na Mogorjelu, onda imamo ovakvu situaciju: istočno od torkularija (A), u kojem su smješteni uređaji za mljevenje i tiještenje, nalazila se kuhinja (C), a južno od kuhinje i mlinice bio je podrum sa bazenima za taloženje (B). v. sl. 5 i 6.

a) Kuhinja (*culina*)

Gledamo li kompleksno čitav tehnološki postupak prerade maslina, onda je prostorija C mogla služiti jedino kao kuhinja za grijanje vode, koja je u procesu cijedenja ulja potrebna u većim količinama. Ovo nam ujedno može da posluži kao dokaz da je torkular na Mogorjelu, bar njegov sačuvani dio, služio upravo za preradu maslina, a ne grožđa. Istina, koštica maslina nije se našlo prilikom revizionog iskopavanja, iako se to moglo očekivati, ali je moguće da su koštice raznijeli miševi ili su, što je vjerojatnije, odbačene sa deponijom prije nego što je Patsch ovamo dao navući humus (do 40 cm) za park. Takve su kuhinje otko-

⁵⁷ *Vitr.* VI, 6, 3: *Olearia item est conlocanda ut habeat a meridie calidisque regionibus lumen. Non enim debet oleum congelari sed tepore caloris extenuari; Colum, XII, 50: quapropter ad eum statum coeli et torcular, et cella olearia constituenda est, qui maxime a frigidis ventis aversus est, quoniam minime vapor ignis desideratur.*

Sl. 13 Podrum (*cella olearia*) i bazeni za taloženje ulja nakon iskopavanja 1904. g (iz dokumentacije dr Patscha). In sici se vidi i dr Patsch.

pane uz torkulare na brdu Kolci na Velikom Brionu i u Mirima na Klobučcu (Biaći).⁵⁸ Vitruvije također savjetuje da torkular bude sasvim blizu kuhinje («... *torcular item proximum sit culinæ*»)⁵⁹ Kuhinja je u uljari bila potrebna i za pranje suda i bazena od masnoće i taloga, jer ulje, koje je jako osjetljivo na miris, zahtijeva veliku čistoću (Cato, 66).⁶⁰

Prema tome, objekat C nije ni pekara ni banja nego kuhinja za grijanje vode, koja je u jednoj uljari potrebna u većim količinama.⁶¹

⁵⁸ Š. Mlakar, o. c., str. 41, T. IX, sl. 1. Cf. A. Gnirs, Führer durch Brionii L. Jelić, na nav. mjestu. Cf. Lj. Karaman, Jesu li u Biaćima kod Sv. Marte bili hrvatski kneževski dvorovi, Iz kolijevke hrvatske prošlosti, Zagreb 1930, str. 159 i 177.

⁵⁹ Vitr. VI, 6, 2: *torcular item proximum sit culinæ, ita enim ad oleorios fructus commoda erit ministratio*... I Columella XII, 50 govori o vodi (*pura, tepida, calida, ferventissima*) i preporuča da se za rad u torkulariju pripremi «*lignorum copia*». Maslina se mora pažljivo oprati (*purgari*) i tek tako oprana (*mundata*) iznijeti na torkular (Colum., XII, 50). Isto kaže i Katon: *oleam... lavito... purgato*, (De re rust, 65), *torcularium... quam mundissime purissimeque fiat* (ib., 66); Colum., XII, 50; *semperque cum expresserint facta, statim ferventissima debent aqua bis aut ter elui*.

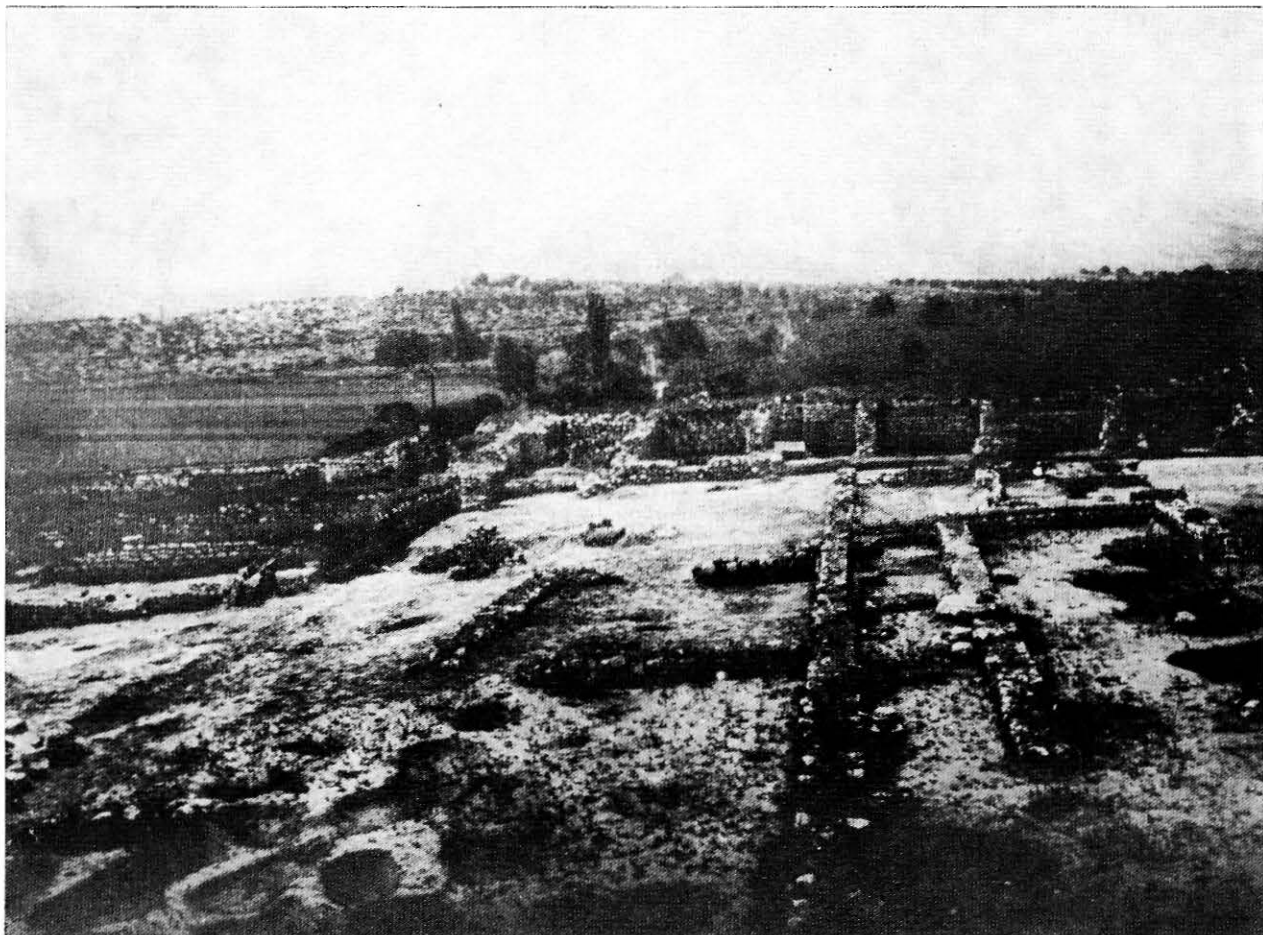
⁶⁰ Dyggve-Vetters, Prilog I i II; Basler, Kult. ist. BiH, 317. Sporane je i broj dolija. Dyggve i Vetters

b) Podrum za ulje (*cella olearia*)

Južno od kuhinje i torkulara nalazi se podrum sa sudovima za ulje (*dolia olearia*). Kako se iz Patscheva plana vidi, podrum se sastojao iz dva dijela, južnog užeg, sada porušenog, u obliku hodnika, koji je vjerojatno služio kao ostava za razno posuđe, ali ujedno i kao neka vrsta paravana za zaštitu podruma od velikih žega, i šireg, sjevernog dijela u kojem su stajala dolija (B). Ovaj se objekat, zahvaljujući dokumentaciji koja se sačuvala, može u potpunosti rekonstruirati u stanju kakvo je zatekao Patsch (sl. 5 i sl. 13 i 14). U podrumu je stajalo pet dolija, dok se šesti nalazio u produženju prema zapadu, u prostoriji D (sl. 13 i 14). Dyggve i Vetters imaju šest dolija u podrumu (v. Prilog I i II kod Vettersa).

imaju po šest dolija, Basler ih ima pet, koliko ih je prikazano i na planu Mogorjela iz 1899 (ing. Kwasnička). V. Kapidžić, nov. dj., str. 608. Sporane je i oblik prostorije C — u stvari kuhinje za vodu — koja nema treće prostorije, kako je to prikazano na Patschevu planu iz 1889, odn. planovima Dyggvea iz 1931. i Vettersa iz 1963. g. Rezultat arheološkog iskopavanja iz 1964. dat je na sl. 6.

⁶¹ Basler, o. c., 316 i Vetters, o. c., 43. — I u današnjim mlinicama na našem primorju peć za zagrijavanje vode uvijek se nalazi pored mandravita (prese).

Sl. 14 Dio gospodarske zgrade nakon iskopavanja Mogorjela 1904. g. (iz dokumentacije dr Patscha).

Uz južni zid podruma za ulje (B) prislonjena je na Patschevu planu jedna pravokutna prostorija (cca 5 × 9 m), koja nema direktnu vezu sa uljarom (sl. 14). U nju se dolazilo iz prostora D. Teško je reći kakva je bila namjena ove izdvojene prostorije, jer za to nemamo nikakvih indicija. Takva prostorija mogla je da služi kao spavaonica za čuvara ili za radnike u pogonu uljare, za što nam daje oslonac i Katon, po kojem uz torkular spavaju »*duo custodes liberi... et tertius servus una cum factoribus* (radnici na torkularu)...« (c. XVIII).

c) Bazeni za taloženje (*lacus, piscina, cisterna*).

Ostaje da se odredi namjena prostora B1 i B2, za koje je, izgleda, Patsch smatrao da predstavljaju banju (*Badeanlage*).⁶² Veters je ove prostorije odredio kao bazene za ribu (*Fischkalter*).⁶³ Obadva prostora bila su u vrijeme iskopavanja Mogorjela dobro sačuvana (sl. 13), dok je treći, istočni, već tada bio iskrčen (B3). Po svemu izgleda da je i ovaj prostor služio u istu svrhu kao i B1 i B2. Kakvu? Na to sam pitanje pokušao odgovoriti revizionim ispitivanjem ovih objekata, iako već njihov položaj, između torkulara i podruma, dovoljno jasno govori čemu su služili u tehnološkom procesu pregrade ulja.

Bazeni su se sačuvali nisko, jedva do poda, ali se o njihovom izgledu i konstrukciji ipak mogu dati sasvim određeni podaci. Zidovi su im od pritesanog kamena, a iznutra ožbukani jakim signinskim (hidrauličnim) malterom, dok im je dno (*pavimentum*) popođeno malim pravokutnim opekama (9,5 × 5 × 3,5 cm), koje su postavljene »na nož« (*na kanat*), u strukturi *opus spicatum*. Rad je kvalitetan i tehnički korektan (sl. 15ab). Isti ovakav *pavimentum* imamo i u bazenima uljara u Mulinama na otoku Ugljanu i u Barbarigi, nedaleko od Peroja u Istri.⁶⁴ Jedan dio srednjeg bazena (a tako isto i međuprostor između zapadnog i srednjeg bazena — vjerojatno prolaz —) popločan je drugom vrstom opeka (*opus tessellatum*) u obliku sitnih koc-ki (4 × 4 × 3 cm), što po svoj prilici predstavlja naknadni rad (popravak). Kocke su u oba bazena postavljene na vrlo konzistentnom sloju estriha, čija debljina u B2 iznosi oko 6 cm, a sastoji se od signinskog maltera (pijesak, kreč i usitnjena opeka).

U srednjem se bazenu djelomično sačuvao i pregradni zidić, koji je dijelio bazen u dva dijela. Zid je širok 15 cm, a sačuvao se svega nekih 40 cm u dužinu. Takvih pregrada preko kojih se prelijevalo čisto ulje moglo je biti i više, kako vidimo po bazenima uljare iz Barbarige.⁶⁵ Između svake

⁶² Vidi bilj. 50.

⁶³ Mogorjelo, str. 43.

⁶⁴ Š. Mlakar, *Istra u antici*, str. 41-42, T. VII, sl. 3 i 4. M. Suić, o. c., str. 235, T. IX, sl. 1 i 2 i T. VIII, sl. 2.

⁶⁵ Mlakar, n. dj., str. 41. Po Dyggveovu planu iz 1931. g. srednja piscina na Mogorjelu također ima dvije pregrade, odnosno tri bazena (*lacus*), ali se to prilikom revizije više nije moglo ustanoviti.

Sl. 15a Pavimentum bazena B2 (g. 1963).

pregrade zadržalo bi se nešto taloga, pa se ulje na taj način pročišćavalo. Pregrada dijeli srednji bazen u dva dijela, zapadni dug 2,60, a istočni 1,83 m. Širina obaju bazena iznosi oko 1 m. Visina im se ne može odrediti, jer je zid porušen (sl. 13), pa nam njegova zapremina, a također i zapremina ostala dva bazena, ostaje nepoznata.

Zapadni recipijent nešto je širi i duži, a razlikuje se i konstrukcijom pavimenta, što bi moglo biti posljedica dviju faza izgradnje. Ovdje je na kamenu podlogu nabacan čak 17 cm debeli sloj estriha od crvenog hidrauličnog maltera, slabije konzistencije nego u srednjoj piscini. Pod je rađen od nešto većih opeka (11 × 7,5 × 2 cm), također u strukturi *opus spicatum*, ali za razliku od srednjeg bazena ovdje je i iznad opeka nabacan još jedan sloj estriha (debeo oko 9 cm) sa primjesom tucane opeke. Ovo je svakako učinjeno naknadno, bilo da je podnica propuštala tečnost, bilo da se htjelo podići nivo poda u piscini zbog lakšeg oti- canja sirovine. Sudeći po svemu, bazeni nisu iz istog vremena, što bi značilo da se uljara popravljala ili dograđivala. U zapadnom bazenu (B1) nisam našto pregradni zidić, koji je, izgleda, Dyggve još

Sl. 15b Pavimentum bazena B1 (g. 1963).

vidio.⁶⁶ Kod Patscha tog zidica također nema (sl. 5).

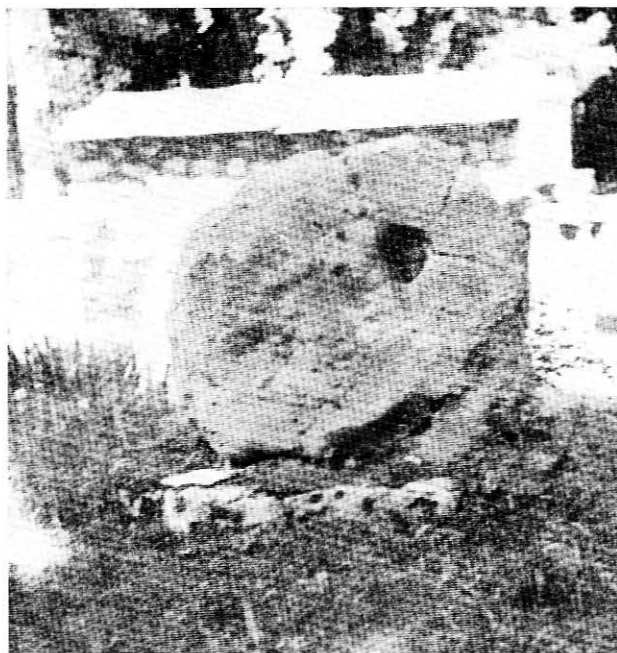
Bazeni su po svoj prilici s južne strane, prema podrumu sa pithosima, imali u određenoj visini manje otvore (ovisno o odnosu taloga i pročišćenog ulja u pojedinim bazenima), kroz koje je na slavine oticalo čisto ulje u manje pokretne sudove, iz kojih se prelijevalo u dolija i amfore, koji su stajali u podrumu za ulje (B).

Kod treće piscine, d. 3, 10, š. 0,95 i v. 0,55 m (B3), za koju se (po Dyggveovu crtežu-nacrtu) može zaključiti da je služila istoj svrsi kao i dva opisana bazena, nije se sačuvala ni pregrada ni pod od opeka. Danas taj dio nema pregrade, a nije je imao ni u Patschevo doba (sl. 13). Taj je podatak Veters preuzeo iz Dyggveova nacрта, ali on ne odgovara stvarnoj situaciji na Mogorjelu.⁶⁷

Analogije iz Barbarige i Mulina na otoku Ugljanu, a još više sam položaj ovih piscina u centralnom dijelu uljare, odmah iza torkulara, jasno ukazuju da su sva tri opisana recipijenta morala biti uklopljena u proces vezan za produkciju ulja i da su služila kao bazeni (*lacus*) za taloženje ulja, kao i oni u Barbarigi i u Mulinama. Da li su ovi bazeni bili kanalima povezani sa tijeskom i kako su ti kanali bili konstruirani, to se u našem slučaju ne može odrediti, jer za to nema potrebnih elemenata, kao što je slučaj u Barbarigi. Vjerojatno kanala nije ni bilo, nego se ocijedeni sok masline u bazene prenosio u sudovima.⁶⁸

Što se tiče prostora istočno od kuhinje i podruma, koji je danas također uglavnom iskrčen i parkiran, i on je morao pripadati kompleksu uljare. Tu je naime premalo prostora da se smjesti vinarški podrum i uređaji za preradu vina, iako bi taj prostor, okrenut sjeveroistoku, odgovarao za tu svrhu. Ako je takav pogon na Mogorjelu postojao, a za to nemamo nikakvih dokaza (Patsch, koji je objekte otkopao ne spominje vinarški podrum), onda ga radije treba smjestiti u prostori nedefinirani kvadrant zapadno od uljare (na planu D). Pogledamo li na plan (sl. 5), onda jasno vidimo da je prostor istočno od kuhinje i podruma virtualni dio pogona uljare.

U tom se dijelu vide i neki zidovi (sl. 12), ali, na žalost, konkretnih elemenata po kojima bismo mogli determinirati taj prostor nema. Tu je ostala neobjašnjena funkcija jedne obične probušene stijene, koja se i sada nalazi u tom prostoru (sl. 16). Ako je ta stijena otkopana na mjestu na kojem je vidimo na originalnoj Patschevoj fotografiji (sl. 12), onda je ona na tom mjestu imala i neku odre-

Sl. 16 Šuplja stijena, otkopana u prostoru torkulara (v. sl. 12).

đenu funkciju, i to u vezi sa proizvodnim procesom. Možda je ova šuplja (!) stijena dio drugog torkulara upotrijebljena, negdje u kasnije vrijeme, umjesto stožera (*stipites*) za pritezanje preluma. Njegovo bi mjesto bilo sjeverno od trećeg bazena, odmah uz kuhinju. S obzirom na kapacitet uljare, i na još neke elemente u vezi sa njenim razvojem, o kojima će biti govora, bio bi opravdan zaključak da su postojala dva torkulara (u Barbarigi ih je bilo najmanje šest), postavljena paralelno s obje strane kuhinje. Ako bismo sa suponiranim torkularom povezali i kamene blokove iz skladišta lapida, o kojima je već bilo govora (sl. 3), onda bismo ovdje mogli naslućivati jedan rustični, primitivno konstruirani uređaj za tiještenje iz kasne antike, možda izgrađen na starijoj osnovi. Taj bi torkular potpuno ispunio prazninu u sjeveroistočnom uglu uljare, ispred sjevernog ulaza (*porta septentrionalis*), što bi bilo plauzibilno rješenje, iako zasnovano na pretpostavkama. Ipak, činjenica što prostorija u sjeveroistočnom uglu uljare, koja je zahvatila i dva stupa portikata, svojom veličinom upravo odgovara za smještaj jednog torkulara i što je u toj prostoriji otkopana spomenuta stijena, a uz to još i jedan obrađeni blok kamena (sl. 12), daju izvjesnu vjerojatnost našoj pretpostavci. U tom bi smislu govorio i položaj ove prostorije u odnosu na ostale dijelove uljare, u prvom redu u odnosu na istočni bazen (B3), kuhinju i opisani torkular (zakon paralelizma).

Mnogo se sigurnije može odrediti namjena, danas već iskrčenog, prostora istočno od skladišta za ulje (*cella olearia*), jer za to postoje izvjesni elementi u dokumentaciji (plan na sl. 5, sl. 12, 13 i 14). Iz plana je očito da je to produženje podruma,

⁶⁶ Dyggve-Veters, Prilog I i II. Veters je ovaj pregradni zid preuzeo iz Dyggveova plana, iako danas ne postoji.

⁶⁷ Ibidem. Ovaj bazen ima ove sačuvane dimenzije $3,10 \times 0,95 \times 0,55$. Bio je svakako dulji.

⁶⁸ Vidi bilj. 64. Posao presipanja ulja obavljali su *capulatores*, koji su kutlačom (*capula*) presipali ulje (Cato, 66; Colum., XII, 52) u *lacus* odnosno *dolia*.

koji je sa istočne strane bio zaštićen uskim hodnikom, kao i sa južne strane, a koji je fungirao kao toplotna zavjesa (sl. 5). Podrum se na ovoj strani u odnosu na današnje stanje pružao još punih 10 m. Čini se da ovaj istočni dio uljare predstavlja dogradnju iz kasnije faze.

Rezimirajući ovo izlaganje, mišljenja sam da se ekonomska zgrada (*fructuaria pars*) na Mogorjelu sastojala iz dva osnovna pogona, zapadnog (D), danas već iskrčenog, koji je služio za preradu vina ili neku drugu svrhu (radionicu, magazini za žito i sl.), i istočnog, koji je sačinjavao zaokruženu uljaru sa svim uređajima koji su potrebni za preradu ulja (tijesak, bazeni za taloženje, skladište ulja i kuhinja). U ovom dijelu gospodarske zgrade nema ni pekare, ni mlina, ni magazina za hranu, kako smatra Basler, a pogotovo ne banje i bazena za ribu, kako misli Vetters.⁶⁹ U sastavu uljare bilo je, dakako, i sporednih manjih prostorija, koje su bile povezane uz preradu maslina, kao što su ostave za suđe i oruđe, rezervne uređaje i sl. Za ilustraciju

DATIRANJE ULJARE NA MOGORJELU

Obično se smatra da ostaci gospodarske zgrade na Mogorjelu potiču iz I st. n. e., ali se ovo datiranje zasniva više na pretpostavci da se u ovom slučaju radi o ostacima iz prve građevinske faze na Mogorjelu nego na formalnim elementima. Po tom mišljenju ekonomsko dvorište sa uljarom (*villa fructuaria*) pripada rimskom poljoprivrednom zaseoku (*villa rustica*) iz I st. n. e., koji je negdje u III vijeku izgorio.⁷² Prema ovom mišljenju, ekonomska zgrada starije vile (iz prve građevinske periode) uključena je u dvorište novog utvrđenog kompleksa iz IV stoljeća. O tome Vetters (Mog, 52) kaže: »Das älteste Stratum die offene villa habitatoria und die dazugehörigen Wirtschaftsbauten, zeigen im Typus des Mauerwerkes, aber auch im Grundriss die Form der Villabauten des 1. und 2. Jhdts«.

Starijoj građevinskoj periodi pripadali bi i ostaci zgrade sa hipokaustom, koja je bila otkopana ispod južnog perimetra utvrđenog kompleksa, a od koje su se sačuvale samo fotografije iz vremena iskopavanja (sl. 17).

Patsch, koji je utvrđeni kompleks datirao u poč. I vijeka n. e., stavio je izgradnju ekonomske zgrade (»... verschiedene Um- und Zubaue...«) u drugu fazu svog kastela, tj. u vrijeme njegove obnove u doba prvih većih upada Germana i Sarmata, dakle u kraj III st. n. e.⁷³ I Dyggve, koji je prihvatio ovo

šta je sve dobar ekonom trebao da ima u podrumu navodim slijedeći Katonov pasus: »*In cellam oleariam haec opus est. Dolia olearia, opercula, labra olearia XIV. canchas maiores duas et minores duas, trullas aeneas tres, amphoras olearias duas, urceum aquarium unum, urnam quinquagenariam unam, sextarium olearium unum, labellum unum, infundibula duo, spongas duas, urceos fictiles II. urnales II. trullas ligneas duas, claves cum clastris III. cellas duas, trutinam unam, centumpondium incertum unum et pondera certa.*«⁷⁰

Uljara na Mogorjelu predstavlja pogon srednjeg kapaciteta i ne može se uspoređivati sa velikom uljarom u Barbarigi u Istri, koja je najveći objekt ove vrste kod nas, sa velikim kamenim recipijentima zapremine od 600 litara ulja.⁷¹ Ako bismo kapacitet mjerili po broju torkulara, onda bi uljara iz Barbarige bila tri puta jača. Međutim, sudeći po sačuvanim dolijama, kapacitet uljare na Mogorjelu bio je tri do četiri hiljade litara ulja.

Patschevo datiranje, smatra da ovi objekti pripadaju kasnijoj građevinskoj periodi, a torkular običnom kasnoantičkom tipu u Dalmaciji.⁷⁴

U novije vrijeme ovim se problemom više od ostalih pozabavio Vetters.⁷⁵ On s pravom u ruševinama gospodarske zgrade raspoznaje više građevinskih perioda. Ukazujući naime na ona dva stupa portikata ispred sjevernih vrata utvrđenog kompleksa, koji su ugrađeni u ekonomsku zgradu (*villa fructuaria*), Vetters zaključuje da istočni dio uljare, koji je zatvorio prilaz palači, pripada ili ranijoj ili kasnijoj periodi u odnosu na utvrđeni kompleks (sl. 5).^{75a} On se odlučuje za prvu od dvije alternative, smatrajući da je onaj dio ekonomske zgrade, koji je zatvorio prilaz palači u južnom dijelu utvrđenog kompleksa, stariji od vile. Ti bi dijelovi, koji su po Vettersu zaostali iz ranije građevinske periode, kasnije bili uključeni u kompleks iz IV vijeka, dok bi sama presa (*Ölpresse*) pripadala kasnoj antici.

Po mom mišljenju, datiranje uljare u prvom redu otežava činjenica što je ovaj tip torkulara (sa prelumom i konopcem) atipičan, uobičajen u dugom rasponu od sedam stoljeća, od Katona do u kasnu

⁷⁴ Mogorilo. Kastell oder Palast, 1. oder 4 Jhd? u, monografiji Dyggve-Vetters, Mogorjelo, str. 12: *Wichtig ist auch, dass in einem besonderen Teil des Hofgebietes eine grosse Wein- und Ölpresenanlage — aus einer späteren Bauperiode, nach Patsch — ausgegraben wurde. Diese Torcular-Anlage gehört dem gewöhnlichen dalmatinischen Konstruktionstypus der Spätantike an.* Vgl. Rech. à Salone I, fig. 96 (Rekonstruktion von Dyggve).

⁷⁵ O. c., str. 42 i d.

^{75a} Vidi i plan ing. Kwasničke iz 1889. g. (kod KAPIDŽICA, n. dj, str. 608) i sl. 13 u tekstu. — U vezi toga VETTERS, n. dj, str. 44, zaključuje: »Wie der Plan von Patsch zeigt, waren diese Mauern (misli na istočni dio uljare, sada odstranjen!) nur mehr in Resten erhalten, so dass ich der Ansicht bin, dass dieser Trakt älter sein muss als die befestigte Villa«.

⁶⁹ Mogorjelo, 43, Basler, Vodič Mogorjelo (Opis građevina).

⁷⁰ De re rustica, 13.

⁷¹ Prema Vitruvijju (De arch. VI, 6, 3) sud (*vas fictile*) od dvadeset amfora imao je po sredini promjer od četiri stope, oko 1,20 m. Otprilike je to veličina dolija i na Mogorjelu (oko 1,15 na sredini). Visina je mogla iznositi oko 1,40 m.

⁷² Đ. Basler, Kult. ist., str. 316.

⁷³ Manuskript »Mogorelo«, str. 3. Tekst manuskripta objavljujemo u ovom broju »Naših hstarina« na drugom mjestu.

antiku. Prema tome, kad se radi o datiranju uljare na Mogorjelu, iako odgovara brojnim kasnoantičkim analogijama iz Dalmacije, torkular ne može poslužiti kao siguran element za datiranje. Vidjeli smo, naime, da je ovaj tip torkulara bio zastario već u Plinijevo doba. *Ono što je novo i specifično na Mogorjelu, to su bazeni za taloženje ulja, koje ne poznaje ni Katon ni ostali pisci. Taj element ukazuje na razvijeniji, a to znači i kasniji tip uljare.* Tu već imamo jedan razvijeni manufakturni pogon sa tehnološki razrađenim i specijaliziranim uređajima, na kojima se rad odvija istina mehaničkom snagom, ali već po sistemu podjele rada. Mislim da je ovaj momenat, koji ukazuje na viši tehnološki domet, za datiranje uljare značajniji od forme torkulara, koji je atipičan i stoga vremenski neodređen.

Ni činjenica što su objekti uljare trošnji od ostalih građevina utvrđenog kompleksa na Mogorjelu ne mora da znači da su ti dijelovi i stariji, kako smatra Veters, a to je također bilo i Patschevo mišljenje.⁷⁶ Sasvim je normalno da se gospodarska zgrada, k tome prizemnica, gradi od lakšeg materijala od stambenih, a pogotovo od utvrđenih, obrambenih objekata. Uostalom, izrada i konstrukcija sačuvanih dijelova torkulara, a napose bazena (B1, B2 i B3) sasvim je solidan posao. Prema tome, ni struktura zidanja (*incerta*), ni trošnost objekata ekonomske zgrade ne doprinose ništa određenog za datiranje ovog objekta.

Ni razlika u nivou između gospodarske zgrade i sjevernog trakta utvrđenog perimetra nije dokaz da se tu radi o dva stratuma, od kojih bi ekonomski dio kao stariji bio jednostavno obzidan i uključen u mladu fazu Mogorjela.⁷⁷ Ja tu ne vidim problema. Za mene je stvar jasna: prilikom izgradnje objekata gospodarskog dvorišta graditelj je koristio prirodni nivo terena, koji je nešto uzvišeniji od ostalog prostora, postavivši temelje ovog prizemnog zdanja tankih zidova na lesnu osnovu. Ne vidim dva stratuma ni kod dolija, jer izgleda da te razlike od 35 cm na Patschevim slikama nema (sl. 13). Uostalom, zar nije mogla jedna dolija biti ukopana više, a druga manje i bez nekog dubljeg razloga.

Kada je riječ o datiranju uljare, onda elementi koje smo upravo naveli nemaju dokazne snage, iako neki od njih djeluje indikativno. Ja mislim da nam ostaje još jedina mogućnost da nešto zaključimo po prostornom rješenju cjelokupnog kompleksa, dakle na osnovu arhitektonske raščlanjenosti građevinskog ansambla. Pri tome ne smijemo previdjeti činjenicu da čitav kompleks građevina na Mogorjelu (palača, perimetralni obrambeni pojas i ekonomski dio) svojim međusobnim prostornim odnosima ukazuje na jedinstveni plan izgradnje. Za to posebno govori prostorni odnos gospodarske zgrade i sjevernog i zapadnog obrambenog trakta, koji je potpuno pravičan, kako se to lijepo vidi i na

⁷⁶ Veters, ibidem; Patsch, n. dj., str. 3.

⁷⁷ Veters, ibidem.

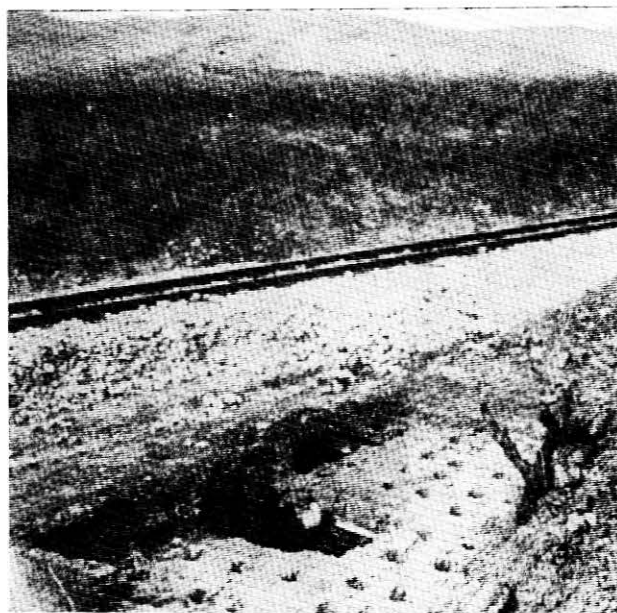
Sl. 17 Zgrada sa hipokaustom ispod južnog perimetra na Mogorjelu, sada zatrpana (iz dokumentacije dr Pat:cha).

Patschevu planu (sl. 5). *Stoga ne treba isključiti mogućnost da su ekonomska zgrada i čitav utvrđeni kompleks (zajedno sa palačom) izgrađeni u isto vrijeme i po istom planu i da predstavljaju jedinstveni prostorni koncept.*

Svakako, ostaje činjenica da su prvobitni uređaji unutar uljare u toku vremena prošireni, i to prema istoku, zbog čega je i došlo do ugrađivanja ona dva stupa portikata u prostor uljare i do zatvaranja direktnog prilaza palači kroz sjeverna vrata. Vidjeli smo da su bazeni naknadno popravljani, a sasvim je logično da je tokom vremena moglo biti, i da je bilo, i drugih popravki, dogradnji i adaptacija. Kada je riječ o istočnom dijelu ekonomske zgrade, za koji Vetters smatra da je ostatak starije faze, ne smijemo previdjeti ni činjenicu da je Patsch na tom prostoru, kako to potvrđuju i sačuvane fotografije, zatekao još srazmjerno visoke zidove (sl. 12 i 14), integralni dio gospodarske zgrade, kojih tu ne bi bilo da su pripadali starijoj periodu na Mogorjelu, jer bi ih prilikom izgradnje portikusa (trijema) svakako uklonili. Ti zidovi mogu biti samo mlađi od perimetra i palače. Najbolji dokaz su pomenuti stupovi (trijema) koji su zidani u istoj strukturi kao i ostali dijelovi kompleksa (*opus mixtum*).

Ni naknadno pretraživanje uljare nije u pogledu datiranja donijelo novih momenata. Jedino bi relativno bogati asortiman opekarških proizvoda (koji je mogao biti i naknadno ugrađen) govorio u prilog datiranja uljare u nešto kasnije vrijeme, ne prije polovice II st. n. e. (*terminus ante quem non*). U prvo vrijeme carstva crijepe (a svakako i opeka) još se uvozi u našu provinciju iz Italije, o čemu govore brojni nalazi tegula sa signaturom raznih italjskih figlina (**Pansina, Coeli, Epidius, Q. Clodius Ambrosius** i brojne druge koje vremenski nisu određene).⁷⁸ Ciglana na Mogorjelu potiče tek iz vremena izgradnje velikog utvrđenog kompleksa (sl. 18).

I u samom Rimu upotreba pečene opeke (*testae*) postaje masovnija tek u prvom vijeku Carstva. Nije samo slučaj što Vitruvije (koji je živio u Augustovo doba) govori jedino o sirovoj opeci — ćerpiču (*lateres*).⁷⁹ Poznato je da se i August hvalio da Rim, koji je primio od nepečene cigle (*latericium*) ostavlja od mramora.⁸⁰ Upotreba pečene cigle (*opus testaceum*) bila je do Augustove smrti ograničena isključivo na dijelove izložene vlazi (razni recipijenti). Od Tiberija i Klaudija *testae* se upotrebljavaju i za oplatu, dok masovna upotreba (i to *bessales* i *bipedales*) počinje u vrijeme Flavijevaca i Elijevaca, negdje na prelomu II vijeka n. e.⁸¹

Sl. 18 Ostaci antičke ciglane kraj Mogorjela (iz dokumentacije dr Patscha)

Što se tiče *opus spicatum-a*, na koji smo ukazali u bazenima za taloženje, njegov se razvoj uklapa u dugu historiju *opus testaceum-a*, od kraja republike do Teodozija (kraj IV v), a Lugli je dijeli u jedanaest perioda. Ne bih se mogao odlučiti za suviše rano datiranje ove strukture na Mogorjelu, pledirajući za jedan razumni vremenski period između njene pojave u Rimu i primjene u našoj provinciji. To upućuje na nešto kasnije datiranje, ali se ne može (i ne smije) sasvim ni zapostaviti jaki utjecaj Narone, koja je ovdje bila stvarni *regimen morum ac disciplinae Romanae*.

Kao što se iz izloženog moglo zaključiti, za apsolutno datiranje gospodarske zgrade na Mogorjelu nema pouzdanih (ni stvarnih ni formalnih) elemenata. U tome nam nisu pomogli ni narativni izvori, kao ni arheološke analogije.^{81a} Preostaje nam zasad jedino arhitektonsko-prostorni element i pojava bazena uljare. Pravilan plasman *villae fructuariae* unutar obrambenog kompleksa ukazuje na jedinstveni koncept izgradnje čitavog ansambla. Osim toga, uljara sa bazenima tipološki spada u kasnije doba. Prema tome, rješenje problema treba tražiti u objašnjenju i vremenskom determiniranju cjelokupnog utvrđenog kompleksa na Mogorjelu. Ali, o tome na drugom mjestu. (GZM 1969, u štampi).

⁷⁸ Literatura navedena u bilj. 13. Usp. GZM 1952, 242, odn. *Anthes*, Bonn. Jahrb, 153.

⁷⁹ Vitr. De arch., II, 3, 1-4: *Itaque primum de lateribus, qua de terra duci eos oporteat dicam.*

⁸⁰ C. Suetonii Tranquilli, Vitae duodecim Caesarum libri VIII, Lipsiae 1874, 1. II, c. 28: *Urbem, neque pro maiestate imperii ornatam et inundationibus incendiisque obnoxiam, excoluit adeo, ut iure sit gloriatius, marmoream se relinquere, quam latericium accepisset.*

⁸¹ Lugli, *La tecnica edilizia romana, con particolare riguardo a Roma e Lazio*, Roma 1957, citirano prema opširnom prikazu u *Revue archéologique*, Tome I, Paris 1959, str. 195-197. — Pojava nove tehnike građenja kombiniranim upotrebom opeke i žbuke udomačila se tek nakon požara Rima 64. g. n. e., zbog čega su protivnici napadali Nerona (Tacit, Ann. XV, 43). Up. o tome, Pareti, *Historija čovječanstva III*, Zagreb 1967, str. 92 i 94.

^{81a} Nalazi iz Mulina i Barbarige zasad su poznati samo po prethodnim izvještajima, u kojima se ne daje datiranje sličnih uređaja sa bazenima (*lacus, piscina*).

KONZERVATORSKA PROBLEMATIKA

Antički arhitektonski kompleks Mogorjelo kraj Čapljine, otkopan u režiji Zemaljskog muzeja u Sarajevu (1899. do 1903), bio je odmah nakon iskopavanja konzerviran i prezentiran. Konzervaciju je izveo zaslužni istraživač dr Karlo Patsch, koji je rukovodio i arheološkim iskopavanjem. Čitav prostor unutar i oko ruine bio je u svrhu prezentacije uređen kao park i zasađen mediteranskom florom, u kojoj dominira čempres (*Cupressus sempervirens*), a to čitavom ansamblu daje prijatan ugođaj i pečat mediteranskog, a po tome i rimskog ambijenta, koji se svojim bujnim zelenilom izrazito odvajava od sivila hercegovačkog kamenjara (sl. 19 i 28). Međutim, ne bez izvjesne štete za autentični doživljaj spomenika-ruine.

Naime, iako ova vječno zelena oaza u sivilu krša dočarava upravo beklinovski štimung i na posjetioci ostavlja prijatan i trajan utisak, ona se svojom prebujnom mediteranskom vegetacijom nameće spomeniku, degradira i prigušuje ionako niske zidove, a ansamblu oduzima doživljaj istinske starine. Tome je doprinio i sistem konzerviranja (koji je inaugurirao Patsch). On je »sistemom krovova«, tj. kamenih ploča, na način kućnih krovova ondašnje Hercegovine, pokrio vrhove srazmjerno niskih zidova antičkih zdanja, što stvara privid završenih zidova, a kod manje upućenih posjetilaca izaziva uvjerenje o cjelovitosti objekata.⁸²

⁸² Tako me jedan posjetilac jednom prilikom upitao, kakvi su to tako maleni ljudi živjeli u ovako niskim kućama.

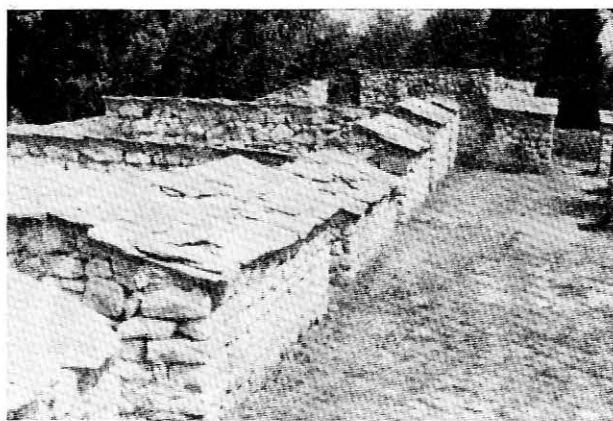
Sl. 19 Pogled na Mogorjelo (danas).

Međutim, ovakav konzervatorski postupak imao je (a ima i danas) i svoje pozitivne strane, u prvom redu trajnost i efikasnost zaštite. Patschevo konzerviranje prostrane ruševine, zahvaljujući i požrtvovanom radu i brizi čuvara Ante i Anice Šetke, izdržalo je sve nepogode vremena i razornu snagu suptropske vegetacije, utoliko bujnije što raste na garu, kroz punih pedeset godina. Međutim, vrijeme — *tempus edax rerum* — a još više ratne godine 1941—1945, u kojima se nije obavljalo redovito čišćenje i održavanje objekata, učiniše svoje. Prvih poratnih godina Mogorjelo je pružalo upravo jačan izgled. Čitav je ansambl bio zarastao u korov, kupinu i rusovinu (pajasen). Zidovi su se obrušavali, a kamene ploče pucale i rušile se sa zidova.

Već 1947. pristupilo se najprije čišćenju Mogorjela od vegetacije i korova, a uskoro zatim i rekonzervaciji antičkih ruševina.⁸³ Radove na uklanjanju korova i suvišne vegetacije izveo je Zemaljski muzej, a konzervaciju Zavod za zaštitu spomenika kulture SR BiH u Sarajevu. Radovima na rekonzervaciji rukovodio je u prvoj etapi Đuro Basler (1951—1959). Završne radove na konzervaciji i rekonstrukciju antičkog torkulara izveo je potpisani (1960—1965), djelomično i uz novčanu pomoć Zavoda za zaštitu spomenika SO Čapljina.

Radovi na rekonzervaciji zidova nastavljeni su 1961. g. obnovom sjeveroistočnog trakta antičkog kompleksa, jer se pokazala potreba da se obnovi jedan dio koji je već bio konzerviran u poratnom zahvatu. Pristupajući ovom poslu, morao sam najprije riješiti čisto principijelno pitanje: kako konzervirati. Basler je naime uglavnom prihvatio Patschev postupak, pa je dobar dio zida zaštitio »sistemom krova« (sl. 20).⁸⁴ Međutim, uviđajući i slabosti ovog sistema, a i zbog pomanjkanja ploča, on je od tog načina odstupio na zapadnom dijelu perimetra. Na tome je dijelu, više nego na drugim mjestima, bilo potrebno temeljitije konzerviranje vrlo trulih zidova.⁸⁵ Međutim, novi postupak, iako je tehnički uspio, potisnuo je svojim ravnim linijama i kubusima osjećaj ruine (sl. 21.)

Suvremeno shvaćanje po kojem ruševina treba i nakon konzervacije da »živi svojim životom« zahltijevalo bi da se na Mogorjelu radikalno izmijeni konzervatorski postupak i unese novi način, koji bi sačuvao ritam obrušene konture zidova. To je jedini način da se sačuva izgled ruine. Međutim, konzervator je morao da vodi računa o postojećem stanju i o materijalnim mogućnostima. Unošenjem novog postupka dobila bi se u stvari tri različita stila konzervacije, što bi svakako djelovalo disharmonično i neestetski na izgled ruševine kao cjeline. Stoga sam odlučio da i preostali dio zida, nešto više od jedne trećine zidova, konzerviram u Patschevu stilu, po »sistemu krovova«. Iako ovaj način pedagoški ne zadovoljava (jer stvara dojam završenih

Sl. 20 Patschev sistem konzerviranja (tzv. sistem krovova), detalj.

objekata), a ni estetski (jer umanjuje sugestivnost doživljaja ruševine), on se pokazao funkcionalan, a objektima oduzimlje manje draž starine od ravnih linija i kubusa.

U toku konzervatorskog zahvata 1961—1965. rekonzervirani su po »sistemu krovova« svi objekti na sjevernom i istočnom bedemu, počevši od kule na sjeverozapadnom uglu do prostora kasnoantičkih bazilika (sl. 22). Zidovi su odzgor zatvoreni »kapom« od lomljenog kamena u gusnoj kaši maltera, a zatim pokriveni tankim kamenim pločama, koje su za ovu potrebu posebno nabavljene. Pri tome je bilo najvažnije da ploče čvrsto nalegnu u kašu maltera i da se međusobno dobro povežu. Uspjeh rada sa pločama ne ovisi samo o kvaliteti vezivnog materijala, nego i o umješnosti polaganja ploča majtora-pločara. U Hercegovini, gdje su se kuće od davnine pokrivale pločama, to se smatra posebnom specijalnosti majstorâ. dunderâ.

Sl. 21 Dio konzerviranih zidova između 1950 i 1960, bez krovova (konzervirao Đ. Basler)

⁸³ Đ. Basler, Konzervatorski zahvat na Mogorjelu, Naše starine I, Sarajevo 1953, str. 145-150.

⁸⁴ Ibidem, str. 146-147.

⁸⁵ Ibidem, str. 145.

Sl. 22 Zidovi konzervirani 1960—1961. g (konzervirao I. Bojanovski).

Konzervirani zidovi nanovo su fugirani, a na mjestima na kojima su bili oštećeni ili poljuljani, presloženi i dograđeni u istoj strukturi zidanja.

Jedan dio zidova uz sjeverni trakt perimetra bio je djelomično izgrađen od opeke (*opus mixtum*) koja je, vjerojatno u dodiru sa zrakom, dotrajala, pa se osipala. Oštećeni dijelovi obnovljeni su opek-om iz ruševina antičke villae rusticae u susjednim Višićima, dakle materijalom istog izgleda i porijekla. Potporni stupići, koji su na ovim dijelovima bili ugrađeni u prvoj fazi rekonstrukcije, bili su uklopljeni, a oštećeni dijelovi u cijelosti obnovljeni rimskom opek-om (sl. 23).⁸⁶

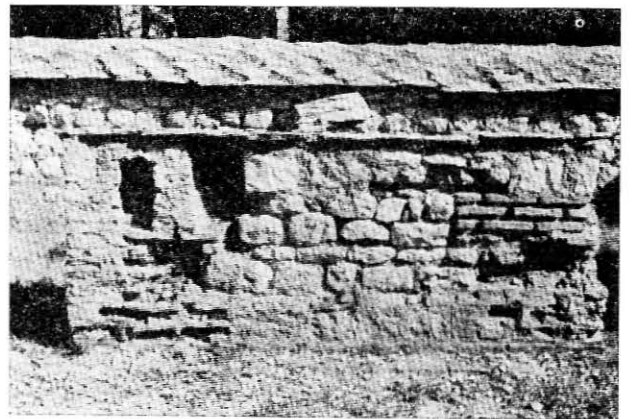
Opisani konzervatorski postupak nije primije-njen jedino na ostacima gospodarske zgrade (zapravo uljare), koja ranije nije uopće bila konzervi-rana (sl. 24). Ovdje su svi zidovi, koji su se saču-vali samo u substrukcijama, konzervirani kao ru-ševina sa nemirnim ritmom gornje linije. Odozgor su zatvoreni lomljenim kamenom, koji svojim ne-pravilnim oblicima stvara dojam ruševine, a ujedno štiti zid od vlage i zatvara šupljine (sl. 25).

Ovaj konzervatorski postupak pokazuje kako bi u budućnosti, kad to bude potrebno i kada bude dovoljno materijalnih sredstava, trebalo konzervi-rati čitav antički kompleks na Mogorjelu (sl. 25). Tim postupkom već je Patsch konzervirao neke zidove portika u sjeveroistočnom dijelu kompleksa,

koji su još i danas najbolje konzervirani zidovi na Mogorjelu. Oni onako zarasli u mahovinu djeluju kao instinska ruševina (sl. 26). Međutim, ovaj bi način zahtijevao veliki utrošak kamena, a to jako poskupljuje radove.

Paralelno sa konzerviranjem ostataka uljare obavljeno je i detaljno arheološko ispitivanje i teh-ničko snimanje ovog objekta, o čemu je naprijed već bilo govora (sl. 6).

Radovi na rekonstrukciji torkulara, izvršeni na-kon prethodnog svestranog studija i konfrontiranja izvora, literature i analogija, predstavljali su slo-žen posao. Najveća poteškoća bila je u tome što se

Sl. 23 Detalj zida u mješovitoj strukturi (kamen i opeka), tzv. *opus mixtum*.

⁸⁶ Basler, n. dj., str. 150

Sl. 24 Gospodarska zgrada prije konzervacije 1960. g.

nisu našli ostaci *foruma* za torkular, pa je bilo potrebno da se rekonstruira po analogijama (sl. 27). Torkular je plasiran i orijentiran na osnovu dokumentacije, koja se sačuvala (plan na sl. 5 i sl. 12), i po položaju stožera (*stipites*), koji su se nalazili *in situ*.⁸⁷

Da bi se podvukla prostorna vrijednost arhitektonskog ansambla i pojedinih objekata u njemu, a time i jače istakli volumeni ruševine, napravljen je odlučniji zahvat u vegetaciju, koja je svojom bujnošću zatvarala unutrašnje vizure i degradirala spomeničke vrijednosti antičkih objekata. Potpuno je uklonjena gusta makija, u koju je bio zarastao sav sjeverni dio dvorišta s obje strane uljare. Ujedno je otklonjena i biološka opasnost koju je širenje makije (u kojoj je brijest, koji je otrov za zidove, bio obilno zastupljen) predstavljalo za sam spomenik. Uklonjene su (uglavnom) sve domaće bjelogorične vrste (jasen, brijest, pajasen i dr.), dok su u isto vrijeme u razumnoj mjeri unesene neke nove mediteranske florističke vrste (oleander, tuja, agava i dr.).⁸⁸ Time se na simboličan način željelo pod-

⁸⁷ Dyggve-Vetters, Mogorjelo, sl. 20 (Patschev plan) i prilozi I i II. Isto kod Baslera, nav. lit. Recipijenti za ulje (*dolia olearia*) uređeni su u prvoj fazi rekonstrukcije kojom je rukovodio drug Basler.

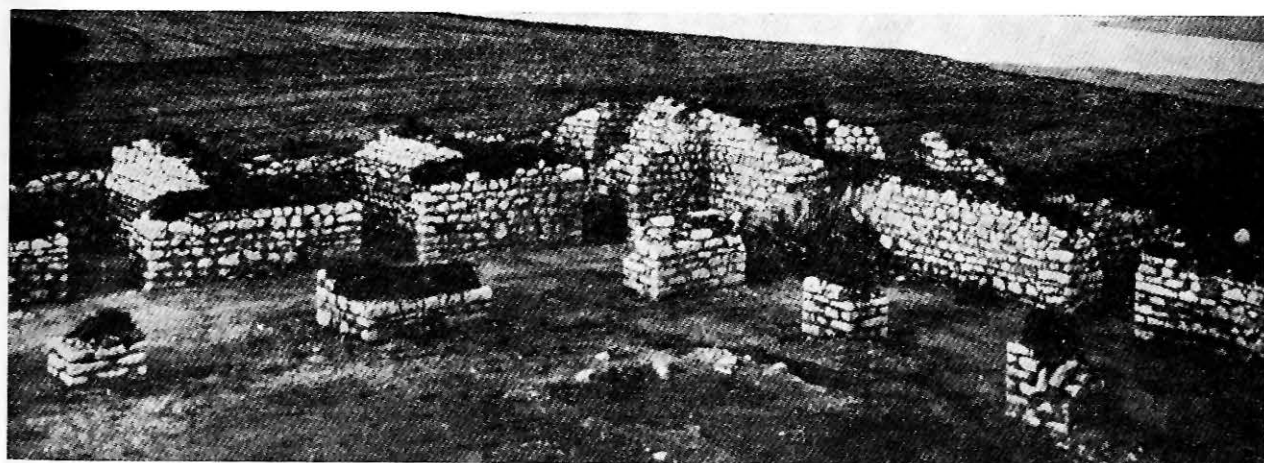

Sl. 25 Gospodarska zgrada (uljara) nakon konzervacije.

vući mediteranski karakter arhitektonskog ansambla (a to je bila i Patscheva namjera).

Bit će, svakako, potrebno i u buduću voditi više brige o usmjeravanju flore, koja, iako vrši funkciju klimatskog regulatora, ne bi svojom predominantnošću smjela da degradira vrijednost spomeničkog ansambla i doživljava prostora. Jer, pored sve svoje današnje florističke vrijednosti, Mogorjelo nije ni park za rekreaciju ni arboretum za naučna ispitivanja (botanički vrt), nego arheološki spomenik, koji čitavom arhitektonsko-florističkom ansamblu daje ne samo formu, sadržaj i organsko jedinstvo, nego i vremensku dimenziju. U tom nastojanju prije bi trebalo ići na reduciranje nego na pojačavanje zelenog zaštitnog pojasa na Mogorjelu (sl. 28).

⁸⁸ Basler, n. dj. str. 147-149. Od domaćih vrsta četina sačuvani su 2 krasna primjerka smrijeke (*Juniperus oxicedrus* L.), a od bjelogorice — planika (*Arbutus unedo* L.), zanovijet (*Petteria ramentacia*), drien (*Cornus mas* L.), zatim lovorjka (*Laurus nobilis* L.), tamariska (*Tamarix parviflora* D.), juka (*Yucca gloriosa* L.) i dr.

Sl. 26 Ruševine na Mogorjelu prije konzervacije, bez tzv. krovova (iz dokumentacije dr Patschah).

Sl. 27 Torkular nakon obnove 1965. g.

Sl. 28 Mogorjelo kao florističko-arhitektonski ansambl.

Gledano u cjelini, na Mogorjelu se dosta harmonično dopunjuju oba cilja svake iole svrsishodne konzervacije, njezina dokumentarnost i estetika.⁸⁹ Apstrahiramo li Patschevo uklanjanje bazilika (V i VI st.) i dijela gospodarske zgrade, spomenik je ipak sačuvan u svom razvojnom hodu dosta cjelovito i autentično, a uklapanjem u odgovarajući floristički ambijenat nije bitno potisnut ni estetski doživljaj samog spomenika, iako će biti i takvih posjetilaca koji će Mogorjelo jače doživjeti kao prirodni fenomen (bujna vegetacija i zelenilo, tišina, sunce i ptice). Mislim da bi se uklapanjem »sistema krovova« estetski doživljaj same ruine potencirao i da bi cjelokupni ansambl djelovao još izražajnije kao spomenička cjelina.⁹⁰

⁸⁹ Lj. Karaman, Razmatranja na liniji krilatice »konzervirati a ne restaurirati«, Bulletin Zavoda za likovne umjetnosti JAZU, g. XIII, Zagreb 1965, br. 1-3, str. 44-89.

⁹⁰ U radovima na rekonstrukciji torkulara (1961-1965) učestvovao je aktivno i Zavod za zaštitu spomenika iz Čapljine, pomažući ovaj zahvat organizaciono i svojim sredstvima. Nakon završenih radova (1965), objekt je predan na upravljanje Zavodu u Čapljini, koji i dalje ulaže truda da ovaj spomenik ostane jedan od najbolje prezentiranih spomenika antike u zemlji. U tome je cilju u novije vrijeme uređena i čuvara zgrada, a djelomično obnovljena i mala zbirka starina, nukleus budućeg muzeja u Čapljini.

RÉSUMÉ

L'HUILERIE ANTIQUE À MOGORJELO ET LA RECONSTRUCTION DE SA PRESSE (TORCULAR)

Dans son article «L'huilerie antique à Mogorjelo et la reconstruction de sa presse (torcular)» l'auteur traite les restes de l'huilerie antique situés dans l'espace libre du quadrant nord — ouest de l'ensemble antique-tardif fortifié à Mogorjelo près de Čaplina. L'objet a été découvert pendant les fouilles en 1900-1904 par Dr Karlo Patsch, mais ces importants restes de l'unique établissement antique pour la fabrication de l'huile en Bosnie-Herzégovine sont restés inexplicables jusqu'aujourd'hui, car Dr Patsch n'a jamais publié le rapport concernant cette trouvaille. C'est pourquoi, cet objet, quoique il représente un témoignage excellent de l'économie d'Herzégovine du sud en antiquité, est resté presque inconnu.

Dans le premier chapitre l'auteur parle de l'histoire de la culture d'olive en Bosnie-Herzégovine en donnant les données générales concernant cette culture méditerranéenne et son extension dans le bassin du fleuve Neretva en son cours bas. En rapport avec cela il parle de l'apparition de grandes propriétés agricoles (fundi) qui ont contribué le plus à l'extension de l'olive comme la monoculture sur le territoire du bas Neretva au précoce temps d'empire. La plus intense culture d'olive à cette région tombe au II-ème jusqu'au IV-ème siècle, au temps du manque d'huile au marche italique, tandis qu'on peut prendre le I-er et II-ème siècle de l'Empire comme le temps de création de grandes propriétés ce que nous témoigne un grand nombre de villas (villae rusticae) dans le bassin de la basse Neretva (Višići, Klepci, Gabela, Tersana, Sjekose, Gorica, Dretelj, Čaplina, Mogorjelo — la première phase, Struge, Tasovčići et beaucoup d'autre dans la région de Narona et Dilutin). Cela a provoqué l'apparition du relativement grand nombre d'esclaves à Narona et aux environs. Ils travaillaient sur les grandes propriétés aux proches ou loins environs de Narona qui était, de toute manière, la barre principale de tout ce procès.

Aujourd'hui on ne rencontre d'olives à l'intérieur d'Herzégovine que sporadiquement, beaucoup plus comme la curiosité que la culture. La décadence de la culture d'olive à Herzégovine est causée, non seulement par le changement de l'économie comme la conséquence de l'installation des Slovènes, mais encore plus par le changement du climat provoqué par la dévastation des forêts, l'érosion et l'embourbement des cours d'eau.

Dans le chapitre suivant l'auteur donne les données essentielles concernant la presse (torcular) et ses parties. Le torcular de Mogorjelo appartient, par son type, à l'espèce décrite par Caton, et ses plus proches analogies proviennent de la partie de la côte de Dalmatie et d'Istra (Salona, Moline, Barbariga). C'est un ancien type de presse avec le prelum et le treuil comme tous les autres provenant de la province romaine Dalmatie. Caton ne connaissait pas un autre type. Au temps de Pline ce type de torcular était déjà vieilli parce qu'on avait trouvé, à la fin de la nouvelle

ère, ainsi nommée la presse grecque avec la vis (cochlea, fig. 2b).

Dans le fait que ce type de torcular s'est maintenu jusqu'à l'antiquité tardive, l'auteur ne voit pas seulement le conservatisme de la province, comme l'avait marqué Bronsted, mais aussi la côté pratique de ce type de torcular. Son avantage se consistait en fait qu'il pressait quantitativement plus et de manière plus forte que ceux avec la vis, qu'il se gâtait rarement et que son maintien était plus facile.

Puis, l'auteur décrit la situation à Mogorjelo en 1963 au temps quand il faisait de petites fouilles de contrôle. Du torcular original les pivots (stipites) étaient conservés et dans le magasin il a trouvé l'arée (area) et les sièges en pierre pour les porteurs de prelum (fig. 8). On n'a trouvé pas une trace du forum en pierre sur lequel l'arée avec la corbeille (fiscina) était placé parce que Patsch l'avait ôté. Sur le plan de Patsch (fig. 5) le forum est inscrit par erreur un peu plus à l'est de sa position vraie et par rapport aux «stipites» qui se sont conservés *in situ* (fig. 4).

Du bâtiment de l'huilerie (torcularium) seulement des restes chetifs sont conservés (z1, z2, z3), mais pourtant on a pu, à l'aide d'eux, déterminer la place et les dimensions de la maison rez-de-chaussée dans laquelle le torcular avec les objets auxiliaires (tabulatum, trapetum et les autres) était installé.

Dans le chapitre suivant on présente les données concernant la reconstruction du torcular (fig. 1, 11 et 27) faite sur la base des données prises sur l'objet même et des analogies de Salona (Manastirine, Kapljuč, forum de Salona). L'auteur décrit toutes les parties en bois et en pierre du torcular. Les parties en bois ont été reconstruites d'après les sources (Caton, Columelle. Pline l'Ancien, Vitruve).

L'huilerie à Mogorjelo avait, outre le torcular, toutes les autres installations nécessaires pour la fabrication d'huile. À côté de l'huilerie il était encore un bâtiment (D) à qui on ne peut pas déterminer la destination (fig. 12, 13, 14), car on ne sait pas ce qu'était placé sur cet espace défriché du bâtiment d'exploitation (fructuaria pars). Peut-être les caves pour le vin (cella vinaria).

Dans la suite, l'auteur parle des destinations des parties d'huilerie que les chercheurs différemment déterminaient. C'est pourquoi, l'auteur, pour déterminer les destinations des pièces, expose le procédé technologique du remaniement des olives et de l'obtention de l'huile. À l'aide de cela il a conclu que toutes les parties conservées du bâtiment d'exploitation (fig. 6) appartenaient à l'huilerie — la cuisine, les bassins pour la sédimentation et la cave.

Les parties principales de l'huilerie étaient: la cuisine (C) où on chauffait de l'eau qui est nécessaire en grandes quantités dans le procédé de filtration et de sédimentation d'huile, puis la cave pour l'huile (B) qui était composée de deux parties et qui, se basant sur la documentation de Patsch (fig. 5, 12, 13 et 14),

peut-être reconstruite complètement et enfin les bassins pour la sédimentation (B1, B2 et B3) parmi lesquels B1 et B2 sont conservés assez bien et ont des analogies à Barbariga et Moline. En ce qui concerne l'espace à l'est de la cuisine (E), l'auteur considère que cet espace, aujourd'hui défriché, appartenait aussi à l'huilerie et qu'un autre torcular était y posé et ainsi emplissait ce vide. Il semble que sur cette même place une installation primitive eut été posée dans l'antiquité tardive (fig. 3 et 16).

Se basant sur les analyses de toutes les pièces excavées l'auteur conclue que le bâtiment d'exploitation se consistait de deux parties, celle de l'ouest qui servait pour des buts inconnus (D) et celle de l'est (A, B, C et D) qui était, en fait, l'huilerie complète peut-être avec les deux torculars. Il n'y avait pas dans cette partie ni boulangerie, ni moulin, ni magasin de vivres et surtout ni bassin avec les poissons.

Sur la base de l'analyse du plan de l'unique complexe Mogorjelo, de l'assortiment riche des produits de brique et surtout de l'analyse de l'huilerie même dont les bassins pour la sédimentation représentent une nouveauté, l'auteur tire la conclusion que nous avons déjà à Mogorjelo un type d'huilerie plus déve-

loppé ce que signifie plus nouveau, en fait une manufacture avec des installations technologiquement élaborées et spécialisées et avec le système de répartition du travail.

L'auteur ne parle pas beaucoup en ce qui concerne la datation de l'huilerie car il ne s'agit pas ici d'une installation typique en usage dans l'intervalle de sept siècles. L'auteur considère que le bâtiment d'exploitation était bâti en même temps avec le complexe fortifié, mais on ne dispose pas d'éléments sûrs pour déterminer une date absolue. Vu que ni Vitruve, ni Plin, ni Columelle ne connaissent pas les bassins pour la sédimentation de ce type, l'auteur conclue qu'on ne peut pas dater la formation de l'huilerie avant la seconde moitié du II-eme siècle sinon plus tard. Pourtant il faut chercher la résolution de ce problème dans l'explication et la détermination temporaire du complexe complet à Mogorjelo.

Dans le chapitre final l'auteur dispute sur le système de conservation de Mogorjelo. Partant du fait que Mogorjelo n'est pas ni parc ni arboretum mais un monument archéologique, il pense qu'on doit soumettre la flora au monument et conserver le monument sans, ainsi nommés, toits (fig. 26).

KONZERVATORSKI RADOVI NA BOBOVCU

Konzervatorski radovi na srednjovjekovnom gradu Bobovcu od posljednjeg napisa prof. I. Bojanovskog u ovom godišnjaku br. IX (1964) nastavljeni su u cilju da se otkopana ruina sačuva od daljeg propadanja. Zahvaljujući povećanju novčanih sredstava, koja su do 1964. godine isključivo obezbjeđivana putem budžeta Skupštine opštine Vareš i kretala se u iznosu do 5.000,00 din, a od tada iz zajedničkih sredstava Republičkog fonda za unapređivanje kulturnih djelatnosti i Skupštine opštine Vareš u iznosu od 20.000,00 dinara, moglo se pristupiti obimnijim radovima. Do 1968. godine uglavnom su bila završena arheološka iskopavanja, te je trebalo hitno pristupiti zaštiti, odnosno konzervaciji otkrivenih objekata.

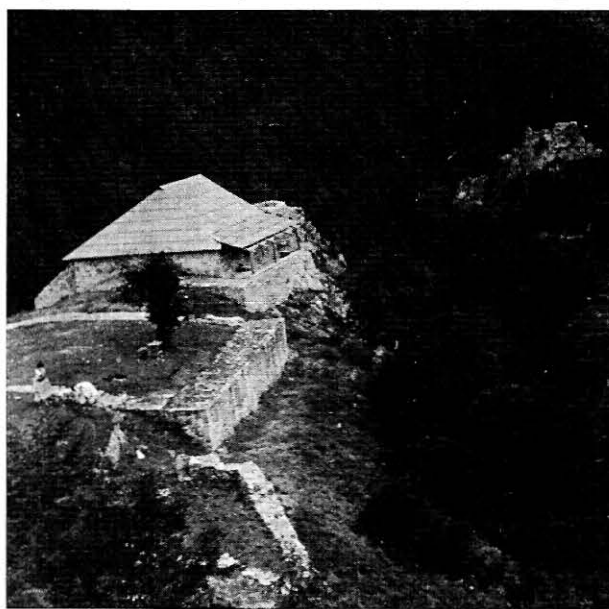
Tokom 1964. godine konzervatorski radovi su se odvijali na kompleksu kraljevskog dvora i na Crkvi¹. Intervencije su vršene na onim mjestima gdje je postojala opasnost od obrušavanja otkopanih dijelova. Uslijed toga radovi su se ograničili na južni i zapadni zid donžona, gdje je izvršena veća intervencija, a zatim na cisternu i sjevernom zidu Gornjeg grada. Na spoju Gornjeg i Donjeg grada usječene su u stijenu stepenice, koje usmjeruju i olakšavaju kretanje posjetilaca. Na kompleksu Crkvice rađeno je na objektu velike crkve a djelomično i na obrambenim zidovima. Obim izvršenih radova, zahvaljujući tome da su radovi vršeni u režiji Zavoda za zaštitu spomenika kulture BiH, više je nego zadovoljavajući.

Tokom radova u 1964. godini izvođač je bio posebno suočen s jednim teškim problemom, a to je pitanje snabdjevanja vodom. Dok se kamen za zidanje nalazi na licu mjesta, a pijesak, kreč i cement moraju nabavljati u daljim mjestima, vode na gradu nema ni u neposrednoj blizini. Zato se tokom 1965. godine prije svega pristupilo izgradnji cisterne na kompleksu Crkvice gdje je to terenski najbolje odgovaralo, a ne nalazi se u blizini nekog objekta. Iako je izgradnja ove cisterne odnijela dobar dio raspoloživih sredstava, bila je nužna i opravdana kako bi se u narednim godinama radovi mogli lakše odvijati. Iz preostalih sredstava rađeno je na obrambenim zidovima kompleksa Crkvice, kao i

na istočnom zidu pomoćne zgrade Gornjeg grada na kompleksu kraljevskog dvora.

U narednoj 1966. godini željelo se završiti sa najnužnijom sanacijom ovoga grada. U tom cilju poduzeti radovi na donžonu Gornjeg grada u kompleksu kraljevskog dvora predstavljali su završnu sanaciju kojom se ovaj objekat sačuvao od daljeg propadanja. Ipak ovim radovima nije mogao biti obuhvaćen sjeverni zid donžona koji je rađen u kasno-antičkoj tehnici opus spicatum jer to nije dozvoljavalo stanje ovoga zida. Gornji dio zida je obrušen, a s obzirom da je u osnovi širok preko 3 m, obnova cijelog zida je materijalno bila neizvodljiva, a teško bi se moglo postići struktura opus spicatum-a. Na kompleksu Crkvice definitivno je konzerviran nedefinisan objekat duž istočne padine kose. Također je konzerviran podzid na istočnoj strani kompleksa Crkvice čime je data originalna kontura ovog kompleksa. Čitav kompleks Crkvice je uređen za eventualnu prezentaciju posjetiocima.

Sa 1967. godinom javlja se jedan novi značajan momenat. Za radove na Bobovcu putem Zemaljskog muzeja u Sarajevu obezbijeđeno je iz Repub-

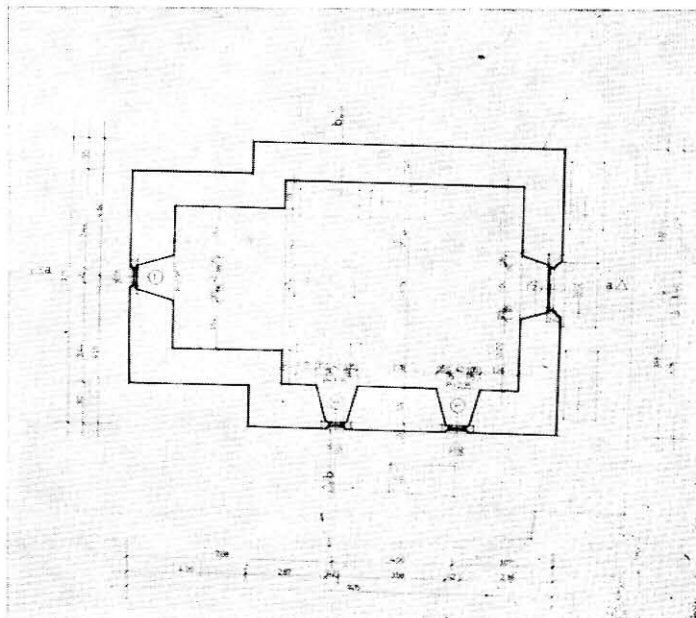
Sl. 1 Privremeno konzervirani objekat grobne kapele na Crkvi (Bobovac).

¹ Opis grada vidi u čl. I. Bojanovski, Stari grad Bobovac, Naše starine VIII, str. 71 i d; Andelić i Bojanovski, Bobovac, Sarajevo 1967. g.

ličkog budžeta 300.000 dinara, s tim da se sukcesivno svake godine investira 100.000 dinara. Ovako povećana sredstva omogućila su da se izvrše naknadna arheološka iskopavanja koja se do tada, zbog ograničenih sredstava, nisu mogla izvesti. Kod konzervatorskih radova nastojalo se da izvedeni radovi predstavljaju završnu sanaciju i da se što više radova zaokruži u cilju prezentacije. Svi dijelovi na kojima je rađeno obnovljeni su potpuno autentično koliko god je to bilo moguće, a pri tome čitavom objektu nastojalo se dati i dalje izgled ruine. To nastojanje naročito je ispoljeno na donžonu Gornjeg grada u kompleksu kraljevskog dvora. Iako je u predhodnoj godini bila izvršena sanacija, rađeno je i dalje na perifernim dijelovima. Tako je dograđen novi dio bedema u južnom pravcu čije su dimenzije bile poznate prema neznatnim ostacima. Međutim, nije bilo poznato kako je izgledalo njegovo platno: da li su bile puškarnice u samom zidu, u visini pasa, odnosno prsa, ili je prsobran bio na vrhu. Poslije konsultacija sa arheolozima usvojeno je rješenje sa prsobranom na vrhu. Smatra se da je ovo rješenje autentično, ma da je primjenjeno za oko 1,0 m niže od prvobitnog. Rađeno je i na istočnom podzidu i zidu kako bi se onemogućilo eventualno obrušavanje gornje cisterne. Time je ovaj objekat bio saniran. Još 1965. godine, otkopana je kula na

Sl. 2 Ključni kamen svoda (?) otkopan u grobnoj kapeli

Sl. 3 Grobna kapela — tlocrt

Visu, ali do tada nije konzervirana zbog nedostatka sredstava. Za rekonstrukciju postojale su tlocrtno dimenzije, a u vertikalnom smislu išlo se samo do jedne razumne visine, jer objekat nije bio ispitivan. Osim ovoga rađeno je na podzidima i bedemima i na ostalim mjestima koja su zahtijevala neodložnu intervenciju.

Izvođenjem ovih radova može se reći da su oblici svih arhitektonskih objekata uglavnom sanirani i izvučeni, a osnovni konzervatorski radovi završeni. Daljnji radovi su se izvodili u cilju prezentacije grada, a ne konzervacije u užem smislu. Na ovo pitanje nadovezuje se i restauracija, odnosno rekonstrukcija, pojedinih objekata. Sagledavajući problem u okviru materijalnih i izvođačkih mogućnosti kao i kulturnoistorijskog značaja, stalo se na stanovište da je primaran objekat za rekonstrukciju grobna kapela bosanskih kraljeva jedan od najinteresantnijih i najznačajnijih objekata na Bobovcu.

Grobna kapela

Posebnu vrstu sakralne arhitekture na teritoriji Bosne i Hercegovine predstavljaju grobne crkve mauzoleji. Do danas je otkopano više takvih građevina koje vićinom potiču iz XIV ili XV vijeka. Između ostalih to su: grobna kapela bosanskih kraljeva na Bobovcu, podzemna crkva (katakomba) u Jajcu, mauzolej tepčije Batala u Turbetu, crkva kneza Vlada Bijelića u Vlahovićima kod Ljubinja... Razlika između ovakvih mauzoleja i ostalih crkvenih građevina je funkcionalne prirode; grobne crkve prije svega su nadgrobni spomenici. Što se tiče

tlocrtne dispozicije oni imaju sve karakteristike crkava, a neke su, kao što je slučaj sa grobnom kapelom na Bobovcu, prvobitno i bile samo crkve.

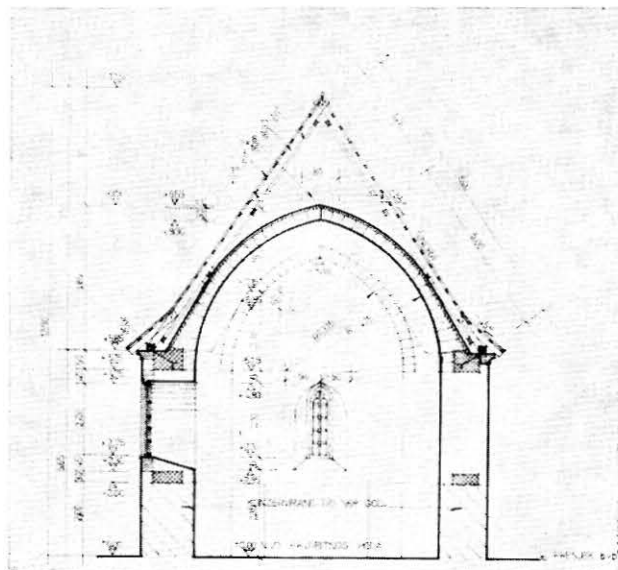
Grobna kapela na Bobovcu prilikom adaptacije u mauzolej dobila je poprečnu drvenu pregradu čime je glavni prostor crkve podjeljen na dva nejednaka dijela. Prvi veći dio služi za smještaj grobnica drugi manji ostavljen je za vjernike. Ova kapela, prvobitno crkva, kao i ostale srednjovjekovne crkve bila je jednobrodna sa četvrtastom apsidom. Za razliku od drugih srednjovjekovnih crkava koje su imale romaničke bačvaste svodobe ili gotičke svodove sa prelomljenim lukom, grobna kapela na Bobovcu imala je gotički rebrasti svod.

Ovo zaključujemo na osnovu ključnog kamena od muljike sa 7 rebara koji je nađen u septembru 1963. godine. Pored ovoga, arheološkim iskopavanjima otkriveni su još neki karakteristični gotički detalji, među kojima dio triumfalnog luka, komad doprozornika itd.

Do prije koju godinu bilo se ustalilo mišljenje da se u Bosni i Hercegovini uticaj gotike ogleda samo u pojedinim detaljima. Međutim, kasnijim istraživanjima utvrđeno je da najbolja ostvarenja crkvene arhitekture pripadaju gotičkom periodu. Jedna od najbolje očuvanih gotičkih građevina je kapela sv. Ive u Podmilačju kod Jajca. Iako po dimenzijama relativno malena ona ima sve karakteristike gotike: prostori, svod, portal i drugo pokazuju čiste forme gotike.

Rekonstrukcija grobne kapele na Bobovcu teoretski se mogla izvesti na dva načina. Vrlo težak i nezahvalan bio je pokušaj da se objekt izvede rekonstruišući vjerno i istorijski autentično prvobitnu građevinu. Za ovo je stajao na raspolaganju prije svega tlocrtni gabarit objekta, jer su zidovi sačuvani do cca 2,0 m visine, te niz fragmenata nađenih prilikom arheoloških iskopavanja. Također se pokušalo analogijom sa drugim sačuvanim objektima, kao što je sv. Ivo u Podmilačju. Međutim već sam pokušaj rekonstrukcije gotičkog križnog svoda prema tlocrtnom gabaritu i nadjenom ključnom kamenu vodio je u proizvoljnosti do te mjere da se postavlja pitanje da li je to stvarno ključni kamen svoda. Kada se uvidjelo da bi čak i ovaj glavni i karakteristični detalj — svod — trebalo proizvoljno konstruisati, stalo se na stanovište da za vjernu i autentičnu rekonstrukciju ne postoji neophodan minimum podataka, pa se od takvih nastojanja odustalo.

Drugo moguće rješenje rekonstrukcije bila bi izgradnja jednog modernog »plašta« nad zatečenim ostacima uz primjenu savremene tehnologije i građevinskih materijala. Pri ovom pokušaju moralo se prije svega misliti na mogućnosti realizacije na samom terenu. To je bio odlučujući faktor. Kada se ovo razmotri, a svjesni činjenice da je grad Bobovac podignut na nepristupačnom mjestu, bez vodovoda i električne energije, te da su uslovi transporta i izvođenje radova veoma teški dolazi se do zaključaka da bi i takva varijanta bila neizvodljiva.

Sl. 4 Grobna kapela — rekonstrukcija (presjek)

va. Pri tome treba imati na umu da su radovi ipak ograničeni okvirima odobrenih sredstava. Poznato je doduše da se danas i mnogo komplikovaniji objekti podižu na još nepristupačnijim mjestima i većim nadmorskim visinama, no primjena savremenih građevinskih materijala i tehnologije nespojiva je sa malim materijalnim sredstvima i ručnim radom dobrim dijelom nekvalifikovane radne snage koja stoji na raspolaganju, te transportom koji se odvija tovarnim grlima.

U nemogućnosti da se primijeni jedan od navedenih načina rekonstrukcije, moralo se iznaći neko srednje rješenje koje će biti lako izvodljivo na terenu, a konzervatorski opravdano. U tom smislu projektovana je grobna kapela čije su tlocrtne dimenzije bazirane na ostacima starih zidova a nadgradnja na suzdržljivim analogijama odgovarajućih primjera. Što se tiče visine objekta, tu se išlo približno u proporciji kapele sv. Ive u Podmilačju.

Sl. 5 Grobna kapela u toku rekonstrukcije 1968. godine (fasada)

Kod izbora građe nastojalo se koristiti materijal koji se nalazi na licu mjesta, a to je kamen, iz iskopina. Međutim, većih komada kamena teško je naći, jer je dobrim dijelom ranije iskorišten za konzervaciju. Zahvaljujući dimenzijama zidova koji su svakako predimenzionirani, moglo se upotrijebiti za zidanje i sitnije kamenje. Da bi se sačuvani autentični ostaci zidova ravnomjerno opteretili i povezali, iznad njih je izveden konstruktivni armiranobetonski serklaž.

Za određivanje ulaza nije bilo dvoumljenja, jer je otkopan originalni donji dio vrata sa pragom. Iznenaduje da na tom dijelu nisu sačuvani fragmenti kamene plastike, mada je na nekim drugim objektima, kao na velikoj palači, postojao monumentalni portal. I na crkvi sv. Ive u Podmilačju nalazimo relativno bogato profilisana vrata. Iz tog razloga vrata su bez profilacije portala. Sam izgled vrata analogan je djelomično i predstavi vrata na obelisku iz Zgošće.

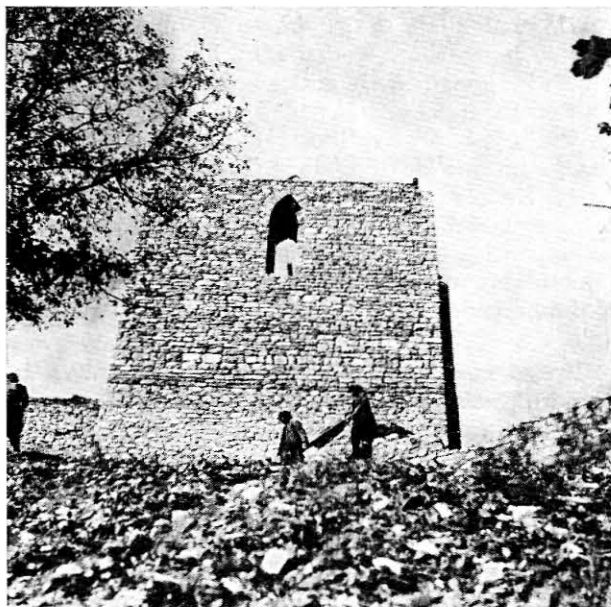
Za određivanje mjesta, veličine, kao i proporcije prozorskih otvora nije bilo nekih sigurnih elemenata. Jedino siguran podatak je taj da u jugoistočnom zidu do kule, koji je najviše očuvan, nije bilo prozora. Da li su na ostalim zidovima prozori imali formu romaničko-gotičkih bifora ne može se sa sigurnošću tvrditi mada su na objektu velike palače takvi prozori postojali. Međutim, na crkvi sv. Ive u Podmilačju takvi prozori ne postoje, već su postavljeni simetrično u bočnim zidovima vrlo uski, tipično gotički prozori sa gornjim završetkom koji prelazi u oštri luk, Spolja nemaju profilacije što iznenaduje obzirom na bogato profilisana vrata. Na ovoj grobnoj kapeli, s obzirom na veličinu prostora, nije mogao biti dovoljan samo jedan prozor, pa su i u rekonstrukciji izvedena dva simetrično postavljena prozora. Kako je apsida svojevrmeno bila odvojena drvenom pregradom, morao je postojati i prozor u apsidalnim zidovima, pa je u rekonstrukciji izveden jedan prozor u zadnjem zidu, identičan bočnim prozorima.

Cijela kapela presvođena je gotskim ili šiljastim svodom sa radiusima prema rasponu zidova. Ovaj svod oblikovno je analogan lukovima vrata i prozora. Izveden je od sedre radi lakše obrade i manje sopstvene težine. Svod je dimenzioniran prema statičkom računu kao i serklaž koji je izveden na završetku zidova sa zadatkom da prihvati horizontalne sile koje djeluju iz svoda. Time su zidovi samo centrično opterećeni što dozvoljava konstruktivno zidanje lica zida sa ispunjavanjem međuprostora sitnijim komadima kamenja. Sama površinska struktura novog zida bitno se razlikuje od starog; pored toga, spojnica između novog i starog zida vizuelno je naglašena. Nad otvorom vrata donji serklaž prelazi u nadvratnik, te je tako i dimenzioniran. Statički proračun zidova i temelja nije izvršen jer su pritisci u zidovima minimalni dok je za temelje konstatovano na licu mjesta da su fundirani na monolitnoj stijeni te prema tome mogu da prime opterećenja novog objekta. Krovna konstrukcija biće izvedena prema statičkom prora-

Sl. 6 Grobna kapela u toku rekonstrukcije 1968. godine (apsida)

čunu od drvene građe odgovarajućeg kvaliteta a pokrivač će biti gusta troredna šindra. Kod određivanja pokrivača postavlja se pitanje da li bi još uvijek trebalo vršiti pokrivanje šindrom, kao tradicionalnim materijalom čija je trajnost ograničena i nepropusnost na atmosferilije. Ovo pitanje nameće se već duži niz godina kod svih konzervatorskih radova kod kojih dolazi u obzir stavljanje takvog pokrivača. Naime za službu zaštite spomenika kulture je neprihvatljivo pokrivanje sa nekim savremenim pokrivačem drugačijeg izgleda, ali bi industrija građevinskog materijala ili plastičnih ma-

Sl. 7 Grobna kapela — vanjsko lice zida rekonstruirano 1968. godine

sa trebala proizvesti odgovarajući element koji bi po boji, dimenzijama i obliku odgovarao šindri. Mada je to teško u potpunosti postići jer je šindra u raznim krajevima različita, a drugi materijali vizuelno teško mogu da dočaraju patinirano drvo, naročito plastične materije, moralo bi se iznaći rješenje za univerzalni tip šindre koji bi se proizvodio iz eternita ili plastične mase.

Do kraja građevinske sezone 1968. godine objekt je izveden do visine gornjeg sarklaža. Preostali radovi izvode se tokom 1969. godine. Pri tome najveću poteškoću predstavlja izvođenje svoda kako zbog materijala tako i zbog visoke skele. U neposrednoj blizini ima manji majdan sedre ali njen kvalitet nije zadovoljavajući, pa se zato mora dovlučiti materijal čak sa područja Vlasenice. I pored poteškoća nadamo se da će kvalitet ostati na dosadašnjem nivou i da će se ovi radovi moći izvesti u okviru raspoloživih sredstava.

Sve radove na konzervaciji starog grada Bobovca od 1960. do 1968. godine izvodio je Zavod za zaštitu spomenika kulture BiH, a njima je — prema programima izrađenim u Zavodu — rukovodio Ivo Bojanovski, konzervator Zavoda. Projekat rekonstrukcije grobne kapele izradio je potpisani, uz kon-

Sl. 8 Grobna kapela — rekonstruirana 1968. godine

zultaciju sa rukovodiocem arheoloških iskopavanja drugom Pavom Anđelićem, višim kustosom zemaljskog muzeja u Sarajevu, ing. arh. Dž. Čelićem, direktorom Zavoda, građ. ing. I. Tahirovićem, konstruktorom, i ostalim.

RESUME

TRAVAUX DE CONSERVATION AU BOURG BOBOVAC

Le vieux bourg Bobovac, le plus fameux monument de la Bosnie Médiévale, qui se mentionne pour la première fois en 1350, situé au pied de la crête Dragovička à l'hauteur de 900 m. au-dessus du niveau de la mer, est l'objet des fouilles archéologiques de 1959. Parallèlement avec les fouilles on a fait aussi la conservation, quoique jusqu'à 1964 dans un volume assez petit à cause du manque de moyens. A partir de 1964 on fait la conservation sur l'ensemble du palais royale et sur l'ensemble Crkvice. Les travaux sont exécutés sur les parties qui menacent ruine. Les mêmes travaux ont été continués au cours de 1965 et 1966. A partir de 1967, grâce aux plus riches moyens obtenus, on a pu entreprendre la conservation dans un volume plus vaste. Ainsi on a conservé tous les objets importants et les travaux fondamentaux sur la conservation ont été menés à bonne fin. Dans le but de la présentation du bourg on a entrepris la reconstruction de la chapelle tombale des rois de Bosnie qu'on estime d'être un des plus intéressants et caractéristiques objets.

Parmi des objets de l'architecture sacrée sur le territoire de la Bosnie-Herzégovine les églises tombales et les mausolées représentent une espèce particulière. Ils datent tous du XIVe et du XVes. En ce qui concerne

la disposition de plan ils ont toutes les caractéristiques des églises et quelques-uns ont été eux-mêmes des églises auparavant. A la différence des autres églises médiévales qui avaient des coupoles romanes en forme de tonneau ou des coupoles gothiques avec l'arc brisé, la chapelle tombale à Bobovac avait la coupole gothique côtelée.

On a pu exécuter la reconstruction de la chapelle théoriquement aux deux manières: par la reconstruction fidèle du bâtiment original ou par la construction d'une «cape» moderne sur les restes trouvés. Pour la reconstruction fidèle et authentique il n'existait pas le minimum nécessaire des données et c'est pourquoi on a abandonné les tendances de cette sorte. Vu les possibilités de la réalisation sur le terrain, on n'a pas pu aller à l'application des matériaux et des constructions modernes et on a dû trouver une solution moyenne qui serait facile à exécuter et justifiée du point de vue des conservateurs. Ainsi on a projeté la reconstruction de la chapelle tombale dont les dimensions de plan ont été basées sur les restes des anciens murs et la superstructure sur des analogies sobres des exemples correspondants comme la chapelle de Saint Jean à Podmilačje près de Jajce.

PRAVNI ASPEKTI SPASAVANJA STARIH MOSTOVA NA TREBIŠNJICI, ŽEPI I DRINI

»Spomenici kulture su jedan od bitnih elemenata ne samo kulture i civilizacije nego i ekonomije i budućeg razvoja svake zemlje. Spomenici kulture istodobno predstavljaju i dio kulturne baštine čovječanstva kao cjeline«.

Principi usvojeni na sastanku međunarodnih eksperata Unesco-a u Parizu 26. 2. do 2. 3. 1968. godine.

Nov vid ugrožavanja našeg spomeničkog fonda iskrsao je uporedo sa pojavom akumulacionog jezera kao novog fenomena u problematici zaštite spomenika kulture.

U razmatranju ovog problema može se ustanoviti da je to zasada najteži vid ugrožavanja integriteta spomenika kulture u uporedbi sa drugim vidovima ugrožavanja, kao što su urbanizacija naselja, izgradnja industrijskih objekata, komunikacija i dr. Intervencija za spasavanje spomenika kulture na takvom području sve je teža i složenija i ona nam nameće potrebu za pronalaženjem novih dinamičnijih metoda u ostvarivanju ciljeva zaštite. Težini intervencije doprinosi i okolnost što ni zakonodavstvo o zaštiti spomenika kulture još nije normiralo niti razradilo ovakav novi oblik zaštite, kako će se to vidjeti iz daljeg izlaganja ove materije.

Sukob društvenih interesa koji se ovdje pojavljuje je u stvari događaj koji proizlazi iz negativnog odnosa investitora izgradnje prema spomenicima kulture, kao i pasivnog stava drugih zainteresovanih faktora. iako bi zaštita spomenika kulture sa aspekta društvenog interesa morala biti u dovoljnoj mjeri favorizovana.

Takav investitor obično nije želio da se bavi problemom spomenika kulture, nije se obraćao organima zaštite radi saradnje u rješavanju problema, ili je to činio sa zakašnjenjem kada više nije imao sredstava za ovu svrhu. Nekada je ovaj problem bio predmet dugoročne prepiske, u kojoj su se iznosili oprečni argumenti zainteresovanih strana, predmet neiscrpnih diskusija na sastancima eksperata ili predmet upravnog postupka i sudskog spora.

No bez obzira na to da li se investitor negativno odnosio prema spomenicima kulture ili je pokazao interes za njihovo saniranje i naučno istraživanje, odnosno rekonstrukciju na drugom mjestu, ostaje nepobitna činjenica da je investitor svojom intervencijom poremetio spomenike kulture u njihovom

viševjekovnom mirovanju i neočekivano izazvao teške reperkusije, koje povlači novo stanje. Stoga je logično da investitor snosi i sve materijalne naknade za saniranje ugroženog spomeničkog fonda pod uslovima koji odgovaraju interesu bezuslovne zaštite. To je uostalom u skladu i sa pravnim regulisanjem objektivne odgovornosti štetnika za štetu koju pričinio oštećeniku u vršenju bilo kakve radnje.

U tretiranju ove obimne materije prinuđen sam da se u ovom radu ograničim samo na neke drastične primjere, koji su bili predmet upotrebe pravnih instrumenata u svim fazama upravnog i sudskog postupka — na dobro poznate slučajeve starih mostova na rijekama Trebišnjici, Žepi i Drini. Prihvaćajući se ovog rada, bila mi je želja da kroničarski zabilježim, analiziram i komentarišem mnoge interesantne događaje, te tako otrgnem od zaborava i one teške dileme koje su se namećale u delikatnom zadatku spasavanja ovih vrijednih spomenika kulture. Ujedno sam želio da se ovom prilikom osvrnem i na ulogu onih društvenih faktora koji su i u kritičnim okolnostima ovih slučajeva bili dužni da usklađuju oprečne interese društvene zajednice na pojedinim relacijama.

Niko ne smije oštetiti niti uništiti spomenik kulture. Ne smije se preduzeti nikakva radnja na spomeniku kulture bez odobrenja nadležnog organa. Tako su formulisane osnovne zakonske norme. Takav zakon bio je jedina naša odbrana od vodene stihije akumulacionog jezera. Sa zakonom u ruci započeli smo i vodili tešku bitku da spasimo stare mostove: Arslanagića most na Trebišnjici, Stari most na Žepi i Most Mehmed-paše Sokolovića u Višegradu. Stoga je i ovaj rad najviše orijentiran na pravnu polemiku o nekim problemima iz teorije i prakse našeg zakonodavstva, koji su se pojavili u tretiranim slučajevima. Mislim da bi ova materija mogla korisno poslužiti i kao materijal u daljem izgrađivanju zakonodavstva u oblasti zaštite spomenika kulture.

Ova tema, koja dosada nije cjelovitije obrađivana, u stvari je najnoviji fragment viševjekovne historije ovih znamenitih monumenata, a tretirani događaji, iskrslili zajedno sa fenomenom akumulacionog jezera, specifični su i istodobno aktuelni pravni problemi. Kakav je bio intenzitet intervencije kojom su rješavani ti pravni problemi u interesu zakonske zaštite ovih monumenata, najbolje će nam pokazati slijedeći pregled:

Spomenik kulture	Prvostepe- no rješenje (zabrana)	Drugostepe- no rješenje (žalba)	Presuda Vrhovnog suda (tužba)
1. Arslanagića most (I etapa)	20. 9. 1965.	12. 11. 1965.	2. 6. 1966.
2. Most na Žepi	9. 3. 1966.	30. 4. 1966.	—
3. Most Mehmed-paše Sokolovića	1. 7. 1966.	7. 9. 1966.	26. 5. 1967.
4. Arslanagića most (II etapa)	4. 8. 1966.	16. 9. 1966.	23. 2. 1967.

ARSLANAGIĆA MOST

Period izgradnje Arslanagića mosta kod Trebinja (istočno 4,5 km) pada u drugu polovinu 16. vijeka (oko 1570. g.), tj. u period izgradnje monumentalnih mostova u Mostaru i Višegradu i drugih najvrijednijih objekata osmanlijskog graditeljstva. Ima dovoljno razloga da se i ovaj most pripiše graditeljskoj aktivnosti velikog vezira Mehmed-paše Sokolovića. Na ovo nas upućuju ne samo istorijska istraživanja nego i komparativna analiza njegovih arhitektonskih elemenata. Po nekim svojim karakteristikama on je jedinstvena pojava, posebno po rasporedu okana i načinu vođenja trase prema obalama Trebišnjice, kojima se most prilagodio. Na mostu nema kronograma o njegovom građenju.

Most je dug 90 m i širok u kolovozu 3.80 m. Ima dva velika i pet manjih okana. Velika okna dostižu 15 m visine od normalnog vodostaja rijeke. Bočne strane mosta ograđene su korkalukom od kamenih ploča.

Arslanagića most prozvan je tim imenom po nekom Arslanagi, doseljeniku iz Herceg-Novog (vjerojatno oko 1687. g.), koji je čuvao stražu na mostu i naplaćivao carinu za prenošenje soli. Ovaj poziv naslijedili su njegovi potomci. Nasred mosta bila je stražarnica, visoka preko 4 m, sa dvoja jaka hrastova vrata kroz koja se je prelazilo preko mosta, dok je na spratu bila soba za čuvara. Stražarnica je uklonjena prilikom opravke mosta 1890. godine. Jedno veliko okno srušeno je 1943. godine i ubrzo poslije rata provizorno obnovljeno postavljenom drvenom konstrukcijom, a zatim 1956. godine horizontalnim betonskim nosačem.

Kao što se vidi, za tri ugrožena spomenika kulture Zavod za zaštitu spomenika kulture BiH je u vremenu od svega deset mjeseci pokrenuo četiri spora na bazi svojih zakonskih ovlašćenja. Od toga je samo u jednom slučaju spor okončan u upravnom postupku rješanjem drugostepenog organa, a u tri slučaja u upravnom sporu presudom Vrhovnog suda. Stoga se i ova tema najviše i bavi pomenutim sporovima i analizama njihove delikatne problematike, kao i svim onim okolnostima koje tangiraju te slučajeve.

Na početku obrade ovog materijala donijeću kratku informaciju o svakom mostu i pri tom se posebno osvrnuti na istorijske podatke o porijeklu i značaju ovih vrijednih monumenata. Ujedno će spomenuti i druge značajne istorijske vrijednosti koje su na tretiranim akumulacionim područjima također bile objekti teškog ugrožavanja.

Ovaj spomenik kulture spominje se u jednom putopisu iz 1572. godine i arhivskom dokumentu iz 1575. godine, kao i u nekim kasnije objavljenim radovima¹.

Iz glomaznog arhivskog materijala Zavoda za zaštitu spomenika kulture BiH koji tretira problem spomenika kulture Arslanagića mosta vidi se da je još 1958. godine istaknuta mogućnost njegovog neposrednog ugrožavanja koja bi mogla nastupiti izgradnjom velikog akumulacionog jezera na rijeci Trebišnjici. Još tada su se vodili razgovori o spasavanju ovog vrijednog spomenika kulture i predlagale mjere za njegovo izmještanje na novu lokaciju, u prvoj varijanti na mjesto starog porušenog mosta u samom gradu. Razmatralo se i pitanje izrade projekta ovog zahvata, kojim se tada bavila bivša Uprava za čuvanje i održavanje spomenika kulture u Mostaru.

¹ Francuski putopis iz 1572. g.: »Karavan-saraj Mehmed paše kod mosta u Trebinju«, objavljen u djelu »Tri francuska putopisa 16. v. o našim zemljama« (Godišnjica Nikole Čupića XLIL, Beograd 1940);

Dokument iz 1575. g. u kome se spominje »Pente di Trebigne« (»Lettere e Commissioni di Levante«, 1575-1580) pronađen u Dubrovačkom arhivu;

Stevan Delić: »Čuprija na mostu« (Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo, 1891);

Jernej Andrejka: »Slovenski fantje« (Cjelovac, 1904);

Zdravko Kajmaković: »Značajniji likovni i arhitektonski spomenici u dolini Trebišnjice« (»Naše starine«, Sarajevo 1962);

Džemal Čelić i Mehmed Mujezinović: »Stari mostovi u Bosni i Hercegovini« (Sarajevo 1969).

Zemaljski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti NR BiH (sada Zavod za zaštitu spomenika kulture BiH, a u daljem tekstu Zavod) formira 1959. godine posebnu jugoslavensku komisiju u kojoj učestvuju najjeminentniji stručnjaci iz cijele zemlje. Komisija je imala zadatak da dađe mišljenje o zaštitnim mjerama za saniranje spomeničkog fonda na ugroženom području uz naročiti tretman najznačajnijih spomenika kulture — manastirskog kompleksa Dobrićevo i Arslanagića mosta.

Ova komisija je u jednom svom zaključku istakla da Arslanagića most »po svom istorijskom značaju, izgledu, veličini i arhitekturi spada u red naših najznačajnijih starih mostova« i da bi »bila velika šteta da takva spomenička vrijednost bude izgubljena«, te predložila da se prenese i rekonstruira na drugoj lokaciji, gdje će se zadovoljavajući savremene potrebe, sačuvati »vanredno značajno istorijsko ostvarenje« i predstavljati turističku atrakciju.

Komisija je ubrzo izvršila zadatak i prestala sa radom.

Druga, republička komisija stručnjaka, koju je obrazovala Hidroelektrana, bavila se neko vrijeme stanjem spomeničkog fonda čitavog bazena i u cjelini usvojila mišljenje i zaključke jugoslavenske komisije.

Zavod je u jednakoj mjeri insistirao na spasavanju jednog i drugog objekta, ali sa drukčijim efektima svoje intervencije. Naime, vlasnik manastirskog kompleksa Dobrićevo je Crkva i ona se odlučno angažovala na spasavanju ovog objekta za razliku od Opštine, koja je očigledno bila nezainteresovana kada se radilo o spasavanju Arslanagića mosta. Takav stav vlasnika ugroženih objekata doprinio je njihovom nejednakom tretmanu. Stoga je i razumljivo što su bila prioritarno angažovana materijalna sredstva Hidroelektrane za izmještanje manastirskog kompleksa i što je na vrijeme dovršena izrada projektnog elaborata za takav zahvat. Zavod je imao razloga da podrži odlučan stav Crkve, jer se radilo o značajnom dijelu opšte akcije na spasavanju čitavog spomeničkog fonda. Pod ovim uslovima bilo je sve vjerovatnije da će akcija za prenošenje i rekonstrukciju manastirskog kompleksa biti uspješno okončana.

Problem Arslanagića mosta ostaje još uvijek aktuelan, ali samo u deklarativnom smislu. On je još pojam izuzetne spomeničke vrijednosti i objekat koga treba spasavati, ali u tom pogledu ne postoji konkretna akcija, jer investitor nije angažovao nikakva materijalna sredstva. Stoga i sudbina Arslanagića mosta postaje sve više problematična.

Zavod nastavlja akciju koja ima za cilj da privoli investitora da obezbijedi i sredstva za spasavanje Arslanagića mosta. Investitor sada postaje indiferentan posmatrač događaja i on više ne pokazuje interes da dio svojih sredstava dalje ulaže u ostale spomenike kulture. Na takav njegov odnos

u znatnoj mjeri utiče i pasivan stav trebinjske komune u rješavanju ovog problema.

Vrijeme prolazi, a na lokalnom planu se sve manje tretira akutan problem spasavanja Arslanagića mosta. Pojavljuju se i nove dileme. Govori se da je prenošenje Arslanagića mosta skup zahvat i da u njega ne bi trebalo investirati tolika sredstva kada već postoje i druge savremene potrebe u komuni. Potapanje mosta nije i njegovo uništenje. Uostalom, on će se povremeno i pojavljivati iz akumulacionog jezera pri nižem vodostaju, a mogao bi biti i atraktivan kada bi se osvijetlio ispod vode. Takva solucija spominje se i u zapisniku komisije Narodnog odbora opštine Trebinje od 9. februara 1963. godine, iz čega proizlazi da se potapanje Arslanagića mosta razmatralo i na jednom autoritativnijem forumu.

U 1963. godini inž. Milan Gojković iz Beograda u svom iscrpnom radu na 38 strana pod naslovom »Arslanagića most kod Trebinja«² iznosi idejni projekat prenosa objekta i tehničko rješenje njegove rekonstrukcije na novoj lokaciji, koja ne može biti na mjestu porušenog trebinjskog mosta, nego na drugom mjestu u blizini grada. I autor insistira na spasavanju ovog spomenika kulture isključujući soluciju njegovog potapanja, što bi ga u građevinskom smislu sasvim uništilo.

Zavod se sa svojom Informacijom o problemu zaštite Arslanagića mosta od 14. februara 1964. g. obratio neposredno predsjedniku Izvršnog vijeća SR BiH u kojoj objašnjava sve aspekte ovog problema i ukazuje na neophodnu potrebu njegovog rješavanja. Prema ovoj Informaciji, sada postoji izvjesna pretpostavka da bi Hidroelektrana Trebišnjica mogla obezbijediti sredstva od oko 48,600.000 dinara za demontažu mosta i prenos njegova materijala do nove lokacije. No time se ne rješava problem u cjelini jer još nedostaju sredstva od oko 93,600.000 dinara za njegovu rekonstrukciju na novoj lokaciji, pa se predlaže da Izvršno vijeće izda garanciju da će ova sredstva biti obezbijedena iz republičkog budžeta ili drugih izvora u 1965. i 1966. godini. Posebno se ukazuje na to da se ni sredstva za demontažu i prenos materijala koja bi eventualno obezbijedio investitor ne bi mogla koristiti prije nego Izvršno vijeće izda garanciju za sredstva potrebna za rekonstrukciju mosta.

U vezi sa ovom Informacijom Zavod je 1964. g. pozvao Opštinu da od investitora traži materijalna sredstva za izmještanje Arslanagića mosta ili da ga utuži sudskim putem na iznos predračunskih troškova od oko 142 miliona dinara za izmještanje i rekonstrukciju objekta.

Izvršno vijeće SR BiH imenovalo je 1964. g. stručnu komisiju jugoslavenskog ranga koja će se baviti prenosom i rekonstrukcijom manastirske crkve Dobrićevo. Ova komisija je »utvrdila sa žaljenjem« da će Arslanagića most biti nepovratno iz-

² Zbornik Jugoslavenskog instituta za zaštitu spomenika kulture, Beograd 1963.

gubljen ako se za nepunu godinu ne preduzmu neophodne i hitne mjere na njegovom spasavanju. U ovom smislu komisija je uputila pismeni apel Republičkom sekretarijatu za kulturu i Izvršnom vijeću SR BiH i tom prilikom istakla izuzetne spomeničke vrijednosti ovog spomenika kulture. Za Arslanagića most se kaže da je »izuzetna kulturno-istorijska i umjetnička vrijednost«, da kao takav »spada među najznačajnije spomenike profane arhitekture«, da »njegov značaj prelazi granice naše zemlje« i da bi njegovo potapanje značilo »nenadoknadiv gubitak za kulturnu istoriju naših gradova, sakaćenje naše kulturne baštine, a naročito kulturnog nasljeđa ovog kraja«.

Takav apel potpisali su svi članovi komisije, među kojima se nalaze i najjementniji naučni i stručni radnici iz velikih kulturnih centara na čelu sa akademikom dr Cvitom Fiskovićem.

Ove brojne intervencije za spasavanjem Arslanagića mosta konačno su pokrenule problem sa mrtve tačke. Naime, Izvršno vijeće na svojoj sjednici od 27. juna 1964. g. donijelo je zaključak da se putem Republičkog sekretarijata za kulturu zahtijeva od investitora da iz mase odobrenih investicionih sredstava kojima je on namjenski raspolagao izdvoji iznos od 55 miliona dinara za troškove demontaže Arslanagića mosta.

Povodom ovog zahtjeva Izvršnog vijeća investitor nam otkriva novu situaciju u svom odgovoru od 22. augusta 1964. g. Iz ovog odgovora saznajemo da su prema investicionom programu izgradnje hidroenergetskog sistema investitoru u stvari odobrena sredstva od 134,8 miliona dinara za »vjerske i istorijske objekte« i da je od 55 miliona raspoređenih za saniranje Arslanagića mosta sada ostalo svega 14 miliona. To znači da je investitor veći dio ovih namjenskih sredstava utrošio na druge objekte ugroženog spomeničkog fonda.

Krajem 1964. g. Republički sekretarijat za kulturu ponovo je zahtijevao od investitora da postupi po zaključku Izvršnog vijeća i obezbijedi pun iznos namjenskih sredstava za saniranje Arslanagića mosta, s tim da potapanje objekta neće biti dopušteno ukoliko se ovom zahtjevu ne udovolji. Na žalost, ni ovaj zahtjev nije imao nikakva uticaja na stav investitora.

U daljem sve kritičnijem periodu Zavod je još neko vrijeme nastavio sa preduzimanjem mjera koje su bile usmjerene u pravcu sporazuma za pronalaženje materijalnih sredstava za sanaciju objekta ili kao zahtjev za pokretanje sudskog spora od strane Opštine Trebinje. Stoga će biti interesantno da hronološkim redom izdvojimo i zabilježimo nešto i od toga materijala.

Podsjetimo se da je Zavod još početkom 1964. g. pozivao Opštinu da od investitora traži sredstva od preko 142 miliona dinara za izmještanje Arslanagića mosta ili da ga utuži sudskim putem. Zavod je ponovio ovaj zahtjev početkom 1965. g., a zatim odgovor uzaludno urgirao.

U to vrijeme Republička komisija za tehnički pregled objekata i radova Hidroelektrane Trebišnjica obavještava Zavod da će se ubrzo pristupiti probnoj akumulaciji i traži saglasnost za potapanje Arslanagića mosta. U svom odgovoru Zavod izuzetno dozvoljava probnu akumulaciju pod uslovom da se prethodno komisijski ustanovi o trošku investitora da ovim potapanjem neće nastupiti štetne posljedice po egzistenciju mosta. I ovom prilikom Zavod ukazuje na zakonske propise o čuvanju i održavanju spomenika kulture te posebno ističe da ne može dati svoju saglasnost na trajno potapanje mosta.

Opština Trebinje je konačno 15. maja 1965. g. izvijestila Zavod da tužba protiv investitora nije podnesena stoga što je predsjednik Opštine uslovio davanje saglasnosti na privremeno punjenje akumulacije Gorica »prethodnim rješenjem niza drugih neriješenih pitanja«, među kojima prvenstveno rješavanjem pitanja Arslanagića mosta sa postavljenim rokom do 1. juna 1965. g. Ukoliko se ovi uslovi ne ispune do toga roka, Zavod će biti obavešten o mjerama koje će Opština tada preduzeti.

Kao što se vidi, Opština je rješavanje problema Arslanagića mosta povezala sa rješavanjem drugih komunalnih problema i aranžmana sa investitorom. Opština nije ni poslije 1. juna 1965. g. ništa preduzela na planu rješavanja ovog problema.

Glas Društva konzervatora Jugoslavije

Problem Arslanagića mosta potopljenog u probnoj akumulaciji razmatran je i na kongresu Društva konzervatora Jugoslavije u Puli od 8. do 11. novembra 1965. g. U podnesenom referatu³ navode se neke karakteristične okolnosti ovog slučaja. Spominje se da su dislocirani ili obeštećeni svi oni spomenici ili drugi objekti iza kojih su stajali njihovi vlasnici, da je iz ovih objekata izvučeno sve što je imalo kakvu vrijednost, pa je »izvučen i posljednji prozor ili posljednja vrata sa šupe koja su se mogla za nešto upotrijebiti«. U toj dolini ostao je potopljen samo Arslanagića most, jer iza njega nije stajao privatni vlasnik ili kakva organizacija, nego samo konzervatori, samo kultura i samo zakon.

Sa ovog kongresa upućen je 11. novembra 1965. g. apel najvišem predstavničkom organu zemlje — Saveznoj skupštini i predsjedniku Edvardu Kardelju, kao i Republičkoj skupštini odnosno predsjedniku Rati Dugonjiću. U ovom apelu se pored podataka o izuzetnim spomeničkim vrijednostima ovog objekta navodi i slijedeće:

»Pošto su konzervatori iscrpili sve mogućnosti za spasavanje ovog spomenika, apelujemo na najviše organe u našoj zemlji koji su donijeli zakone o zaštiti kulturnog nasljeđa kod nas da ulože svoj autoritet kod preduzeća Hidroelektrana Trebišnjica i Skupštine opštine Trebinje da iskoristi praznjenje

³ Bilten Društva konzervatora Jugoslavije za 1965/66. g., broj 19-20, strana 38-39.

jezera planirano za ljeto 1966. g. i da se Most prenese na novu lokaciju bliže gradu. Tu bi se uklopio u savremenu funkciju grada i bio sačuvan kao spomenik kulture i turistički objekat.

Problemi pravne zaštite

Kao što smo vidjeli iz dosadašnjeg izlaganja, Zavod nije primjenjivao nikakve pravne instrumente sve dok nije bilo očigledno da će Arslanagića most biti potopljen u probnoj akumulaciji. Razlog je uglavnom u tome što ni zakonski propisi o zaštiti spomenika kulture nisu jasno normirali takva pitanja, niti konstituisali zakonski osnov za preduzimanje pravne radnje. Stoga će biti od interesa da se pozabavimo interpretacijom nekih zakonskih normi, kako bi i ovim povodom ukazali na njihove nedostatke.

Osnovno načelo da »niko ne smije oštetiti niti uništiti spomenik kulture« iz člana 10 Osnovnog zakona o zaštiti spomenika kulture može se tumačiti samo tako da se pravna intervencija nadležnog organa zaštite preduzima tek onda kada je izvršeno konkretno djelo, ali ne i kada je ono u pripremi, jer zakon ne tretira takav slučaj.

U razradi ovog osnovnog načela republički zakon (član 21) propisuje da se radnja koja bi mogla promijeniti oblik ili izgled spomenika kulture ili narušiti njegov integritet može preduzeti samo po prethodnoj dozvoli nadležnog zavoda, što znači da nadležni zavod ne bi mogao preduzeti pravnu intervenciju sve dok se ne izvrši takva radnja. Stoga se nadležni zavod nalazi u neobičnoj situaciji da samo »zabranjuje izvršenu radnju« i predlaže kaznene sankcije kojima se opet ne rješava problem efektivne zaštite.

U takvoj dilemi Zavod je zahtijevao od Opštine kao imaoča zaštićenog objekta da putem građanske parnice ostvari neophodnu naknadu namijenjenu za izmještanje i rekonstrukciju spomenika kulture, a ne naknadu vrijednosti mosta kao građevinskog objekta ili naknadu njegove afekcione vrijednosti (*pretium affectionis*). A vidjeli smo da usmjeravanje procesa u tom pravcu nije dovelo do rezultata zbog pasivnog stava lokalnih faktora.

Ne treba izgubiti iz vida ni pitanje da li je u kritičnom momentu oportuno da spasavajući spomenik kulture putem zakonske intervencije spriječimo punjenje akumulacije na ugroženom području i da zaustavljanjem izgradnje jednog privrednog giganta pričinimo ogromnu štetu drugom značajnom interesu društvene zajednice⁴. Ovo pitanje je bilo predmet ozbiljnog razmatranja i onda kada je Zavod ustanovio da je upravo nastupio takav kritični momenat ovog spomenika kulture. Nepovratno su izgubljene tolike godine uzaludnog navora i sada su se konačno morale primijeniti drukčije metode koje treba da postanu presedani naše pravne prakse u ovoj oblasti.

⁴ Aziz Defterdarević: »Neki pravni aspekti zaštite spomenika kulture«, »Narodna uprava«, br. 3, Sarajevo 1966.; »Naše starine«, XI, Sarajevo 1966.

Tragom prve etape zakonskih mjera

Učinjen je prvi korak. Zavod se ovog puta pojavljuje u ulozi upravnog organa i 20. septembra 1965. g. donosi rješenje kojim se »privremeno zabranjuje punjenje akumulacionog bazena Gorica«. U dispozitivu rješenja stoji da je zabrana u važnosti sve dok investitor ne demontira spomenik kulture Arslanagića most pod stručnim nadzorom Zavoda i njegov materijal prenese i deponira u neposrednoj blizini nove lokacije, uz obezbeđenje čuvanja deponije materijala. To je prva etapa zaštitnih mjera. U obrazloženju rješenja spominje se i slijedeće:

»Investitor Hidroelektrana Trebišnjica nije sve do danas udovoljio ovoj svojoj obavezi, iako mu je više puta upućivan takav zahtjev...«

»U sadašnjim okolnostima Hidroelektrana Trebišnjica se ne samo nije angažovala da izvrši svoju obavezu na spasavanju ovog spomenika kulture, nego je nagovijestila i definitivno punjenje akumulacionog bazena Gorica u toku oktobra 1965. g., čime bi došlo i do konačnog potapanja odnosno uništenja spomenika kulture pod vodom.«

Kada je doneseno ovo rješenje, investitor još nije bio izvršio najavljeno probno punjenje akumulacije Gorica, tj. još nije izvršio delikt na štetu spomenika kulture, te stoga nije postojao ni siguran zakonski osnov u smislu date interpretacije propisa o zaštiti spomenika kulture. No investitor je već početkom oktobra 1965. g. otpočeo sa probnim punjenjem akumulacije Gorica, a da prethodno nije ispunio nikakve uslove na kojima je još ranije insistirao Zavod. Prema tome punjenje akumulacije izvršeno je bez dozvole Zavoda.

Na ovom mjestu kratko ću se osvrnuti na jednu interesantnu epizodu na koju je posebno ukazivala naša štampa. Naime, u toku septembra 1965. g. Hidroelektrana je od Izvršnog vijeća SR BiH ipak dobila garanciju na iznos od 50 miliona dinara, pa je Zavod pokušao da u jednom vrlo kritičnom času iskoristi ovu sretnu okolnost. U uvjerenju da će i u tako kratkom intervalu od oko jednog mjeseca uspjeti da na vrijeme organizira i izvrši demontažu mosta, Zavod je u najvećoj žurbi angažovao i sakupio na licu mjesta tehničke ekipe i njihovu mehanizaciju, te pokušao da pristupi planiranom radu. Međutim pokušaj je propao jer je Hidroelektrana pred sam početak rada objavila i početak punjenja akumulacije. Sakupljene ekipe su se razišle i epizoda je okončana. Troškove ovog neobičnog eksperimenta snosila je Hidroelektrana, koja je o njemu bila na vrijeme obaviještena.

Investitor je podnio žalbu na rješenje prvostepenog organa u vrijeme kada je spomenik kulture već bio pod vodom probne akumulacije. U svojoj žalbi investitor ističe neke »objektivne okolnosti«, koje su po ocjeni Zavoda subjektivne prirode, a naročito nedovoljna sredstva za demontažu objekta, koja su navodno posljedica prekoračenih troškova na drugim radovima ovog bazena. Investitor traži

ukidanje rješenja (tj. ukidanje zabrane probne akumulacije) i predlaže da se demontaža objekta izvrši sredinom 1966. g., u toku ljetnog perioda, prilikom privremenog pražnjenja akumulacije.

Republički sekretarijat za obrazovanje i kulturu kao drugostepeni organ potvrdio je prvostepeno rješenje, ali uz dopunsku izmjenu dispozitiva kojom se stranci nameću i nove obaveze. Izmjena se sastoji u tome što se dozvoljava privremeno potapanje Arslanagića mosta kao već postojeće činjenice i investitora obavezuje da ne samo demontira objekat i prenese njegov materijal nego da ga još i postavi na novu lokaciju u autentičnom stanju najkasnije do 30. novembra 1966. g.

Takva izmjena dispozitiva prvostepenog rješenja bila je vjerovatno jedini povod investitoru da ustane tužbom protiv rješenja i pokrene upravni spor kod Vrhovnog suda BiH.

Vrhovni sud je, usvajajući razloge tužitelja, svojom presudom od 2. juna 1966. g. osporio pravo drugostepenom organu da u upravnom postupku mijenja dispozitiv prvostepenog rješenja na štetu stranke, jer nisu postojali odgovarajući razlozi iz Zakona o opštem upravnom postupku. Stoga je Vrhovni sud potvrdio drugostepeno rješenje samo u onom dijelu dispozitiva koji je identičan sa rješenjem prvostepenog organa uz toleranciju privremenog potapanja objekta, kao i uz obavezu tužitelja da demontažu izvrši u ljetnom periodu 1966. g. Prema obrazloženju presude, drugostepenim rješenjem nije se mogla tužitelju određivati nova obaveza, a pogotovu ne i rok izvršenja takve obaveze, koju nije zahtijevao ni prvostepeni organ.

Ovakav stav Vrhovnog suda odgovarao je planu Zavoda da pitanje spasavanja zaštićenog objekta rješava u dvije etape i to u prvoj etapi samo pitanje demontaže objekta i obezbjeđenje deponije njegova materijala, a u drugoj pitanje njegove rekonstrukcije na novoj lokaciji. U ovom kritičnom času Zavod je bio zainteresovan da zasada u najvećoj žurbi riješi samo problem prve etape kao neophodnu mjeru od koje zavisi čitav zahvat na spasavanju zaštićenog objekta, pa tek onda da pristupi rješavanju druge etape. Stoga je i upravni postupak bio podijeljen u dvije odvojene faze, koje u konačnom stepenu treba da riješe problem kao cjelinu.

Mogli bismo pretpostaviti da je uspješno okončanje prve etape sudskog spora imalo izvjesnog uticaja i na evoluciju stava Opštine Trebinje. To se vidi iz nove prepiske, koja je trajala od 28. jula do 17. oktobra 1966. g.

Naime, Zavod je 28. jula 1966. g. od ove Opštine zatražio informaciju o pravnim mjerama koje je eventualno preduzela u cilju obezbjeđenja sredstava za realizaciju druge etape i pozvao je na saradnju. Iz odgovora na ovo pitanje vidi se da tužba još nije podnesena, ali ovog puta Opština izražava mišljenje da bi investitora trebalo utužiti sudskim putem. Saglašavajući se sa ovim mišljenjem, Zavod je predložio Opštini da podnese tužbu, pri čemu je

Zavod pripravan da joj ukaže svaku pomoć. Na žalost, tužba nije podnesena ni poslije ovakvih nagovještaja njene dobre volje. Najzad 17. oktobra 1966. g. Opština obavještava Zavod da nije uspjela u pokušaju da Hidroelektranu odvrti od njene namjere da pokrene upravni spor protiv rješenja drugostepenog organa, kojim joj je nametnuta obaveza rekonstrukcije Arslanagića mosta na novoj lokaciji.

Demontaža mosta

Prilikom potapanja Arslanagića mosta u probnom punjenju akumulacionog jezera »Gorica« bili smo obaviješteni da ovim zahvatom nije nepovratno izgubljena svaka nada za njegovo spasavanje. Ostala je još zadnja šansa da se most demontira i izmjesti sredinom slijedeće 1966. godine prilikom kratkotrajnog pražnjenja akumulacije, koje će se izvršiti radi provjere stanja i funkcije hidroenergetskog sistema. Vijest o jednoj takvoj šansi uzbudila je sve one koji su se odlučno angažovali na spasavanju mosta pod bilo kakvim okolnostima. Stoga je trebalo iskoristiti i ovaj najpresudniji čas njegove viševjekovne istorije.

Iako se očekivalo pražnjenje akumulacije polovinom 1966. g., nije se unaprijed, gotovo sve do zadnjeg časa, znalo kada će ono započeti ni koliko će trajati. Moglo bi započeti i krajem jula, a moglo bi se završiti i krajem augusta. O tome su vijesti bile prilično nesigurne. Stoga se i pripremanje ove složene i delikatne akcije nije moglo ni vremenski pobliže fiksirati.

Kada se je ipak saznalo nešto više o početku pražnjenja akumulacije, Zavod se u najvećoj žurbi bacio na organizaciju ovog nesvakidašnjeg zahvata. U tome je posebna zasluga arhitekta Zavoda Nedeljka Rosića, koji je na ovom teškom poslu ostao sve dok demontaža mosta nije uspješno završena i njegov materijal prenesen na novu lokaciju.

Da vidimo u čemu su sve bile teškoće ovog zahvata. Prije svega trebalo je izvršiti fotogrametrijsko snimanje objekta, pronaći radnu organizaciju ili vojnu jedinicu koja bi sa svojom teškom mehanizacijom mogla izvršiti takav zahvat, a prije svega prebaciti svoju mehanizaciju do mjesta rada. Najzad, za izvođenje ovog složenog zahvata trebalo je prethodno riješiti i niz organizacionih i tehničkih problema. Pri tome je trebalo imati u vidu i to kojim će se metodama rada najuspješnije izdvojiti i obilježiti kamena obloga mosta, tj. svaki kameni blok i svaki kamen sačuvati i numerisati, kako bi se u neokrnjenom stanju prenijeli na novu lokaciju i ugradili na istom mjestu obnovljenog mosta.

Radovi vezani za demontažu mosta odvijali su se slijedećim rasporedom:

1. fotogrametrijsko snimanje objekata izvršio je Zavod za fotogrametriju Geodetskog fakulteta u u Zagrebu krajem jula 1966. g.,

2. mehanizaciju je obezbijedila jedna vojna jedinica iz Beograda i to: pontonski most, dva samohodna krana sa hvataljkama za dizanje kamenih

blokova od 1000 kg težine i ljudstvo za održavanje i opsluživanje ove mehanizacije,

3. organizaciju ovog zahvata obezbjedila je Hidroelektrana u saradnji sa Zavodom, čiji je predstavnik vršio i stručni nadzor nad radom.

Organizacija priprema za demontažu završena je krajem jula 1966. g. Radovi na demontaži mosta u kojima je učestvovalo preko stotinu radnih ljudi započeli su početkom augusta, a završeni polovinom septembra 1966. g. Demontirani materijal prevežen je cestom na rampama od oblica i deponiran u blizini nove lokacije kod starog naselja Gradina, gdje i danas na jednoj livadi pod vedrim nebom čeka svoj sudbonosni čas — postavljanje i rekonstrukciju na drugom mjestu iste rijeke, čije je obale i ranije vijekovima povezivao.

Tragom druge etape zakonskih mjera

U toku radova na demontaži Arslanagića mosta Zavod je 14. jula 1966. g. skrenuo pažnju investitoru na to da je u prvoj etapi konačno riješeno pitanje demontaže Arslanagića mosta i deponiranja njegovog materijala i da je potrebno pristupiti regulisanju druge etape, tj. postavljanju i rekonstrukciji objekta na novoj lokaciji. Od investitora je zatraženo da se izjasni o roku u kome će obezbijediti odgovarajuća namjenska sredstva. Tom prili-

kom je izraženo mišljenje Zavoda da taj rok ne bi mogao biti duži, od jedne godine, a izuzetno do dvije godine od dana demontaže mosta.

U odgovoru od 29. jula 1966. g. investitor navodi da nema nikakvih namjenskih sredstava za ovu svrhu, a ni investicioni program odobren od Zajednice jugoslavenske elektroprivrede iz Beograda ne predviđa takva sredstva. Dodaje se i napomena da je presudom Vrhovnog suda BiH ukinuta obaveza investitora da izvrši postavljanje mosta.

Pošto je time iscrpljen prethodni postupak druge etape, Zavod je 4. augusta 1966. g. donio drugo rješenje kojim se investitor »obavezuje da o svom trošku pod stručnim nadzorom Zavoda izvrši postavljanje i rekonstrukciju demontiranog spomenika kulture Arslanagića mosta na novoj lokaciji... s tim da ovu obavezu ima izvršiti u roku od jedne godine od dana pravomoćnosti rješenja«. Rekonstrukcija mosta ima se izvršiti tako da mu se ne izmijeni oblik, veličina i izgled, odnosno njegova dosadašnja svojstva. U obrazloženju se navodi da izvršenje ranijeg rješenja od 20. septembra 1965. g. predstavlja realizaciju prve neophodne etape ograničene na određene zaštitne mjere u procesu spasavanja spomenika kulture koje proističu iz zakonske obaveze investitora kao uzročnika narušavanja integriteta spomenika kulture. Postavljanje i re-

Arslanagića most prije demontaže (sl. 1)

Demontirani kamni blokovi Arslanagića mosta (sl. 2)

konstrukcija Arslanagića mosta na novoj lokaciji je obnova njegovog prvobitnog integriteta, čime se izvršava i svrha zaštite spomenika kulture, a time ujedno zadovoljava i važna potreba njegove funkcionalnosti u savremenim uslovima.

I protiv ovog rješenja investitor je podnio žalbu nadležnom republičkom organu, iznoseći niz argumenata kojima nastoji objasniti svoj način tretiranja problema. Biće interesantno da ukratko spomenem i razloge koje nam prezentira žalitelj:

1. Vrhovni sud je u upravnom sporu koji je vodio povodom tužbe protiv rješenja od 20. septembra 1965. g. (pravno regulisanje prve etape) ukinuo dio rješenja koji obavezuje tužioca na ponovni prenos i izgradnju mosta. Prema tome radi se o presuđenoj stvari (res iudicata) o kojoj se ne može više raspravljati;

2. pobijano rješenje donio je organ koji je istovremeno i stranka u ovom postupku;

3. žalioocu kao stranci nije pružena mogućnost da se izjasni u ovoj upravnoj stvari;

4. prvostepeni organ nije mogao zasnivati rješenje na odredbama Zakona o zaštiti spomenika kulture, jer one ne daju ovlaštenje prvostepenom organu da stvara obaveze za stranku; izdavanje dozvole može se zasnivati na tehničkoj dokumentaciji i odobrenom projektu za prenos i ponovnu izgradnju Arslanagića mosta, a takva dokumentacija još ne postoji;

5. za izgradnju svakog objekta treba prethodno osigurati investiciona sredstva, a u sredstvima za izgradnju hidroenergetskog sistema nisu obezbijeđena i sredstva za ponovno postavljanje Arslanagića mosta, a i kada bi ih bilo, žalitelj ih nije dužan obezbijediti iz vlastitih izvora; ako privredna organizacija pristupa izgradnji investicionog objekta bez pribavljenog odobrenja za izgradnju i bez obezbijeđenih finansijskih sredstava, ona čini privredni prestup koji povlači zakonske sankcije;

6. rješenje o novoj lokaciji nije traženo od žalitelja, a osim toga ono nije jedini dokumenat na osnovu koga se pristupa izvođenju radova:

7. ponovna izgradnja Arslanagića mosta ne bi se mogla izvršiti u roku od jedne godine ni u slučaju kada bi postojala pravosnažna pravna obaveza tužitelja da ga postavi u tom roku.

Zavod je na navode žalbe iznio svoje argumente iz kojih se vidi da žalitelj daje pogrešnu interpretaciju ovog slučaja, pa ću ih spomenuti istim redoslijedom:

1. Ne postoji »res iudicata«, jer rješenje od 20. septembra 1965. g. obuhvata samo prvu neophodnu etapu demontaže mosta i deponovanja njegova materijala, a nikako ne tretira pitanje postavljanja i rekonstrukcije na novoj lokaciji. Presuđena stvar može biti samo ona stvar o kojoj je vođen postupak i koja je u tom postupku bila raspravljena, te na osnovu toga i ocijenjena. Prema tome, radi se o dvije odvojene stvari upravnog postupka, koje tek u konačnom cilju ostvaruju zaštitu spomenika kulture u cjelini.

2. Zavod nije stranka, nego organ iznad stranaka koji u poslovima zaštite spomenika kulture ima funkciju upravnog organa. Iz zakonskih propisa o zaštiti spomenika kulture vidi se da »zavod rješava o obavezama stranaka« i prema tome on ne može biti stranka.

3. Prije nego je donio pobijano rješenje Zavod je pozvao žalitelja da se izjasni u kome će roku obezbijediti sredstva i izvršiti postavljanje i rekonstrukciju demontiranog Arslanagića mosta, a to znači da je prethodni postupak vođen i da je stranci data mogućnost da se izjasni o predmetu.

4. Žalitelj pogrešno interpretira zakonske odredbe člana 21 i 22 republičkog zakona, ograničavajući se kruto na samu formulaciju, a ne ulazi u smisao pravne norme, koja ima za konačnu svrhu zaštitu spomenika kulture, koja je u zakonu posebno razrađena. Član 21 zabranjuje svaku radnju na štetu integriteta spomenika kulture bez prethodne dozvole zavoda, a takva dozvola nije tražena niti dobijena. Zavod ne može dati saglasnost na investicionu tehničku dokumentaciju za izvođenje radova, ako mu takva dokumentacija nije podnesena. Dokumentacija treba da uključuje i sve propisane mjere za zaštitu spomenika kulture. Stoga je logično da Zavod po svom nahođenju može postaviti i druge obaveze (tj. »rješenjem narediti mjere« — citiram zakon), kojima bi se mogli obezbijediti spasavanje i rehabilitacija ovog spomenika kulture.

5. Zavod nije dužan da ulazi u razmatranje problema investicionih sredstava žalitelja, jer se tim vlastitim problemom morao baviti sam žalitelj kao investitor i u okviru troškova investicione izgradnje obezbijediti i sredstva za spasavanje spomenika kulture na području akumulacionog jezera, jer ga na to obavezuju zakonski propisi.

6. Rješenjem o novoj lokaciji, koje je po zahtjevu Zavoda donijela Opština 15. jula 1966., potvrđuje se njena saglasnost da se demontirani spomenik kulture ponovo postavi na određeno drugo mjesto, a to znači i njenu saglasnost sa svim mjerama koje preduzima Zavod u interesu rehabilitacije

ovog spomenika kulture, iako djelatnost Zavoda na liniji zaštite spomenika kulture nije zavisna od nekog drugog organa, pa ni od društveno-političke zajednice.

7. U pogledu roka ponovne izgradnje Arslanagića mosta Zavod smatra da treba uvažiti razloge žalitelja o kratkoći ovog roka i daje svoju saglasnost da se ovaj rok produži prema nahođenju drugostepenog organa na 2—3 godine.

Republički sekretarijat za obrazovanje i kulturu kao drugostepeni organ svojim rješenjem od 16. septembra 1966. g. potvrdio je prvostepeno rješenje u cjelini, s izuzetkom što je rok u kome se ima izvršiti postavljanje mosta produžio od jedne na dvije godine.

U obrazloženju rješenja drugostepeni organ uglavnom navodi argumente koje sam već izložio i daje im odgovarajući komentar. Posebno se navodi da se samim demontiranjem Arslanagića mosta ne bi mogla postići svrha zakonske zaštite spomenika kulture koji prema svojoj namjeni i značaju treba da služi zadovoljenju potreba društvene zajednice.

Investitor se nije zadovoljio takvim rješenjem, pa je po drugi put pokrenuo upravni spor tužbom kod Vrhovnog suda BiH. Elementi ove tužbe uglavnom su identični sa svim onim što je napisano u žalbi na drugostepeno rješenje, pa se na ovo neću osvrtni, ali ću nešto više reći o presudi koju je 23. februara 1967. g. donio Vrhovni sud BiH.

Vrhovni sud je odbio tužbu u cjelini. Pobijajući navode tužbe, Vrhovni sud razrađuje svoju koncepciju obrazloženja presude, koju ću na ovom mjestu ukratko rezimirati.

Drugostepeni organ nije mogao ranijim rješenjem (prva etapa) obavezati investitora da ponovo postavlja most kada tu obavezu nije odredio prvostepeni organ. Zavod je kao zakonom ovlašćeni organ zaštite mogao kasnije, u vršenju službe zaštite, odrediti da se u međuvremenu demontirani most postavi na drugo mjesto. Prvenstvena dužnost toga organa je očuvanje spomenika, a iz te prvenstvene dužnosti proizlaze i daljnja prava kao što su dozvola za izvođenje radnje koja bi mogla prouzrokovati promjene oblika i izgleda spomenika kulture, pa i podizanje postrojenja u neposrednoj blizini i najzad pravo u vezi s premještanjem spomenika kulture. Nadležni organ je mogao i zabraniti premještanje, a kada to nije učinio, nego je dozvolio demontiranje mosta, znači da je pristao na premještanje, što ustvari znači postavljanje mosta na drugo mjesto. Razumljivo je da je prvenstveno stvar organa službe zaštite gdje će se spomenik locirati i da to pravo proizlazi iz same zaštite spomenika i razloga radi čega se određenom objektu i daje svojstvo spomenika kulture.

Ovom presudom je konačno uspješno završen i drugi upravni spor koji se je bavio predmetom Arslanagića mosta. Time je okončana i dugoročna procedura koju je pokrenuo i vodio Zavod na osnovu svoje pravne interpretacije nedovoljno formulisanih zakonskih propisa o zaštiti spomenika kulture.

Takvim rezultatom pravnog regulisanja ovog problema bitno je izmijenjen i stav pojedinih lokalnih faktora. Od tada više nema vidljivog otpora angažovanju Zavoda na planu spasavanja Arslanagića mosta, nego se čak traže i bliži kontakti saradnje i dogovaranja o metodama daljeg konstruktivnog rada u cilju izvršenja pravomoćne sudske presude.

Narodna izreka da »konac djelo krasi« dobila je ovdje i analognu potvrdu — Arslanagića most je spasen.

Zavod može biti potpuno zadovoljan što je započeo i uspješno završio ovaj delikatni zadatak.

Postavljanje i rekonstrukcija mosta

Nakon mjesec dana od donošenja presude u drugom upravnom sporu Hidroelektrana Trebišnjica je zakazala sastanak predstavnika zainteresovanih strana — Zavoda za zaštitu spomenika kulture BiH, Hidroelektrane Trebišnjica i Skupštine opštine Trebinje. Predmet sastanka bio je sporazum o utvrđivanju rokova za drugu fazu rekonstrukcije Arslanagića mosta. Na ovom sastanku koji je održan u Trebinju 5. aprila 1967. g. zaključeno je da se:

— 1967. g. obave svi istražni radovi (određivanje i geodetsko snimanje mikrolokacije, geoistražni radovi) koji će služiti za izradu projektnog programa;

— 1968. g. izradi projektni program, izvrši izbor projektanta i pristupi izradi projektnog elaborata, a zatim na ovoj osnovi i izboru izvođača;

— 1969. g. pristupi realizaciji rekonstrukcije mosta i

— 1970. g. završe svi radovi na rekonstrukciji mosta.

Hidroelektrana Trebišnjica kao investitor radova postavila je projektni zadatak rekonstrukcije Arslanagića mosta u saradnji sa Zavodom i Opštinom Trebinje. Na bazi projektnog zadatka izvršen je izbor najpovoljnijeg ponuđača — preduzeća »Energoinvest« iz Sarajeva za izradu projekta rekonstrukcije mosta.

Idejni projekat rekonstrukcije bio je predmet komisijskog razmatranja u Trebinju 29. jula 1968. godine. Glavni projekat je bio gotov i komisijski revidiran početkom aprila 1969. g. Sve troškove projektovanja i rekonstrukcije snosi Hidroelektrana Trebišnjica kao nosilac obaveza iz presude Vrhovnog suda.

Sada ostajemo u nadi da će u toku 1970. g. na rijeci Trebišnjici Arslanagića most ponovo uskrsnuti, obnovljen u svojoj autentičnoj historijskoj ljepoti i da će kao takav biti ne samo funkcionalan, nego i interesantna turistička atrakcija u krševitom pejzažu ovog ambijenta.

Šta je pisala naša štampa

Naša štampa je u više navrata tretirala problem Arslanagića mosta na interesantan, a često i duhovit način. U dnevnim listovima, sarajevskim, beo-

gradskim i zagrebačkim, nailazili smo na brojne članke⁵, ne samo novinske reportaže o tragičnom slučaju Arslanagića mosta, nego i na članke poznatih javnih i naučnih radnika koji su se pridružili sveopštoj kampanji za spasavanje ovog izvanrednog monumenta. U svim prilikama isticane su izuzetne spomeničke vrijednosti Arslanagića mosta i ukazivano je na nenadoknadiv gubitak koji bi nje-

⁵ U »Politici« od 15. IX 1965. prof. dr Vojislav J. Đurić, u svom članku »Na Trebišnjici most«, pisao je:

»U našoj zemlji malo je mostova koji se lepotom linija i maštovitošću oblika, mogu s njim porediti. Višegradska ćuprija na Drini je mnogo veća i za ekonomsku istoriju znatno značajnija, čuveni most na Neretvi u Mostaru vidno je smeliji u konstrukciji i kao duga vitak, ali je trebinjski skladniji, bogatiji po oblicima, slikovitiji. U istoriji našeg graditeljstva on ima vrlo ugledno mesto, a poseban značaj u balkanskoj arhitekturi XVI veka«.

»Vjesnik« od 3. XI 1965. u članku Abida Budimlića »Most koji je umro od stida« pisao je:

»Izgradnjom hidrosistema na rijeci Trebišnjici u našoj je zemlji iskrsao tako reći »asuanski problem u malom...«

Vrijeme je odmicalo, a betonski div je polako rastao. Privatnim vlasnicima isplaćene su naknade i ostavljeno dovoljno vremena da odsele. Napravljen je veliki podvig na demontaži objekata manastira Dobrićevo, koji su preneseni zajedno sa 216 kvadratnih metara vrijednih fresaka. Za sve ovo Hidroelektrana je osigurala sredstva na vrijeme. Samo je Arslanagića most ostao u pitanju. Otezalo se sve do prije mjesec-dva dana. Opština Trebinje nije udovoljila sugestiji Republičkog zavoda da podnese tužbu protiv Hidroelektrane, a razlozi takvog stava ostali su nepoznati.

Dugo nije bilo rješenja na nadležnim mjestima sve dok najzad slučaj nije dospio i do Republičkog izvršnog vijeća. Istom tada, zapravo početkom septembra, data je garancija Hidroelektrani na 50 miliona dinara za prvu fazu troškova spasavanja Arslanagića mosta.

Iza toga su »nekoliko puta jurili predstavnici Zavoda u Beograd, a predstavnici beogradske »Mostogradnje« u Mostar odnosno Trebinje. Kada su se jedni i drugi našli u koritu Trebišnjice, uvidjeli su da je rok kratak i da treba još veća tehnička pomoć. Željezničko građevinsko preduzeće pristalo je da podigne skele i angažuje svoju mehanizaciju za skidanje i prenos teških kamenih blokova. Zatražena je i upućena pomoć inženjerskih jedinica naše Armije.

I kada je sve bilo organizirano za početak rada uslijedilo je do kraja neprijatno iznenađenje. Došao je predstavnik Hidroelektrane i obavijestio okupljene ekipe: »Sutra počinje punjenje jezera«.

Sutradan je korito Trebišnjice napušteno, a jezero se počelo puniti. Nekoliko dana kasnije Arslanagića most je nestao u jezeru.

Citiram komentar o epilogu ovog događaja:

»Stari most bio je društvena svojina, pa je možda zato prepušten sudbini koja ga je zadesila. Posljednja dramatična akcija oko njegova spasavanja također nije uspjela. Zavod je izdao rješenje o zabrani punjenja jezera sve dok se most ne spasi, izdao ga je na osnovu zakona koji je donesen i koji mora da se poštuje, ali ovaj put nije poštovan. Desio se najveći poslijeratni propust u čuvanju spomenika, a kumovao mu je nehat, neshvatanje i krajnja neodgovornost«.

»Oslobodjenje« od 21. X 1965. u članku Gojka Berića »Nekrolog mostu« pisalo je:

»U posljednje vrijeme davana su obećanja da će objekat gotovo sigurno biti spasen. Najednom beo-

govim potapanjem pretrpilo kulturno-istorijsko nasljeđe Bosne i Hercegovine.

Štampa se još od početka opredjelila za stvar bezuslovnog spasavanja Arslanagića mosta i kritički se osvrnula na stav svih onih faktora koji nisu ispoljili interes za čuvanje našeg kulturno-istorijskog nasljeđa u cjelini. Takav njen stav doprinio je popularisanju tragičnog slučaja ovog spomenika

kulture u najširoj javnosti cijele zemlje, a naročito u Bosni i Hercegovini.

Citirajući materijal iz novinskih članaka, želio sam da evidentiram i neke okolnosti ovog slučaja o kojima nisam pisao, kao i pojedina karakteristična mišljenja iznesena u specifičnoj psihozi koja je u to vrijeme bila prisutna na mnogim stranama.

OSTALE UGROŽENE SPOMENIČKE VRIJEDNOSTI U DOLINI TREBIŠNJICE

Bogat i raznorodan spomenički fond u dolini Trebišnjice bio je situiran na velikim akumulacionim područjima Gorica i Grančarevo, koja sada nose imena trebinjskog i bilečkog jezera. Na području Gorice, a to je bila prva faza izgradnje hidroenergetskog sistema, nalazio se objekt Arslanagića most, a na području Grančareva manastirski kompleks Dobrićevo, kao i vrijedan spomenički fond iz ranijih istorijskih epoha.

Manastir Dobrićevo

Dobrićevska crkva Sv. Vavedenija⁶ kao dio manastirskog kompleksa Dobrićevo najznačajniji je sačuvani sakralni objekat starog crkvenog graditeljstva i fresko-slikarstva u Hercegovini. Podignuta je u 16. vijeku na temeljima mnogo starije sakralne građevine, a zatim obnovljena u 18. vijeku. Unut-

gradska »Mostogradnja« odustaje od tog posla, jer je dovedena u nepremostivu vremensku oskudicu. Inženjerske jedinice Armije dovedene su pred isti čin. To je, kad nekom odobrite, recimo 400 miliona za podizanje velike zgrade, ali pod uslovom da tu zgradu sagradi za jednu noć.

O Arslanagića mostu govorilo se još prije sedam ili osam godina. Znalo se kakva ga sudbina čeka ako se ne ukloni sa tog mjesta. Njegov prenos stajao je tada možda dvadesetak miliona dinara. Danas je ta cifra vrtoglavo veća.

»Daje se naknada za jednu staru kuću, za vočku, za žbunje. Ali, kao da je ta kulturna ostavština bolest, čije će potapanje taman dobro doći.

Mi idemo u daleku Nubiju da spasavamo tamošnje spomenike, a ovi naši propadaju nam eto, pred očima. Zavodi za zaštitu spomenika imaju nekakva zakonska ovlašćenja. Sve je to na papiru strogo i deciderano rečeno i formulirano. U praksi — to može da se sveže mačku za rep.

Most nije otišao pod vodu zbog nedostatka sredstava. On će na dnu jezera propadati iz drugih nekih razloga: zbog jednog neshvatljivo neozbiljnog i indolentnog stava prema spomenicima kulture, zbog formalizma u mnogim našim propisima i, na kraju, zbog jedne čudno opasne zajedničke letargičnosti i neefikasnosti.

»Politika« od 21. X 1965. u članku prof. arh. Husreva Redžića »Nekrolog jednom mostu« pisala je:

»Arslanagića most, spomenik kulture pod zaštitom države, jedan od najljepših i najvrijednijih naših mostova — pod vodom je. Počeo je proces njegovog raspadanja.

Bitka za njegovo spasavanje otpočela je istovremeno sa prvim udarcima pijuka na gradilištu Hidrocentrale Trebišnjica. I trajala do prije nekoliko dana.

rašnost crkve bogato je dekorisana velikim brojem vrijednih fresaka čuvenog zografa Georgija Mitrofanovića. Kroz svoju burnu istoriju manastirski kompleks Dobrićevo bio je značajan centar kulturnog i političkog okupljanja naroda ovog kraja.

I manastirski kompleks bio je ugrožen vođenom stihijom akumulacionog jezera. Zavod je na vrijeme intervenisao i rukovodio organizacijom njegovog spasavanja. Čitava crkva duga oko 18 m demontirana je, kamen po kamen, i zajedno sa oko 216 m² vrijednih fresaka prenesena u selo Orah, udaljeno oko 8 km. Crkva je zajedno sa manastirskom sušarom ponovo postavljena na novoj lokaciji i tu uspješno rekonstruirana u svojoj istorijskoj autentičnosti. Mogli smo konstatovati da ovakav jedinstven zahvat nije imao presedana u našoj konzervatorskoj praksi. Radovi na izmještanju i rekonstrukciji objekta izvođeni su u 1964. i 1965. godini, a završeni 1. oktobra 1965. g.

»Nakon poznatog apela Društva konzervatora bilo je i razumijevanja, ali ne i novaca.«

»Vrijeme nije čekalo i približio se početak punjenja jezera. Sve što je bilo vrijedno preseljavano je. Premještena su sela i manastiri, posječeno je svako vrijedno drvo. Ostao je samo Arslanagića most da moli mliost da se na njega primijeni zakon koji štiti spomenike kulture.«

»Na zahtjev Zavoda oglušila se i Opština i sreski tužilac. Pet minuta prije dvanaest predstavnik Trebišnjice saopštio je Zavodu da je za demontažu mosta odobreno pedeset miliona, ali da više nije niko u stanju da to izvede na vrijeme. Nije dakle nedostajalo novaca, nego — dobre volje.

Nastala je trka sa vremenom. Prenos mosta trebalo je sada obaviti za svega dvije-tri sedmice, a za to su ranije stajale na raspolaganju cijele godine.

Kuće i imanja štitili su njihovi vlasnici i dobijali odštetu. Za Dobrićevo i Kisijerevo brinula se Crkva — njihov vlasnik. Konzervatori su izveli prenošenje ovih objekata. (Primj. A. D.: Izmještena je i rekonstruirana crkva Dobrićevo, ali ne i obližnji manastir Kosijerevo u SR Crnoj Gori, za koji je zatraženo i plaćeno materijalno obeštećenje).

Arslanagića most pripada Opštini. I kao most i kao kulturni spomenik. I to eto znači nije ni carski i spahijski.

Učinjena je ušteda na spomeniku kulture. Jedina na gigandskom gradilištu Hidrocentrale Trebišnjica kod koje se povećanje troškova izgradnje u jednoj godini izražava u milijardama.

⁶ Zdravko Kajmaković: »Značajniji likovni i arhitektonski spomenici u dolini Trebišnjice« (»Naša starine«, Sarajevo, VIII/1962).

Spomenički fond ranijih istorijskih epoha

Područje akumulacionog jezera Grančarevo bogato je spomenicima iz svih istorijskih epoha. Re-kognosciranje terena iz 1960. godine dalo nam je orijentacioni pregled ovog bogatstva. Relativno mala sredstva Hidroelektrane bila su nedovoljna da se izvrše zamašni poslovi arheološkog istraživanja ovog terena, a pogotovu za spasavanje bar jednog dijela spomeničkog fonda. Međutim rješenje je ipak pronađeno, iako gotovo u zadnjem času.

Krajem jula 1967. godine, Savezni zavod sa međunarodnu tehničku pomoć zaključio je ugovor sa Smithsonian Institution iz Washingtona o finansiranju zaštitnih arheoloških iskopavanja u dolini Trebišnjice. Sredstva od 64.600 dolara stavljena su na raspolaganje Zemaljskom muzeju u Sarajevu kao nosiocu projekta. Direktor projekta bio je dr Zdravko Marić, a vođa američke ekipe Wayne Vucinich, profesor Stanford University iz Stanforda, California. Akcija na terenu započela je 1. augusta, a završena 26. septembra 1967. g. U radnom periodu od 55 dana ekipe su izvršile i ove poslove:

1. otkopano je 8 predistorijskih tumula u Čepelici, Mirušama i Orahu;

2. otkopani su ostaci velike rimske vile iz 3—4. vijeka n. e. u selu Panik (lokalitet Crkvina) sa vrijednim mozaicima u figuralnim predstavama (fragmenti skinuti i sačuvani) i nalazima rimske i kasnoantičke keramike;

3. iskopano je i evidentirano preko 200 srednjovjekovnih grobova-stećaka, od toga najviše u selu Mistihalju;

4. ispitani su ostaci omeđina i stambenih objekata u Čepelici i Mirušama, ostaci srednjovjekovne crkve na izvoru Trebišnjice, veliki broj grobova itd.

Zavičajni muzej prenio je 106 stećaka na lokaciju buduće nekropole stećaka na mjestu »Dvorišta« kod Bileće, a po odlasku mješovite arheološke ekipe nastavio sa arheološkim istraživanjem terena sve do dana punjenja akumulacije Grančarevo polovinom oktobra 1967. g.

Preko 400 iskopanih skeleta upućeno je u SAD radi antropoloških istraživanja na Harvardskom univerzitetu.

STARI MOST NA ŽEPI

Stari kameni Most na Žepi zaklonjen je među stijenama na samom njenom ušću u Drinu, gdje u jednom raspetom luku iznad dubokog kanjona povezuje dvije vrljetne obale ove planinske rijeke. Na most se može pristupiti samo teško prohodnom pješaćkom stazom, koja nije povezana ni sa kakvim javnim drumom. Nekada most nije bio u takvom bespuću. Teško prohodna dolina Drine važna je stara saobraćajnica koja je još od davnina povezivala južna i sjeverna naselja duž Drine. Ostali su tragovi puta iz rimskog doba, koji je lijevom obalom Drine vodio od Višegrada do Slapa, gdje se na ušću Žepe, vjerovatno na istom mjestu, prelazilo drvenim mostom preko kanjona ove rijeke, jer se sadašnji kameni most pojavljuje istom u turskom periodu.

Most je sagrađen negdje u drugoj polovini 16. vijeka u periodu izgradnje čuvenog mosta Mehmed paše Sokolovića. Na mostu nema kronograma (tariha), niti drugog znaka o vremenu njegova postanka i imenu graditelja. Prema specifičnim arhitektonskim karakteristikama ovog izvanrednog monumenta pretpostavlja se da je to djelo jednog od saradnika poznatog turskog graditelja Kodža Mimar Sinana, koji je gradio čuvenu »Čupriju na Drini«.

Visina mosta od normalnog nivoa rijeke pa do vrhunske tačke iznosi oko 20 m najveći raspon luka 10.20 m i širina kolovoza 3.75 m. Kolovoz je popločen turskom kaldromom i ovičen niskim bočnim parapetom (korkalukom) od kamenih ploča, koji mjestimično nedostaje. Dužina mosta zajedno sa podzidom iznosi 23 m.

Ljepota i skladne arhitektonske proporcije ovog mosta koji usred divlje romantike neočekivano is-

krsava i izrasta iz samih stijena duboko impresioniraju posmatrača koji se zatekne u blizini, a pogotovo onog koji dolazi sa rijeke Drine. To je ne-svakidašnji doživljaj, koji budi raznovrsne romantične asocijacije.

Oko 1880. godine austrijski putopisac O. Renner u svom djelu »Herceg-Bosnom uzduž i poprijeko« napisao je slijedeće:

»Usred pustoši divan kameni most prelazi žep-sku guduru u jednom jedincatom luku, dolje u dubini valja divlji planinski potok svoje bučne talase u Drinu, a gore ljudska tvorevina pokazuje kako su nekada gradili Turci«.

Književnik Ivo Andrić impresioniran ovim mostom napisao je 1924. godine, pripovijetku »Most na Žepi«, u kojoj nalazimo sentimentalni poetski opis njegove rijetke ljepote.

Kritični period ugrožavanja mosta

Projekt budućeg akumulacionog jezera Preduzeća za izgradnju hidroelektrana Bajina Bašta, Perućac (SR Srbija) u okviru izgradnje hidroenergetskog sistema na rijeci Drini postao je još od početka faktor ugrožavanja čitavog spomeničkog fonda u arealu ove rijeke. U akumulacionom jezeru trebalo je potopiti i ušće rijeke Žepe, a sa njime spomenik kulture — stari Most na Žepi, koji je tu gordo odolijevao vodenoj stihiji u toku svoje viševjekovne prošlosti.

Još u toku 1960. godine Zavod je uspostavio kontakt sa investitorom izgradnje — Hidroelektranom Bajina Bašta — radi dogovaranja o preduzimanju mjera za saniranje ovog spomenika kulture.

Jasno je da je Zavod mogao imati u vidu samo jednu alternativu: spasavalačku akciju na izmještanju i rekonstrukciji objekta na drugom pogodnom mjestu u kanjonu rijeke Žepe.

U dogovoru sa investitorom Zavod je putem jedne stručne ekipe izvršio rekognosciranje terena u toku 1961. godine i tom prilikom obuhvatio i druge spomeničke lokalitete čitavog ugroženog područja. O tome je izrađen i poseban elaborat u kojem se predviđaju i odgovarajuće zaštitne mjere sa predračunom troškova njihove realizacije. Biće potrebno da se ponovo osvrnem na izvršeno rekognosciranje ovog terena kada budem pisao o nekim spornim pitanjima oko problema višegradskog mosta Mehmed paše Sokolovića.

Prema stručnom elaboratu Zavoda, predračunski troškovi izmještanja i rekonstrukcije mosta na Žepi predviđeni su na iznos od 17 miliona dinara i postavljen je zahtjev investitoru da odmah angažuje ta sredstva.

U toku 1962. godine razmijenjena je i prepiska između Zavoda i investitora koja tretira ovo pitanje. Iz prepiske se vidi da je u to vrijeme investitor ozbiljno podržavao akciju na rješavanju problema Mosta na Žepi. Odmah na početku 1963. g. investitor se obratio Zavodu i ponovo tražio njegovu pomoć i saradnju pozivajući se pri tom na svoja ranija pisma iz 1962. g. koja je u tom smislu upućivao Zavodu i Opštini Rogatica.

Citiram karakteristična mjesta iz toga pisma:

»Našim dopisima... umolili smo Skupštinu opštine Rogatica i vas da nas pomognete u spasavanju Mosta na reci Žepi od potapanja, pošto mi za taj posao nemamo stručnjaka. Također ste umoljeni da obezbedite geodetsko-topografske podatke na naš trošak...«

»Pošto se bliži letnji period u kome bi se prenos mosta mogao obaviti, to vas najljepše molimo za obaveštenja, šta je po ovom pitanju učinjeno. Obavešteni ste da računamo da će krajem 1965. g. doći do punjenja jezera Hiroelektrane, pa bi — ako za to ima realnih tehničkih mogućnosti — trebalo što pre početi sa radovima na prenošenju mosta. Sredstva za izmeštanje bi obezbedili do iznosa utvrđenog od toga Zavoda.«

Prihvatajući u cjelini korektan stav investitora, Zavod je istodobno insistirao i na tome da se odmah angažuju obećana sredstva od 17 miliona koja uslovljavaju izvršenje svih onih predradnji koje investitor spominje u svom pismu.

Iza toga slijedio je duži period taktike odugovlačenja isplate najavljenih sredstava. Nije ih bilo ni u aprilu 1963. g. za kada su navodno bila »obezbijedena«, a kako ćemo to vidjeti, nije ih bilo ni kasnije, sve dok u toku 1966. godine nisu aktivirane prinudne zakonske mjere, koje su paralelno preduzimali Zavod i Opština Rogatica. Istina, bilo je više sastanaka na kojima se razmatrao problem, ali nije bilo sredstava kojima bi se mogle realizirati konkretne mjere. Tek tada nam je bilo jasno da investitor ima ozbiljnog razloga da odugovlači sa plaća-

njem kako bi spriječio izmještanje mosta i teret znatno većih sredstava takve intervencije. Stoga je investitoru više odgovaralo da plati naknadu na bazi ekspropriacije nepokretnosti kao arhitektonskog objekta nego da plati troškove spasavanja nepokretnosti kao spomenika kulture. Investitor je želio da čitav problem riješi sredstvima od 17 miliona i da se uopšte ne upušta u razmatranje problema kao spomenika kulture.

O takvom stavu investitora iznijemo i neke dokaze.

U jednom pismu investitor traži i zaključenje ugovora sa Opštinom Rogatica o korišćenju sredstava od 17 miliona, koja je navodno već obezbijedio. U tom pismu iznosi i neke teze koje tretiraju ovaj problem u novom pesimističkom vidu. Investitor je sada mišljenja da je »prenos ovog mosta u istom ambijentu tehnički neizvodljiv, jer se ne može naći istovetan geološki i topografski profil na reci Žepi u blizini sadanje lokacije«. Ukazuje i na to da je »most izrađen od blokova sedre zalivenih vrućim krečnim malterom koji je s vremenom postao tvrdi od sedre, a kod demontaže blokovi sedre će se u visokom procentu oštetiti«. Navodno »ovo može dovesti do takvog stanja da se most sruši, a da se od istog materijala ne može drugi podići i pod uslovima da se uspe naći odgovarajući profil u geološkom i topografskom pogledu«.

Iako ovog puta svojim rezonovanjem investitor pokušava da dovede u sumnju čitav planirani zahvat, on ipak dodaje, valjda radi ublažavanja utiska, da rado stavlja na raspolaganje sredstva za organizaciju i prenos mosta u slučaju ako »vaši stručnjaci imaju drugo mišljenje« od onoga koje je on izložio, te zaključuje da »nikada nismo bili protiv zaštite ovog kulturnog spomenika«.

Takav novi odnos investitora prema problemu spasavanja mosta na Žepi mogao je stvoriti zabunu kod onih koji su vjerovali u mogućnost njegovog izmještanja i rekonstrukcije na drugoj lokaciji, a neke i ozbiljno pokolebati u njihovom uvjerenju. U to vrijeme imali smo utisak da je do kolebanja došlo i u Opštini Rogatica i da se čak formiralo i mišljenje kako bi bilo najcjelishodnije da se ova sredstva pribavljena iz naknade za eksproprisano nepokretnost iskoriste za rješavanje neophodnih komunalnih potreba, a ne za obnovu Mosta na Žepi.

Međutim, ubrzo smo se mogli uvjeriti da je ova psihoza bila prolaznog karaktera. Opština se u svojim ciljevima postavila na liniju odbrane mosta kao spomenika kulture, te na tom planu i dalje ostvarivala blisku saradnju sa Zavodom, kao što ćemo to vidjeti iz dalje obrade ove materije.

Zavodska komisija za arhitekturu, u kojoj saraduju istaknuti stručnjaci, razmatrala je problem na svojoj sjednici od 23. jula 1964. godine i zaključila da bi potapanjem Mosta na Žepi došlo do njegovog uništenja pod vodom i da dislokacija na oko 20 m uzvodno Žepom preostaje kao jedino rješenje za njegovo spasavanje. Komisija predlaže sužavanje korita Žepe u dvije varijante: u prvoj varijanti ve-

likim kamenim blokovima i u drugoj armiranobetonskim stubovima i gredama. Troškovi prve varijante iznosili bi oko 70 miliona i druge varijante oko 35 miliona dinara.

Opština Rogatica je u upravnoj stvari eksproprijacije Mosta na Žepi održala raspravu u naselju Žepa 18. novembra 1964. godine i zatim 15. aprila 1965. godine. Na ovoj drugoj raspravi su pored predstavnika zainteresovanih strana učestvovali još i pozvani vještaci inž. Milan Gojković i Nadežda Katanić iz Beograda i inž. Ahmed Pašić iz Sarajeva.

Zastupnik korisnika eksproprijacije Radivoj Protić je već na početku rasprave predložio da se »u postupku vještačenju mosta kao kulturnog spomenika, a da on ne izgubi svoju suštinsku vrijednost i da li je most uopšte kulturni spomenik i šta ga karakteriše kao kulturni spomenik...«

Zastupnik Opštine Rogatica pledirao je da nova lokacija mosta bude u naselju Žepa, na mjestu zv. Podkula, a ne 20 m uzvodno od ušća Žepe. U naselju Žepa most će biti funkcionalan, a uz to lociran u ansamblu ostalih spomenika kulture.

Vještaci su se izjasnili da most treba sačuvati i što prije se opredijeliti za jednu od predloženih varijanti, a zatim ubrzati snimanje profila, izradu idejnog projekta i dr.

U organizaciji Opštine Rogatica održan je 25. februara 1966. godine u naselju Žepi širi sastanak društveno-političkih i drugih javnih radnika, te predstavnika naselja Žepa i okoline. Cilj ovog sastanka bio je diskusija o sudbini mosta na Žepi i konačan stav o tome da li će se spasavati ovaj objekat i na kakav način. Mislim da je dovoljno da spomenem samo zaključke ovog sastanka:

1. Most na Žepi mora se na vrijeme spasiti i rekonstruirati, s tim da se za konačnu lokaciju usvoji naselje Žepa u neposrednoj blizini Redžepašine kule;

2. treba što prije pristupiti radovima na demontaži i prenosu materijala na novu lokaciju i u nastavku radova izvršiti rekonstrukciju mosta;

3. radove će preuzeti Zavod, ili će pronaći izvođača koji će ovo izvršiti pod njegovim nadzorom.

Usmena javna rasprava komisije za eksproprijaciju radi utvrđivanja visine naknade za objekat održana je 26. februara 1966. godine.

Zastupnik investitora je, ukazujući na neusklađene nalaze vještaka Opštine Rogatica i vještaka iz Beograda, koje je angažovao investitor, tražio je da se u Beogradu organizuje sastanak svih vještaka radi usklađivanja nalaza, naročito u odnosu na novu lokaciju i visinu troškova izmještanja i rekonstrukcije mosta.

Zastupnici Opštine i Zavoda su zajednički pleđirali na usvajanju tehničkog elaborata i nalaza vještaka iz Sarajeva koji je kompletan i iscrpan, te kao takav daje solidnu orijentaciju za određivanje troškova. Naprotiv, mišljenje vještaka iz Beograda je nepotpuno i proizvoljno, jer se ne zasniva ni na kakvoj tehničkoj dokumentaciji. Prema sarajev-

skom elaboratu troškovi iznose oko 55 miliona dinara, a prema beogradskom oko 35 miliona dinara.

Komisija za eksproprijaciju je zauzela stav da investitora treba odmah obavezati da plati akontaciju od 20 miliona dinara za troškove izmještanja mosta. Ovom se protivio zastupnik investitora navodeći kao razlog da može platiti svega 17 miliona dinara, koliko je svojevremeno tražio Zavod, i da više nema sredstava za ovu svrhu. Međutim, komisija je bila saglasna u tome da je ova primjedba neosnovana i stoga što i sami vještaci investitora procjenjuju troškove na oko 35 miliona dinara. Zaključeno je da kao prioritetni zadatak ostaje izrada glavnog projekta, s tim da će poslovima izmještanja i rekonstrukcije mosta rukovoditi Zavod putem Režijskog odbora pri Opštini Rogatica.

Ovom prilikom saznali smo od zastupnika investitora da bi punjenje akumulacionog jezera moglo započeti u junu ili julu, a rad prve turbine oko 1. septembra 1966. godine.

Opština Rogatica je u postupku eksproprijacije donijela privremeno rješenje od 2. marta 1966. g. kojim je obavezala investitora kao korisnika eksproprijacije da za ekspropriisanu nepokretnost — Most na Žepi — uplati akontaciju u iznosu od 15 miliona dinara, s tim da će se naknadno donijeti rješenje o konačnoj visini naknade. U obrazloženju rješenja ističe se opšti interes za spasavanje ovog objekta, koji ima posebnu istorijsku i kulturnu vrijednost, kao i potreba njegovog izmještanja u kanjon naselja Žepa. Navodi se da još nije utvrđena visina potrebnih sredstava za čitav zahvat zbog neusklađenih mišljenja vještaka, pa će se i ovo pitanje regulisati konačnim rješenjem o eksproprijaciji.

*
* * *

Paralelno sa postupkom eksproprijacije, koji je vodila Opština Rogatica, Zavod je sa svoje strane preduzeo konkretne upravne mjere u cilju zakonske zaštite ovog spomenika kulture.

Rješenjem Zavoda od 9. marta 1966. godine zabranjeno je potapanje Mosta na Žepi za vrijeme dok investitor ne uplati u korist Opštine Rogatica potrebna sredstva za troškove demontaže, prenosa materijala i rekonstrukcije mosta na novoj lokaciji u selu Žepi prema predračunu troškova zasnovanom na elaboratu vještaka Opštine Rogatica, a od toga iznos od 15 miliona dinara kao akontaciju za neophodne radove na demontaži mosta najmanje na 60 dana prije potapanja ušća rijeke Žepe.

U obrazloženju rješenja navodi se da je u toku 1962. godine investitoru dostavljena aproksimativna procjena troškova za izmještanje Mosta na Žepi, koje on nije nikada uplatio, iako je to bio jedan od uslova za rad na spasavanju spomenika kulture. Od tada pa do danas predviđeni troškovi višestruko su porasli, pa su u sadašnjim uslovima u ovu svrhu potrebna i znatno veća materijalna sredstva, kako je to utvrđeno i u dopunjenom elaboratu vještaka

Opštine Rogatica. Naglašava se da se obavezna akontacija odnosi samo na prvu etapu troškova za izvođenje neophodnih spasavalačkih radova.

Svoju žalbu od 27. marta 1966. godine, koju je podnio protiv prvostepenog rješenja, investitor je motivisao nepotpuno utvrđenim činjeničnim stanjem, pogrešno izvedenim zaključkom iz činjeničnog stanja i pogrešnom primjenom pravnog propisa.

Evo i razloga koji su nam prezentirani u žalbi:

1. Akumulaciono jezero Hidroelektrane još se nije počelo ni puniti,⁷ još se ne zna ni datum početka punjenja i stoga »pretpostavke za donošenje napadnutog rješenja nisu ni ispunjene radi čega je i samo rješenje neosnovano...«

2. Ne postoji pravni put da se korisniku eksproprijacije nameće obaveza da u vidu akontacija daje obeštećenje ranijem vlasniku eksproprijiranog objekta. Pretpostavka za davanje naknade je zakonom propisani postupak komisije kao prethodni uslov za donošenje rješenja. Takvom nametnutom obavezom povrijeđen je sam zakon.

3. Postupak nije još okončan, jer komisija nije donijela konačno rješenje kojim se određuje visina naknade za eksproprijisanu nepokretnost. Stoga ne postoje ni zakonski uslovi da investitor daje »neke akontacije«, tim prije što nije poznata ni visina naknade, a investicioni krediti ne mogu se trošiti ni u kojem slučaju u vidu ma kakvih akontacija.

4. Žalitelj prebacuje krivicu na Zavod što je »svojim pogrešnim stavom u toku postupka za određivanje naknade doprinio da se prolongira donošenje na zakonu zasnovanog rješenja o određivanju naknade«. Žalitelju nije jasno da nema pravo da putem vještaka koje je on odabrao utiče na formiranje stava Opštine i Zavoda. Pri tom se poziva na vještaka inž. Hristivoja Erića, profesora Građevinskog fakulteta, i inž. Nikolu Veljkovića, šefa Projektantskog biroa »Mostogradnje« i na njihovo mišljenje da bi »ovakvim rješenjem most u potpunosti izgubio svoj istorijski izgled i da time ne bi ispunio osnovni zahtjev za njegovo izmještanje.« Na osnovu ovog mišljenja žalitelj navodi da »oppravdano ističe neosnovanost rješenja o zabrani potapanja...«

5. Žalitelj naročito ukazuje na razlike u mišljenju vještaka o visini troškova izmještanja i na nove stavke povećanih troškova, kao što su povećanje faktora radne snage, troškovi izrade elaborata i troškovi nadzora nad izmještanjem mosta. Zaključuje da se izmještanjem ne postiže svrha zaštite mosta kao spomenika kulture i da se vještačenja ne baziraju na zakonu kojim se određuje naknada.

6. Ponavljajući svoju konstataciju da komisija nije okončala postupak, niti donijela rješenje o visini naknade, žalitelj ukazuje i na svoje neiskorišćeno pravo da traži i sudsko utvrđivanje naknade u vanparničnom postupku, ako ne bi bio zadovoljan odlukom komisije. Žalitelj je mišljenja da bi

se tek tada mogla donijeti ovakva mjera kakvu je donio Zavod.

7. Korisnik eksproprijacije nije tražio odobrenje za potapanje mosta na Žepi, pa se prema tome nije moglo ni donijeti rješenje u smislu propisa o zaštiti spomenika kulture. Stoga je napadnuto rješenje i *preuranjeno*, jer nije osnovano po zakonu.

8. Rješenje nije mogao donijeti direktor Zavoda, nego kolektivni organ, tj. savjet ili upravni odbor, pa je i prema tome napadnuto rješenje neosnovano na zakonu.

Žalba kojom je investitor pokušao da poništi prvostepeno rješenje Zavoda interesantna je po tome što se uglavnom bazira i na čitavom nizu formalno-pravnih konstrukcija (čak je sporan i potpis direktora na rješenju), sa očiglednom tendencijom da se rješenje poništi iz bilo kakvih razloga. Poništenje rješenja moglo bi odgoditi akciju (obnavljanje postupka) i na duži rok, a do tada će se most svakako potopiti u akumulacionom jezeru. Takva svršena činjenica izmijenila bi i stav Opštine, koja bi tada mogla potraživati samo naknadu za most kao arhitektonski objekat, a ne naknadu za troškove izmještanja i rekonstrukcije mosta kao spomenika kulture. Zavodu bi jedino preostalo njegovo zakonsko pravo da traži kaznene sankcije za uništenje jednog spomenika kulture.

Zavod je postavio svoju koncepciju odbrane koja se, ulazeći u suštinu stvari, više bavi objašnjavanjem materijalno-pravnih principa u propisima o zaštiti spomenika kulture. Kao autor ove koncepcije izložio u kraćem nevezanom tekstu neke argumente koje je Zavod prezentirao u odgovoru na žalbu.

1. Neprihvatljiv je stav žalitelja da nisu ispunjene pretpostavke za donošenje rješenja i da iz ovog razloga nije utvrđeno činjenično stanje. Naprotiv, utvrđena je činjenica da će potapanje terena na kome je situiran zaštićeni objekat biti izvršeno u toku 1966. g. i za ovo postoji čitav niz nepobitnih dokaza.

2. Prvostepeni organ, donoseći svoje rješenje o zabrani potapanja mosta, želio je da postigne cilj pravne norme koji postavlja zakon tj. ostvarenje pune zaštite objekta. Jasno je da se ne može preduzeti bilo kakva akcija na spasavanju objekta, a da se prethodno ne stave na raspolaganje potrebna sredstva u ovu svrhu. Zavod je svojim rješenjem samo regulisao način obezbjeđenja potrebnih sredstava za zaštitu objekta, imajući u vidu najneopodniju etapu koja predviđa troškove demontaže mosta i izrade tehničke dokumentacije. Zavod je imao osnova za donošenje takvog rješenja, jer se na drugi način, bez potrebnih sredstava, zaštita objekta ne bi mogla ni sprovesti, čime bi bila onemogućena i primjena samog zakona. Sredstva za sprovođenje zaštite dužan je osigurati i staviti na raspolaganje samo onaj koji je vinovnik ugrožavanja ili uništavanja objekata kao spomenika kulture.

⁷ V. u ovom radu »Arslanagića most«, podnaslov »Problemi pravne zaštite«.

Prema zakonskoj formulaciji, svrha zaštite spomenika je »sprečavanje svake radnje kojom bi se moglo neposredno ili posredno promijeniti svojstvo, oblik, značaj ili izgled spomenika, a time i njihova vrijednost kao spomenika kulture«.

Osim toga, prvostepenim rješenjem nije fiksiran nikakav datum do koga se mora uplatiti akontacija za neophodne spasavalačke radove na spomeniku kulture i razlika za troškove njegove rekonstrukcije na novoj lokaciji. Rok od 60 dana vezan je za početak djelatnosti samog investitora, jer je prema procjeni Zavoda potrebno toliko vremena za demontažu mosta i ostale pregradnje povezane sa ovim radom.

Prema tome ne postoji nepotpuno utvrđeno činjenično stanje, a niti pogrešno izveden zaključak iz toga činjeničnog stanja.

3. Žalitelj spominje u žalbi i privremeno rješenje koje je nešto ranije donijela komisija za određivanje naknade za eksproprijisanu imovinu Opštine Rogatica i navodi da propisi o eksproprijaciji ne predviđaju naplatu akontacije od korisnika eksproprijacije te prema tome nema zakonskog osnova za donošenje takvog rješenja.

Ne ulazeći u ocjenu ovakve interpretacije zakonskih propisa, možemo ustanoviti da se prvostepeno rješenje Zavoda uopšte ne poziva na Zakon o eksproprijaciji, nego na odgovarajuće propise o zaštiti spomenika kulture na kojima je ono i zasnovano. Koicidencija između navedenih rješenja ne može biti razlog da se rješenju Zavoda pogrešno pripisuje primjena propisa o eksproprijaciji, umjesto propisa o zaštiti spomenika kulture. Prema tome neosnovano je mišljenje žalitelja da komisija za eksproprijaciju vodi postupak u vezi sa zaštitom spomenika kulture koja spada u nadležnost Zavoda kao jedinog ovlašćenog organa u ovoj oblasti. Stav komisije se istina u ovom slučaju uklapa u akciju zaštite koju sprovodi Zavod, ali se njene odluke ipak zasnivaju na drugim propisima.

Žalitelj izbjegava da plati čak i najneophodnije troškove demontaže mosta u nastojanju da što više odugovlači sa izvršenjem svojih obaveza pa stoga zaštitu spomenika kulture neosnovano povezuje sa postupkom eksproprijacije i traži dugoročniju proceduru koja bi se mogla okončati istom nakon potapanja spomenika kulture.

4. Mišljenje žalitelja da zajedno sa svojim vještacima ima pravo da odlučuje o spomeničkom svojstvu nepokretnog objekta i o cjelishodnosti njegovog prenošenja na novu lokaciju potpuno je neosnovano i protivno važećim propisima o zaštiti spomenika kulture koji na više mjesta tretiraju pitanje nadležnosti zavoda u vršenju poslova zaštite spomenika kulture.

Zavod vrši upravne poslove u oblasti zaštite spomenika kulture i u tom domenu ima javna ovlašćenja organa uprave. Ova njegova prava proističu iz niza odredaba osnovnog i republičkog zakonodavstva o zaštiti spomenika kulture. Prema tome Zavod je taj koji određuje spomeničko svojstvo

koje ne može određivati žalitelj kao korisnik eksproprijacije ili bilo kakav vještak sa kojim se ne bi saglasio Zavod. Osim toga vještaci koje spominje žalitelj su građevinski stručnjaci, ali ne i stručnjaci-konzervatori koji bi bili kompetentni da daju meritorno mišljenje o spomeniku kulture i da odlučuju o njegovoj sudbini nezavisno od stava Zavoda.

5. Žalitelj kaže da kao korisnik eksproprijacije nije ni tražio odobrenje za potapanje mosta na Žepi i smatra da se rješenje nije ni moglo donijeti u smislu propisa o zaštiti spomenika kulture stoga što je preuranjeno.

Kao odgovor na ovakav nedosljedan i provokativan stav žalitelja stoji činjenica da njegova cjelokupna djelatnost koja se odnosi na pitanje ovog spomenika kulture pokazuje da je žalitelj vrlo dobro znao da spomenik kulture ne smije potopiti bez odobrenja Zavoda, pa je stoga vodio prepisku iz koje se vidi da je u svoje vrijeme obezbjeđivao sredstva za izmještanje mosta, što znači da se saglasio sa uslovima za potapanje terena na kome se nalazi spomenik kulture. Prihvatanje postavljenih uslova Zavoda kojima se obezbjeđuje zaštita objekta znači ujedno i odbijanje neformalno zatraženog odobrenja za potapanje samog objekta.

Žalitelj nije formalno zatražio odobrenje za potapanje Mosta na Žepi zato što je znao da mu Zavod takvo odobrenje ne bi nikada ni dao, nego se upustio u prepisku sa Zavodom i Opštinom Rogatica u kojoj se upravo razmatra spasavanje mosta, a ne njegovo potapanje.

6. Karakteristično je da žalitelj, u traženju bilo kakvog formalnog razloga za poništenje rješenja, konačno uskraćuje direktoru Zavoda njegovo zakonsko pravo da potpisuje rješenja o zabrani potapanja. Mislim da je dovoljno konstatovati da ni ovaj pokušaj nije imao nikakva osnova, pa se na njega neću ni osvrnuti nekim komentarom.

Republički sekretarijat za obrazovanje i kulturu kao drugostepeni organ, svojim rješenjem od 30. aprila 1966. g. odbio je žalbu u cjelini i osnažio rješenje prvostepenog organa.

U svom obrazloženju drugostepeni organ uglavnom iznosi sve one razloge koje sam obradio u odgovoru na žalbu i na njih se neću osvrnuti. Spomenuću zato samo neka interesantnija mjesta koja karakterišu stav drugostepenog organa:

»Zavod za zaštitu spomenika kulture BiH je dužan po službenoj dužnosti i bez ikakvog traženja žalitelja preduzeti odgovarajuće mjere, da bi se most sačuvalao, a s druge strane i upozorio investitora na sankcije...«.

»Posebna stručna komisija, sastavljena od stručnjaka Zavoda i Arhitektonsko-urbanističkog fakulteta u Sarajevu utvrdila je mogućnost konzerviranja mosta izmještanjem sa sadašnjeg na drugo mjesto, pa je mišljenje vještaka na koje se žalitelj u žalbi poziva neosnovano, jer *teži tome da se ostavi most na sadašnjem mjestu i da se punjenjem akumulacionog bazena most i uništi*«.

Most na Žepi na ušću Zepe u Drinu (sl. 3)

»Postupak po Zakonu o zaštiti spomenika kulture vodi se, bilo na zahtjev stranke, bilo po službenoj dužnosti. Zavod za zaštitu spomenika kulture donio je predmetno rješenje bez obzira na zahtjev žalitelja, jer se radilo o takvoj upravnoj stvari koja ovlašćuje ovaj organ i istodobno obavezuje da postupi po službenoj dužnosti. Ako bi postupao samo na zahtjev stranke, spomenici kulture ne bi mogli biti zaštićeni...«

*
* *

Izgleda da je snaga argumenata kojima se poslužio Zavod u toku postupka, a naročito njegova interpretacija i dopuna u rješenju drugostepenog organa, imala presudan uticaj na odluku investitora da odustane od pokretanja upravnog spora na Vrhovnom sudu BiH, jer zaista nisu postojale sigurnije šanse da se takav spor riješi u njegovu korist. Mišljenja sam da je na odluku investitora ozbiljno uticao i drugi, još teži, sporni slučaj — ugrožavanje čuvenog mosta Mehmed-paše Sokolovića u Višegradu od strane istog investitora.

Na kraju treba dodati da je u cijelom ovom slučaju bilo vrlo značajno što je uspješno ostvarena puna saradnja između Zavoda i Opštine Rogatica na planu bezuslovnog spasavanja Mosta na Žepi. U tome se ovaj slučaj i razlikuje od slučaja Arslanagića mosta na Trebišnjici.

Demontaža, prenošenje i rekonstrukcija mosta na Žepi

Još prije nego su bili obezbijeđeni materijalni uslovi za početak rada na demontaži mosta na Žepi, Opština Rogatica je, saradujući sa Zavodom, angažovala projektantsku organizaciju (Zavod za ispitivanje materijala i konstrukcija Građevinskog fakulteta u Sarajevu) za izradu projekta demontaže ovog mosta, a kasnije i projekta njegove rekonstrukcije. Autor jednog i drugog projekta bio je inž. Ismet Tahirović.

Čim su stvoreni materijalni uslovi za početak rada i izvršene neophodne organizacione i tehničke pripreme, izabran je izvođač — Komunalno građevinsko poduzeće »Standard« iz Rogatice — koji

treba da realizira ovaj delikatni zadatak u organizaciji Režijskog odbora Opštine Rogatica, pod stručnim nadzorom Zavoda i samog projektanta.

Tokom juna 1966. godine bile su postavljene skele i započelo obilježavanje kamenih blokova mosta. Polovinom jula započela je demontaža kamene obloge mosta, a zatim i prenošenje demontiranog materijala. Skidanje kamenih blokova zahtijevalo je naročitu pažnju, jer je trebalo komad po komad oprezno odvojiti od tvrde krečne mase sa kojom se gotovo srastao svaki komad i pri tom ga nimalo ne oštetiti. Svaki takav komad imaće svoje staro mjesto na obnovljenom mostu. Prenošnje kamenih blokova sa udaljenosti od preko 5 km pričinjalo je nove poteškoće. Tu nije bilo nikakvog kolskog puta i mogla se je koristiti samo ljudska ili tovarna konjska snaga na tijesnom neravnom puteljku od Slapa sve do Podkule ili tzv. Spahina Hrida. A moralo se raditi u velikoj žurbi, jer je punjenje akumulacionog jezera već otpočelo i prijetila je bliska opasnost od nadolaska ogromne vodene mase, koja sve potapa na svom putu.

Demontaža mosta trajala je oko mjesec dana, sve do polovine augusta 1966. g., a zatim je dovršeno i prenošenje čitave kamene obloge do nove lokacije koja je, kako vidimo, konačno izabrana u samom naselju Žepa.

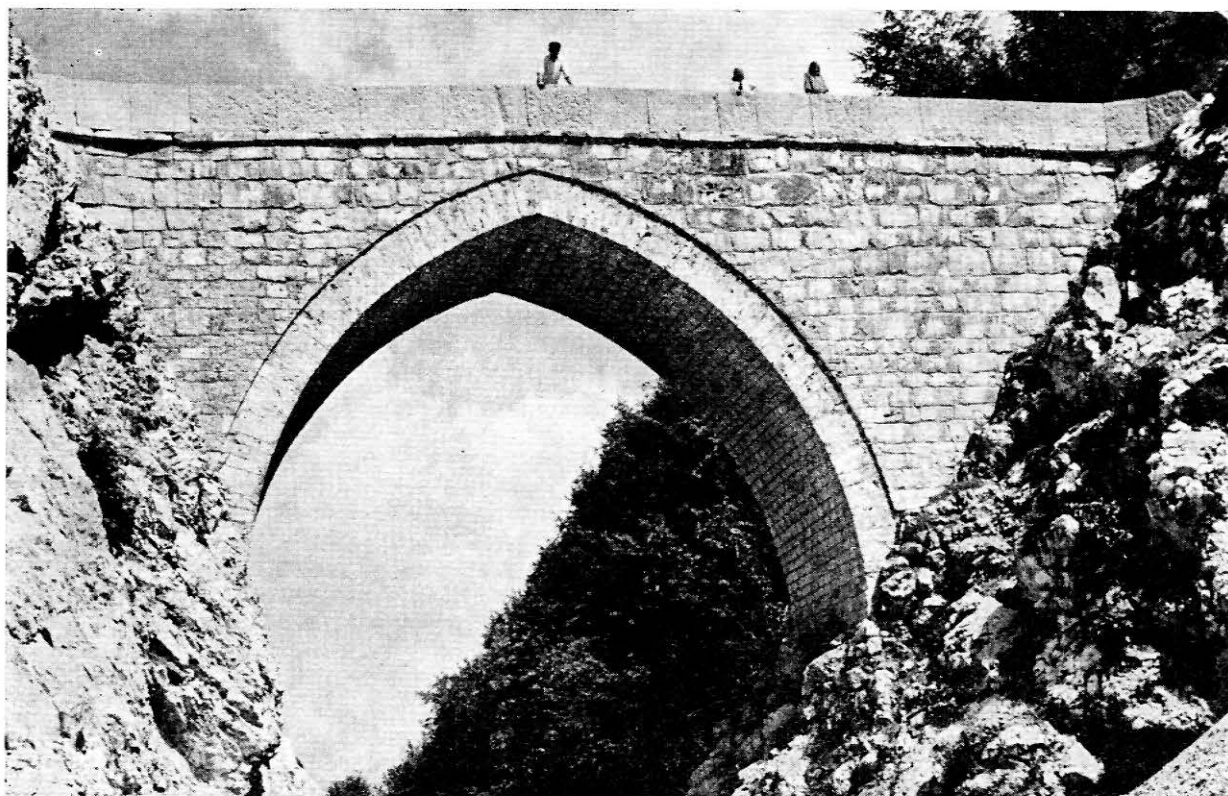
Teren nove lokacije morao je zadovoljavati ne samo fundamentalne uslove obnovljenog mosta u tehničkom smislu, tj. geološki i statički, nego i ambijentalno. Novi ambijent u dubokom riječnom ka-

njonu trebao je da dočara najpribližnju fizionomiju starog Mosta na Žepi, istina bez rijeke Drine prema kojoj se ranije bio ustremio. Nova lokacija obećavala je da će obnovljeni most biti smješten upravo na onom mjestu koje najbolje odgovara starom ambijentu, ali ovog puta biće još funkcionalniji, jer će se izgraditi prilazni putevi sa jedne i druge strane.

Radovi na postavljanju i rekonstrukciji mosta započeli su polovinom augusta 1967. g. nakon neophodnih priprema za ovaj veliki zahvat, a završeni krajem septembra 1967. g. Nešto kasnije je ozidan parapet (korkaluk) sa jedne i druge strane kolovoza, onakav kakav je i nekada postojao. Na živoj stijeni u blizini mosta postavljena je kamena ploča na kojoj je kronogram: »Ovaj most, spomenik neimarstva 16. vijeka, ugrožen akumulacionim jezerom na Drini, prenesen je ovdje sa ušća Žepe 1967. godine da i dalje služi pokoljenjima«.

Obnovljeni Most na Žepi je jedno uspjele i značajno ostvarenje naše konzervatorske prakse. Opština Rogatica, a sa njom i Zavod, uložili su velike napore da se sačuva ovaj vrijedni spomenik kulture i u tome su konačno uspjeli i pored pokušaja da se onemogući ili bar oteža ova aktivnost kojom se spava jedan mali dio naše kulturnoistorijske baštine.

Povodom ovog događaja Opština Rogatica je organizovala prigodnu svečanost u selu Žepi na dan 16. juna 1968. godine, uz veliko učešće naroda ovog kraja i okoline, kao i velikog broja zvanica iz drugih mjesta.

Most na Žepi prenesen u selo Žepu (sl. 4)

MOST MEHMED-PAŠE SOKOLOVIĆA

Monumentalni most Mehmed-paše Sokolovića u Višegradu, spada u vrhunska dostignuća turske (osmanske) arhitekture. Ovo remek-djelo čuvenog turskog graditelja Kodže Mimar Sinana još i danas svakoga zadivljuje i duboko impresionira svojom grandioznom ljepotom i skladom arhitektonskih elemenata, koji harmonično i gordo stoje vijekovima na ukroćenoj brznoj i nemirnoj rijeci Drini.

Most je zadužbina velikog vezira Mehmed-paše Sokolovića (1565—1579. g.), koji je kao čovjek naše krvi, svojim izuzetnim sposobnostima dostigao najviše položaje u turskoj carevini. Kronogram na ugrađenim kamenim pločama kazuje nam da je most sagrađen između 1571. i 1578. godine.

Most je dug 179,46 m, a zajedno sa prilaznim putom svega 300 m. Ima 10 stubova i 11 okana u rasponu od 5.20 m i 14.79 m, što je upravo polovina luka starog mosta u Mostaru. Visina mosta pri normalnom vodostaju rijeke iznosi 13.80 m i širina 7.20 m zajedno sa ivičnom ogradom (korkalukom), od čega 6 m otpada na širinu kolovoza. Usred mosta nalazi se portal s kronogramima i sofa sa kamenim klupama. Nekada je na tom mjestu bila građevina sa teškim hrastovim vratima, kojima se zatvarao prelaz preko mosta.

Most je u prošlosti popravljan više puta. Središnji dio mosta porušen je u prvom svjetskom ratu 1915. g. i nadomješten željeznom konstrukcijom, a zatim obnovljen 1939. g. Most je oštećen u još većoj mjeri u drugom svjetskom ratu 1943. g. Rekonstrukcija porušenog dijela okna i kamenih ploča sa tarihom (kronogramom) izvršena je 1952. g. pod stručnim nadzorom Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture.

Prilikom katastrofalnog nadolaska rijeke Drine 1896. g. most je bio poplavljen vodom za 1.60 m preko njegove najviše tačke.

O ovom čuvenom mostu dao sam samo kratku informaciju. O njemu je već dosta napisano u našoj literaturi, zabilježeni su istorijski događaji koji su vezani za ovu monumentalnu građevinu, ili za ime velikog vezira Mehmed-paše Sokolovića, zabilježena su narodna predanja i legende, opjevan je u narodnom epu. Kao takav prenesen je u naše današnje vrijeme,⁸ zajedno sa svojom bogatom tradicijom.

Proces ugrožavanja mosta i njegove dileme

Govoreći o slučaju Mosta na Žepi, spomenuo sam da je još 1961. godine bilo organizovano ekipno rekognosciranje terena na kome je projektovano formiranje akumulacionog jezera u dolini rijeke Drine. U slučaju Mosta Mehmed-paše Sokolovića ovo rekognosciranje iz 1961. g. postalo je važan element teškog spora o njegovom ugrožavanju, koji

je iznenada iskrsnuo 1966. godine. Stoga ću i obradu materijala o slučaju ovog monumenta započeti sa akcijom rekognosciranja ugroženog terena, koju je Zavod organizovao i izvršio u toku oktobra 1961. godine.

Prvi kontakti između Zavoda i investitora izgradnje hidroenergetskog sistema na rijeci Drini, tada pod nazivom Preduzeća u izgradnji hidroelektrane Bajina Bašta, uspostavljeni su kada se 14. februara 1961. Zavod obratio investitoru sa zahtjevom da mu dostavi podatke o području koje će biti potopljeno i koti uspora rijeke na tom području. Zavod je ujedno obavijestio investitora da će ovim povodom formirati svoju stručnu ekipu (komisiju), koja će u režiji investitora izvršiti rekognosciranje ugroženog terena. Ovom prilikom ukazano je na značajno i pretežno neistraženo bogatstvo zaštićenih spomenika kulture (naročito arheoloških) na bosanskoj strani Drine, iz čega proističe i zakonska obaveza investitora da obezbijedi ispitivanje terena, evidenciju i proučavanje spomenika, izradu dokumentacije, kao i prenos vrijednih spomenika sa ugroženog terena.

Saglašavajući se sa stavom Zavoda o potrebi rekognosciranja terena, investitor je u svom odgovoru od 11. augusta 1961. dostavio Zavodu:

— situacionu mapu doline Drine u razmjeri 1 : 50.000 na kojoj je »uvertana linija akumulacije te područje koje će biti poplavljeno«,

— podatke o tome da će kota normalnog uspora iznositi 290.00 m i kota maksimalnog uspora 292.50 m.

Na kraju ove važne informacije investitor je zamolio za obavještenje o vremenu rekognosciranja terena, te napomenuo da je punjenje akumulacije planski predviđeno za kraj 1965. godine.

Komisija Zavoda radila je na terenu između 20. i 26. oktobra 1961. U sastavu komisije bili su stručnjaci za zaštitu prirode, arheologiju, istoriju umjetnosti i stečke, kao i zavodski fotograf, tj. svega pet lica.

Prema izrađenom elaboratu, cilj izvršenog rekognosciranja bio je da se na ugroženom području evidentiraju »svi arheološki tereni, spomenički fond i prirodne rijetkosti« s tim da ova »dokumentacija posluži investitoru za preduzimanje mjera na spasavanju i naučnom istraživanju ugroženih spomenika«. U elaboratu se dalje navodi da će se »nivo buduće akumulacije povisiti od sadašnjih 220 m kod Perućca, odnosno 250 m kod Višegrada, na 290 m pri normalnom usporu, a na 292.50 m pri maksimalnom usporu«, te da će uslijed toga biti poplavljeno nekoliko sela uz rijeku Drinu počevši od **Višegrada nizvodno do Perućca**. Poimenično je spomenuto 11 sela i 5 zaseoka, kao i područje oko starog Mosta na Žepi i Slapa. Spominju se i neka indirektno ugrožena naselja na rubu akumulacije. Predlažu se konkretne mjere za istraživanje i izmještanje

⁸ Ukazujem na najnovije djelo: »Stari mostovi u Bosni i Hercegovini« od Dž. Čelića i M. Mujezinovića (Sarajevo, 1969.)

pojedinih spomenika u cilju njihovog spasavanja, te se za ovo postavljaju predračunski troškovi od oko 18.5 miliona dinara, od toga za Most na Žepi 17 miliona, a za ostali spomenički fond (arheologija, nadgrobni spomenici, partizanska spomen-česma i prirodne rijetkosti) svega oko 1.5 miliona dinara.

Podvukao sam dio rečenice »počevši od Višegrada nizvodno do Perućca« stoga što se ovdje nigdje ne spominje Most Mehmed-paše Sokolovića. Da li »počevši od Višegrada« treba razumjeti da je početak akumulacije nizvodno izvan Višegrada? Kako treba protumačiti riječi da će se nivo akumulacije povisiti »kod Višegrada« od 250 na 290 m, pri normalnom usporu? Ako pogledamo u dostavljenu situacionu mapu akumulacije, vidjećemo da nigdje nije zabilježena kota uspora 290.00—292.50 m, nego se spominju sasvim drugi brojevi kota, a najviše do kote 252.00 m, dok povučena linija akumulacije preko Višegrada može označavati buduću He Višegrad, a ne HE Bajina Bašta.

Tako je formirano mišljenje da akumulacija počinje nizvodno od Višegrada i da ona ne obuhvata teren ovog grada. Takvu informaciju su navodno dobili neki članovi komisije u Upravi Hidroelektrane pred sam početak terenskog rada. Stoga se u elaboratu i ne tretira pitanje zaštite Mosta Mehmed-paše Sokolovića.

Iz nekih novinskih članaka koji su se pojavili 1966. godine vidjeli smo da su i pojedini opštinski funkcioneri iz Višegrada bili obavješćavani na identičan način u kontaktu sa investitorom, ali o tome nikada nisu mogli dobiti pismeni dokument. Ipak su i oni sve do 1965. godine bili uvjereni da neće doći do podizanja nivoa rijeke ispod samog mosta.

Dalja aktivnost Zavoda bila je usmjerena na prepisku sa investitorom, u kojoj se od njega traže sredstva za saniranje ovog spomeničkog fonda, koji je bio predmet rekognosciranja, uključujući ovdje i sredstva za izmještanje Mosta na Žepi. Neki vrijedniji eksponati (antički nadgrobni spomenici, stećci) prenose se i sklanjaju na sigurnija mjesta i na tom planu uspostavljena je saradnja sa pojedinim zainteresovanim opštinama.

Period u kojem problem Mosta Mehmed-paše Sokolovića još stagnira trajao je sve dok se 8. maja 1965. nije javila Opština Višegrad sa informacijom da će do uspora akumulacionog jezera doći i ispod samog mosta. Nisu navedeni podaci o koti uspora i o uticaju na ugrožavanje objekta kao spomenika kulture. Ovim povodom Zavod je od Opštine Višegrad odmah zatražio tehničku dokumentaciju iz koje bi se moglo ustanoviti stvarno stanje, a naročito mjesto i veličina kote uspora. Međutim zatražena dokumentacija nije dostavljena Zavodu, vjerovano stoga što u to vrijeme ni Opština nije sa njom raspolagala.

U februaru 1966. Opština Višegrad organizovala je sastanak u Sarajevu uz učešće poznatih hidrotehničkih i drugih stručnjaka na kome su razmatrani neki problemi komunalija ovog grada (uređenje bujica, osiguranje obala na ušću Rzava i dr.) koji će

se pojaviti uporedo sa punjenjem akumulacionog jezera. Istaknuto je da će povišeni uspor znatno izmijeniti i režim vode rijeke Drine ispod samog mosta. Time će biti ugrožen i sam most, iako se iz dokumentacije, pribavljene od investitora, ne vidi u kojoj će mjeri nastupiti takvo ugrožavanje. Ovo pitanje treba da razmotre stručnjaci i o njemu podnesu pismeno mišljenje. Na sastanku je prihvaćen zaključak da se na teren uputi komisija stručnjaka iz zainteresiranih republičkih institucija koja će na osnovu uvida na licu mjesta ustanoviti kakve bi promjene mogle nastupiti na tom području poslije punjenja akumulacije.

Ova interesantna informacija koju nam je prezentirala Opština Višegrad bila je i ozbiljan razlog za preduzimanje odgovarajuće akcije.

U ekspertizi angažovanih stručnjaka prof. inž. Stjepana Mikuleca i inž. Karla Bartola kaže se da dokumentacija ne obrađuje cijeli sklop problema i da se u njoj ne daje linija trajanja vodostaja u promijenjenim uslovima, niti plan pogona akumulacije. Iz ovih razloga oni ne mogu dati meritorno mišljenje o stepenu ugroženosti mosta i područja Višegrada.

Komisija koja je u sastavu imala predstavnike:

- Republičke komisije za vodoprivredu,
 - Republičkog sekretarijata za trgovinu i industriju,
 - Zavoda za zaštitu spomenika kulture BiH i
 - Skupštine opštine Višegrad
- izašla je na teren 22. juna 1966. i ustanovila slijedeće:

1. akumulaciono jezero podići će normalni nivo rijeke pod samim mostom do visine vijenca obalnih i riječnih stubova, čime će se znatno izmijeniti izgled mosta na štetu njegove spomeničke vrijednosti,

2. nanosi koji će se tokom vremena formirati u riječnom koritu, kao i oscilacije nivoa vode, odraziće se nepovoljno na most, o čemu dosada nije izrađena, niti prezentirana nikakva dokumentacija;

3. studije i tehnička dokumentacija investitora tretiraju samo problematiku korišćenja vodnih snaga, dok se problematika mosta ne spominje ni na jednom mjestu;

4. Opština Višegrad treba da zatraži reviziju izdate saglasnosti saveznog organa na projekat formiranja akumulacionog jezera.

Komisija je takav nalaz zasnivala na uvidu u nepotpunu tehničku dokumentaciju koja se nalazi u Opštini Višegrad, kao i na provjeravanju stanja na ugroženom objektu. Pa ipak su i ti prvi rezultati rada ove komisije bili dovoljni za poziv na uzbunu na svim stranama. O slučaju je počela pisati štampa, sarajevska, beogradska i zagrebačka, o tome se govorilo u radio-emisijama, pa čak i na televiziji. O tome kako je reagirala naša štampa osvrnuću se na drugom mjestu.

Ubrzo iza ove komisije, zapravo 30. juna 1966, održana je vanredna sjednica stručne arhitektonske

komisije Zavoda na kojoj je predloženo da se od investitora ponovo zatraže tehnički podaci o stvarnom stanju akumulacije, da se pravilno informira štampa o problemu zaštite Sokolovića mosta, te da se donese rješenje kojim će se zabraniti svaka promjena normalnog odnosno prirodnog vodostaja rijeke Drine ispod ovog mosta. Ovim povodom predloženo je da se 8. jula 1966. organizuje u Sarajevu i jedan širi sastanak jugoslavenskog ranga na kome treba da učestvuju predstavnici svih zainteresiranih institucija.

1. jula 1966. održana je konferencija za štampu na kojoj je data zvanična verzija o svim aspektima ugrožavanja Mosta Mehmed-paše Sokolovića i izložen problem njegove zaštite.

Izostavljajući akciju na primjeni zakonskih instrumenata započetu 1. jula 1966, koju će posebno obraditi na drugom mjestu, uzgredno ću spomenuti da je investitor ubrzo dostavio zatražene podatke o režimu voda rijeke Drine u domenu buduće akumulacije sa kotama uspora u Višegradu. Ovaj materijal dat je angažovanim stručnjacima Zavoda na proučavanje i obradu.

Sastanak od 8. jula 1966. održan je uz učešće predstavnika tangiranih republičkih sekretariata, pojedinih institucija, turističkih organizacija, fakulteta, Skupštine opštine Višegrad i dr., kao i Jugoslovenskog instituta za zaštitu spomenika kulture. Na sastanku su učestvovali i neki istaknuti stručnjaci kao pojedinačno pozvane ličnosti. Pozvani predstavnik Hidroelektrane Bajina Bašta nije došao na ovaj sastanak.

Na sastanku je izražen jedinstven stav i želja da se preduzmu sve mjere za zaštitu Mosta Mehmed-paše Sokolovića. Izostanak predstavnika investitora otežao je rad sastanka i takav gest ne može se ničim opravdati. Postupak investitora shvaćen je kao »nastavak dosadašnje prakse izbjegavanja obaveza« i kao »ignoriranje saradnje«.

Nakon diskusije u kojoj su razmotreni svi aspekti ovog problema, na sastanku su usvojeni zaključci koje ću ukratko rezimirati:

Konstatuje se da je Most Mehmed-paše Sokolovića ozbiljno ugrožen kao spomenik kulture. Akumulacijom se istodobno ugrožavaju komunalni i drugi objekti Višegrada. Bivša Savezna komisija za vodoprivredu, koja je još 1955. godine u svojoj nadležnosti dala saglasnost na korišćenje voda rijeke Drine u svrhu formiranja ovog akumulacionog bazena, nije o tome konsultovala Skupštinu opštine Višegrad, Zavod za zaštitu spomenika kulture BiH i Vodoprivrednu zajednicu BiH. Opština i Zavod nisu dali saglasnost na investicioni program izgradnje Hidroelektrane Bajina Bašta, jer da je zatražena takva saglasnost, investicioni program izgradnje bio bi znatno izmijenjen. Na ovom planu nije bilo ni potrebne međurepubličke saradnje.

Skup daje punu podršku mjerama koje preduzimaju Zavod i Skupština opštine Višegrad. Međutim treba koristiti sva zakonska sredstva kako

bi se obezbijedili integritet mosta kao spomenika kulture i zaštita drugih objekata Višegrada, te pri tom tražiti puno poštovanje zakonskih propisa o zaštiti spomenika kulture. Zahvaljujući svima onima koji su podržali ovu akciju, skup ponovo apeluje na dalju podršku jugoslovenske javnosti i zaključuje da bi »trebalo već jednom prekinuti sa praksom dovođenja pred gotov čin u kojoj se izgradnjom hidroelektrana lišavamo najvrednijih objekata našeg kulturnog nasljeđa. Nama jednako treba ju i sada i u budućnosti i hidroelektrane i naši kulturno-istorijski spomenici. Izgradnja jednih i čuvanje drugih nije samo zadatak nadležnih odgovornih preduzeća i institucija, nego čitave naše društvene zajednice«.

Zaključak ovog skupa upućen je i našim najvišim naučnim institucijama — Srpskoj akademiji nauka-Beograd, Jugoslovenskoj akademiji znanosti i umjetnosti-Zagreb, Slovenskoj akademiji znanosti i umjetnosti-Ljubljana i Akademiji za nauku i umjetnost BiH, kao i apel da razmotre problem i o svom stavu obavijeste jugoslovensku javnost. Neke od ovih institucija odgovorile su da se u cjelini solidarišu sa stavom Zavoda i njegovom akcijom.

Krajem jula 1966. donesen je i Zaključak Saveznog sekretarijata za poljoprivredu i šumarstvo kojim se odbacuje prijedlog Skupštine opštine Višegrad za obnovu postupka izdavanja vodoprivredne saglasnosti na izgradnju Hidroelektrane Bajina Bašta prema rješenju bivše Savezne komisije za vodoprivredu iz 1955. godine.

Skupština Opštine je u svom prijedlogu iznijela nove činjenice:

— nije zatražena prethodna saglasnost republičkog organa uprave nadležnog za poslove vodoprivrede, niti Skupštine opštine Višegrad kao zainteresovane strane;

— rješenje nije uslovljeno nikakvim obezbjeđenjem naselja u slivu akumulacionog jezera, zbog čega će biti ugrožen položaj naselja Višegrad sa njegovim komunalnim, stambenim i privrednim komunikacijama i istorijskim spomenicima.

Prijedlog je i pored ovih očigledno osnovanih razloga bio odbijen zbog zastare zakonskog prava za obnavljanje postupka. Prema obrazloženju Zaključka, »za izdavanje ove saglasnosti savezni organ nije bio obavezan zatražiti prethodnu saglasnost ma kog drugog organa ili organizacije, pa ni republičkog organa uprave nadležnog za vodoprivredu SR BiH, kao i Skupštine opštine Višegrad, jer se saglasnost odnosila samo na racionalno korišćenje voda, a usaglašavanje interesa pojedinih interesenata vršeno je prilikom revizije projekata. ...« Kako se dalje navodi, Skupština opštine Višegrad saznala je za osporeno rješenje u 1963. godini i upoznala se sa cjelokupnom dokumentacijom 16. marta 1965, te preduzimala potrebne mjere za ispravku pojedinih projekata u cilju zaštite interesa grada Višegrada, dok je prijedlog za obnovu postupka podnijela istom 28. juna 1966.

Postupak zakonske intervencije

Već u junu 1966. bili su sazreli uslovi za preduzimanje zakonske intervencije u akciji spasavanja Mosta Mehmed-paše Sokolovića. Nije se moglo mnogo očekivati od takve intervencije, najviše stoga što se ona pojavljuje poslije više godina intenzivne izgradnje objekata Hidroelektrane Bajina Bašta. Ali ipak ostala nam je nada da će ova intervencija pomoći da se makar i u zadnjem času izvrše neke korekcije u korišćenju projektovanih kapaciteta i tako što minimalnije izmjene uslovi normalnog vodostaja Drine ispod mosta.

1. jula 1966. Zavod je donio rješenje kojim se investitoru zabranjuje da punjenjem akumulacionog jezera na rijeci Drini promijeni normalni odnosno prirodni nivo rijeke ispod Mosta Mehmed-paša Sokolovića ili na bilo koji drugi način ugrozi integritet ovog spomenika kulture.

U obrazloženju je istaknuto da je investitor izgradnje bio dužan da prilikom izrade investicionog programa i projektnog elaborata pribavi i saglasnost Zavoda u vezi sa problemom zaštite spomenika kulture na ugroženom području, te u ovu svrhu dostavi potrebnu tehničku dokumentaciju. Investitor se u ovom smislu nije obraćao Zavodu, te stoga nije ni bilo osnova za pretpostavku da će doći do ugrožavanja najznačajnijeg spomenika ove vrste — Mosta Mehmed-paše Sokolovića.

U svojoj žalbi od 16. jula 1966, koju je podnio drugostepenom organu, investitor navodi čitav niz svojih argumenata i traži da se rješenje poništi kao pogrešno i nezakonito. Evo tih argumenata:

1. Zavod je još 1961. godine bio obaviješten da je na dostavljenoj situaciji ucrtana linija akumulacije i područje koje će biti poplavljeno, kao i da je kota normalnog uspora 290.00 m i kota maksimalnog uspora 292.50 m.

2. Komisija Zavoda bila je na terenu 1961. godine i izradila stručni elaborat, u kojem je objasnila cilj rekognosciranja, te konstatovala da će se nivo buduće akumulacije povisiti od sadašnjih 220 m kod Perućca odnosno 250 m kod Višegrada na 290 m pri normalnom usporu, što znači da je Zavod znao da će nastupiti veće promjene u nivou rijeke.

3. Komisija je Most Mehmed-paše Sokolovića samo spomenula u istorijskom dijelu elaborata, a pri tom nije dala nikakve preporuke u pogledu ovog mosta.

4. Ne postoji ugrožavanje integriteta mosta. Nivo vode ispod mosta biće podignut do kote 290.6 m pri protoku od 600 m³/sec. **do vijenca njegovih lukova.** Između takvog nivoa vode i kote puta na sredini mosta postojaće visinska razlika od 8.9 m. Protok od 1000 m³/sec. trajeće najviše 20 dana u godini i tada će nivo vode biti podignut za oko 2.80 m. Sve to pokazuje da promjene neće imati nikakvog negativnog odraza na spomeničku vrijednost mosta. Najmanje u tri ljetna mjeseca u godini neće biti nikakva uspora kod mosta.

Podizanjem uspora nanos će se taložiti na početku uspora, oko 4 km uzvodno od mosta i smanjivati količina nanosa koja prolazi ispod mosta, a tu će se smanjiti i brzina toka rijeke. To će sve doprinijeti boljem očuvanju temelja i stubova mosta, čime će se produžiti i vijek njegova trajanja.

5. Problem izgradnje Hidrocentrale Bajina Bašta aktuelan je i poznat više od 6 godina svim nadležnim saveznim i republičkim forumima. Svi su oni izdavali odobrenja za izgradnju, saglasnosti i rješenja, te pri tom tretirali nivo uspora na Drini od 290 m. Problem poznaju i lokalni opštinski organi. Na zaštitu Višegrada investitor je dosada uložio pola milijarde dinara i to sve iz jednog razloga — povišenja nivoa rijeke Drine.

6. Građevinska dozvola izdata je investitoru još 7. decembra 1961. na osnovu predložene dokumentacije koja se tražila po tadašnjim propisima, a u tim propisima nije nigdje stajalo da treba tražiti dozvolu i od Zavoda za zaštitu spomenika kulture. U ožalbenom rješenju nema podataka o broju i datumu registracije ovog objekta, pa vjerovatno nije ni registrovan kao spomenik kulture, a kada je izgrađivana hidroelektrana, nije ni bilo propisa o izdavanju dozvola. Ako dozvolu propisuje Zakon iz 1965. godine, takva obaveza ne može imati retroaktivnu važnost.

7. Ne može se zahtijevati izmjena investicionog programa poslije pet godina izgradnje. U ovu društvenu stvar uložena su ogromna sredstva, koja se ne mogu sada uništavati.

Zavodu su bili poznati svi ovi podaci više od pet godina, a da nikada nije bilo postavljeno pitanje zaštite ovog spomenika ni sa čije strane.

Kada bi se usvojilo stanovište Zavoda, onda nijedna hidroelektrana uzvodno na Drini ne bi mogla da opstane.

Zavod mora u rješavanju takvih pitanja koordinirati sa nadležnim vodoprivrednim organima, koji su i dosada davali vodoprivredne saglasnosti.

8. Izgradnja Hidroelektrane Bajina Bašta vezana je i za međunarodne obaveze SFRJ. Objekt se gradi jednim dijelom iz sredstava zajma koji nam je odobrila Međunarodna banka za obnovu i razvoj. Postoji i ugovorna obaveza za pojedine objekte i za njihove tehničke karakteristike, pa bi svaka promjena investicionog programa povlačila i promjenu međunarodnih instrumenata.

Kada bi se udovoljilo zahtjevu Zavoda za snižavanje uspora rijeke ispod mosta, time bi bila umanjena snaga i proizvodnja hidroelektrane za preko 100 miliona kilovat-sati godišnje. To su pitanja koja se mogu rješavati samo na nivou nadležnih saveznih i republičkih organa, pa čak i organa Međunarodne banke za obnovu i razvoj, koja učestvuje u finansiranju ovog zahvata.

Moramo priznati da je investitor postavio vrlo teške argumente u pokušaju da obori prvostepeno rješenje. Stoga bi i moj komentar ovih argumenata koji ću ovdje dati mogao doprinijeti objektivnijem

sagledavanju suštine spora, kao i drukčijem tretiranju nekih okolnosti koje su istaknute u žalbi.

Investitor dokazuje da je još 1961. godine obavijestio Zavod o području uz Drinu koje će biti poplavljeno i o koti uspora na ovom području koja će iznositi 290—292.50 m.

Činjenica je da je Zavod primio i protokolisao ovaj dokument, ali u njemu nije bilo objašnjenja gdje se nalazi označena kota koja se nije mogla pronaći ni u priloženoj situaciji (mapi doline Drine). Izgleda da ovaj dokumenat nije dovoljno ni ispitivan u Zavodu, o tome bar nema podataka u materijalu spisa. Uzrok takvog odnosa prema ovom dokumentu mogla je biti i vijest koju su 1961. godine donijeli neki članovi ekipnog rekognosciranja terena, da *akumulacija neće dopirati do Višegrada*, kao i opšte uvjerenje da se ne može ni zamisliti ugrožavanje jednog spomenika kulture takvog ranga.

Ipak sam mišljenja da je u takvim okolnostima postojao ozbiljan razlog za provjeravanje stanja stvari. Zavod je još 1961. godine trebao zahtijevati od investitora da mu u pismenom dokumentu jasno odgovori na postavljena pitanja i na tom uporno insistirati. Usmena obavještenja koja su data nekim članovima ekipe nisu mogla derogirati pismeni dokumenat dostavljen Zavodu prije nego je ekipa krenula na teren. Moje mišljenje mogao bih zaključiti konstatacijom da u ovom slučaju, zapravo na samom startu, Zavod nije bio dovoljno oprezan u svom odnosu sa investitorom i u tome se i sastoji njegov propust. Stoga je i investitor imao više materijala za svoju verziju slučaja negoli bi to imao pod drukčijim okolnostima.

Investitor je uz dokumenat iz 1961. godine trebao dati i izvjesno objašnjenje, zapravo, trebao je navesti ovo što je sada rekao u žalbi, da će se uspor vode ispod mosta povisiti do vijenaca mosta. Takva okolnost tangira spomenik kulture, a znao je da dokumenat dostavlja upravo radi spomenika kulture. Stoga je investitor morao postaviti i zahtjev za izdavanje dozvole na takve radnje, jer su ga i tadašnji propisi o zaštiti spomenika kulture obavezivali da traži dozvolu i da bez dozvole ništa ne preduzima u vezi sa spomenicima kulture. S druge strane, takav propust investitora nema uticaja na stav Zavoda u pogledu pravne intervencije koju može preduzeti po službenoj liniji u skladu sa zakonskim propisima (stav drugostepenog organa iz slučaja Mosta na Žepi).

Kao što se vidi, investitor ne priznaje da potapanje mosta do vijenca njegovih lukova predstavlja i povredu njegovog spomeničkog svojstva. Zavod nije mogao prihvatiti takvo objašnjenje. Radnjom koju preduzima investitor mijenjaju se izgled mosta, njegova arhitektonska proporcija i estetska ljepota, a time i njegova istorijska autentičnost kao spomenika kulture. Takav unakaženi gabarit ove vrhunske umjetničke tvorevine mogao bi se uporediti sa antičkim hramom koji je do polovine stu-

bova utonuo u zemlju ili sa čovjekom kojemu su odsječene obje noge.

Most Mehmed-paše Sokolovića registrovan je kao spomenik kulture još 1951. godine. Svi raniji zakonski propisi o zaštiti spomenika kulture iz 1947, 1959. i 1960. godine predviđali su izdavanje odobrenja nadležnog zavoda kao uslov za preduzimanje bilo kakvih radnji u vezi sa spomenikom kulture.

Vodoprivredna saglasnost koju je investitoru izdao nadležni savezni organ još 1955. godine nije mogla osloboditi investitora obaveze da postupa i po drugim zakonskim propisima, posebno republičkim, koji su u to vrijeme bili u važnosti.

Prema rješenju o vodoprivrednoj saglasnosti Savezne komisije za vodoprivredu od 1. septembra 1964, koje se odnose na program izgradnje druge hidroelektrane Višegrad, odobrena je normalna kota uspora od 317.00 m uz obavezu investitora da zatraži još i saglasnost republičnog organa za vodoprivredu (objekat na teritoriji BiH), kao i da ispuni ostale uslove koje postave Vojna pošta, republički organ nadležan za putove i Zajednica željezničkih preduzeća. Ovi podaci upućuju nas na neposredno ugrožavanje Mosta Mehmed-paše Sokolovića i u vezi sa izgradnjom ove nove hidroelektrane. Rješenje je dostavljeno Opštini Višegrad, ali ne i Zavodu koji je ovim pitanjem bio i te kako zainteresovan. Iznenađuje okolnost da ni Opština Višegrad, koja je još ranije uspostavila kontakte sa investitorom u vezi sa rješavanjem nekih komunalnih problema, nije bar ovog puta reagirala povodom ugrožavanja mosta ili o slučaju obavijestila Zavod.

Investitor kaže da je više od pet godina Zavod znao za elemente investicione izgradnje koji se odnose na He Bajina Bašta i da nikada nije postavljao pitanje zaštite mosta. Umjesto odgovora na ovo pitanje već sam dao objašnjenje o problematičnim okolnostima ovog slučaja. Investitor koji nije na vrijeme uspostavio saradnju sa Zavodom u cilju pronalaženja rješenja za usklađivanje jednog i drugog društvenog interesa ne može se sada pozivati na teške materijalne gubitke koji bi nastali u slučaju smanjivanja proizvodnog kapaciteta hidroelektrane.

Na kraju mogao bih ovaj komentar zaključiti objektivnim mišljenjem da je, iz aspekta zakonskih propisa, i jedna i druga konfrontirana strana prčinila propuste koji su imali određenog uticaja na ugrožavanje Mosta Mehmed-paše Sokolovića kao spomenika kulture, što je u konačnoj fazi dovelo i do sudskog spora. Teško bi bilo ocijeniti kakva je to odgovornost ili na čijoj je strani veća odgovornost. Na takve okolnosti znatno je uticalo i samo zakonodavstvo o zaštiti spomenika kulture koje investitoru nije nametnulo direktne obaveze koje bi morao izvršavati još kod razmatranja samog investicionog programa izgradnje.

Moramo priznati da je investitor, koji se u slučaju Mosta na Žepi nekorektno odnosio prema ovom

spomeniku kulture, ovog puta bio na doličnijem nivou u odbrani jednog stanja koje se, izgleda, nije moglo više izmijeniti.

Zavod je dao svoju verziju obrazloženja na argumente koji su iznešeni u žalbi investitora i o svom stavu obavijestio drugostepeni organ. Ovdje ću samo ukratko rezimirati ovo obrazloženje Zavoda.

Investitor je djelovao bez odobrenja Zavoda, iako je svaka radnja u vezi sa spomenikom kulture uslovljena takvim odobrenjem. Ova materija bila je i u to vrijeme normirana zakonskim propisima o zaštiti spomenika kulture. Dostavljeni dokument o koti uspora i situaciona mapa bili su nejasni, a investitor nije dao nikakvo pismeno objašnjenje u kojoj mjeri stvarno stanje ima uticaja na Most Mehmed-paše Sokolovića. Ekipe Zavoda je obaviještena u Upravi hidroelektrane da akumulacija počinje nizvodno od Višegrada i da ona ne dopire do samog mosta. Stoga nije ni bilo osnova za sumnju da bi moglo doći do ugrožavanja ovog spomenika kulture. Republička komisija je ustanovila da će se formiranjem akumulacionog bazena podići normalni nivo vode do vijenaca obalnih i riječnih stubova, čime će se znatno izmijeniti izgled mosta na štetu njegove spomeničke vrijednosti.

Rješenjem drugostepenog organa od 7. septembra 1966. odbijena je podnesena žalba i u cjelini osnaženo rješenje Zavoda iz svih onih osnovnih razloga na koje sam se dosada osvrtao. Pozivajući se na mišljenje komisije iz juna 1966. godine navodi se da će biti potopljeni mostovni oslonci do visine vijenaca i da će most uslijed te okolnosti potpuno izgubiti arhitektonsku i estetsko-umjetničku vrijednost.

Ovom prilikom spomenuću samo neka karakteristična mjesta iz obrazloženja toga rješenja.

»Žalitelj se trebao obratiti Zavodu sa zahtjevom uz podnošenje odgovarajuće tehničke dokumentacije...«

»Nije dovoljno što je Zavod za zaštitu spomenika kulture BiH znao za izvođenje radova, već je bila zakonska obaveza tužitelja da stavi određeni zahtjev za dozvolu odnosno saglasnost sa dokazima — dokumentacijom da neće doći do ugrožavanja ovog spomenika kulture«.

»Prigovor tužitelja da neće doći do izmjene, ugroženja ili uništavanja mosta podizanjem nivoa vode Drine ispod samog mosta nije dokazan, jer nije pružio odgovarajuću tehničku dokumentaciju«.

Poslije drugostepenog rješenja nastupila je mučna situacija u kojoj se očekivao novi korak investitora — pokretanje upravnog spora tužbom kod Vrhovnog suda Bosne i Hercegovine.

U ovoj kritičnoj pauzi učinjen je još jedan pokušaj da se pronađe neko kompromisno rješenje problema, ako još postoji takva mogućnost. U tom cilju Republički sekretarijat za industriju i trgovinu zakazao je za dan 27. septembra 1966. sastanak svih zainteresovanih strana, uključujući ovdje i predstavnike nadležnih republičkih organa SR

Srbije. Sastanku su prisustvovali i republički sekretari za trgovinu i industriju iz Sarajeva i Beograda sa svojim saradnicima, generalni direktor HE Bajina Bašta sa ekipom stručnih saradnika, te autor ovog rada kao jedan od dvojice predstavnika Zavoda.

Na ovom skupu predloženo je kompromisno rješenje problema. U sadašnjoj fazi, pa do isteka izvjesnog kraćeg perioda, treba izraditi projektni elaborat o izgradnji ostalih hidroenergetskih objekata na Drini, kojim bi se omogućilo spuštanje predviđenog nivoa rijeke ispod mosta. To bi bio ustupak na planu čuvanja spomeničkih vrijednosti mosta uz zadovoljenje potreba već izgrađene Hidroelektrane Bajina Bašta, u koju su investirana ogromna sredstva, koja će zajednici donijeti veliku privrednu korist. U toku od oko dvije godine, samo u 3—4 zimska mjeseca, bio bi podignut nivo rijeke prema projektnom elaboratu. Problem se može rješavati samo dugoročnom izgradnjom čitavog hidroenergetskog sistema na Drini. O tome treba izraditi program odnosno studiju i na osnovu takvog materijala donijeti zakon o rijeci Drini. U ovom smislu bio je usaglašen stav republičkih sekretara iz Sarajeva i Beograda.

Od Zavoda se zatražilo izjašnjenje da li i u kojoj mjeri može odstupiti od ranijeg stava, s obzirom da je nemoguće obezbijediti sadašnji nivo Drine ispod mosta a da ne nastupe ogromne štete u iskorišćavanju kapaciteta Hidroelektrane Bajina Bašta.

U diskusiji je istaknuto da bi se moralo ići na privremeni režim voda koji će biti ekonomičan za investitora uz obezbjeđenje mosta od fizičkog propadanja o trošku investitora, koji bi snosio i troškove održavanja toga stanja po posebnom ugovoru. Izložena problematika sadrži tri osnovna pitanja:

- problem perspektivnog rješavanja voda koji zadire u problem investicija,
- problem višegradskog mosta i
- regulisanje komunalnih pitanja Opštine Višegrad.

I predstavnik investitora je prihvatio stav republičkih sekretara i izloženu soluciju za rješenje problema, te napomenuo da on ni sada ne smatra da je na bilo kakav način ugrožen Most Mehmed-paše Sokolovića.

Predstavnici Zavoda su izjavili da u skladu sa svojim dosadašnjim stavom ne mogu dati svoju saglasnost za podizanje nivoa rijeke ispod mosta niti predloženu soluciju prihvatiti. Rješenje koje se predlaže na ovom skupu je neodređeno i problematično, te ne pruža nikakvu garanciju da će obezbijediti potrebnu zaštitu mosta. Zavod ne može na sebe preuzeti odgovornost za bilo kakvu djelatnost koja bi bila protivna interesima zaštite spomenika kulture.

Nakon ovog izjašnjenja predsjedavajući je konstatovao da sa predstavnicima Zavoda nije bilo moguće postići nikakav sporazum u rješavanju problema mosta na predloženi način. Zajednički pri-

jedlog obojice republičkih sekretara biće podnesen Izvršnom vijeću SR BiH na razmatranje. Time je bio iscrpljen dnevni red ovog sastanka na nivou republičkih sekretarijata susjednih republika.

Nije mi poznato kako su tekli dalji razgovori između republičkih sekretarijata Sarajeva i Beograda i da li je predmet Mosta Mehmed-paša Sokolovića razmatran i na nivou dvaju izvršnih vijeća, iako su se pronosili glasovi o takvim pretpostavkama.

Neuskладena mišljenja investitora i projektantske organizacije

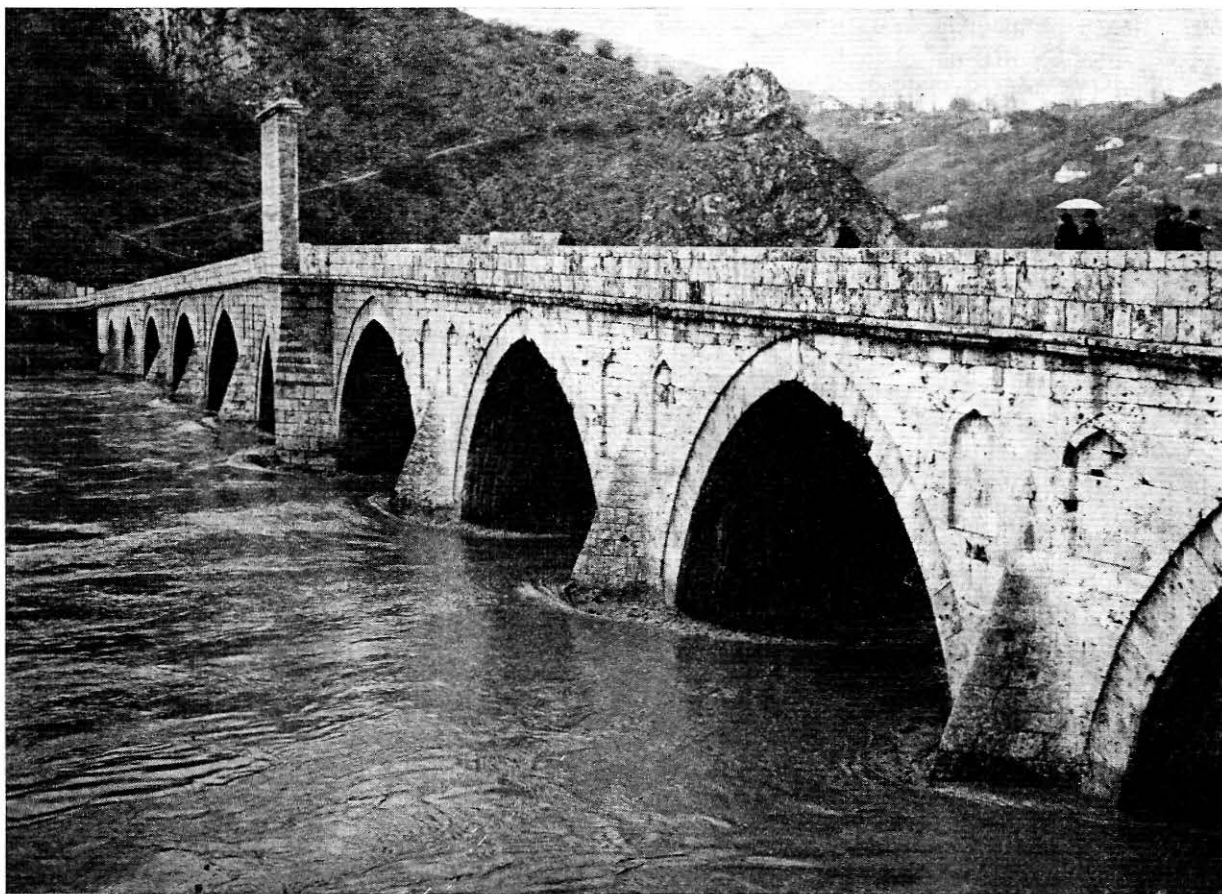
»Elektrana neće ugroziti most« — tvrdili su u jednoj prilici direktor Hidroelektrane Bajina Bašta inž. Bora Janković i glavni projektant inž. Tričko Tričković⁹. Evo sadržaja njihova objašnjenja:

Nivo vode ispod mosta dići će se najviše 2.80 m, a između tog nivoa vode i najniže kote puta na

⁹ V. članak u »Borbi« od 30. juna 1966.

Most Mehmed-paše Sokolovića do nedavno je izgledao ovako (sl. 5)

Današnja slika ovog mosta najbolje pokazuje koliko je izgubio od svoje autentičnosti i ljepote (sl. 6)

mostu postojaće visinska razlika od 7.5 m. Taj nivo vode i niži od toga trajaće preko 300 dana u godini. U tom slučaju neće biti ugrožene arhitektonske, estetske i istorijske vrijednosti mosta, jer će se svodovi i sve ono što ga čini značajnim spomenikom nalaziti van vode. Neće biti ugroženi ni stubovi mosta, štaviše oni će biti u boljem položaju zbog usporenog toka vode. Kod protoka vode od 1000 m³/sec. kota uspora iznosiće 291 m, a svega 2—3 puta u godini 292.5 m kod protoka od 3000 m³/sec. Tvrdi se da je Opština Višegrad imala sve podatke još 1961. godine. Radovi na zaštiti obala Drine, Rzava i neki drugi radovi u samom Višegradu privode se kraju. Nesporazum su izazvali predstavnici Opštine da bi u ovakvoj situaciji riješili neke lokalne probleme, a zvaničan kontakt sa investitorom uspostavili su još u augustu 1963. godine.

A sada da vidimo drugu varijantu.

»Jezero štiti, a ne ugrožava most« — tvrdi se u izvještaju stručne komisije beogradskog »Energoprojekta«, autora glavnog projekta Hidroelektrane Bajina Bašta. U ovom izvještaju¹⁰ se kaže da je

osnovni projekat razmatran u sklopu cjelokupnog rješenja hidroenergetskog korišćenja srednjeg toka Drine, koje predviđa četiri velike brane: kod Zvornika, Ljubovije, Bajine Bašte i Višegrada. Iz izvještaja se vidi da je osnovni projekat rađen 1947. godine i da je još tada vođeno računa o maksimalnoj mogućoj zaštiti Višegrada i mosta od potapanja usporenim vodama. Naime, *odustalo se od izgradnje brane nizvodno od mosta, jer bi uslijed toga došlo do potpunog potapanja mosta*, te je usvojeno drugo rješenje, tj. izgradnja brane 700 m uzvodno od mosta, čime se ovdje u rejonu Višegrada garantuje režim voda približan prirodnom.

Usporavanjem vodene mase Drine koje ide i do 70% povećava se statička stabilnost starog mosta. Akumulaciono jezero će pridonijeti estetskom izgledu ambijenta kod mosta i u reonu grada sa svojom širokom i kontinuiranom vodenom površinom.

Spor oko mosta svodi se na »slobodnu estetsku ocjenu« u koliko je izgled objekta i okoline izmijenjen manje ili više ispunjenim koritom Drine. Ukoliko »estetičari« (u navodnike stavio A. D.) odluče da kod mosta treba zadržati prirodni režim voda, to je moguće izvesti putem segmentnih us-

¹⁰ V. članak u »Oslobođenju« od 18. decembra 1966.

tava na brani HE Bajina Bašta, ali time se gubi 100 miliona kilovat-časova godišnje uz ostale konzekvence koje proističu iz međunarodnih ugovora.

To je bio sažet sadržaj ekspertize koju su dali stručnjaci »Energoprojekta« kao projektanta ove investicione izgradnje.

Upravni spor na Vrhovnom sudu

Nezadovoljan rješenjem drugostepenog organa, investitor je pokrenuo upravni spor tužbom kod Vrhovnog suda. U ovoj tužbi pretežno su istaknuti isti oni elementi koji su bili predmet žalbe u upravnom postupku, pa se na njih neću pobliže ni osvrnati. Stoga ću preći na obradu same presude koja je donesena nakon sprovedene javne rasprave održane u Vrhovnom sudu 26. maja 1967.

Prema dispozitivu presude, Vrhovni sud uvažava tužbu, a osporeno rješenje poništava.

U obrazloženju se potvrđuje da je investitor još 11. augusta 1961. dostavio Zavodu situacioni plan sa ucrtanom linijom akumulacionog područja, kao i podatke o usporu i planiranom roku punjenja akumulacionog bazena, te tražio da se postupi po zakonskim propisima o zaštiti spomenika kulture. Medjutim u svom aktu od 29. januara 1962. Zavod nije predložio nikakve mjere u pogledu zaštite mosta, iako je prethodno izvršio rekognosciranje terena.

Tužilac je dobio građevinsku dozvolu od Saveznog sekretarijata za industriju i saglasnost nadležnih vodoprivrednih organa, ali ovi dokumenti nisu bili dovoljni za preduzimanje radnje. Stoga se osporava i mišljenje tužitelja o nenadležnosti organa koji je donio prvostepeno rješenje. Iz zakonske odredbe i same prirode stvari slijedi da organi koji vrše zaštitu spomenika kulture mogu propisivati i odgovarajuće zaštitne mjere, ali smisao ove odredbe je da te mjere mogu biti samo privremene, dok se ne obezbijede tačno određeni uslovi.

Zabrana radnji proizlazi iz samog zakona, pa dosljedno tome zabranu nije potrebno ni izricati. Kada se određuje konkretna zabrana, njeno trajanje mora biti vremenski ograničeno, dok se konačno ne riješi pitanje same dozvole. Razumljivo je da uskraćivanje dozvole u sebi involvira trajnu zabranu vršenja određene radnje.

Pobijanim rješenjem zabrana nije vremenski uslovljena, niti je rečeno šta tužilac treba da učini u vezi sa zaštitom spomenika kulture da bi se pristupilo konačnom rješavanju stvari, ili se pak ovdje radi o trajnoj zabrani u smislu odbijanja organa da izda dozvolu, tj. da se o stvari definitivno odlučuje. To se ne može zaključiti iz osporenog rješenja, iako iz njega proizlazi da se radi o definitivnoj zabrani.

Ne može se prihvatiti stav da se zabrana određuje samo stoga što tužilac nije zatražio dozvolu organa zaštite. Ako se u konkretnom slučaju radilo o samoj dozvoli, pa je ona uskraćena, onda je bilo potrebno obrazložiti zašto se dozvola ne izdaje. Ne

može se prihvatiti ni mišljenje da je tužilac bio dužan dokazati da punjenje akumulacionog bazena ne mijenja oblik ili izgled mosta, odnosno da narušava njegov integritet. Naprotiv, dužnost je organa nadležnog za izdavanje dozvole da utvrdi da li će doći do mijenjanja oblika ili izgleda, odnosno narušavanja integriteta spomenika kulture.

Postojanje činjenica od kojih zavisi izdavanje ili uskraćivanje dozvole treba uvijek utvrditi i to »putem nezainteresovanih vještaka«, a u konkretnom slučaju dolazi u obzir i utvrđivanje da li ona promjena koja će, »izgleda nedvojbeno«, uticati na izgled mosta predstavlja promjenu oblika odnosno izgleda mosta u smislu zakona. Pri tom dolazi svakako u obzir i »utvrđivanje putem pozvanih vještaka«, šta sve predstavlja spomeničku vrijednost i u kojoj mjeri se umanjuje njegova arhitektonska, estetska i umjetnička vrijednost. Na kraju se zaključuje da u postupku koji je prethodio donošenju osporenog rješenja nisu utvrđene sve odlučne činjenice za pravilno rješavanje ove stvari.

*
* *

U toku upravnog spora proizvodni kapaciteti Hidroelektrane Bajina Bašta bili su već izgrađeni. Zakonska intervencija je bila u velikom zakašnjenju. Pod ovim okolnostima Vrhovni sud mogao je izabrati samo jednu od dvije alternative — osnažiti ili poništiti rješenje o zabrani. Ako bi se sankcionisala zabrana podizanja prirodnog vodostaja rijeke ispod mosta, nastao bi težak privredni problem uslijed umanjenog iskorišćenja proizvodnih kapaciteta Hidroelektrane Bajina Bašta. U drugom slučaju proizvodni kapacitet hidroelektrane bio bi spasen, ali bi spomeničke vrijednosti Mosta Mehmed-paše Sokolovića bile osjetno okrnjene.

Vrhovni sud je svojom presudom zauzeo stav ove druge alternative i poništio rješenje o zabrani djelomičnog potapanja mosta kao elementa ugrožavanja njegovog spomeničkog integriteta. No bez obzira na takav dispozitiv presude, mišljenja sam da su neki stavovi iz njenog obrazloženja koji tretiraju zakonsku zaštitu spomenika kulture neprihvatljivi stoga što gotovo onemogućavaju praktičnu primjenu zakonske materije.

Imao sam utisak da se presuda više bavi formalno-pravnim konstrukcijama, a manje suštinom stvari, tj. osnovnim ciljem pravne norme, da se spomenik kulture ne smije uništiti, niti oštetiti.

Presuda čak postavlja i dilemu privremene i trajne zabrane izvršenja određene radnje na štetu spomenika kulture. Kaže se da propisane mjere zaštite mogu biti samo privremenog karaktera dok se ne obezbijede tačno određeni uslovi. Trajanje zabrane mora biti vremenski ograničeno dok se ne riješi pitanje same dozvole.

Zavod je donio rješenje o zabrani i nije ga vremenski ograničio, što znači da trajno zabranjuje podizanje nivoa Drine ispod mosta. Takva zabrana

ne može biti privremena, tj. ne može se zabraniti potapanje polovine mosta na određeno vrijeme, pa da se nakon isteka toga vremena takvo potapanje sankcioniše. Zavod nije imao šta da propisuje investitoru, osim da ga prinudi na održavanje prirodnog vodostaja Drine ispod mosta. To su tehnička pitanja koja Zavod ne može rješavati. Istina je da tužilac nije dužan dokazivati da li se njegovom radnjom mijenja oblik ili izgled mosta. To od njega nije niko ni tražio. Organ zaštite je utvrdio da će podizanjem prirodnog vodostaja nastupiti štetne posljedice za spomenik kulture i to je bilo dovoljno.

Tužilac je obaviješten šta treba da učini u vezi sa zaštitom spomenika kulture, a to je da ne podiže prirodni vodostaj Drine ispod mosta. Ne znam šta bi još trebalo da mu se kaže ili dokazuje. Interesantno je napomenuti da je u slučajevima Arslanagića mosta Vrhovni sud akceptirao postupak Zavoda u kojem su izricane zabrane i nametnute obaveze investitoru da snosi troškove demontaže i rekonstrukcije mosta. Nijedna druga presuda nije se bavila pitanjima koje je pokrenula ova presuda.

Izgleda da istaknuti stavovi Vrhovnog suda postavljaju i novi problem: kako zabraniti oštećenje spomenika kulture ili uskratiti dozvolu koju ne traži investitor i kako praktično primijeniti zakon.

Presuda se bavi i utvrđivanjem činjenica »putem nezainteresovanih vještaka«, ili »putem pozvanih vještaka« u vezi sa izdavanjem ili uskraćivanjem dozvole, kao i u vezi s tim da li će promjena vodostaja uticati na izgled mosta u smislu zakona. Mislim da je ova postavka pogrešna zato što već postoji zakonsko pravo Zavoda da kao jedini ovlašćeni organ zaštite samostalno ocjenjuje spomeničke vrijednosti svakog spomenika kulture. On je u ovom domenu autonoman stručni organ i niko ga ne može prinuđivati da traži neke »nezainteresovane vještake«. Istina, u pojedinim specifičnim slučajevima on može konsultovati i druge stručnjake i može usvojiti ili ne usvojiti njihovo mišljenje, jer je on taj koji konačno odlučuje. Pitanje valorizacije arhitektonske, istorijske, estetske i umjetničke vrijednosti spomenika kulture stvar je redovne djelatnosti Zavoda, a ne nezainteresovanih vještaka. Iz mišljenja da treba tražiti nezainteresovane vještake proizlazi pretpostavka da su stručnjaci Zavoda zainteresovani kao i svaka druga stranka u postupku. Pri tom se gubi iz vida da Zavod nije stranka u postupku kao što je to tužilac, nego upravni organ koji vrši javnu funkciju i zainteresovan je samo u smislu sprovođenja zakonitosti u oblasti zaštite spomenika kulture.

Iako je tretiranom presudom poništeno rješenje o zabrani podizanja vodostaja Drine ispod mosta, Vrhovni sud u stvari ne favorizuje ni jednu ni drugu stranu i svakoj od njih pripisuje izvjesne formalno-pravne propuste. U konačnoj fazi predmet se vraća ponovo na svoj početak, ali takav koji više ne može ignorirati činjenicu da je hidrocentrala sada izgrađena i da je akumulacioni bazen napunjen vodom sve do vijenaca mostovskih oslonaca.

Sada se više ne može obnoviti stanje iz vremena rekognosciranja terena.

Zavod bi mogao obnoviti upravni postupak i pri tom se eventualno pridržavati sadašnjih stavova Vrhovnog suda, a neizvjesno je da li bi takav korak mogao riješiti problem spomenika kulture u cjelini.

Možemo se nadati da će se prilikom dalje izgradnje hidroenergetskog sistema na Drini pronaći i neko povoljnije tehničko rješenje u vezi sa pitanjem vodostaja Drine ispod mosta. U jednoj prilici to nam je nagovijestio investitor. A tada ćemo se možda baviti i problemom nanosa koji će se skupljati i narastati oko mostovskih oslonaca.

Naša štampa o slučaju Mosta Mehmed-paše Sokolovića

Ono što je 22. juna 1966. ustanovila komisija kada je na terenu provjeravala da li je ugrožen Most Mehmed-paše Sokolovića bio je znak uzbune ne samo u Bosni i Hercegovini nego i u drugim krajevima naše zemlje. Događaju je dat širok publicitet u štampi. Objavljeni materijal tretirao je uglavnom pitanja valorizacije mosta kao kulturno-istorijskog spomenika, pitanje argumenata za jednu i drugu verziju u polemici između Zavoda i investitora, kao i pitanje zakašnjenja intervencije Zavoda. U ovoj polemici Zavod je bio uporan u stavu da postoji ugrožavanje, a investitor da nema nikakvog ugrožavanja, sve dok i on sam nije otkrio da će ipak doći do podizanja nivoa rijeke ispod mosta.

Naša štampa, sarajevska, beogradska i zagrebačka, objavila je niz članaka koji tretiraju problem ugrožavanja mosta Mehmed-paše Sokolovića¹¹.

¹¹ »Oslobođenje« od 28. juna 1966:

»Kako će se na kraju okončati ovaj, na žalost, zakašnjeni spor, jer je izgradnja hidrocentrale već uveliko odmakla, imaćemo prilike da saznamo. Međutim ostaje činjenica da je jedan od najvrijednijih kulturnih spomenika Jugoslavije ugrožen. Isto tako nameće se pitanje, kako se ranije nije saznalo za opasnost koja prijete mostu Mehmed-paše Sokolovića na Drini.«

»Politika« od 29. juna 1966:

»Sudbina na Drini ćuprije zavisice od proizvodnje hidrocentrala?«

»Most je deo istorije naših naroda.«

»Vrednost mosta je prevelika da bi se njegovo čuvanje prepustilo jednostranom interesu.«

»Nesporazum kao posledica nedovoljne saradnje...«

»Borba« od 29. juna 1966:

»Čudno je međutim da se ovakav zahtjev (odnosi se na reviziju vodoprivredne saglasnosti koju je tražila Opština Višegrad — pr. A. D.) upućuje tek sada, tako reći u poslednji čas. Kad se gradnja hidrocentrale posle više godina rada privodi kraju i kad se za koji mesec očekuje stvaranje akumulacionog jezera.

Odgovor na ovo i slična pitanja donekle je u tome što su Višegradani za sve ovo vreme živeli u uverenju koje su, kako se tvrdi u Višegradu, dobili od investitora hidroelektrane, da akumulaciono jezero neće povećavati nivo Drine ispod njihovog mosta.«

»Most je van opasnosti. Vest iz Višegrada začudila predstavnike HE Bajina Bašta i Energoprojekta.«

U ovim člancima je naročito istaknuta njegova izuzetna spomenička vrijednost i monumentalan značaj koji prelazi ne samo granice Bosne i Hercegovine nego i granice naše državne teritorije. O ovom problemu pojedinačno su se izjašnjavali i neki javni i kulturni radnici koje ću ovdje citirati.

Član Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine dr Vaso Butozan izjavio je:¹²

»Ukoliko ma kakva opasnost prijeti ovom mostu, energično dižem svoj glas da se ovaj spomenik sačuva u sadašnjem stanju. U Bosni i Hercegovini u prošlosti vršena su vrlo teška razaranja, koja su nepovratno uništila mnoge vrijednosti. I ta činjenica nas obavezuje da se spomenik zaštititi, da se sačuva ono što je ostalo«.

Član Izvršnog vijeća SR BiH Osman Đikić izjavio je:¹³

»Smatram da ne možemo i ne smijemo vjerovati pojedinačnim uvjerenjima, bez obzira ko ih daje, jer nam je još u sjećanju kulturna sra-

mota koja je na prvom mjestu pala na nas u Bosni i Hercegovini potapanjem Arslanagića mosta. Jer i to je bila u najmanju ruku nebriga onih koji su morali da prije punjenja jezera premjeste most«.

»... i zato nije čudo da se naša javnost toliko uznemirila. Ja bih rekao da je to dobro i da nam to samo služi na čast jer pokazuje zrelost i čvrsto ubjedenje da je svaki spomenik kulture ne samo istorijski dokument nego i neugasiva buktinja humanističke misli. A zar to nije »na Drini ćuprija« na svoj način isto toliko i isto tako kao što su, na primjer, drevni Sopoćani«.

Bio je interesantan i jedan novinski članak M. Andrića¹⁴ u kojem se na popularan i duhovit način rezimira čitava situacija ovog spomenika kulture. Autor članka, otvarajući polemiku o tome ko je kriv za sudbinu Mosta Mehmed-paše Sokolovića, kaže da svaka strana ima svoje argumente i zaključuje da je »izgleda jedini krivac u stvari čuveni Mimar Sinan, koji ga je zamislio i izgradio svijetu da se divi i ljudima da se njime služe«.

OSTALE UGROŽENE SPOMENIČKE VRIJEDNOSTI U DOLINI DRINE

Arheološki nalazi i nekropole stećaka

Ogromno akumulaciono jezero na rijeci Drini u dužini od oko 55 km potopilo je ne samo teren Mosta na Žepi i jedan dio Mosta Mehmed-paše Sokolovića nego i čitav niz malih priobalnih naselja zajedno sa lokalitetima značajnog ali pretežno neistraženog spomeničkog fonda iz gotovo svih istorijskih epoha¹⁵.

Predstavnik hidroelektrane rekao je da »nema ni pomena o potapanju ili ugrožavanju delova mosta«, te ga čudi »da je jedna ovakva dezinformacija mogla prodreti u javnost«. Predstavnik Energoprojekta potvrdio je da će se most nalaziti »van domašaja akumulacionog jezera« i da će »kad se napuni jezero, nivo vode ispod mosta ostati isti kao što je i danas kad nema jezera«. O mostu se navodno vodilo računa što se jasno vidi iz projekta, studija i dokumentacije.

»Politiika« od 1. jula 1966:

»Uzbuna zbog sudbine na Drini ćuprije još se nije smirila u Sarajevu. Uznemirenost je opravdana jer je u pitanju istorijski spomenik. Iji značaj prelazi granice naše zemlje. Ona je utoliko opravdanija što su mišljenja stručnjaka podjeljena, a izjave koje su dali predstavnici HE Bajina Bašta i članovi komisije iz Sarajeva — u opštoj suprotnosti«.

»Vjesnik u srijedu« od 6. jula 1966:

Članak »U Drini ćuprija« govori o trokutu (reperu) kojeg je na prvom slobodnom osloncu mosta ucrtao investitor. Kaže se da će se voda popeti do te tačke kada jezero na brani dostigne kotu 290 m uz protok od 3000 m³/sec. Međutim stručnjaci investitora tvrdili su da će nulta tačka biti ispod mosta, gdje će se završavati akumulacija. Uspor vode počinjaće upravo 500 m uzvodno od mosta, a postojaće i mnogi drugi problemi (uređenje obala, gradska kanalizacija, saobraćajnice i dr.) koji se moraju rješavati.

Most je izbio u prvi plan — rekao je predsjednik Opštine — jer kao istorijska vrijednost ne pripada

Ovom prilikom osvrnuću se kraćom informacijom na one spomeničke vrijednosti koje nas podsjećaju da su na tom tlu još od davnina postojala brojna ljudska naselja. U nastavku ću evidentirati važnije spomeničke vrijednosti u ovim naseljima nizvodno pored Drine na bosanskoj strani, od Višegrada do Bajine Bašte, sa svojim raznovrsnim spomeničkim lokalitetima. Ovi lokaliteti spomenuti su i opisani u izvještaju komisije Zavoda koja je vr-

samo Višegradu ili Bosni, nego cijeloj Jugoslaviji, pa i svijetu.

¹² V. »Politiku« od 1. jula 1966.

¹³ V. »Oslobođenje« od 1. jula 1966.

¹⁴ »Oslobođenje« od 2. jula 1966:

»Na Drini ćuprija ili u Drini ćuprija«.

»Već danima se vodi polemika oko ugroženog mosta na Drini u Višegradu. Idu pisma tamo i ovamo. Dopisi, protesti u javnosti, razgovori, telegrami, alarmi — sad najviše, pred dvanaesti čas. Ovakve situacije su nam već poznate iz dosadašnje prakse. Kao najbolji nijemi svjedok nam je Arslanagića most, koji je već pod vodom. U trci s vremenom izgubio je bitku. Most na Žepi također o tome svjedoči. Njegovo spasavanje počinje u posljednji čas. Našlo se hiljadu razloga i hiljadu načina da se premještanje ovog spomenika odugovlači. Možda bi najjeftinije bilo i njega pod vodu — s gledišta kilovata koji su nam potrebni.

Nedavno se odjednom pročulo da ćemo izgubiti još jedan divan spomenik — čuvenu na Drini ćupriju. Evo danima se prepiremo: ko je kriv. Izgleda — niko. Hidrocentrala Bajina Bašta ima svoje argumente za odbranu. Zavod za zaštitu spomenika ima svoje. Izgleda da je jedini krivac, u stvari čuveni Mimar Sinan koji ga je zamislio i izgradio svijetu da se divi i ljudima da se njime služe«.

¹⁵ Vidi opširnije u dokumentaciji Zavoda pod naslovom: »Zaštita spomenika kulture i prirode na području buduće akumulacije HE Perućac na Drini« (broj 03-62/1962. i 05-810-79/1966.)

šila rekognosciranje terena 1961. godine, kao i ispitivanje mjera za saniranje spomeničkog fonda.

Tri predistorijska nadgrobna tumula iz željeznog doba pokrivena kamenim zaštitnim pločama evidentirana su na lokalitetu Gromile u selu Sasi (Višegrad). Ovaj lokalitet nalazi se na samom rubu akumulacionog jezera, koje ga dodiruje, ali ne potapa. U okolini ima još predistorijskih tumula.

Na lokalitetu Crkvice u selu Grebenu (Višegrad) iskopane su nadgrobne ploče, a među njima i jedna dobro očuvana rimska stela u reljefu (prenesena u Zemaljski muzej), kao i više srednjovjekovnih grobova, mjestimično pokrivenih rimskim nadgrobnim stelama. Sondiranje terena otkrilo je i substrukcije interesantne srednjovjekovne crkvice sa četvrtastom apsidom.

Na lokalitetu Kršće u selu Mušići (Višegrad) otkopani su ostaci dvaju velikih antičkih zgrada za stanovanje i manje zgrade, vjerovatno svetišta. Jedna od zgrada imala je uređaje za grijanje (hipokaust). U ruševinama su pronađeni ostaci više kasnijih primitivnih nastambi (koliba od pletera, fragmenti keramike) koji upućuju na njihovo slavensko porijeklo. Tu je i manja nekropola stećaka.

Kod sela Starog Broda (Rogatica) na brdovitom terenu su ruševine srednjovjekovnog grada Hrtara, koji je pripadao vlastelinskoj porodici Pavlovića, a ispod grada su ostaci jedne isturene kule, koja se potapa zajedno sa ostacima kaldrme puta usječenog u stijeni. Ovaj put je dolinom Drine povezivao nekadašnji drveni most na Žepi sa Višegradom.

Na lokalitetu Bor u Starom Brodu pronađene su substrukcije dviju rimskih građevina koje se nisu

mogle pobliže identificirati. U blizini akumulacionog jezera u Boru ostaje teško ugrožena veća nekropola od preko 100 stećaka.

Između Đurđevca i Bratunca ostali su pojedinačni tragovi rimske ceste, koja je nekada povezivala Podrinje sa Podunavljem. Tragovi vode do Skelana (rimski municipij) i vidljivo nam pokazuju trasu ove, nekada vrlo važne, komunikacije.

Od antičkih spomenika važan je nalaz sačuvanog dijela antičke nadgrobne stele u jednoj nekropoli stećaka u selu Klotijevcu (Srebrenica). Na ovoj steli su četiri gologlave ljudske figure u reljefu, gotovo naravne veličine, simetrično raspoređene po dvije u gornjoj i donjoj metopi. Steli nedostaje gornji dio i zabatni ornament, kao i vjerovatno uništen natpis kojim bi se mogao determinirati postanak stele. Ovakav tip figuralne ornamentike ukazuje na neposredan uticaj rimske sepulkralne umjetnosti u našem Podrinju. Od srednjovjekovnih nadgrobničkih spomenika-stećaka imamo dvije nekropole: jednu manju u zaseoku Babajić (Klotijevac) sa 35 stećaka, koja je neposredno ugrožena blizinom jezera, i jednu nešto veću kod školske zgrade u Klotijevcu pored Drine sa 52 stećaka, koja je potopljena zajedno sa spomenutom rimskom nagrobnom stelom. Na nekim od stećaka potopljene nekropole imamo uobičajene motive: turnire sa figurama vitezova na konjima, dekorativne frizove pri dnu šljemenova ili plastične rozete.

U Đurevićima i Štitarjevu potopljeni su lokaliteti manjih srednjovjekovnih nekropola sa oko 15 stećaka manje spomeničke vrijednosti.

ZAKLJUČAK

Izgradnja hidrocentrala u našoj zemlji, a time i na tlu Bosne i Hercegovine, zacrtana je još 1947. godine kao jedan od prioritarnih zadataka Prvog petogodišnjeg plana razvitka narodne privrede FNRJ. Ovaj startni plan kao i daljnja intenzifikacija izgradnje hidroenergetskog sistema u kasnijem periodu bili su izuzetno dinamični na nekim našim rijekama za koje se zna da u sebi nose ogroman energetska potencijal za proizvodnju jeftine električne energije.

Veliki značaj ovog Prvog plana istaknut je i u samom zakonu kojim je donesen, a naročito odredbom da se i sva »druga planirana djelatnost (kulturno-prosvjetna, ... naučno-istraživačka i ostala)« ima uskladiti sa zadacima određenim ovim zakonom i propisima koji iz njega proističu. Takva intencija nastavlja se i u daljnjem društvenom planiranju privrednog razvoja.

Ne bi trebalo shvatiti da ova izrazita superiornost privrede u odnosu na kulturu treba da znači i kršenje zakonitosti u oblasti kulture, ili pak derogiranje onih zakonskih propisa koji pravno regulišu oblast planirane kulturne djelatnosti. Ova djelatnost ostaje i dalje nosilac savremenog društve-

nog progresa, ali se samo prilagođava uslovima određene etape razvitka privrede kao svoje materijalne osnove. Stoga se i nameće potreba za usklađivanjem jedne i druge djelatnosti u interesu društvene zajednice kao cjeline.

U dosljednom sprovođenju takve politike Zavod je želio da putem zakonskih instrumenata принуди investitora da respektuje društveni interes zaštite našeg kulturno-istorijskog naslijeđa koji je konstituisao zakon. Zaštita ovog društvenog interesa može se i mora uskladiti sa interesom investicione izgradnje u privredi.

Iz ove obrade drastičnih primjera starih mostova na rijekama Bosne i Hercegovine vidjeli smo da su investitori izgradnje hidroenergetskog sistema na Trebišnjici i Drini bili uglavnom indiferentni za sudbinu tretiranog kulturno-industrijskog naslijeđa. Za takav njihov odnos imali bi razloga da upotrijebimo i teži izraz. U jednom slučaju je i teritorijalna društveno-politička zajednica bila nezainteresovana, čak i onda kada je bilo očigledno da će biti potopljen značajan spomenik kulture.

Uzgređ ću napomenuti da smo nedavno pročitali da će se i čuveno Ohridsko jezero pretvoriti u

akumulacioni bazen crnodrimskih hidrocentrala Globočice i Špilje. Opština Ohrid se protivi snižavanju prirodnog vodostaja Ohridskog jezera, jer bi se time nanijela ozbiljna šteta ribolovnoj privredi, ohridskom turizmu i nekim kulturno-istorijskim spomenicima. Opština naročito insistira na izgradnji tzv. ribljih staza na rijekama koje povezuju Ohridsko jezero sa Jadranskim morem (put za mriještenje jegulja u okeanima). »Elektroprivreda« kao investitor ovog zahvata nije se obazirala na istaknute prigovore, nego je pokušala da primijeni poznatu taktiku svršenog čina. Iz takvog odnosa proizšao je sudski spor, najprije na Okružnom sudu u Bitolju, a zatim na Vrhovnom sudu Makedonije. Ovaj spor je još u toku, a tužilačka strana je Opština Ohrid.

Svakako ne bi trebalo izvesti zaključak da se tako ponašaju svi investitori izgradnje privrednih objekata. U našoj praksi imali smo investitore koji su, uspostavljajući blisku saradnju sa Zavodom, na vrijeme obezbijedili sredstva za saniranje čitavog fonda na ugroženom terenu. Oni su zajedno sa lokalnim komunama pomogli da se spomenički fond istraži i naučno obradi prije potapanja, odnosno da se djelimično dislocira, gdje je postojala takva mogućnost.

Vrijedno je da istaknem neke primjere u kojima su investitori ispoljili korektan odnos u rješavanju problema zaštite spomeničkog fonda.

Preduzeće »Hidroelektrane na Neretvi« iz Mostara je investitor izgradnje hidroenergetskog sistema na Neretvi i Rami i formiranja velikih akumulacionih bazena u dolinama ovih rijeka i pritočnih rječica Trešanice, Kraljišnice, Idbra i Neretvice.

Najveći akumulacioni bazen je Jablaničko jezero formirano 1955. godine u dužini od oko 27 km. Akumulacioni bazen nove HE Rama formiran 1967. godine potopio je gotovo čitavu dolinu Gornje Rame. Potopljeni tereni bili su naseljeni i kultivirani od najstarijih vremena i stoga je ovdje situirano značajno bogatstvo spomeničkih lokaliteta iz svih istorijskih epoha.

»Elektroprivreda Dalmacije« iz Splita je investitor hidroenergetskog sistema HE Orlovac u kojem novo akumulaciono jezero potapa veći dio Buškog blata na području opština Duvno i Livno. Na terenu Buškog blata situirani su značajni arheološki lokaliteti i nadgrobni spomenici sa ostacima materijalne kulture iz predhistorijskog doba i kasnijih istorijskih epoha.

U ova dva slučaja investitori su samoinicijativno pomogli Zavodu da svojom intervencijom na vrijeme obradi i sanira spomenički fond ugroženog područja, koliko god je to bilo moguće u objektivnim uslovima. Lokalne komune bile su aktivno angažovane na ovom značajnom zadatku. Zavod nije imao potrebe da donosi upravne akte o zakonskoj zabrani bilo kakve radnje investitora. Nisu se pojavili problemi upravnog spora na Vrhovnom sudu. Takav odnos pokazuje nam da su ovdje investitori bili svjesni svoje istorijske odgovornosti za sudbinu naslijeđenih kulturnih dobara.

Mislim da je bilo potrebno zabilježiti kako su i na kojim mjestima bila tretirana neka vrijedna kulturna dobra i kakva su sredstva morala biti suprotstavljena u sukobu sa negativnim pojavama koje ne bi smjele postojati u našoj današnjoj društvenoj stvarnosti. To je i sadržaj ovog moga rada.

RÉSUMÉ

LES ASPECTS JURIDIQUES DE LA SAUVETAGE DE VIEUX PONTS SUR LES RIVIÈRES TREBIŠNJICA, ŽEPA ET DRINA

Les hydrocentrales, avec leurs lacs accumulateurs, sont un nouveau phénomène qui menace un grand nombre de colonies dans les vallées des rivières et avec eux des richesses caractéristiques des valeurs culturelles — historiques insuffisamment explorées qui existent dans cette région des plus anciens temps. Nous y trouvons les traces des colonies préhistoriques, surtout de néolithique, puis les restes encore plus visibles de l'époque antique-romaine et de Moyen Age, jusqu'à la période de la nouvelle histoire.

L'auteur ne donne que la brève rétrospection de ces restes caractéristiques parce que son travail est orienté en général aux cas critiques de vieux ponts en pierre de XVI-ème siècle qui se trouvent sur les rivières Trebišnjica, Žepa et Drina et de la juridique problématique de ces cas. On a choisi trois exemples drastiques: le pont d' Arslanagić près de Trebinje, le vieux pont sur la Žepa près de Rogatica et le pont de Mehmed pacha Sokolović à Višegrad.

L'Institut pour la protection des monuments culturels de Bosnie et Herzégovine avait dans cette occasion une tâche difficile de se lutter pour la sauvetage de ces vieux ponts que le puissance d'eau des lacs accumulateurs menaçait directement. C'était son obligation légitime qui l'oblige dans sa fonction d'un organe compétent de protéger les monuments culturels et défendre à chaque autre de détruire et de gêner les monuments culturels.

Les investisseurs de la construction des lacs accumulateurs ne s'en tenaient pas toujours aux normes légales en vigueur au temps du projet de telles prises d'investissements, et non plus ils n'ont pas assuré à ce but des ressources matérielles qui doivent contenir la protection des monuments culturels. L'investisseur a posé l'intérêt social de l'exploitation économique de système hydroénergétique au-dessus de tous les autres intérêts sociaux. Cette situation a provoqué des controverses, d'abord administratives au niveau de l'Institut et de Secrétariat de République, et puis juridiques au niveau de la Cour suprême de Bosnie et Herzégovine. Le procès était au signe de règles légales de la protection des monuments culturels insuffisamment et imparfaitement élaborées. Par conséquent le procès avait le caractère d'un polémique juridique par rapport à l'interprétation de mise en pratique des principes légales.

Le procès de l'intervention passait de façon suivante.:

1. Le pont d'Arslanagić

L'Institut a obligé l'investisseur à démonter le pont à ses frais avant la formation de l'accumulation et l'organe supérieur a ratifié cette décision, et la Cour suprême à laquelle l'investisseur se plaignait a ratifié aussi cette décision. Après cela l'investisseur a encore une obligation, c'est à dire il doit de nouveau reconstruire le pont d'Arslanagić des matériaux démontés

à une autre place dans la ville Trebinje. L'organe supérieur et la Cour suprême ont ratifié cette décision aussi à l'occasion de nouvelle plainte de l'investisseur.

L'auteur critique l'attitude passive de la commune de Trebinje. Elle n'a rien contribué à l'avantage de l'action de la sauvetage du pont. Il critique aussi l'attitude négative de l'investisseur et de quelques autres facteurs.

L'objet est démonté vers le milieu de 1966, et ses matériaux attendent maintenant la reconstruction qu'on a planifiée au cours de 1970 année.

2. Le vieux pont sur la Žepa

L'hydrocentrale Bajina Bašta forme un grand lac accumulateur à Drina à longitude de 55 kilomètres qui doit submerger le terrain sur lequel est situé ce monument culturel. Dans ce cas l'investisseur fait des difficultés dans la réalisation du plan pour la dislocation du pont et résiste à l'action que l'Institut et la commune de Rogatica entreprennent. L'Institut a interdit temporairement la submersion du pont; il fallait d'abord assurer les conditions matérielles pour sa démontage et reconstruction sur la nouvelle location. L'organe supérieur a ratifié la décision de l'Institut.

Au cours de 1968 ce pont est démonté et reconstruit avec succès sur la nouvelle location dans le village Žepa, éloigné environ 5,5 kilomètres en amont sur la rivière mentionnée.

3. Le pont de Mehmed pacha Sokolović

Ce pont qui est le plus caractéristique monument de l'architecture de pont ottomane de XVI-ème siècle dans nos régions est au loin connu par son harmonieuse architectonique beauté et par sa grandeur. A notre cas le lac accumulateur à Drina doit le submerger jusqu'aux seules cimaises de colonnes. Aussi ce monument perdrait-il sa proportion architectonique et sa beauté esthétique, et avec cela l'authenticité du monument culturel.

En 1966 l'Institut a interdit à l'investisseur d'élever le niveau de la rivière au-dessous du pont et l'organe supérieur a ratifié cette décision. L'Investisseur a porté plainte à la Cour suprême dans laquelle il traite en particulier la question de l'immense dommage matériel que l'économie supporterait au cas de l'abaissement de l'hauteur de l'eau au-dessous du pont. En outre l'Institut a retardé avec son intervention qu'il avait due entreprendre encore en 1961 quand il avait été informé de l'hauteur de l'eau de nouveau lac accumulateur. La Cour suprême n'a considéré les arguments ni de l'un ni de l'autre parti. La décision est annulée, mais on a donné à l'Institut la possibilité de renouveler et de resoudre le procès dans la nouvelle procédure dans laquelle il faut présenter les matériaux démonstratifs sur le stade de menace de ce monument culturel.

STANJE I PROBLEMI SPOMEN-OBILJEŽJA

U posljednjih pet-šest decenija Bosna i Hercegovina nalazile su se u centru značajnih zbivanja novije istorije naroda Jugoslavije. Politička i društvena aktivnost KPJ i radničkog pokreta, događaji narodnooslobodilačkog rata i društvene i ekonomske promjene nakon oslobođenja zemlje prevazilaze po svom značaju i posljedicama sve ono što se događalo u ranijoj istoriji ove oblasti. A u tim je događajima učestvovao cio narod, najbolji njegovi sinovi i kćeri koji su znali da čuvaju svoju zemlju, da se bore, da ginu, da pate i umiru, da grade novo društvo, ukratko, da budu heroji, jer su učestvovali u jednoj epohi koja je herojska i zbog toga svima nama draga. U običaju je ljudi da čuvaju te događaje u trajnoj uspomeni i da ih se sjećaju. Kako trajnost života obezbeđuje umjetnost, otud, istorija nas uči, milenijama duga tradicija podizanja spomenika koji treba da ovjekovječe tu ljudsku težnju, da postanu njen simbol, njeno oličenje i inkarnacija.

Do oslobođenja Bosna i Hercegovina nisu tako reći poznavale bilo kakvu značajniju aktivnost u oblasti podizanja spomenika monumentalne plastike. Tomu je razlog istorijsko nasljeđe. Petvjekovna turska uprava striktno je u život provodila mjere koje su, u skladu s islamskim shvatanjima, ograničavale i zabranjivale podizanje objekata sakralne plastike. Kako u navedeno vrijeme gotovo da i nije bilo kipova profanog karaktera, ovakav stav je prevladao i za skulpturu uopšte. A sličan, mada nešto ublažen odnos, bio je uspostavljen i prema figuralnom slikarstvu. Otud i odsustvo duže i kontinuirane tradicije u praksi podizanja objekata ove vrste gdje samo rjeđi izuzeci (zidne slike u nekoliko manastirskih crkava XVI i XVII vijeka, spomenici palim vojnicima podignuti u periodu austro-ugarske okupacije BiH, 1878—1918, porušeni iza prvog svjetskog rata, biste i statue nekoliko ličnosti iz vremena bivše Jugoslavije, kao i 2—3 religiozne figure i kompozicije koje je oko 1930. godine u samostanu trapista »Marija Zvijezda« u Delibašinom Selu kod Banjaluke izvajao kipar Bruno Diamant) remete ovu prazninu. Iza oslobođenja zemlje (1945. godine) prilike se iz osnova mijenjaju. Zbili su se događaji od odsudne važnosti za egzistenciju naroda Jugoslavije, koji su svojim značenjem potisli u drugi plan religiozne dogme i shva-

tanja. Atributivna religiozna slika zamijenjena je prikazivanjem realnih ljudi, heroja našeg vremena, naših savremenika. Tako je započela nama dobro poznata akcija podizanja spomenika narodnooslobodilačkog rata, koji simbolišu početak ustanka, evociraju značajnije momente borbe ili služe kao pomen palim borcima i žrtvama fašističkog terora, kao umjetnički izraz zahvalnosti i priznanja junacima koji su položili živote za slobodu domovine. S obzirom na takav karakter ovih spomenika, narod nije žalio truda ni materijalnih sredstava, koja je trebalo uložiti da bi podignuti monumenti bili što veličajniji. I tako je nastalo takmičenje gradova i sela za izradu što ljepšeg spomenika. Takmičenje u osnovi plemenito i duboko ljudsko, oslonjeno na velike ideale svima nama zajedničke i drage. A skoro je svaka teritorijalna jedinica, opština i naselje, imala nešto da izrazi, da pokaže svoj udio u tim velikim zbivanjima svjetske i nacionalne istorije. Nije to ni čudo kada se zna da su se mnoge od najvažnijih epizoda iz vremena narodnooslobodilačkog rata odigrale upravo u granicama ove republike. Svih sedam ofanziva, svih tih sedam slavnih epopeja prošlo je dobrim dijelom ili cijelom snagom i trajanjem preko brda i dolina napaćene a herojske Bosne. Njenim putovima kretale su se kolone partizana, u njoj su najčešće boravili Vrhovni štab i drug Tito, ona je napokon pružila gostoprimstvo predstavnicima jugoslovenskih naroda i narodnosti na istorijskim zasjedanjima AVNOJ-a u Bihacu i Jajcu.

Brojni su lokaliteti i objekti — partizanska groblja, bolnice, pećine, zemunice, radionice oružja, sjedišta štabova i političkih rukovodstava, štamparije i kuće narodnih heroja — proglašeni za spomenike kulture i istorije. Najznačajniji između njih stavljeni su pod brigu i zaštitu države. Broj spomenika i spomen-obilježja prema podacima ankete koju je prije deset godina organizovao Zavod za zaštitu spomenika kulture BiH, uz pomoć i saradnju Republičkog odbora Saveza boraca NOR-a i Sekretarijata za obrazovanje i kulturu Bosne i Hercegovine, penja se na cifru od oko četiri hiljade. Od tog broja, oko tri stotine otpalo je na »umjetničke spomenike« podignute iza rata. U taj zbir uračunate su i nadgrobnne ploče, obelisci i »nišani«, iz kamena i drveta, sa zvijezdom ili bez nje, mo-

nolitni ili složeni iz više komada, sa ukrasom i bez ukrasa, stupovi jednostavne profilacije i slično. Objekte ovog tipa u najvećem dijelu gradili su klesari i zidari, obične zanatlije, mještani. Izgrađene, postavljali su ih najčešće u centar nekropole sa grobovima palih partizana; neki su i izvan njih, na ledini, kraj puta, na brežuljku, u šumi... Mnogima između ovih spomenika izvođač nije poklonio dužnu pažnju: upotrijebio je slab materijal, izrada mu je nesolidna, često bez ikakve umjetničke vrijednosti, katkada i u pomanjkanju svakog ukusa. Jedan dio tih spomenika je nezaštićen i propada. Objekat je nepokriven, a natpis, okrenut sjeveru, izbljedio i postao nečitak. Očito da je takav predmet izgubio svoju prvotnu namjenu. A nema niti jednog čovjeka u blizini koji bi pokušao da nešto pomogne i ispravi u tom pravcu, pa se stiče dojam da je prevladao stav mještana po kojemu je spomenik završio svoju misiju i zbog toga mu nije potrebno život produžavati. Zaboravilo se pri tom da i ove ploče i spomen-kamenje treba da požive vječnim životom i da radi toga i oni moraju sadržavati svojstva spomenika, prije svih primjeran estetski izgled, solidnu tehničku obradu i pogodan, pristupačan položaj i lokaciju.

Najznačajniji, međutim, iako brojčano najmanji dio spomenika otpada na monumentalnu plastiku. Četiri do pet desetina takvih objekata, koliko ih je otprilike podignuto iza oslobođenja u Bosni i Hercegovini, trebalo je da budu najautentičniji svjedoci nedavne prošlosti, da budu u posjedu odgovarajuće istorijske tačnosti i umjetničke vrijednosti. U krajnjoj liniji da su i predmet značajnijeg turističkog interesa. Na žalost, samo su rijetki izuzeci opravdali nade koje su u njih polagane. Veći broj nije zadovoljio, pojedini su i razočarali. Oni nisu izrazili ono što su trebali da izraze, oni to nisu ni mogli učiniti jer nisu umjetnički. Jedinu korist, ali samo komercijalnu, izvukao je izvođač kojemu ne možemo dati zvanje umjetnika jer je sačinio neumjetničko djelo.

U dosadašnjoj praksi podizanja spomenika ovog tipa možemo razlučiti tri vrste izvođača. Jedni su zanatlije-klesari, nesposobni da kreiraju umjetnička djela, ali se primaju takvog posla. Oni, u odsustvu vlastite skromnosti, društvene odgovornosti i ličnog morala, imaju pred očima samo jedan cilj: zaradu i novac. Drugi su akademski obrazovani vajari. Odlični su majstori sitne plastike, ali za izvođenje krupnijih, monumentalnih projekata nemaju dovoljno snage, niti su za ovu vrstu posla prirodno predestinirani. Ali, makar i svjesni ograničenosti svog stvaralačkog interesa i kreativne moći, oni se, kada im se ukaže povoljna prilika, neka u komercijalnom smislu primamljiva ponuda, ne ustručavaju da je objeručke prihvate, makar ne bili kadri da taj posao solidno obave. Rezultat je takvog angažovanja likovni neuspjeh, koji zna da bude i vrlo neprijatan. Takav je izvođač više trgovac nego li umjetnik i više ima posla sa parama nego sa iskrenim umjetničkim stvaralaštvom. Treći su također

akademski obrazovani vajari. Oni imaju smisla za monumentalnu plastiku, čak su u ranijoj praksi dali dokaza svojih mogućnosti na tom polju i zato dobili priznanja javnosti i pozitivne ocjene stručne kritike. Ali se i kod ovakvih majstora dešava da realiziraju djela koja su ili naturalističke predstave razmahanih likova ispunjenih teatralnošću, ili pak prazne likovne sheme, anemične i beživotne. Očito je da takav umjetnik nema iskren odnos prema svom pozivu i poslu koji obavlja i od kojega živi. U prvom slučaju radi se o domaćim ljudima, u drugom o mlađim umjetnicima koji precjenjuju svoje snage, u trećem (ali samo jednim dijelom) o skulptorima iz naprednijih umjetničkih centara koji, osobito kada podižu spomenik u Bosni i Hercegovini, u nekom zabačenom njenom kraju, ili u drugoj nekoj sredini bez jače likovne tradicije, potcjenjuju naručioca, ignorišu njegovu dobru namjeru i stručnu neupućenost, u široj liniji izigravaju povjerenje naroda tog kraja.

U praksi podizanja spomenika monumentalne skulpture i slikarstva u Bosni i Hercegovini nije do danas zabilježen niti jedan *javni konkurs*. Sve je izvedeno šutke, na osnovu lične snalažljivosti i prodornosti umjetnika, bez učešća javnosti i stručne kritike, često i bez stručnog žiriranja. Rezultat takvog postupka je (izuzev manjeg broja primjera koji se na prste mogu izbrojati) dvije-tri desetine neuspjelih skulptorskih monumenata. Da tragedija bude veća, ti objekti, u najvećem dijelu, nisu nastali u prvim poslijeratnim godinama, kada se radilo brzo pa se moglo i oprostiti ovakve slabosti, već tek u posljednjih desetak godina, to jest poslije prvih upozorenja putem štampe,¹ kojima se željelo obuzdati stihiju, grozničavu užurbanost, i uvesti neki red, usvojiti izbor i selekciju, osvojiti kvalitet, to jest doseći umjetnost. Tridesetak skulptorskih prikaza bez adekvatnog unutrašnjeg sadržaja, od kojih su neki samo gromade kamena i mramora, izazvali su jedno vrijeme pojavu mišljenja da takve objekte treba ukloniti i na njihovo mjesto podići nove, u posjedu istinskih umjetničkih vrijednosti. Ovo zato što među do sada podignutim objektima ima i takvih koji ne samo da ne oduševljavaju javnost, već ne zadovoljavaju ni poručioca. Jer tko je, napokon, mogao biti zadovoljan s onom statičnom i beživotnom statuom koja je do prije nekoliko godina stajala u Visokom, stiješnjena na najuži prostor, zaklonjena među zgradama, ili onim »remek-djelom« u Konjicu, kojim nas je usrećio skulptor Pavao Perić! Ta skulptura stoji izvan vremena i datog prostora, štrči u njemu i unakažava ga. Objekat nije udovoljio kompoziciono, svojim odnosima ili porcijama. I tako se niže spomenik za spomenikom, mnogi s nedostacima formalne prirode, često i sa zanatskim greškama i slabostima. Da ne govorimo o natpisima, koji sadrže brojne jezične

¹ Smail Tihić: Riječ o javnim spomenicima. — *Oslobođenje*, 5. I 1958, 5; Monumentalna plastika. — *Oslobođenje*, XVI, 11. IX 1959, 2; O spomenicima, još jednom. — *Oslobođenje*, 18. X 1959, 6.

greške, opširni su i rđavo pisani. Sve je, dakle, rađeno na brzinu, za puno novaca, a malo ljubavi.

Posljedica takve prakse je upadljiva jedoličnosti u formi i tematskoj strukturi podignutih skulptorskih objekata. Manirizam, dakle, forme i sadržaja. Zato posvuda susrećemo samo figure i figuralne kompozicije, čak i tamo gdje je prostor zahtijevao sasvim drugačije rješenje. Otud u nekim slučajevima i pojava da predimenzionirana skulptura guši okolni prostor ili, s druge strane, postaje žrtva svoje okoline. Saradnja arhitekta — urbaniste je nepotpuna, mjestimično je uopšte nema. Umjesto da u jednu intimnu površinu gradskog parka uđe obelisk ili, još bolje, fontana koja bi na bočnim stranama mogla da uključi reljefne predstave čak i sa mnogo više narativnih elemenata (ako se to po svaku cijenu želi postići), izvođač je ipak radije pristupio svojoj oprobanoj maniri i figuralnom rješenju, prije negoli će potražiti neku inventivniju i originalniju zamisao. On je radije ispunjavao želju investitora prije nego što je poslušao vlastitu umjetničku savjest. A da se to nije dogodilo, ljepota gradskog parka ne bi bila okrnjena, štaviše, park bi dobio na svojoj vrijednosti, u krajnjoj liniji on bi se obogatio jednim novim, u osnovi utilitarističkim objektom. Tako bismo najzad spojili lijepo i korisno, simbolično i za život potrebno. A to je bio davni san i želja mnogih umjetnika, u prošlosti i sadašnjosti. Jer, napokon, objekt spomeničkog značaja i vrijednosti ne mora biti samo gola skulptura, kako se to kod nas općenito shvaćalo. Može on biti i čisto arhitektonsko rješenje (škola, bolnica, društveni dom, most), ili još bolje skulpturalno-arhitektonsko djelo, ako za tako nešto ima dovoljno materijalnih sredstava, odnosno rješenje koje je kadro da u sebi uključi adekvatnu sintezu čitavog niza likovnih elemenata. No, bez obzira kakvim se mi sredstvima služili i kakvo formalno rješenje tražili (možda čak spomen-šuma, park, perivoj i slično), istinsko rješenje je samo ono koje je umjetničko. A da se to postigne bilo je potrebno osigurati neki red u savremenoj praksi podizanja spomenika na temu narodnoslobodilačkog rata i revolucije. Ovo s razloga što dosadašnji naš način donosi malo koristi, ali čini puno štete. Prije svega zato što izrada rđavih spomenika znači rasipanje društvenog novca, doprinos zabuni i dezorijentaciji masa na estetskom planu. Ona je ogleđalo naše likovne kulture i, u krajnjoj liniji, znači izopačenje misli i ideje koju je trebalo ovjekovječiti.

Da se nešto postigne bilo je potrebno iznaći efikasnija sredstva za obuzdanje stihije. Iskustvo je, naime, pokazalo da apeli dobronamjernih ljudi i kritičara nisu mnogo koristili jer stanje je i dalje ostalo nepromijenjeno. Zato se ukazala potreba za donošenjem neke konkretnije, zakonom pomognute mjere, koja bi regulisala to pitanje. Preporuka u praksi ne bi donijela puno koristi i samo je zakon mogao zajamčiti uspjeh. Osigurao bi neke norme koje bi bile obavezne za sve: naručioce i izvođače.

To je, eto, bio jedini spas koji se mogao vidjeti i naslutiti za izlaz iz ove dosta zamršene situacije u koju smo upali kod podizanja spomenika ove vrste. A došlo je vrijeme kada se počelo i sa izgradnjom obilježja koja treba da ovjekovječe poslijeratnu izgradnju zemlje, objekata koji će postati bitan element dekoracije gradova, društvenih domova i drugih javnih zgrada, gradskih trgova i parkova. Vodeći računa o tome, društvo je bilo obavezno da iznađe najpogodnije puteve izgradnje objekata ovog karaktera i vrši izbor onih rješenja čija će realizacija pomoći ostvarenju zajedničkih želja na opšte dobro svijeta, naše prošlosti i sadašnjosti, i kulturne atmosfere sredine u kojoj živimo. Tako je, najzad, donijet republički Zakon o spomen-obilježavanju istaknutih ličnosti i događaja iz revolucije i radničkog pokreta, čije su odredbe stupile na snagu 22. juna 1964. godine.

Prema intencijama tog Zakona predviđena je obavezna izrada investicionog programa iz kojega će se moći jasno da sagleda društvena opravdanost svakog novog zahvata i vrijednost objekta u estetskom i funkcionalnom, to jest vaspitno-obrazovnom smislu. Ocjenu uspješnosti programa vrši Komisija za spomen-obilježavanje istaknutih ličnosti i događaja iz revolucije i radničkog pokreta, koja djeluje pri Republičkom sekretarijatu za obrazovanje i kulturu. Prema sastavu članstva (broji 13 članova) moglo bi se reći da je to stručno-političko tijelo i organ formiran za zadatak da razmatra i ocjenjuje društvenu opravdanost podizanja spomenika, da vrši provjeru istorijskih i drugih data preuzete teme i daje mišljenje o umjetničkom i tehničkom rješenju obilježja.

Kroz taj i takav filter prolaze sada programi i projekti novih spomen-obilježja NOR-a i revolucije u ovoj sredini, što je bez sumnje dosta sigurna garancija da će stvari krenuti na bolje i da se ubuduće nećemo susretati sa onim i onakvim propustima kakve smo do sada imali. Uspjeh stvari prema tome dobrim dijelom leži u radu ove komisije, čiji metod i praksa moraju poprimiti i nešto mobilnije forme u odnosu na njen dosadašnji rad.

No to je zadovoljenje i ispunjavanje samo jednog od dva zadatka koje je predvidio Zakon u namjeri za definitivnim sređivanjem ove problematike. Uključio je, dakle, mjere koje će biti preduzete u odnosu na spomenike koji tek treba da dođu na svijet. A da bi stvar bila u cjelini rješavana, predviđene su i mjere za saniranje stanja i problema već ranije podignutih obilježja. Zakon (član 11) zahtijeva da se u roku od dvije godine od dana njegovog stupanja u život izvrši komisijski pregled cjelokupnog fonda spomenika ove vrste u Bosni i Hercegovini podignutih od oslobođenja do danas, na bazi kojega će se uvida i ocjene preduzeti mjere za njihovo sređivanje, da bi postali estetski ljepši i funkcionalniji. Pomenuto pretpostavlja preduzimanje niza praktičnih zahvata na objektima, kao što su: konzervacija, restauracija, rekonstrukcija, razmanje i veće opravke i ispravke, dopune, prenos, pa

i uklanjanje i rušenje onih koji znače likovni pro-
mašaj ili društveni neuspjeh i koji nanose štetu
onim nastojanjima koja smo željeli da ostvarimo
njihovim podizanjem.

U sklopu tog programa stajala je i aktivnost na
pregledu i ocjeni objekata ove vrste na području
trideset opština bivšeg sarajevskog sreza, koja, u
stvari, predstavlja prvu etapu u izvršenju tog za-

mašnog zadatka. Tokom naznačene akcije koju je,
od maja do oktobra 1966. godine, provela stručna
ekipa Zavoda za zaštitu spomenika kulture BiH,
pregledano je, opisano, estetski proanalizirano, foto-
grafirano i sa istorijske i funkcionalne strane
procenjeno oko 350 simbola revolucije.

Evo šta je pokazala ta akcija i kako izgleda stan-
je spomen-obilježja na tom području.²

SITUACIJA POJEDINIH KOMUNA

Područja nekih opština (Čajniče, Kreševo, Olo-
vo, Vogošća i druge) brojčano su nedovoljno pokri-
vena spomen-obilježjima i zbog toga ona koja sada
postoje nisu niti mogu biti adekvatan odraz doga-
đaja NOR-a i revolucije koji su se odvijali na tim
terenima. Štaviše, u pojedinim komunama nije pri-
kupljena osnovna dokumentacija o značajnijim zbi-
vanjima i ličnostima koje su zaslužne u tom kreta-
nju. Pa i stavovi o tome koja sve mjesta i događaje
treba obilježiti nisu jedinstveni. Jer dok je Savez
boraca opštine Vareš izgradio veći broj grobnica i
kosturnica za žrtve fašističkog terora pale na nje-
nom području, u drugim je komunama problem
podizanja spomen-obilježja za žrtve (ili žrtvama)
fašističkog terora rješavan parcijalno, negdje samo
za pojedine slučajeve. Na drugim opet mjestima
tom pitanju nije poklonjena nikakva pažnja. Evi-
dentna su i zakašnjenja u odlukama kod rješavanja
određenih zahvata. Tako su u selu Osredak (opšti-
na Kakanj) na ledini pokopane kosti trojice prvo-
boraca (četvrti je sahranjen u konfesionalnom
groblju) poginulih ovdje u četničkom puču 8. ili
9. maja 1942. godine. Ta činjenica je odavno pozna-
ta, pa ipak ni do danas još nisu preduzete neke

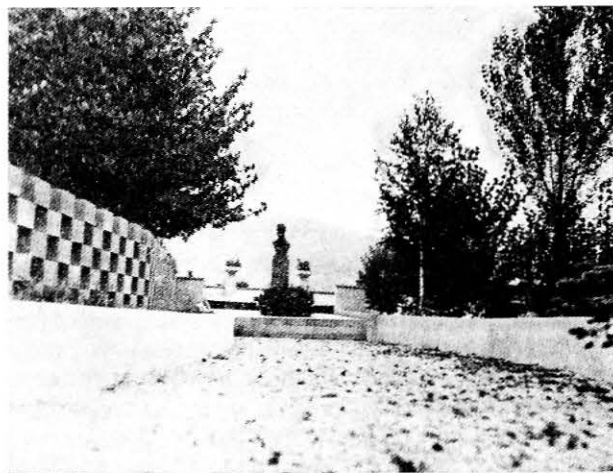
konkretne mjere koje bi išle na prenos njihovih
kostiju u zajedničku grobnicu u sjedištu komune,
ili, eventualno, na izgradnju posebne grobnice na
licu mjesta. Na terenima pojedinih opština susre-
ćemo, i nerijetko, pojavu da su grobovi palih bo-
raca NOVJ-e situirani unutar konfesionalnih grob-
nih nekropola (sl. 1). Najistaknutiji primjer nala-
zimo u pravoslavnom groblju na Božovcu (Foča), u
kojemu su na tri mjesta pokopani borci Prve pro-
leterske brigade. Štaviše, pomenute grobnice nisu
locirane na zasebnom mjestu ili u nekom od uglova
ovog još uvijek aktivnog vjerskog groblja, već su
izmiješane s ostalim grobnicama od kojih se for-
malno tek jedva razlikuju. Ne ulazeći u ocjenu o
tome koliko je ovakav njihov smještaj umjesan,
ističemo da je takvom lokacijom promašen i osnov-
ni smisao spomen-obilježja kao obrazovnih faktora,
budući su na ovaj način ostala nedostupna široj
javnosti i uopšte ih je teško otkriti u mnoštvu osta-
lih grobova.

Uvid na terenu pokazao je da se na području
bivšeg sreza Sarajevo nije išlo na podizanje obje-
kata čija bi izgradnja značila rasipanje društvenih
sredstava, pa se općenito može reći da se pomenuta
djelatnost kretala u dosta skromnim i štedljivim
okvirima. Samo mali broj izuzetaka remeti tu sliku.
Takav jedan primjer predstavlja i obilježje podig-
nuto na mjestu pogibije narodnog heroja Ranka
Šipke u Staroj Bili (sl. 2). Izgradilo ga je, najvje-

² Dio članka koji slijedi je u stvari korigovan iz-
vještaj koji je autor, 29. oktobra 1966. godine, podnio
Republičkoj komisiji za spomen-obilježja o stanju i
problemima spomen-obilježja NOR-a i revolucije na
području bivšeg sreza Sarajevo.

Sl. 1. Grobovi palih boraca NOVJ-e u pravoslavnom
groblju na Božovcu (Foča)

Sl. 2. Spomenički kompleks sa bustom u Staroj Bili
(Vitez)

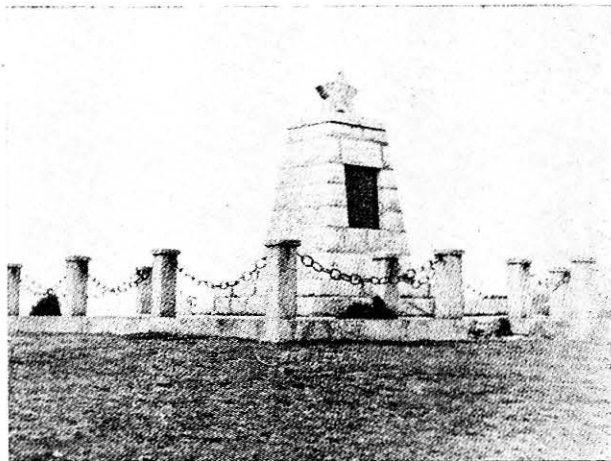
rojatnije vlastitim sredstvima, Građevinsko preduzeće »Petar Mečava« iz Viteza. Zaista, ovaj objekat predstavlja primjer neracionalnog trošenja i to bez ikakve potrebe. Utrošene su, naime, velike količine skupog građevnog materijala u rješenje koje nije zadovoljilo estetski ni u osnovnoj koncepciji. Težište je na bisti, a za smještaj takvog objekta najprirodniji prostor je zelena parkovska površina, kojim se putem mogao daleko jeftinije, a neuporedivo ljepše i svrsishodnije provesti aranžman spomenika. Od takvog rješenja imali bismo dvije koristi: adekvatniju lokaciju obilježja i nov ukras mjesta, parkovski organizovan kutak za odmor građana.

FORMALNO-OBLIKOVNA I ESTETSKA STRANA OBILJEŽJA

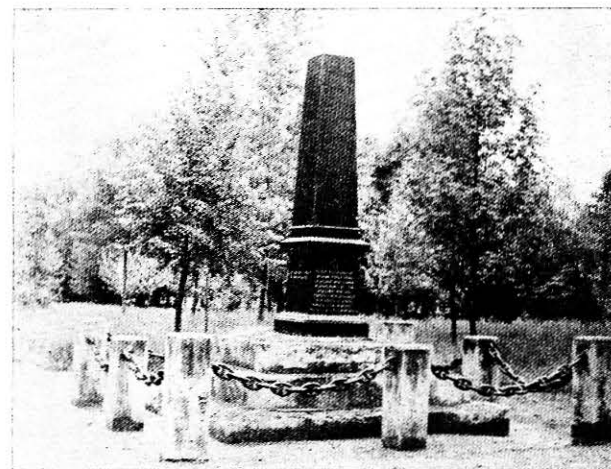
U pretežnom dijelu spomenika ove vrste zapaža se da su građeni čvrsto i masivno, sračunati na dug vijek i življenje, pa se i bitna njihova vrijednost ogleda upravo u toj zanatskoj solidnosti, u štedljivoj upotrebi materijala i skromnosti (sl. 3). U pogledu formi vlada relativno siromaštvo, vrlo uzak registar oblikovnih rješenja koja se, manje-više, ponavljaju na širokom području. Ipak, najkarakterističnija je pojava puna formalna podudarnost velikog broja novih memorijalnih spomenika sa spomenicima kršćanske grobne arhitekture.

Izvjestan dio između njih asocira na nacionalne spomenike podignute u međuratno doba, pa i one koje su izgradile austrougarske okupacione vlasti [Fojnica, Olovo, Pjenovac, Popov Most, Donji Koričani, garnizon u Travniku i dr. (sl. 4)], dok su pojedina rješenja identična sa seoskim kršćanskim grobnicama toga kraja (grobnice u selima Počulica i Stara Bila, obje u opštini Vitez). Ovakvim stanjem, prirodno, ne možemo biti zadovoljni i moramo pokušati da iznađemo nove, adekvatnije forme izražavanja, jer je i sadržaj u osnovi nov i drugačiji. Umjesto religiozne sjete i depresije, kojim je sadržajima odgovarao tip masivnih i teških grobnica rađenih kroz upotrebu velikih masa betona i mramora, sada imamo jednu vedriju notu i optimističku komponentu kojemu će sadržaju bolje odgovoriti i biti adekvatniji izraz rješenja ili rješenja u formi lakših i vitkijih obeliska.

Estetskom promašaju mnogih memorijalnih spomenika doprinosi i činjenica da su opterećeni nizom dodatnih elemenata, također pokupljenih sa konfesionalnih grobnica. To su prije svih teški željezni lanci sa stubovima (sl. 5) i betonski »kaleži«, sada u funkciji vaza za cvijeće, rađeni bez duha i invencije, priprosto zanatski, sa sivim materijalima, bez ijednog stabla ili cvijeta. Propuste i promašaje ove vrste treba tražiti i u nedovoljno prostudiranim odnosima samog djela, u nesrazmjeru postamenta i figure (Kasindo), u disproporciji ploče i fasade zgrade na koju je postavljena (Trnovo), čak i znaka zvijezde i pismena na ploči (direkcija Rudnika u Brezi), odnosno u neadekvatnom korištenju odre-

Sl. 3. Obelisk na brdu Stubleno, selo Stjenice (Rogatica)

Sl. 4. Obelisk u Fojnici

Sl. 5. Partizansko groblje u Kraljevoj Sutjesci (Kakanj)

Sl. 6. Ploča na spomen-česmi u selu Žalja (Vareš)

Sl. 7. Ploča na obelisku u selu Ocrkavlje (Foča)

denih likovnih rješenja u prostoru (biste u krugu Željezničke radionice »Vaso Miskin-Crni«). Na mnogim pločama glave ugaonih eksera kojima su pričvršćene uza zid, oblikovane u formi petokrakih zvijezda, kugli i rozeta, nameću se veličinom i formom pred oči gledaocu, ozbiljno konkurišući tekstu koji tako ostaje u drugom planu njegove pažnje, i djeluju neestetski [obelisci u selima Pržići i Tisovci, Vareš; ploča na zidu srpsko-pravoslavne crkvene opštine u Trnovu, grobnica u Hadžićima (sl. 6)]. Ne predstavljaju rijetkost i pojave raznih dekorativnih akcesorija kao što su gravure cvijeta, grane drveta, a najčešće puške (sl. 7), mnogi nekorektni u pogledu forme i crteža i, kao takvi, predstavljaju smetnju u doživljavanju spomenika, a ponegdje i neprijatno djeluju. Na drugim opet mjestima, i nerijetko, susrećemo plitko oklesane, skicozno nabačene portrete palih i umrlih junaka, u uniformi ili bez nje, često sa atributima svog društvenog položaja, elemenat toliko karakterističan za kršćanske grobne spomenike kakve, na primjer, rade danas sarajevski kamenoresci i koje u izobilju srećemo na spomen-groblju u Koševu. Uvjeren primjer takve prakse i neukusa imamo i na ploči Vatrogasnog doma »Mustafa Dovadžija« na Vratniku, Sarajevo (sl. 8).

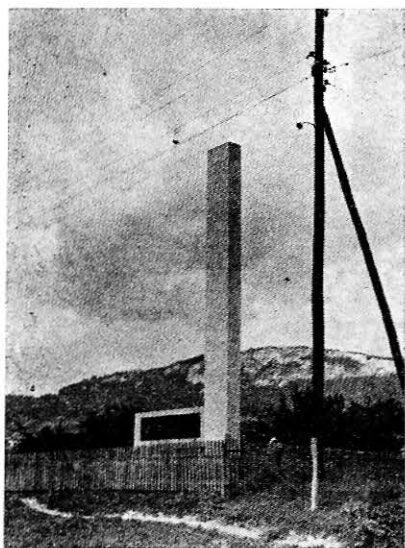
Vrlo je česta praksa da se ploče od jablaničkog granita na prednjoj strani klešu do svjetlosivog, da bi na takvoj pozadini ostala crna slova teksta, ali ima i slučajeva da rubovi ploče ostanu neoklesani, pa djeluju kao crni okvir smrtovnice (ploče na fasadama škole u Starom Ilijašu, Omladinskog doma u Brezi, kuće u Donjim Čevljanovićima), što ostavlja neprijatan, čak i odbijajući dojam (sl. 9). Ploče su najčešće ugrađene u zid zgrade, neke priprosto pa i grubo prikovane, kao one na kućama M. Murge i A. Spasojevića u Trnovu, a ima i slučajeva da su za istu svrhu kopane isuviše duboke niše u zidu tako da je ploča formalno utonula u zidnu masu i kao da je »upala u rupu« (ploče na Osnovnoj školi u Pjenovcu i na kući Halime Zečević u selu Vratnice, Visoko), pa zid zjapi prazninom. Veoma su važni mjesto i položaj ploče na zidu, to jest da li ona stoji u centru ili na kraju fasade, nisko ili visoko, u pravom ili nakrivljenom položaju, kao i kakvog je oblika i kojih dimenzija, a što sve može da ima odraza ne samo na estetski izgled objekta već i na njegovu funkciju. Dešava se i to da su u neposrednoj blizini spomenika ili kroz ograđeni prostor spomeničkog ansambla provedeni spletovi telefonskih žica i stubovi (Mokro, Kasindo), ozbiljno narušavajući ambijentalnu vrijednost objekta, djelomično ga i zaklanjaju (sl. 10). Tu je i problem ograđivanja koje često nije provedeno na prikladan način. Ima, naime, slučajeva da su pojedina obilježja ograđena a da za to ne postoji nikakvo opravdanje ni potreba, i to obično nefunkcionalnom niskom ogradom, koja samo smeta objektu (bista narodnog heroja Dušana Košutića, Travnik). Na drugim, opet, mjestima ograde su masivne i visoke, gdje gdje barokno ispletene,

Sl. 8. Ploča na zgradi Vatrogasnog doma »Mustafa Dovađija« u Sarajevu (Vratnik)

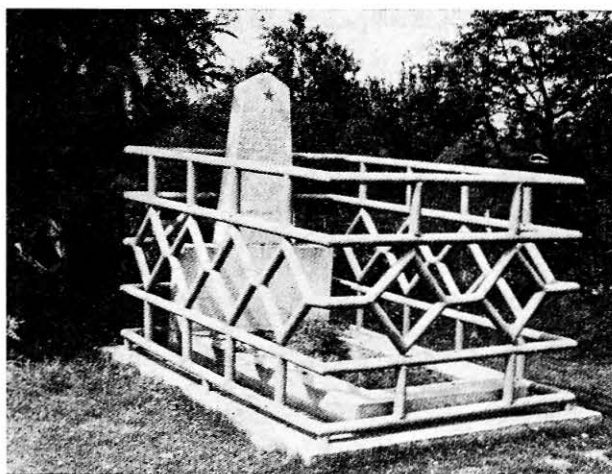
Sl. 9. Ploča na fasadi Omladinskog doma u Brezi

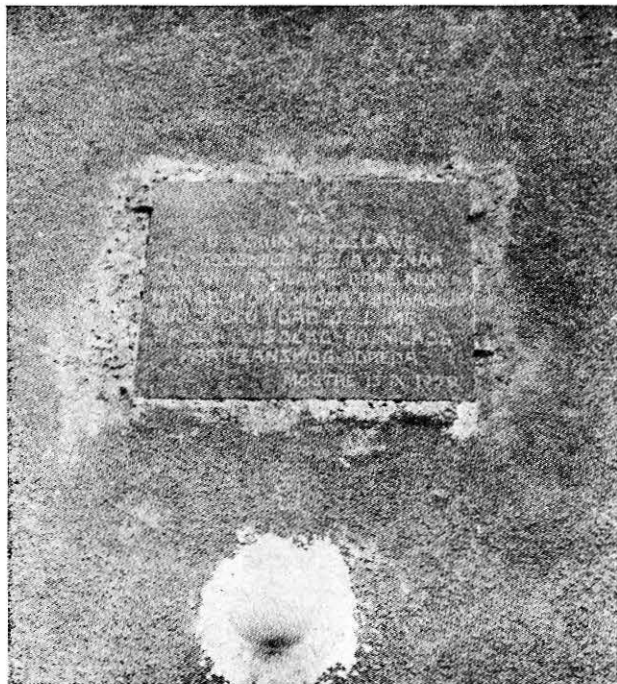
Sl. 10. Spomen-kosturnica u selu Mokro (Pale)

živih boja [grobnica u selu Počulica, Vitez (sl. 11)], koje, upravo zbog visine (i do 120 cm), zaklanjaju obilježje, ili ga, zbog kićenosti, neutraliziraju, pa njegovo i inače skromno djelovanje svode na najmanju mjeru. Tu i tamo uokolo ivica ploče vidljiv je na zidu sloj sasušenog cementnog maltera (ploča na zgradi Osnovne škole u selu Borike, Rogatica), čak je namjerno sačinjen poseban gipsani okvir uz njene ivice (ploča na samačkoj zgradi Rudnika »Breza« u Brezi), što je sve nepotrebno i djeluje neestetski i ružno (sl. 12). U regionu opštine Kakanj na 2—3 mjesta (Osredak i Meljic) za postavku spomenika korišteni su drveni provizoriji, neobične i čudne, isuviše skromne (dva ukoso postavljena stuba povezana sa dvije horizontalne grede), da ne rekemo mizerne, sasvim kratkovjeke konstrukcije, efemerne vrijednosti (sl. 13).

U kontekstu ovog razmatranja poseban problem predstavljaju umjetnički spomenici koji u pretežnom dijelu ne zadovoljavaju ni estetski ni funkcionalno. Spomenućemo nekoliko najkarakterističnijih primjera. Spomen-bista Moše Pijade u Vogošći je nisko poprsje. Nepoznati autor je pokušao da ostvari vjernu fizionomiju portretisane ličnosti koja, međutim, ne podsjeća na lik ovog revolucionara, dok o psihološkoj karakterizaciji nema ni govora. I umjesto da pred sobom imamo izraz snažne istorijske ličnosti, stoji danas pred nama jedna beskrvna i neoduhovljena staračka fizionomija (sl. 14). Likovni promašaj je potpun i to je dovoljan razlog za uklanjanje obilježja i njegovu zamjenu kvalitetnom umjetničkom realizacijom. Klasičan primjer diletantizma i kiča predstavlja kosturnica sa skulpturalnim monumentom na palama. Izvjesni J. Kirn izradio je jednu do kraja nesređenu i rastrganu arhitektonsku kompoziciju s naturalističkom figurom borca koja je u stvari primjer antiskulptorskog tretmana i koji objekat, također, treba što prije eliminisati. Obelisci u Olovu i Pjenovcu, kao i kosturnica u Turbetu (sl. 15), nisu ništa drugo do gomile građevnog materijala, dok grobnica u Dubošćici (Vareš) uveliko asociira na poslastičarski

Sl. 11. Grobnica u selu Počulica (Vitez)

Sl. 12. Ploča na fasadi zgrade Osnovne škole u selu Donje Moštre (Visoko)

izlog, kakvom utisku doprinosi obilje upotrijebljenih boja i heterogeni materijali, što sve skupa daje ovom objektu kvalitet manje-više kič rješenja (sl.

16). Većina bista rađena je po fotografijama, te zbog toga u pretežnom broju one imaju dokumentarnu vrijednost i kreću se u granicama viđenog i naturalističke deskripcije (portret Dušana Batinića u Osnovnoj školi u Prači). Kod niza figuralnih kompozicija (Kasindo, Sokolac) u izrazu figura ima suviše patosa, dok su im stavovi sračunati na spoljnu gestu ili slični klaćenju, odnosno njihanju.

I postavka objekata ove vrste nije uvijek sretno rješavana, pa je umjesto jednostavnog kamenog ili granitnog stuba podignut postament sa dva (bista Hasana Kikića u selu Solun, Olovo), ili više dijelova (bista narodnog heroja Janka Balorde, Ilijaš) koji su glomazni i teški. U sličnom, negativnom smislu djeluje gdje gdje i vanjski aranžman objekta, prvenstveno postavljanje širokog kamenog pločnika koji treba da zamijeni zelenilo. Na grobnici sa skulpturalnim monumentom u Visokom tretman reljefa je neujednačenog karaktera. U pretežnom dijelu sadrži ekspresionistička obilježja i karakter, ali ima i elemenata ilustracije. Prigodni tekstovi u stihu i razni simbolični znaci ne stoje, po unutrašnjem svom smislu i značenju, u punoj i logičnoj vezi sa sadržajnom stranom spomenika, dok kosturnica u Varešu i zanatski i umjetnički predstavlja potpun promašaj. Kameni kvadar pozadi u odsustvu je osjećaja za mjeru, enorman i disproporcionisan, pa čitav objekat uslijed toga djeluje nespretno i otežalo, nezgrapno. (sl. 17).

Sl. 13. Obelisk u selu Osredak (Kakanj)

Sl. 14. Bista Moše Pijade u dvorišnom prostoru Osnovne škole u Vogošći

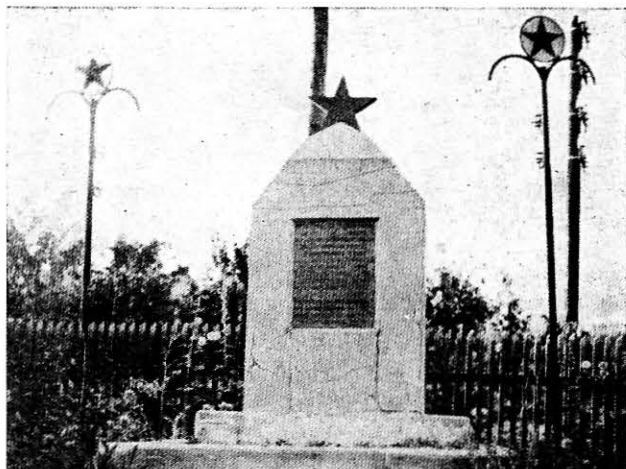
LOKACIJA I DISPOZICIJA OBJEKATA

Da bi neko spomen-obilježje imalo svoj raison d'être, ono pored toga što treba da je uspjelo u formalno-oblikovnom i sadržajnom smislu, mora da bude tako locirano kako bi postalo odmah uočljivo (brza percepcija) i lako dostupno. Ovom pravilu podliježu svi objekti ove vrste, s izuzetkom onih kojima namjeravamo precizno obilježiti tačno mjesto nekog događaja (kuću u kojoj je održan sastanak,

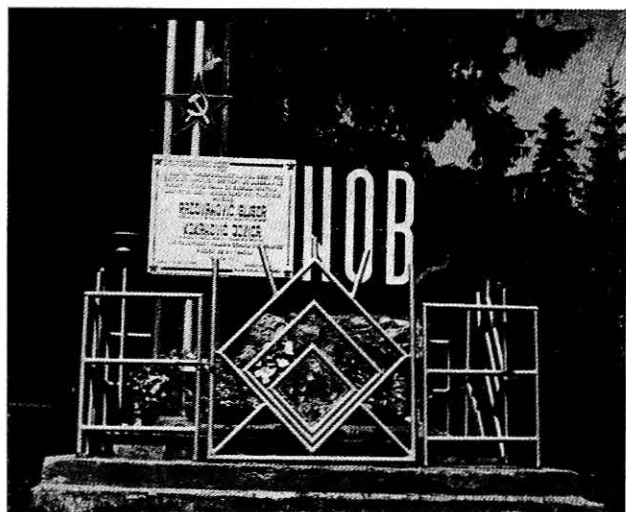
mjesto pogibije borca ili grupe boraca, mjesto diverzije, napada, i slično). Za sve ostale objekte izbor lokacije određuje svjestan faktor i ona mora da udovolji zahtjevu koji smo na početku istakli. Međutim, situacija sa kojom smo se suočili na terenu nije ni u ovom pogledu osobito ružičasta.

U planinskom regionu Visovice (Ilijaš) izgrađena je kosturnica na širem zaravanku kose, negdje

u središnjem njenom dijelu, pa se, s obzirom na relativno male dimenzije, ne ističe u okolini i zato ju je, na pravcu glavne pristupne staze, moguće zapaziti tek kada joj se približimo na najmanje odstojanje. Drugi neki objekti, podignuti ispod ceste, vidljivi su prije s brijega ili livade (obelisk u selu Pržići, Vareš); pojedini su uvučeni u gusto, granato zelenilo parka [spomen-biste Salke Bešlagića, Branka Pavlića i Ismeta Šarića u Brezi (sl. 18)]; izvjesni su podignuti u kućnim i školskim dvorištima (ploča na zgradi Osnovne škole »Prve proleterske brigade« u Rudom, obelisk u krugu DTV »Partizan« u Foči), odnosno u krugu tvornice, kasarne i drugih zatvorenih ambijenata (kosturnica u regionu Kalibunar u Travniku, ploča na zgradi Hidroelektrane »Boriša Kovačević« u Bogatićima, Trnovo), i tako nepristupačni široj javnosti. A ima i slučajeva da su pojedina obilježja ostala zatvorena u zgradi, pa nevidljiva čak i za osoblje te zgrade ili pogona (ploča u bivšoj zgradi Direkcije RŽV Vareš, smještena iza zavjese u sali Radničkog doma), te očigledno ne mogu da vrše onu vaspitnu funkciju koja im je namijenjena, utoliko prije što nikakvim znakom izvana nije ukazano na postojanje takvih obilježja. Ovo posljednje je karakteristična pojava na čitavom području bivšeg sarajevskog sreza i predstavlja osjetnu prazninu u načinu prezentacije objekata ovog karaktera. Normalno je da tako izabrane lokacije ne daju mogućnost za njihovu punu funkcionalnost, prije svega što za mnoge od njih nije uređen i odgovarajući pristup. Nije rijedak slučaj da su izvjesni spomenici izgrađeni i stoje na neobrađenom, nekultiviranom i zapuštenom terenu (obelisk u mjestu Popov Most, Foča), drugi, opet, na mjestima koja potencijalno predstavljaju opasnost za egzistenciju objekta ili njegovo oštećivanje i zagađivanje [pano s reljefnim frizom iz sastava skulpturalnog monumenta u Varešu (sl. 19)].

Sl. 15. Kosturnica u mjestu Turbe (Travnik)

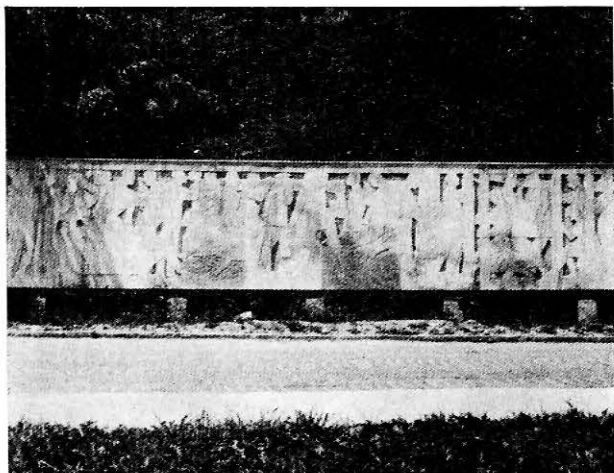
Sl. 16. Kosturnica u selu Duboštica (Vareš)

Sl. 17. Kosturnica u Varešu

Sl. 18. Bista Salke Bešlagića u Brezi

Sl. 19. Pano s reljefnim frizom sa skulpturalnog monumenta u Varešu

Sl. 20. Kostrunica sa skulpturalnom kompozicijom u Trnovu

Sl. 21. Ploča u živcu kamenu na lokalitetu Kamenolom, kompleks Sutjeska (Foča)

Čitav niz sitnih propusta ove vrste srećemo na terenu, počev od činjenice da pojedini natpisi, zbog pogrešne njihove orijentacije ili mjesta na kojemu se nalaze, direktno izloženi suncu i padavinama, propadaju (napis na kosturnici u Vogošći) ubrzanom tokom, odnosno ostaju nezapaženi, jer su postavljeni umjesto na pravcu prometnije strane trga ili ceste, negdje na sporedni kolosjek (ploča u Donjim Čevljanovićima stoji na lijevoj bočnoj strani zgrade, umjesto na fasadi okrenutoj naspram asfaltnog drumu Sarajevo—Olovo).

Kosturnica sa skulpturalnim monumentom u Trnovu situirana je na mjestu koje je dobrim dijelom zaklonjeno dužom zgradom sa ulice i zato vidljiva samo iz jednog pravca ceste. Okolnost da je postavljena na ravnom, čak nešto ulegnutom terenu, ide u prilog tvrdnji da se smjelo prihvatiti rješenje okrenuto ka horizontalnoj razvučenosti, već ono koje teži vertikalnom smjeranju, posebno zbog okolnosti što se sa lijeve strane spomenika, iako na izvjesnom odstojanju, nalazi široko zdanje mjesnog Doma kulture, a desno bosanska kuća koja mu, također, konkuriše veličinom, guše ga i on ne djeluje monumentalno, već se još više uvlači u sebe. Svakako tomu je razlog i umjetnički promašaj skulptora koji nije uspio iznaći odgovarajuće odnose kako u samom spomeniku tako i u relaciji na okolni mu ambijenat (sl. 20).

Na kosturnici u Visokom imena palih boraca urezana su na obje bočne strane glavnog kraka, i to rješenje ne izgleda najsretnije. Prilaz spomeniku naime, sugerisan je tako da posjetilac koji ovdje dođe ide direktno na objekat i razgledajući ga silazi a da mu pri tom nije pružena mogućnost da vidi tekst koji bi ga obavijestio o tome da se u konkretnom slučaju radi o kosturnici palih junaka, a ne o spomen-obelisku. Pomenuto ide u prilog mišljenju da se mora iznaći neki pogodniji »smještaj« i rješenje za imena poginulih i na ovom mjestu sahranjenih boraca.

Ima, na koncu, i slučajeva da tekstovi izvjesnog broja obilježja stoje upravo u suprotnom položaju na pravac susjedne komunikacije (»grobница« Nurije Pozderca na Dragoš-Sedlu, Foča), dok su negdje opet za izgradnju spomenika korišteni prirodni uslovi tla uz minimalne intervencije čovjeka. Takvi objekti obično ostaju nezapaženi ukoliko se na njih ne bi izvjesnim znakom posebno ukazalo, a što se obično propušta da učini [tekst u živcu kamenu s desne strane puta Tjentište-Gacko (sl. 21)].

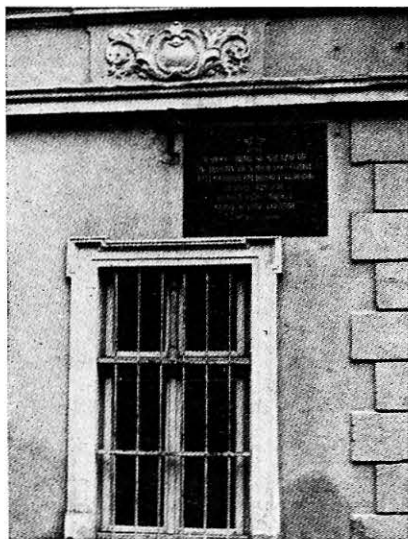

Sl. 22. Tekst ploče na obelisku u mjestu Popov Most (Foča)

TEKSTOVI

Ova je oblast bremenita nizom propusta objektivne i subjektivne naravi, pa se općenito može izreći ocjena da je procenat uspješnih, funkcionalno zadovoljavajućih rješenja relativno nizak i ne može nas zadovoljiti. Propusti se javljaju u raznim vidovima. Ili su natpisi uopštenog karaktera i često ne sadrže ni jedan precizniji podatak (kosturnice u Brezi, Nemiloj, Varešu, Zenici, Donjim Koričanima, Stranjanima i Čevljanskom polju, partizanska groblja u Potrkuši, Poljicama, i dr.) kojima bi neobaviješteni posjetilac bio informisan kojemu je događaju posvećen objekat, šta sadrži u sebi, kada je nastao, ili opet imamo grupu deskriptivnih, široko razvučenih, epskih narativnih tekstova, opterećenih mnogim suvišnim i nepotrebnim riječima (ploče: u hali montaže lokomotiva »Vaso Miškin Crni«, na školi »Ragib Džindo« u Rogatici, na kući Halime Zečević u selu Vratnice, Visoko, tekst kosturnice Stubleno, Rogatica, obeliska u partizanskom groblju u Kreševu, obeliska u Ocrkavlju, lijevo od ceste Foča-Kalinovik). Pojedini su prožeti patetikom (spomen-obelisk podignut u znak sje-

ćanja na narodnog heroja Ninu Marakovića u Ratajima, Foča; grobnica u selu Rijeka, Vitez), a ima i slučajeva da su neki tekstovi tako sačinjeni da gotovo pravu vještinu predstavlja njihovo odgonetanje. Tako u tekstu obeliska u Pogorelici (Fojnica) ne može se jasno razumjeti da li je objekat posvećen palim borcima tog kraja, odnosno borcima palim u tom kraju, ili borcima NOVJ-e uopšte. U tekstu obeliska u Popovom Mostu (Foča) također je teško naslutiti čemu je on zapravo posvećen: da li brigadi (IV proleterska crnogorska), mjestu na kojemu je osnovana (kod sela Vrbnice, oko sat hoda udaljenom od spomenika) ili njenom učešću u borbama na Sutjesci, juna 1943. godine, što se čini kao najvjerovatnije (sl. 22). Na nekim mjestima opet misli su nabacane proizvoljno i bez logične unutrašnje veze i smisla (ploča na partizanskom groblju u Vijaci), čak negdje bez i jednog konkretnog podatka, ili tako da postaje nejasno (grobnica članova obitelji Racković u Seljanima, Rogatica) ko je sve ukopan i koliko ljudi počiva na tom mjestu.

Sl. 23. Ploča na fasadi zgrade Zavoda za zapošljavanje radnika u Goraždu

Sl. 24. Ploča na grobnici u regionu sela Drozgozmetve (Hadžići)

Česta je također pojava da su tekstovi pisani samo u jednom pasusu, bez razdvajanja, čak i u slučajevima kada se radi o posve različitim sadržajima. U tom smislu najčešća je pojava da se zajedno opiše događaj kojemu je posvećen spomenik i ispiše naziv institucije ili društvene organizacije koja ga je podigla, pa i datum njegovog podizanja. Obje te informacije čine jednu kompozicionu cjelinu, složene su istim slogom, iz čega onda proizilazi da se i događaju u čast čiju je podignuto obilježje i onome ko ga je podigao pridaje jednaka važnost, što nije u redu i ne može se, niti smije prihvatiti (ploče na kući M. Murge i A. Spasojevića u Trnovu, na zgradi Opštinskog komiteta SKOJ-a u Foči, dvije spomen-ploče u Goraždu i dr. — sl. 23). Čak ima primjera da je negdje pridata i veća važnost onome ko je podigao spomenik nego događaju ili ličnosti u čiju čast je on izgrađen (na partizanskom groblju u Vijaci krupnim slovima ispisano je ime investitora i konstatacija da on gradi spomenik, a sav ostali tekst popunjen je sitnim slogom). A veoma dobro znamo i odavno je, gotovo u čitavom civilizovanom svijetu, usvojeno jedno nepisano pravilo, po kome se u donjem desnom uglu ploče ili slike upisuje, i uvijek sitnijim znacima, ime donatora i investitora, nasuprot kojemu, u lijevom uglu, može stajati datum podizanja objekta. Ovaj način morali bi i mi uvesti kao obaveznu praksu jer je samo takvo obilježavanje istorijskih događaja adekvatno i jedino ispravno.

Na drugom, opet, mjestima otišlo se u drugu krajnost. Tako je u tekstu ploče na zidu Osnovne škole u Pjenovcu (Han-Pijesak), podignutoj u znak sjećanja na tragičnu pogibiju narodnog heroja Slaviše Vajnera — Čiče i 59 boraca Prve proleterске brigade, samo Čiča imenično spomenut. Ovo se donekle može shvatiti i razumjeti jer se time očigledno željelo herojskoj ličnosti legendarnog junaka dati nešto istaknutije mjesto koje je on zaslužio. Ali

se to isticanje nije na tome zaustavilo, pa se išlo i dalje — ime Slaviše Vajnera ispisano je krupnim slovima, a sav navod koji se odnosi na 59 proletera složen sitnim slogom. Objektivno uzev, to je promašaj i graniči s neukusom, jer na koncu to, čak u prvoj konsekvenci, znači diskriminaciju prema ovih 59 ljudi koji su se borili i dali živote za iste ideale za koje se borio i pao heroj Čiča.

Na koncu ima dosta tekstova koji su složeni praprostu, pa i primitivno (česma na lokalitetu Tur-

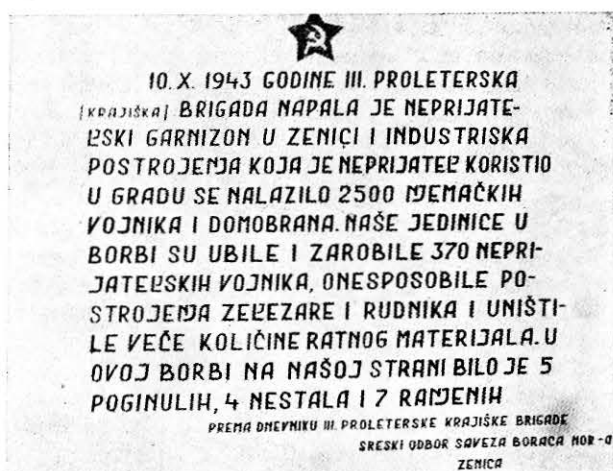
Sl. 25. Ploča na zgradi Stanice Narodne milicije u Turbetu (Travnik)

ska voda i grobnica obitelji Racković u Seljanima, Rogatica), arhaičnim slogom (groblje u Vitkovićima, Goražde), rastrgani u kompoziciji (grobnice boraca Prve proleterske brigade u pravoslavnom groblju na Božovcu, Foča; obelisk u selu Tisovci, Vareš), i bez isticanja onog što je najvrednije i bitno tako da sve liči na neku vrstu košmara (grobnica u selu Rijeka, Vitez). Osim razumijevanja, osnovni nedostatak tako ispisanih tekstova ogleda se u njihovom neestetskom djelovanju, što u krajnjoj liniji može ponekad dovesti i do averzije pojedinaca prema spomenicima ovog karaktera (sl. 24).

Kod izvjesnog broja natpisa slova počinju i završavaju na samoj ivici ploče (česma u selu Buci, Visoko), drugi su opet sročeni tako da veći dio ploče ostaje nepokriven i ta praznina djeluje ružno i neestetski [ploča na zgradi stanice Milicije u Turbetu (sl. 25)]. Karakteristično je spomenuti, također, da su u nekim, istina rjeđim prilikama, za tekstove obilježja preuzimani citati iz dnevnika ratnih jedinica, bez ikakvog vlastitog dodatka ili komentara (ploče na uglu Kidričeve i Rudarske ulice u Zenici i na Zadružnom domu u Trenici, Novi Travnik). Ovakav oblik informisanja može se u načelu prihvatiti, čak biti i vrlo efektan. Uspjeh leži u izboru teksta, ali i u orijentaciji na kraće, sažetije izvode. Ipak, čini se efektnijim opredjeljenje na vlastita, lapidarna i pregnantnija tumačenja (sl. 26).

Polazeći od pretpostavke da građanin koji obilazi spomenik ne poznaje sasvim dobro noviju istoriju i revoluciju, te da nije informisan o svim faktima vezanim za objekt koji posjećuje, njegovu sadržajnu stranu, događa se da se zbog nepreciznih formulacija u objašnjavanju nekih činjenica ozbiljno umanjuje stepen interpretativne jasnoće pojedinih tekstova, a izvjesne stvari ostanu nedorečene, čak su mogući i pogrešni zaključci. U tekstu ploče na zgradi DTV »Partizan« u Kasindolu, podignutoj 1961, navodi se da je postavljena u povodu 20-godišnjice ustanka, umjesto da se istakne da je to u povodu 20-godišnjice početka ustanka. Ili, na primjer, tekst na ploči u hali montaže lokomotiva u preduzeću »Vaso Miskin-Crni«, postavljenoj iznad radnog mjesta na kome je za strojem djelovao drug Miskin, počinje ovako: »Ovdje je živio i radio do 1941. godine...«, umjesto da se ista misao preciznije formuliše, recimo ovako: »Na ovom je mjestu od 1930—1941. godine radio bravar...« U istom smislu može se dati primjedba na tekst ploče na kući Jevdokije Đokić u Visokom, na kojoj piše: »U ovoj kući živio je najduže vremena...« (koliko i od kada do kada, to nigdje nije naznačeno). U tumačenju pojedinih događaja moguće je tačno naznačiti pun datum: dan, mjesec i godinu, ali je na žalost u tim prilikama češće istaknuta samo godina što u nizu slučajeva nije dovoljno i ne leži u skladu s naučnim prilaskom u tumačenju istorijskih događaja (na ploči u Osredku, Kakanj, navedeno je da je u tom mjestu, 1941, formirana partizanska četa, mada se moglo reći, jer se zna, da se to dogodilo 18.

oktobra iste godine; ili, recimo, u tekstu ploče na kući I. Mujkića u Kiseljaku, podignutoj u znak sjećanja na govor kojega je sa tog mjesta 1921. godine održao sekretar CK KPJ Đuro Đaković, dan i mjesec nisu ni ovdje naznačeni). U tekstu ploče na zgradi u Nikole Tesle ulici broj 12 (opština Centar-Sarajevo) posvećenoj uspomeni na boravak nekoliko istaknutih rukovodilaca KPJ navodi se da je to bilo u 1941. godini, ali koliko su vremena i od kada do kada boravili u ovoj kući to nije iskazano. Nadalje, iz istog teksta proizilazi kao da su samo Mahmut Bušatlija i Slobodan Princip-Seljo narodni heroji, jer je to posebno istaknuto, a da Svetozar

Sl. 26. Tekst ploče na uglu Kidričeve i Rudarske ulice u Zenici

Sl. 27. Ploča na zgradi u Nikole Tesle ulici broj 12 (Sarajevo)

Vukmanović-Tempo i Hasan Brkić nisu, iako to nije posebno rečeno (sl. 27). U tekstu obeliska u krugu KPD Zenica, podignutom u znak sjećanja na 14 zeničkih komunista i aktivista NOP-a koje su, 14. januara 1943, strijeljali Nijemci, piše da se to

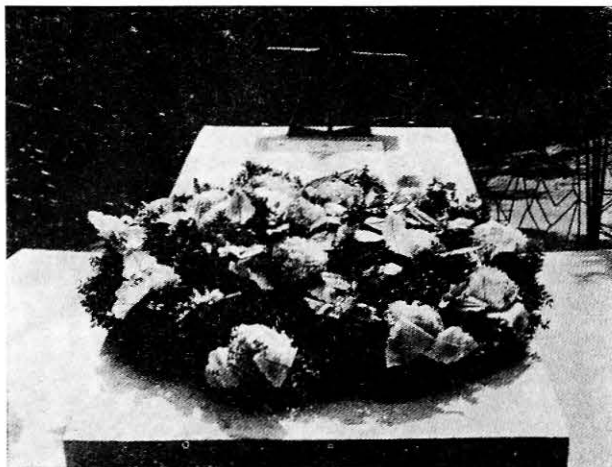
dogodilo u 1943. i 1944. godini i na tom mjestu (navedena je riječ »ovdje«), a što se može protumačiti da je pomenuti masakr izvršen upravo na mjestu gdje se nalazi obelisk, a ne u krugu kaznion, gdje se to u stvari dogodilo.

NEADEKVATNE INTERPRETACIJE I POGREŠNA TUMAČENJA ČINJENICA

Greške ove vrste mahom su plod nepažnje, površne brige, nerazumijevanja i nedovoljnog razmišljanja ljudi zaduženih za podizanje objekata ove vrste i njihovo čuvanje. Primjećuje se, naime, da tu i tamo vlada prilična konfuzija u razmatranju svrhe i funkcije pojedinih obilježja, otud i neadekvatne formalne interpretacije. Kao najkarakterističnija možemo navesti spomen-obilježja podignuta na mjestu pogibije narodnog heroja Save Kovačevića u šumi Krekovi na Tjentištu i na mjestu gdje je od posljedica rana umro član AVNOJ-a Nurija Pozderac, na Dragoš-Sedlu. U oba slučaja napravljene su grobnice, u prvom masivna i teška gradnja (sl. 28), u drugom dosta skromna, ali je to ipak prava grobnica. Ali kosti ovih junaka nisu više tu, one su već davno prenijete u zajedničku grobnicu na Tjentištu. A ljudi, hiljade ljudi koji pohode ova mjesta, neobaviješteni o njihovom izmještanju, klanjaju se pred spomenicima na način i u uvjerenju da su u njima pokopane kosti ovih velikana. Pomenuta zabluda bi se morala što prije otkloniti i na način da se sadašnje grobnice devastiraju, a na oba mjesta, postave odgovarajući obelisci koji bi ukazali da su upravo na toj tački naše zemlje pali ovi heroji. Takvo tumačenje je jedino istinito i ispravno, adekvatno događaju. Grobnice, pak, onakve kakve sada imamo dezinformišu javnost i direktno štete. Slične stvari susreli smo na još nekoliko mjesta. Tako je u groblju na Orahovici (Goražde) izgrađen kameni postamenat s natpisom posvećenim uspomeni na članove Štaba III bataljona III krajiške brigade, čije se kosti također nalaze u zajedničkoj grobnici na Sutjesci. I taj natpis dezorijentiše jer ne odgovara či-

njeničnom stanju. I na mjestu gdje je poginuo narodni heroj Milan Simović u Ilovači (Goražde) organizovana je grobnica, dok su kosti heroja već odavno prenijete u njegovo rodno mjesto Pale. Nešto slično imamo i u regionu sela Gaočići (Rudo), gdje se prvobitno nalazila grobnica nekoliko boraca Prve proleterske brigade, odakle su kosti, nakon formiranja partizanskog groblja u Rudom, prenijete u novu nekropolu. Ova promjena nije unijeta u tekst ploče, pa je ostao neizmijenjen i glasi: »U prvoj borbi po formiranju Prve proleterske brigade koja je vođena na ovom mjestu 23-XII-1941. g. pali su borci koji su ovde sahranjeni...« (sl. 29).

Nepotpunost ili netačnost tumačenja pojedinih događaja ogleda se i u drugim formama i vidovima. Tako u nizu slučajeva postoje sumnje u tačnost datuma i drugih istorijskih data upisanih na podignutim spomen-obilježjima. Na ploči obeliska na Tjentištu, izgrađenom u znak uspomene na proboj I dalmatinske proleterske brigade, upisan je 13. juni, dok je prema izjavama nekih mjesnih funkcionera trebalo upisati 11. juni. U natpisu ploče na zgradi Skupštine opštine u Olovu urezan je 27, a drugovi iz opštinskog Saveza boraca vele da bi trebalo ispraviti na 25. juni. U Turbetu (Travnik) dvije su ploče posvećene prvom oslobođenju mjesta (26. decembar 1942). Na jednoj stoji da su ga oslobodile I dalmatinska i X hercegovačka brigada, na drugoj da je to izvela I dalmatinska brigada (X hercegovačka se ne spominje!). U tekstu na zgradi Narodnog pozorišta u Zenici spomenuta je cifra od preko stotinu ubijenih aktivista i simpatizera

Sl. 28. Grobnica narodnog heroja Save Kovačevića u šumi Krekovi na Tjentištu

Sl. 29. Ploča na napuštenoj grobnici u selu Gaočići (Rudo)

NOP-a. Tvrdi se, međutim, da ta informacija nije potpuna, jer je na istom mjestu ubijan i nedužni srpski i jevrejski živalj, pa se broj žrtava penje i na preko tri stotine ljudi.

Kod tumačenja pojedinih događaja i njihovog obilježavanja ima pojava jednostranog i sasvim proizvoljnog prilaženja. U tekstu ploče u selu Žunovi (Sokolac), podignutoj na mjestu pogibije narodnog heroja Pavla Goranina, ni jednom riječju nije spomenuto da je u istoj prilici, zajedno sa Goraninom, poginulo još nekoliko boraca, a što je trebalo bezuvjetno istaći, pa ako ne poimenično, a ono bar brojčano. Na kući Đorđa Pindže u selu Bare (Ilidža) u natpisu ploče posvećene savjetovanju o podizanja ustanka u ovom kraju, uvedena su prema navodu vlasnika zgrade samo imena danas živih

učesnika, dok su svi umrli izostavljeni. Vrlo su kontraverzne izjave političkih funkcionera i drugih aktivista u Vitezu o situaciji nekadašnjeg sabirnog logora u Kruščici i u vezi s tim izgradnje spomen-obilježja u ovom mjestu. Očito stvar još nije ispitana i proučena, niti postoji jednoglasno mišljenje o tome kako, na koji način i da li uopšte obilježiti ono što se dešavalo ovdje. Da li, dakle, podizati spomenik žrtvama, ako takve postoje, koliko ih je bilo, tko su ti ljudi, za kakve su se ideale borili i slično tome. Sada tu postoji jedna skromna zajednička grobnica označena prostim drvenim obeliskom. Tako organizovan ovaj objekat, vrlo efemernog karaktera, može se uočiti tek kada se slučajno na nje ga naiđe, jer u blizini nema znaka koji bi upozorio prolaznika na njegovo prisustvo.

JEZIK I PRAVOPIS

Niz tekstova, od kojih su mnogi dati u vrlo zbijenijoj i slabije preglednoj formi (ploča na kući Ive Bašića i Busovači), trpi od jezičnih i pravopisnih grešaka i nekorektnosti koje, normalno, imaju negativnog odraza na opštu vrijednost spomenika i njegovu funkciju. Njihov registar je dosta širok.

U tekstu ploče u Dugom polju (Brestovsko kod Kiseljaka) malo je pažnje obraćeno na upotrebu interpunkcija. Zarezi su stavljeni na mjesta gdje to tekst nije zahtijevao, a nema ih tamo gdje su nužno morali doći. Nasuprot tome, u tekstu ploče na zgradi DTV »Partizan« u Kaknju na svim mjestima gdje je trebalo upisati zareze ugravirane su tačke. Kao vrlo čestu registrovali smo pojavu ispuštanja interpunkcije ili njenu neadekvatnu upotrebu, ali ima i slučajeva da svaka riječ (grobnica u regionu

Sikulje, Vareš; ploča u krugu Željezare Vareš podignuta u znak sjećanja na štrajkove radnika u 1912. i 1928. godini) ili red riječi (obelisk u selu Tišovci, Vareš) u tekstu počinju velikim slovom, odnosno da su pojedine riječi opšteg značenja ili grupe riječi pisane isključivo velikim, a ostali tekst natpisa malim slovom (spomen-česma u regionu Okruglice, Vareš).

Pojedine riječi su na nekim natpisima sasvim bespotrebno podvučene crtom [»Čamil« i »Dragovići« u tekstu na česmi u selu Dragovići, Vareš), (sl. 30)], ali je uočljiva i pojava dosta nekorektnih skraćenica od kojih neke ostaju za širu javnost teško razumljive ili je pak pravi njihov smisao i značenje jedva moguće naslutiti (»G.O.S.B-a N.O.R-a Rogatica« u tekstu ploče na školi »Ragib Džindo«

Sl. 30. Ploča na spomen-česmi u selu Dragovići (Vareš)

Sl. 31. Nadgrobnji obelisk u kompleksu partizanskog groblja u selu Stojakovići

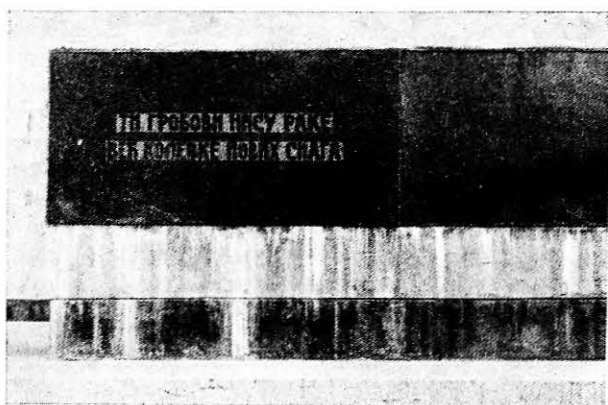

Sl. 32. Nadgrobnji obelisk u kompleksu partizanskog groblja u selu Dragovići (Vareš)

u Rogatici; »Um.« = umro ili »Pog.« = poginuo, na Partizanskom groblju u Rogatici; »Spomen podiže O.P.O.S.B.O. Foča«). Ipak, najčešće su pogrešno ispisane riječi. Spomenućemo nekoliko primjera: »brastvo« (kosturnica na Visovici, Ilijaš; česma u selu Slavin, Vareš) ili »bratsvo« (grobnica u Dubošćici, Vareš); »poginuo«, vrlo često ispisana riječ, koju srećemo na groblju u Rogatici i u tekstu ploče u Busovači; »komandata« umjesto »komandanta«; »Romaniske« ili »Romaninske« umjesto »romanijske«; »kraiške« umjesto »krajliške«; »žandarmerinska« (u tekstu ploče na zgradi stanice Narodne milicije u Mokrom, Pale) umjesto »žandarmerijska«; »htijuć«, a treba »htijući«; »eksplatatorske« (obelisk u selu Pržići) umjesto »eksploatatorske«; zatim »Ovdeje«, »Ne narodni«, »iza« (a treba »i

za«) »kojaje« (sve u tekstu ploče na zgradi stanice Narodne milicije u Turbetu); »partiske« umjesto »partijske«, »donjeti« (ploča na kući Đorđa Pindže, u selu Bare, Iliđa); »nepznati« ili »13 nepoznati« [u natpisima na grobnicama nekropole u selu Stojakovići, Novi Travnik (sl. 31—32)], i tome slično. Po starom običaju, veoma se griješi i kod upotrebe slova »č« i »ć«, pa se pojavljuju i riječi: »domaćih«, »srećnija«, »sjećanja« (sve na grobnici u Čevljanском polju, Ilijaš), kao i domaća prezimena sa završetkom na »č« (groblje u regionu Stojakovići), i druge greške i nekorektnosti (»PEDESET god Radničkog« na ploči u krugu Željezare Vareš; ili »Savez boraca N.O.R-a i ostalih naroda Turbeta...«, na grobnici u Turbetu, Travnik). Ima i miješanja ekavštine i ijekavštine.

MATERIJALI I BOJE

Sl. 33. Detalj sa spomen-grobnice u Mokrom (Pale) s tragovima mlazeva vode koja se slijeva ispod granitne ploče

Uvid u situaciju na terenu pokazao je da bismo izboru materijala za izgradnju obilježja ove vrste morali ubuduće obratiti daleko veću pažnju ukoliko želimo da duže traju, a i radi estetskih i, osobito, funkcionalnih razloga. Pokazalo se, naime, u nizu slučajeva da su mnogi spomenici, čak i oni najnoviji, rađeni krajnje nestručno i zanatski nesolidno i da se zbog upotrebe materijala koji ne odgovaraju klimatološkim uslovima našeg podneblja nalaze u veoma teškom tehničkom stanju. Pojedininm prijeti opasnost da budu bespovratno izgubljeni. Ovo se posebno odnosi na upotrebu bračkog kamena i nekih vrsta mramora (bijelog arandelovačkog, na primjer), nedovoljno otpornih na oštru planinsku klimu sarajevske regije, uslijed čega ploče, upotrijebljene za oblaganje vanjske oplata nekoliko reprezentativnih spomeničkih zdanja (groblja i grobnice u Fojnici, Han Pijesku, Kreševu, Travniku, Trnovu, u selu Zagor, opština Trnovo, i dr.), pucaju u širokom krakelurama raznih pravaca, ili se izvijaju, odnosno odvajaju od podloge; gdje gdje se opet, najčešće na sastavcima (Han Pijesak), javljaju

modrozelenne mrlje salitre kao vjesnici daljih opasnosti; uz to spomenik gubi na izvornoj ljepoti i izgledu. Uz neotpornost materijala, takvom razvoju stvari svakako određen prilog daje i sam postupak izvođača, koji vrlo često prilaze poslu površno i bez udublivanja u problem. Tako u vrijeme podizanja kosturnice u Mokrom (Pale) postupak gradnje nije bio tehnološki prostudirana. Spomenik je građen u jesen, u sezoni oštih mrazova, što je prouzrokovalo ozbiljno napuknuće velikog cementnog postamenta, djelomično i granitne ploče s natpisom na prednjoj strani. Posljedice su evidentne i u prisustvu brojnih manjih pukotina različitog smjera i pružanja na obelisku i betonskom platou (sl. 33).

Opšti vizuelni doživljaj najvećeg broja pregledanog fonda spomen-obilježja je dosta neodređen, manje-više siv i sumoran, anemičan i ponešto leden, bez životnog nerva. Uz propuste umjetnika i izvođača, domaćih klesara, koji nisu uspjeli da utisnu život ovim neživim stvarima, važan udio u tom pogledu ima i upotrijebljeni materijal. Na nesreću, u najvećem dijelu, gdje gdje je isključivo, upotrijebljavani su beton i betonske smjese (partizansko groblje u Rogatici, grobnica ŽFT-a u Podlugovima...), nešto manje cement, željezo i razni faktori i odljevi, na koncu i kamen, kao jedini prirodni materijal. O tome kako se odražava upotreba tih materijala na estetski izgled naših spomenika govorili smo ranije. Sada ćemo ukazati i na drugu stranu tog problema, naime na to kako upotreba nekih materijala može da ima direktno negativan odraz na funkciju spomenika, njegovu ulogu kao faktora informisanja javnosti i kulturno-obrazovnog činioca. Tu prvenstveno mislimo na materijale kojim se koristimo za izradu ploča sa natpisima i za ispisivanje tekstova. Za ploču grobnice u selu Karići (Vareš) upotrijebljen je čudan neki sivi fabrički odljev koji se pokazao kao vrlo nepodesan za urezivanje uslijed čega se slova na ivicama krune,

Sl. 34. Ploča na obelisku u selu Tisovci (Vareš)

gube oštrinu obrisa, postaju nejasna, čak i potpuno nečitka. Sličan je slučaj i sa obeliskom u krugu radionice »Vaso Miskin Crni«, za čiju je gradnju upotrijebljen meki kamen, u kojemu se slova brzo troše i postaju nečitka. Na drugom opet mjestu ona su se formalno »utopila« u masu ploče, pa je tekst ostao samo polovično čitljiv (kosturnica u Vogošći, česme u selima Budoželji i Žalja, Vareš). Ništa bolje nisu se pokazali i metali upotrijebljeni za ovu svrhu.

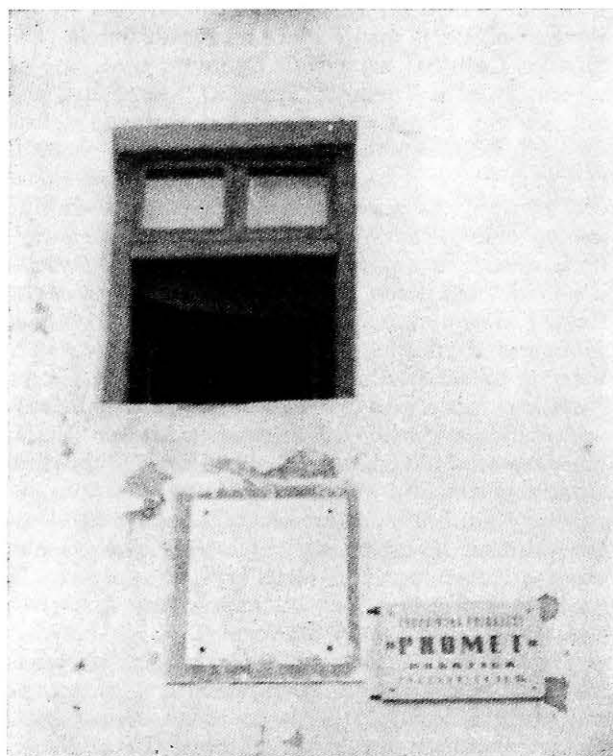
Na području nekih industrijski razvijenih komununa — Hadžići, Zenica, i osobito Vareš, česta je upotreba odljevenih metalnih ploča i natpisa na njima. To su mahom vrlo teški i masivni objekti, sračunati na dug život i trajanje, ali koji su u nizu slučajeva, zbog obilne upotrebe boja i drugih dekorativnih dodataka (ploča u krugu Željezare Vareš, obelisk u selu Tisovci), više sračunati na izvanjski, jeftin i sladunjav efekat (sl. 34). Vremenom mnoge su oksidirale (ploče na zgradi Hidroelektrane u Bogatićima, na zgradi Kulturno-umjetničkog društva »Ibrahim Perviz« u Zenici i dr.) i koloristički se stopile s masom zida u izvjesno jedinstvo neutralnog tona, pa ih je teško uočiti (spora percepcija), dok je tekst moguće čitati samo iz neposredne blizine i pod povoljnim svjetlosnim uslovima (sl. 35).

I upravo taj razlog, ta nebriga koju pokazujemo o tome kakvu ploču, od kojeg materijala i kakve boje postaviti na bijeli ili obojeni zid zgrade i kakvu boju slova dati na toj ploči, jeste faktor od presudnog uticaja na uočljivost pojedinih spomenika i čitljivost njihovih tekstova, samim tim jedan od prvih uslova za punu funkcionalnost objekta. U masi slučajeva, naime, susretali smo bijelo na bijelom, to jest ploču od bijelog mramora ili kamena na bijelom zidu zgrade, s manje ili više izbljedjelim slovima teksta, uslijed čega se ona jedva zamjećuje, dok je stepen čitljivosti natpisa sveden na najmanju moguću mjeru [ploče u selima Bare, Ilidža; Borike, Rogatica; Trenica, Novi Travnik; Gaočići, Rudo (sl. 36)].

Sl. 35. Ploča na zgradi hidroelektrane u Bogatićima (Trnovo)

Nerijetke su i druge bojene kombinacije gdje također nema jasnog kontrasta. Spomenućemo nekoliko primjera. Na modrozelenom zidu željezničke stanice u Visokom postavljene su dvije tamnosive ploče; na ciklama-crvenom zidu škole u Malešićima ploča od jablaničkog granita; na žutom zidu kuće Alojzija Andrijevića u Varešu bijela ploča sa žuto patiniranim slovima teksta; na žutocrvenom zidu ŠIP »Zvijezda« u Okruglici (Vareš) crna ploča od livenog željeza sa crvenim slovima teksta; na sivom ožbukanom zidu Zadrugnog doma u Vijakama

Sl. 36. Ploča na fasadi zgrade Zadrugnog doma u selu Borike (Rogatica)

stoji siva ploča od cementnog odljeva; na sivo žutoj (s primjesom crvene) fasadi zgrade u Timočkoj ulici broj 9 na Alipašinom-Mostu požutjela ploča; na zelenoj fasadi kuće Jevdokije Đokić u Visokom ploča od jablaničkog granita... Sve se one teško, teže ili čak jedva uočavaju, a njihovi tekstovi slabije ili vrlo slabo čitaju, jer kontrasta nema.

Prema onome što se moglo utvrditi na običenom terenu, čini se da estetski i funkcionalno ovoj svrsi najbolje odgovara jablanički granit, koji se pokazao kao izuzetno čvrst i solidan materijal, veoma podoban za naše klimatske prilike. Ploče sačinjene od ovog materijala i natpisi na njima ugravirani dubokim, bijelo obojenim slovima, kao i one od bijelog (novopazarski, novotravniki...) mramora sa crvenim slovima djeluju najefektnije i do kraja mogu biti funkcionalne. Bronza (musiv), koju tako često srećemo u upotrebi na objektima ove vrste, pokazala se nepodesnom. Njena primjena uopšte ne odgovara i nekorisna je na pločama od jablaničkog granita, uz to je kratkog vijeka.

Kod kosturnice u regionu Kalibunar (Travnik) upotrijebljeno je nekoliko raznobojnih materijala

(crvena keramika, ružičasti beton, mrki i bijeli cementni odljev, pozlata koja je na granici kiča), što sve djeluje neestetski, pa i ružno, kakav koloristički košmar (bijelo, plavo, crveno) nalazimo i na ploči koja stoji na zgradi Direkcije rudnika »Brezza«, ili onaj neukus kojega zapažamo sa onom ružičastom bordurom uz rubove ploče na školi u Gaočićima (Rudo).

Slaboj čitljivosti tekstova doprinosi katkad i sama tehnika rada. Pokazalo se da su slova rađena tehnikom gravure (urezivanja), a nikako površinskog oklesavanja (česma u Čavarini, Sokolac), dužeg vijeka i efektnijeg su djelovanja. Svakako da je u tom pogledu važan faktor vrijeme, ali i kvalitet boja i bojenih materijala, njihov vijek trajanja. Zub vremena i nebriga ljudi često su razlog da su pojedini tekstovi postali nečitki (ploča na kući Ive Bašića u Busovači), ili je pak stepen čitljivosti osjetno umanjen jer je boja vremenom spala, a slova postala blijeda, anemična i nečitka. Otud i potreba redovitije brige oko ovih objekata i njihovo češće osvježavanje bojom sa svrhom održavanja konstantne čitljivosti i kolorističke jasnoće.

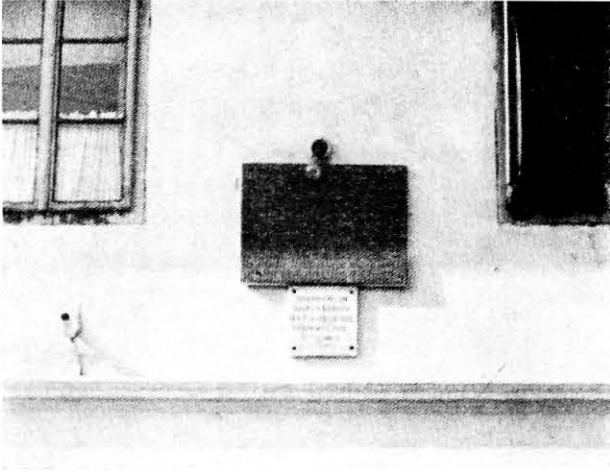
POJAVE DUPLIRANJA

Ima slučajeva da se u jednom mjestu jednom te istom događaju ili ličnosti posvećuju dva ili više spomen-obilježja (dvije ploče na fasadi hotela »Čajniče« u Čajniču; na zgradi Osnovne škole u Podvitezu, Pale; u Turbetu, Travnik), što je suvišno i nepotrebno. Pored čisto estetskih razloga, štetnost ovakvih duplikata ogleda se u tome što se tumačenja na njima ponešto razlikuju, katkad su i oprečna (Turbe), te unose zbrku i konfuziju na liniji tačnog obavještanja javnosti, ili, s druge strane, nose elemente neprijatnog doživljavanja, posebno u slučajevima kada se radi o različitim materijalima i nejednakom stupnju tehničke očuvanosti. Mnogo je, međutim, češći slučaj da na zidovima izvjesnog broja zgrada susrećemo po dvije ploče, postavljene jedna pored druge ili jedna iznad druge, posvećene potpuno različitim događajima (Željeznička stanica u Visokom, Dom SSRN u Pofalićima, zgrada preduzeća »Valter Perić« u Sarajevu, Direkcija Rudnika u Zenici i dr.). Ponegdje su te ploče različitih formata, materijala, pa i boje i oblikovnog tretmana, čime se stvara izvjesno šarenilo, uz to i međusobna, sasvim nepotrebna konkurencija (sl. 37).

Pojava dupliranja ima i na drugim stranama. Na groblju kod željezničke stanice u Goraždu, pored kosturnice većeg broja palih partizana, izgrađena je porodična grobnica obitelji Šekarić. Na oba ta spomenika vrlo je naglašeno ime Miroslava Šekarića, što nije bilo potrebno, što smeta i što, ko-

Sl. 37. Dvije ploče na fasadi zgrade preduzeća »Valter Perić« u Sarajevu

Sl. 38. Ploča na kući Ive Bašića u Busovači

načno, ponešto i diskriminaciono djeluje u odnosu na tretman ostalih boraca. S druge strane, opet, uz ploču s tekstom posvete na kući Ive Bašića u Busovači postavljena je i jedna manja od sasvim drugog materijala, sa jedinom svrhom da naznači tko je i kada podigao prvu ploču (sl. 38). Posebno je uočljivo ponavljanje i dupliranje riječi istog značenja, ili upotrebe po dva, pa i tri ista znaka ili simbola na jednom objektu. Vrlo često, naime, na terenu susrećemo pored velike, plastično oblikovane petokrake zvijezde na vrhu spomenika i njenu gravuru na ploči, najčešće na dijelu iznad teksta,

Sl. 39. Partizansko groblje u Kreševu (detalj)

pa i u samom tekstu. U nizu slučajeva, pored prve dvije, prisutna je i treća zvijezda na dijelu iznad ulaznih vrata. Pomenuti fenomen je dosta čest, a da li je i opravdan, o tome ćemo morati razmišljati. Treba spomenuti i to da na nekom području nađemo po dva ili tri primjerka jednog umjetničkog rješenja na istu temu. Tako smo u Brezi i Ilijašu našli bistu narodnog heroja Janka Balorde, rad skulptora M. Kockovića, a u krugu Željezničke radione »Vaso Miskin Crni« i pred Domom zdravlja »Omer Maslić« u Novom Sarajevu biste narodnog heroja Omera Maslića, djelo vajara Petra Krstića.

VIJENCI I CVIJETNI NASADI

Čini se tačnom konstatacija da se cvjetnim nasadima i zelenom vegetacijom objekti ove vrste mogu podići na viši estetski nivo i društveni rang. Takvu tvrdnju nije potrebno dokazivati jer niz primjera to uvjerljivo potvrđuje. Na žalost, međutim, može se općenito istaći ocjena, taj elemenat se kod nas još dovoljno ne koristi ili bar ne u adekvatnoj formi i na način koji bi najbolje odgovorio datoj situaciji.

U partizanskom groblju u Kreševu posađeno je raznoliko cvijeće (najviše takozvane sabljice), koje je visoko izraslo i u gustom metežu, pa ono ne samo da danas ne djeluje estetski prijatno, već je i afunkcionalno. Cvijeće prekriva natpise na grobnicama i posjetilac mora da, ukoliko želi da pročita epitaf, rukom otklanja ovo »šipražje« (sl. 39). Drugdje, opet, nasadi su siromašni, jednovrsni, a na mnogim mjestima ih nema, osobito u slučajevima gdje je za gradnju upotrijebljen neplemeniti materijal (cement, beton) i gdje bi oni i te kako dobro došli, tako da objekat i njegova bliža okolina djeluju golo, čak potresno prazno, da ne kažemo ledeno (grobnica u selu Stranjani, Zenica, ne sadrži niti jedan struk cvijeća ili zelenila). Slično Kreševu,

i na mnogim drugim mjestima (groblja u Fojnici i Kiseljaku, grobnice u selima Okruglica i Šikulje, Vareš, i u selu Rijeka, Vitez) trava i cvijeće izdikalci su preko mjere ili, zapušteni i nenjegovani, izrasli u korov, drugdje opet (obelisk u selu Tisovci) okolna vegetacija i travnato zelenilo sažgani su do kraja i uveli.

Tradicionalan običaj da se u određene dane godine spomenična mjesta i objekti ukrašavaju cvijećem i kite vijencima prenijet je i na spomen-obilježja u širim razmjerima. U vrijeme državnih i nacionalnih praznika ili na godišnjice značajnijih zbivanja narod i predstavnici društvenih organizacija ukrašavaju spomenike cvijećem ili cvjetnim i zimzelenim vijencima izražavajući na taj način svoju ljubav i divljenje, ili odajući dužnu poštu i pijetet ličnostima i u odnosu na događaje koji su predstavljeni ili simbolično iskazani u bilo kojoj spomeničkoj formi. Događa se, međutim, da vijenci ostaju dugo unutar spomeničkih ansambla, čak su negdje, i nerijetko, postavljene direktno na spomenik gdje trunu ili se raspadaju i tako stvaraju neprijatan utisak koji asocira na sličnu situaciju seoskih kršćanskih nekropola.

Sl. 40. Partizansko groblje u Kr. Sutjesci (Kakanj) — detalj

Tako odbojan utisak tim je jači što se u pojedinim slučajevima, čak na vrlo uskom prostoru, nađe odjednom i po sedam do osam, pa i više takvih, propadanju i truljenju izloženih ili sasušenih vijenaca [kosturnice na Visovici, Ilijaš, i u selu Rijeku, Vitez; partizansko groblje u Kraljevoj Sutjesci, na kojemu smo zatekli čak petnaest uvelih vijenaca, itd (sl. 40)]. Dešava se, najzad, da gdje gdje

Sl. 41. Ploča na fasadi zgrade u Skenderija ulici br. 20 (Sarajevo — Centar)

vijenci pokriju čitav spomenik, najčešće ploču, ili tekst na njoj, potpuno ih zaklanjajući od pogleda ljudskog oka (sl. 41). A ima i slučajeva da na nekim objektima ostanu i po godinu dana, gdje trunu i truljenjem oštećuju spomenik ili stvaraju mrlje na njemu, što sve u osnovi ostavlja ružan dojam i djeluje neestetski, kao u slučaju ploče u Timočkoj ulici broj 9 na Alipašinom Mestu (sl. 42).

ZAPUŠTENOST I NEBRIGA

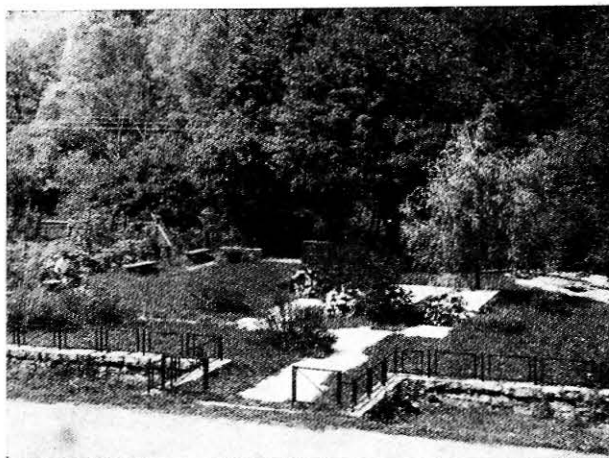

Vrlo su neujednačeni stavovi i stupanj pažnje koju lokalne društvene organizacije i građani poklanjaju njezi i čuvanju spomen-obilježja na svom području. Istina mi smo ponegdje nailazili i na divne primjere visoke svijesti, pa su objekti ove vrste pretvoreni u lijepe parkovske površine [spomen-kosturnica u Srednjem (sl. 43)], koje djeluju kao ukras gradu i selu, i služe kao prijatan kutak mira i odmora svima onima koji navraćaju ili se na kraće i duže vrijeme pred njima zadržavaju. Češći su ipak slučajevi da su spomenik ili ansambl zapušteni, čak su postali prava smetlišta (obelisk u selu Reljevo, Novo Sarajevo; kosturnica u Varešu). Eklatantan primjer takve zapuštenosti je kosturnica u Tarčinu (Hadžići). Čitav, naime, prostor oko spomenika pokazuje krajnji nemar i nehat faktora pozvanih za njegovo održavanje. Betonska ograda oko kosturnice u najvećem dijelu je razvaljena, a cvjetni nasad toliko izdžikljao da se od njega skoro ne vidi ni sama grobnica. Električna instalacija s dovodom za petokraku zvijezdu je iskidana, spome-

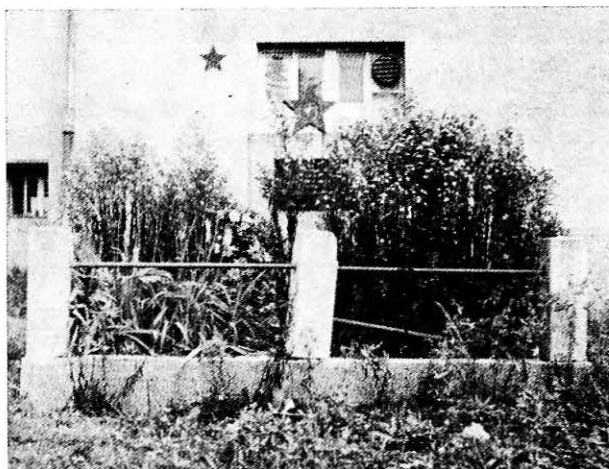
Sl. 42. Ploča na Višegradskoj kapiji (Sarajevo — Centar)

nik zasut prašinom barita iz susjednog mlina (sl. 44). Sličan slučaj je i partizanskog groblja u Kraljevoj Sutjesci. Mnoštvo razbacanog papira, uza zid prislonjeni ruinirani vijenci (zatekli smo 15 starih dotrajalih i 5 svježih vijenaca), dijelovi drveća, izvaljen stub unutrašnje ograde, uvelo cvijeće i sivilo nezelenjenog tla, koje je gola, tvrda ledina, kao i deset betonskih klupa sa kojih su skinuta i nestala drvena sjedišta, sve to nekako djeluje tužno, pusto i umnogome veoma ružno. Pa ona labava ulazna željezna vrata, koja su širom otvorena i tako omogućuju nesmetan ulazak pasa, svinja i peradi.

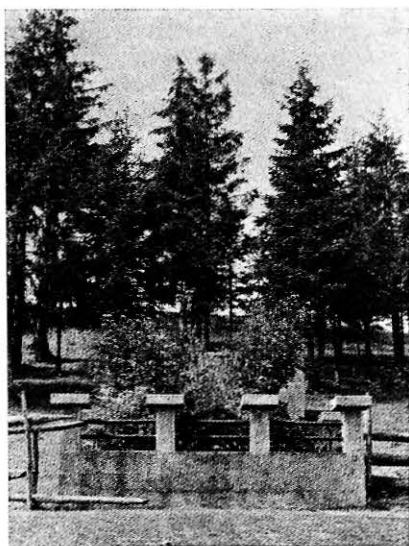
Jedan od najčešćih vidova zapuštenosti jeste zanemarivanje obaveze za redovitim plijevljenjem trave i korova koji rastu nekontrolisano, gdjegdje i preko visine čovjeka, čak do mjere da spomenik ili natpis na njemu uraste ili bude zaklonjen gustim spletovima sabljice (kosturnica u Staroj Bili, Vitez) i raznog stabljikastog cvijeća — jorgovan [kosturnica u selu Karići, Vareš (sl. 45)], drače i grmlja, kupine (obelisk na Gubavcu, Ilidža), ili na širim prostorima zatravljeni jako izdžikljalom planinskom travom, korovom i žarom (kosturnica u Trenci i groblje u regionu Stojakovići, Novi Travnik; obelisk na Han-Kramu; gornja ploha grobnice S. Ibrišimovića-Brke u selu Cijakovići, Vareš). Malo pažnje se poklanja čuvanju ograde i ne razmišlja se o tome da li ju uopšte treba ili ne treba postavljati. Tako ima slučajeve da ograda, mada prijeko potrebna, nije izgrađena, uslijed čega je neposredna okolina spomenika postala zagađena i prljava (kosturnica u Trnovu), drugdje je, opet, uvijena i ulegnuta, zardala, provaljena na više mjesta (kosturnica u Podromaniji), pa ljudi i stoka mogu nesmetano ulaziti. Posebno je zanimljiv slučaj partizanskog groblja u selu Stojakovići. Ovdje je Savez boraca opštine Novi Travnik iznajmio jednom građaninu travu pod zakup. Ovaj ju je pokosio i sijeno složio

Sl. 44. Kosturnica u Tarčinu (Hadžići)

Sl. 45. Grobnica u selu Karići (Vareš)

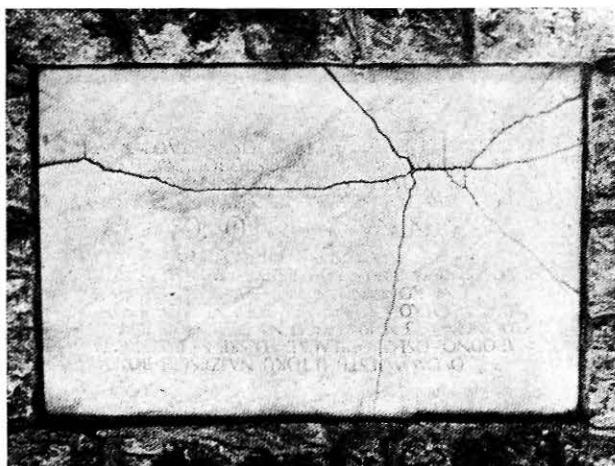

Sl. 43. Kosturnica u Srednjem

u stožinu a zatim na otavu pustio stoku. Posljedica takve prakse je znatna zagađenost grobnog kompleksa, pa i štete na objektu. Pločnik ovog inače dosta zanimljivog ansambla već je znatno oštećen, na jednom mjestu provaljen, ploče zdrobljene, poremećene i izbačene iz ravni platoa. Najčešće se, ipak, događa da su vrata ograde skinuta (kosturnica u selu Dobroševići i groblje u Kr. Sutjesci) ili konstantno otvorena (obelisk u Pjenovcu), što je u stvari jednako situaciji kao da te ograde uopšte nema.

Zapuštanje spomen-obilježja manifestuje se i u drugim vidovima. Navešćemo dva-tri primjera. Kod obeliska u Rajlovcu, ispred aerodroma, bliža i dalja okolina spomenika nisu ništa drugo već gola, jako izgažena tratina. Žica i drveni kočiči, koji su omeđavali pojedine parcele, povaljeni su i ispresavijeni, betonsko podnožje ozbiljno načeto i propada. Obje ploče na fasadi zgrade preduzeća »Valter Perić« u Sarajevu su pod paučinom, a mozaik skulpturalnog monumenta s likom rudara u Varešu umaljan u

blato koje su djeca, igrajući se, nanijela. U neposrednoj blizini kosturnice sa skulpturalnom kompozicijom u Trnovu žene su razapele konopce i suše veš u pozadini spomenika, a ispred kosturnice u

Sl. 46. Ploča na obelisku u selu Rataji (Foča)

Varešu prosuto je izlomljeno staklo. Pozadi spomenika (kao i na Han-Pijesku) mogao se naći ljudski izmet. Dešava se, na koncu, da u vrijeme bojadisanja zgrade ploča na zidu bude poprskana bojom, pa se ista jedva razlikuje od mase zida (ploče na Domu zdravlja u Foči i zgradi Osnovne škole u selu Zabrđe, Kiseljak).

Evidentni su slučajevi fizičkih oštećenja (ploča u Trenici je jednim dijelom odbijena) i oštećenja prouzrokovanih drugim razlozima (sl. 46). Klasičan primjer u tom smislu predstavlja ploča na zgradi broj 22 u Beogradskoj ulici, u Novom Sarajevu. Uslijed djelovanja atmosferilija ona se izvila i već je toliko rastočena da potencijalno prijeti opasnost njenog raspadanja. Mlazevi vode utrli su po sredini dublju stazu, dok je tekst već do kraja izbledio i samo su na pregebima preostali tragovi crvene boje slova. Zato je ovu ploču, koja je postala ruglo i potpuno nefunkcionalna, a uz to postoji opasnost njenog rušenja direktno na glave prolaznika, potrebno što prije ukloniti i zamijeniti novom. Uporedo s njom eliminisati i električnu instalaciju izgrađenu na njenu rasvjetu, koja je također u kvaru, uz to potpuno nepotrebna i ružno djeluje.

PARTIZANSKA GROBLJA

Zbog niza nejasnoća i konfuznih predstava o tome šta sve treba da sadrži i kako treba da izgleda partizansko groblje, donosimo ovu materiju u zasebnom poglavlju da bismo iz nekoliko sumarno nabačenih misli izvukli zaključke kako da se postavimo i iznađemo forme rada koje će dovesti u red i sanirati niz otvorenih problema u ovoj oblasti. S obzirom na prilično šarenilo partizanskih groblja na našem republičkom području, potrebno je, čini se, najprije da se izjasnimo o tome da li ovi ansambli, i spomenici u njima, treba da imaju ista ili bar slična formalna rješenja ili ćemo, s druge strane, kao na Koševu i Vracama, dopustiti veću slobodu rješenja, uslijed čega nužno nećemo izbjeći konglomerat oblika, s kakvim se slučajevima susrećemo na više mjesta. Ovako postavljen problem zahtijeva ozbiljno proučavanje i donošenje konkretnih odluka i preporuka, koje treba da pomognu sređivanju ove materije. Kao daljnji zahtjev u tom pravcu javlja se pitanje izbora lokacije. Mnoga groblja (Koševo u Sarajevu, Čajniče i dr.) nikla su u krilu mrtvih ili čak aktivnih konfesionalnih nekropola, što svakako ne predstavlja sretno rješenje, budući su to, nolens-volens, ipak dva potpuno različita sadržaja, koji se, osim razlika u ritualu ukapanja, moraju i formalno drugačije obilježiti i tako diferencirati. Neće, dakle, više biti dovoljno promijeniti samo simbol, već potražiti iz osnova nova arhitektonska i druga likovna rješenja, opremu, dekor i aranžman koji će, kao cjelina, biti adekvatan formalni izraz promijenjenih sadržaja. U vezi s prednjim istakli bismo još jedno pitanje. U nizu, naime, već podignutih partizanskih grobalja na

području bivšeg sreza Sarajevo javlja se problem natpisa, koji se vrlo često svode na sumaran zbroj i opštu konstataciju da se radi o grobovima tolikog broja palih boraca, dok je njihovo imenično razvrstavanje i određivanje pripadnosti vojnim jedinicama izostalo. Istina je, međutim, da to praktično, u nizu slučajeva, nije ni bilo moguće provesti. Ali tamo gdje se zna da se radi o raci koja skriva ostatke borca čije je ime poznato i ima svjedoka koji će potvrditi takve navode, moguće je i na ploči iznad grobnice to treba jasno istaći, i sa što potpunijim podacima. U slučajevima pak gdje se zna da je na jednom sektoru djelovala i operisala samo jedna partizanska jedinica, a imena poginulih nije moguće tačno utvrditi, grobove tih junaka treba obilježiti natpisom: »Borac... brigade«, »Borac... odreda« i slično tome. Kako je, međutim, na mnogim sektorima istovremeno djelovalo i po nekoliko jedinica i borbe se odvijale u pokretu, dinamičnim gibanjem, u takvim slučajevima dolazilo je do većih miješanja, a i zaborav je učinio svoje, uz to se kod prikupljanja kostiju nije obračalo mnogo pažnje na identifikaciju poginulih i njihovu pripadnost vojnim jedinicama. Zato su u svim sličnim situacijama vrlo riskantni potezi koji se svode često na nasumce označavanja grobova natpisima koji u nekim slučajevima možda neće odgovarati istini, pa se može dogoditi da se navede kako se tu nalazi grob borca III krajiške, a u stvari u toj su raci možda sahranjene kosti borca IV krajiške, odnosno V sandžačke brigade, ili bilo koje druge partizanske jedinice.

Partizansko groblje u Lužnici, oko 1 km udaljenom lokalitetu od Rogatice, sadrži sedamdeset jednoobrazno sačinjenih grobnica (četverostrani plastično izliveni betonski okvir sa uzglavljem). Nekropola je prostorno i kompoziciono uspješno organizovana, lako je pristupna i veoma pregledna. Sliku remeti skupina od osam grobnica podignutih na način konfesionalnih grobova, u kojima su pokopane kosti građana preminulih prije i poslije rata i koji su sasvim drugačije, međusobno vrlo različito, obilježeni. Mišljenja smo da bi ovu skupinu grobova trebalo bezuvjetno dislocirati, s tim što bi lica umrla između dva rata prenijeli u konfesionalna grobišta, dok bi grobnice komunista i boraca preminulih iza oslobođenja eventualno mogle i ostati u ovom prostoru, ali bi formalno i čitavim aranžmanom morale da budu prilagođene ostalim grobnicama. Uz navedeno, njih bi i prostorno trebalo odvojiti od raka boraca poginulih u periodu od 1941—1945. godine.

Na lokalitetu Zagrađe, oko pet stotina metara iznad gradskog naselja u Olovu, ograđena je parcela namijenjena za izgradnju partizanskog groblja u ovom mjestu. Unutar tog kompleksa nalaze se dvije rake. U jednoj je grob djeteta starog nekoliko mjeseci, ukopanog 1966, u drugoj grob nepoznate partizanke poginule 1943. godine, obilježen običnim kamenom s petokrakom zvijezdom. Sav ostali prostor zarastao je u travu i ničim ne ukazuje na prisustvo drugih grobnica. Nekropola nije obilježena, a i pristup je neorganizovan. U svakom slučaju nameće se pitanje da li je u konkretnom slučaju uopšte potrebno ići na formiranje partizanskog groblja u ovom mjestu kada, prema izjavama drugova iz opštinskog odbora Saveza boraca, na području opštine Olovo nema palih boraca NOVJ-e.

Kako smo ranije istakli, jednu od negativnih strana većeg broja partizanskih grobalja, osobito onih lociranih izvan gradskih naselja, predstavlja odsustvo vjernijih i što potpunijih tekstova i natpisa koji bi, koliko je to maksimalno moguće postići, davali obavještenja o broju i imenima sahranjenih boraca, jedinicama u kojima su se borili, vrijeme i mjesto njihove pogibije i slično tome. Ponegdje takvih podataka uopšte nema, čak i u slučajevima gdje postoje organizovane individualne grobnice, a što je teško razumjeti i objasniti (groblje u Kr. Sutjesci, Kakanj). Takav ansambl djeluje nekako isprazno, isuviše tužno i morbidno [groblje

Sl. 47. Partizansko groblje u selu Dabravine (Vareš) — detalj

u Dabravini, Vareš (sl. 47)]. Na drugim, opet, mjestima podaci su dati parcijalno, uprošćeni su, ogoljeli i nedovoljni (groblja u Kreševu, na Hranjenu, Garažde, i dr), a u groblju u Čajniču, koje još nije do kraja organizovano, nema ni humki ni natpisa, izuzev samo što postoji osamljen drveni znak s petokrakom na grobu jednog nedavno umrlog člana Saveza boraca.

U pretežnom broju, partizanska groblja ovog područja karakterišu priprosti, grubo izvedeni građevinski radovi koji, osim čvrstoće i solidne zanatske izvedbe, nemaju drugih likovnih osobina i vrijednosti. Kod nekih pak grobalja (Poljice, opština Vareš) organizacija grobnica provedena je vrlo sumarno, pa iste međusobno ne pokazuju jasne obrise i granice, uslijed čega je teško naslutiti oblik svake pojedine rake. Ili slučaj groblja u Kiseljaku koje u opštoj koncepciji, gledano od ulaza, sadrži sve oznake hrišćanskih grobnih nekropola.

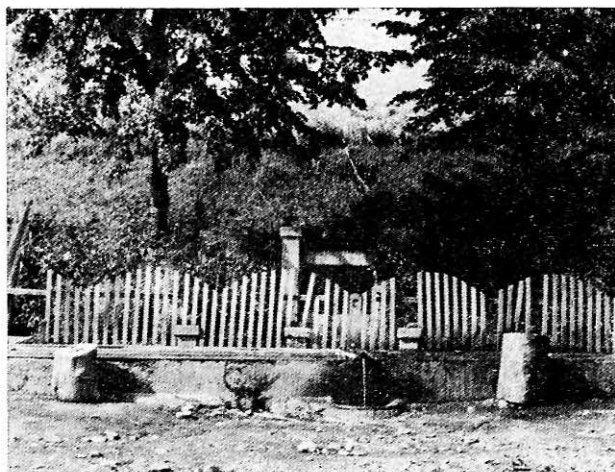
Na kraju jedan zajednički nedostatak. Nigdje (s izuzetkom groblja u Kiseljaku) u blizini objekata ove vrste ili na susjednoj komunikaciji nema znaka koji bi prolaznicima ukazivao na postojanje ansambla. Pomenuti nedostatak predstavlja ozbiljnu prazninu u programu prezentacije partizanskih grobalja, koji objekti, znamo, predstavljaju predmet većeg interesovanja javnosti.

SPOMEN — ČESME

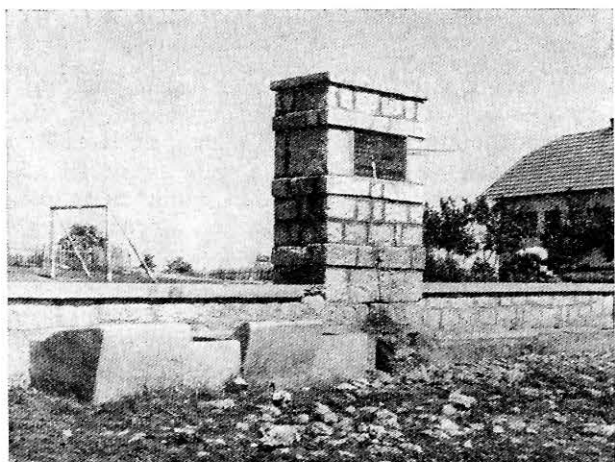
Česme su jedina utilitarna spomen-obilježja koja su bila predmet promatranja i analize ove komisije, što je i razumljivo, jer one ne samo da imaju dokumentarnu vrijednost, nisu, dakle, građene samo za to da služe kao pomen i sjećanje na neki istorijski događaj i zaslužnu ličnost, već su i faktori odgoja u estetskom smislu (bar tako bi trebalo biti), a na kraju su i prijeko potrebne za svakodnevne

potrebe ljudi. Položaj u kome se nalaze jeste, za razliku na druga obilježja utilitarnog karaktera, konkretno spomen-škole, gotovo isti kao i kod do sada opisivanih objekata.

U najvećem dijelu one su jednostavne, od kamena i betona sačinjene tvorevine seoskih dundera i lokalnih građevinskih preduzeća. Po onome što smo vidjeli i s čime smo se susretali na terenu,

Sl. 48. Česma u selu Planici (Vareš)

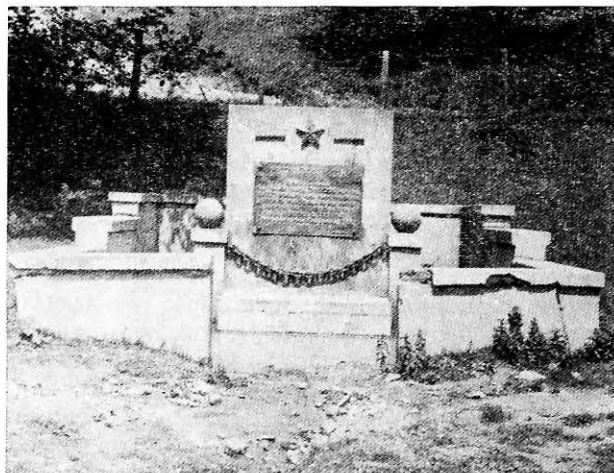
Sl. 49. Česma u selu Čavarine (Sokolac)

može se izreći gotovo generalna ocjena za sve takve objekte da su dosta zapušteni, mnogi od njih znatno ruiniрани, jer im se poklanja izuzetno mala pažnja od strane društvenih organizacija i građana zaduženih za njihovo održavanje (sl. 48). Skoro općenita je slika, naime, da funkcionišu samo jednim dijelom. Kvar obično nastupa u uređaju za napoj stoke, dok se odio za potrebe ljudi najbolje čuva. Ali kada prestane funkcija prvog, drugi preuzima na sebe oba zadatka i, normalno, neće proći mnogo vremena kada će i njegova egzistencija doći u pitanje. U selu Nedavići (Kalinovik) česma funkcioniše samo u dijelu koji služi ljudima. U onom za napajanje stoke došlo je do začepljenja i sada je van upotrebe. Stavije, voda koja je trebala da otiče kroz donji otvor ide udesno i podlokava desno krilo podzida ozbiljno ga ugrožavajući. I kod česme u Čavarini (Sokolac) korito za napajanje stoke je jako ruiniранo (sl. 49), dok su zidovi česme u regionu Okruglice (Vareš) napukli i prijeti potencijalna opasnost njihovog rušenja (sl. 50). Prostori ispred gotovo svih tih objekata i pristup njima su jako zapušteni,

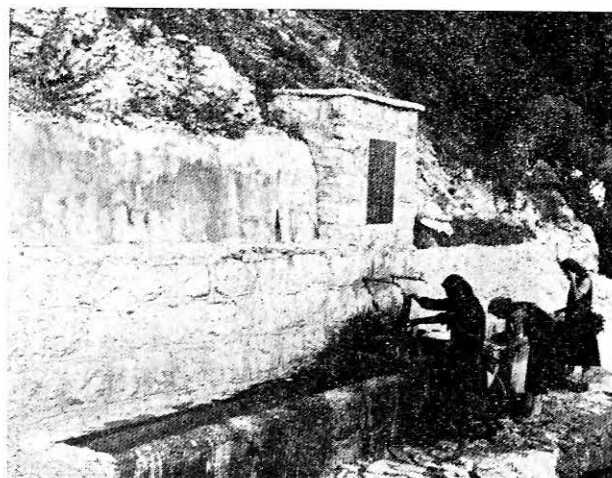
prljavi, pa gdje gdje liče na manje ustajale bare pogodne za valjanje stoke (česme u selima Čavarina i Dragovići), zagađene raznim otpacima (Ivan-Sedlo, Hadžići). A ima i slučajeva da jedno jedino korito služi za napoj ljudi i stoke, a i za pranje rublja (česma u selu Potočina, Pale), dok je na drugim opet mjestima odio za ljude ogradom rastavljen od dva ostala dijela. Prvi je čist, drugi zagađen balegom a voda u koritima zamućena sapunicom i nju pije stoka, što je sve nezdravo i može imati štetnih posljedica (česma u selu Budoželji, Vareš).

Za neke od tih nevolja najčešći krivci su djeca, koja se rado zadržavaju na ovim objektima i u igri pokvare cijev ili slavinu za odvod i proticaj vode, nakon čega obično dolazi do začepljenja česme ili pak konstantnog otoka vode.

S likovne tačke gledišta niti jedan od ovih objekata nema umjetničkih kvaliteta i svi se manje-više kreću u granicama konvencionalnih zanatskih tvorina (sl. 51).

Sl. 50. Česma u selu Okruglica (Vareš)

Sl. 51. Česma u selu Slavin (Vareš)

ZAKLJUČNA ZAPAŽANJA, PRIMJEDBE I NAPOMENE

Sl. 52. Kosturnica osam narodnih heroja u Velikom parku u Sarajevu

Na osnovu prijema na koji smo prilikom provođenja akcije naišli na terenu može se zaključiti da je ovaj zahvat prihvaćen s razumijevanjem od strane opštinskih organa i organizacija Saveza boraca. Ovakav odnos društvenih faktora svih trideset komuna bivšeg sreza Sarajevo nije proistekao samo zbog njihove ljubavi za ovu materiju koliko i zbog činjenice da su svi akciju shvatili kao koristan posao koji može da pomogne sređivanju ove oblasti za koju sami vele da trpi od niza nedostataka i da im za njihovo otklanjanje trebaju stručna pomoć i savjeti. U tom smislu oni su sa razumijevanjem i

pažnjom pratili naša izlaganja, prihvatili primjedbe i sugestije.

Sasvim je dobro i to da je naša aktivnost bila proširena na pregled i procjenu svih spomen-obilježja, a ne, kako se prvobitno mislilo, samo onih koja predstavljaju umjetničke tvorevine, djela arhitekata i vajara. U vezi s ovim neophodno je izvršiti odgovarajuće korekcije u postojećem Zakonu o spomen-obilježjima, čime će se otkloniti eventualni nesporazumi koji mogu nastati u tumačenju nadležnosti i obaveza u odnosu na podizanje, zaštitu i čuvanje svih vrsta i objekata ovog karaktera. Uporedo s tim, smatramo da bi i djelovanje Komisije za spomen-obilježavanje istaknutih ličnosti i događaja iz revolucije i radničkog pokreta moralo da pretrpi izvjesne promjene u metodu rada, to jest da se od čisto kabinetskog rješavanja zahtjeva za izgradnju spomenika priđe i nešto mobilnijim formama poslovanja, dakle na organizaciju intervencija na terenu i neposrednije uvide na licu mjesta gdje će se kudikamo uspješnije i efikasnije moći da rješavaju mnogi problemi vezani za izgradnju spomenika.

Na kraju, općenito se može konstatovati da se prezentaciji objekata ove vrste nije posvetila dužna pažnja i da u tom pravcu nisu preduzimate bilo kakve planske i sistematske mjere. Samo u rijetkim izuzecima bilo je sporadičnih, manje-više stihijnih pokušaja koji su mahom rezultirali neuspjehom. Pomenuta nastojanja su se, naime, uglavnom svela na organizaciju umjetne rasvjete objekata, koja je slabo provedena i zbog tog bez ikakvog efekta (kosturnica sa skulpturalnim monumentom na Sokocu; ploče u Blagoja Parovića broj 1 i u Omladinskoj ulici broj 3, u Sarajevu).

RESUME

L'ETAT ET LES PROBLEMES DES MONUMENTS- -SOUVENIRS DE LA GUERRE DE LIBERATION ET DE LA REVOLUTION SUR LE TERRITOIRE DE TRENTE COMMUNES DE L'ANCIEN ARRONDISSEMENT DE SARAJEVO

L'article traite l'état et les problèmes des monuments-souvenir élevés au thème de la Révolution et du Mouvement ouvrier sur le territoire de trente communes de l'ancien arrondissement de Sarajevo. Tous ces objets sont le résultat de l'activité bien connue du temps après la Guerre, l'activité qui était dirigée vers l'érection des monuments de la Guerre de Libération et de la Révolution et qui se déroulait dans le cadre des frontières yougoslaves. Ces monuments doivent symboliser le commencement de l'insurrection, évoquer des moments caractéristiques de la lutte et rappeler à la mémoire des combattants morts pour la patrie ainsi que des sacrifices de la terreur fasciste, donc, représenter l'expression de la reconnaissance et de la gratitude aux héros qui ont donné ses vies pour la liberté de la patrie, pour un avenir plus heureux et plus beau des générations qui viennent. Vu ce caractère des monuments le peuple n'a épargné ni sa peine ni les moyens de les faire majestueux et durables au possible. Les villes et les villages sont entrés en concurrence en s'efforçant d'élever le plus de monuments possible. Dans la première période de la création qui porte beaucoup de signes de l'approche non organisée et qui est caractérisée par l'absence des plans et des programmes, de la tradition et de l'expérience, de la collaboration des experts, ainsi que par la base matérielle très pauvre,

il y avait beaucoup de fautes et de défauts, d'insuccès et d'échecs plastiques, et comme le résultat de cela l'inutilité complète d'un grand nombre de ces objets.

L'étude comporte quelques chapitres dans lesquels on traite successivement et complexement les problèmes de tous les monuments-souvenirs qui d'après la Loi des monuments-souvenirs des personnes célèbres et des événements de la Révolution et du Mouvement ouvrier en Bosnie-Herzégovine de 1964, ont été enregistrés par le service spécialisé de l'Institut pour la protection des monuments culturels de Bosnie-Herzégovine, dans la période de 27 mai jusqu'à 12 octobre 1966, sur le territoire de l'ancien arrondissement de Sarajevo. Dans cette action on a examiné, décrit, photographié, jugé du côté esthétique, historique et fonctionnel les 350 objets de cette catégorie et on a obtenu, de cette manière, une représentation complète de l'état numérique de cette partie de l'héritage culturel-historique national de cette région. On a découvert de différents défauts et imperfections de ces monuments et trouvé des possibilités de décliner beaucoup de ces manques et d'assainir cette matière par l'entreprise des actions concrètes convenables sur le terrain, c'est à dire, en donnant l'aide spéciale aux organes et organisations territoriaux qui s'occupent de l'érection, du maintien et de la présentation de ces monuments.

DUŠAN MISIRAČA

KONCENTRACIONI LOGOR JASENOVAC 1941—1945

Uređenje masovnih grobnica učesnika narodnooslobodilačkog rata i žrtava fašističkog terora u selu Donja Gradina, opština Bosanska Dubica

Formiranje koncentracionog logora Jasenovac uslijedilo je odmah po okupaciji bivše Jugoslavije 1941. godine i stvaranjem ustaške Nezavisne Države Hrvatske pod okriljem hitlerovske nacističke Njemačke.

Koncentracioni logor Jasenovac pri svom formiranju sastojao se iz tri dijela i to: logor »Jasenovačka šuma — Krapje«, radni logor »Bačića ciglana — Jasenovac i logor u selu Bročice, koje se nalazilo na cesti Novska—Jasenovac, na lijevoj obali rijeke Save, i selo Donja Gradina, na desnoj obali rijeke Save, na području opštine Bosanska Dubica. Prvi lokalitet »Jasenovačke šume tzv. Krapje i logor »Bročice« napušteni su koncem 1941. godine, a dotle nelikvidirani logoraši bili su prebačeni u radni logor »Bačića ciglana«. Ostala dva, Jasenovac i Gradina, ostali su kao jedna cjelina od formiranja logora sredinom 1941, odnosno januara 1942. godine, kada je Gradina uključena u logor Jasenovac, do oslobođenja 1945. godine. Sigurno je da ni jedan lokalitet na području Jugoslavije ne krije u sebi toliki broj ljudskih žrtava kao Jasenovac sa Gradinom. Iako nije utvrđen broj ljudi koji je u logoru od 1941. do 1945. godine bio uništen, jer je to vrlo teško utvrditi, sa sigurnošću se može tvrditi da je tu ubijeno nekoliko stotina hiljada, jer je uništavanje vršeno na raznim mjestima u »Jasenovačkoj šumi« — Krapju, u šumi kod logora »Bročice«, u logoru Jasenovac ubijanje i spaljivanje u ciglani, bacanje u Savu u šumi nedaleko sela Jablanac i Mlaka i ubijanje u Gradini. Ubijanje ljudi u logoru vršeno je na razne načine, vatrenim i hladnim oružjem, kao i iznurivanjem glađu, nepodnošljivim uslovima života i teškim fizičkim radom. Tako je u Gradini postalo najveće groblje žrtava fašističkog terora u Jugoslaviji. Kompleks fašističkog koncentracionog logora Jasenovac — Gradina nalazi se na području sastava rijeke Save i Une i Save i Lonje.

Ovaj baroviti i nekad teško pristupačni predio fašisti su odabrali zato što su i same prirodne pre-

preke izolovale logor i otežavale sve akcije njegovog oslobođenja. U ljeto 1941. godine počela je izgradnja i utvrđivanje jednog od najstrašnijih logora smrti u drugom svjetskom ratu. Planove za izgradnju logora izradio je Luburić još u emigraciji. Oni su poboljšani nakon razgledanja njemačkih instalacija. Tako izvještava o logoru, između ostalog, njemački poslanik u Zagrebu Kaše svoju vladu u februaru 1942. godine. To potvrđuje u kojoj su se mjeri ustaše služile iskustvima svojih gospodara, njemačkih nacista, u organizaciji koncentracionih logora za masovne progone i likvidiranje stanovništva. Iz ostalih koncentracionih logora, kao i iz logora Jasenovac, Nijemci su otpremali zatočeničke na rad u Njemačku.

Po okupaciji Jugoslavije aprila 1941. godine Nijemci su neprekidno vršili propagandu za dobrovoljni odlazak na rad u Njemačku, jer im je bila potrebna radna snaga, pošto su veliki dio svoga naroda mobilisali i uvrstili u oružane snage koje su pokrenule protiv drugih naroda u Evropi da ih porobe, uništavaju i pljačkaju dobra njihove domovine. Propaganda za odlazak na rad u Njemačku vršena je unatoč toga što je bio ogroman broj ratnih vojnih zarobljenika iz većine zemalja Evrope, koje je do tada nacistička Njemačka porobila. U tome poslu oko slanja radnika svesrdno su im pomagali kvislinzi i okupatorske sluge i u našoj zemlji. Odašiljanje radne snage potrajalo je kraće vrijeme. Dizanjem ustanka i organizovanjem i vođenjem oružane borbe protiv okupatora na tlu Jugoslavije nastale su veće poteškoće za okupatora i njegove sluge nego što su u prvi momenat mislili. Sada su počeli primjenjivati ne samo lažnu fašističku propagandu nego i silu da bi se moglo obezbjeđivati radnom snagom. Pošto su u planu predvidjeli formiranje koncentracionih logora, bilo im je omogućeno da se iz njih snabdijevaju sposobnom radnom snagom, koju su u logore tjerali sa operativnih područja na kojima se vodila borba protiv partizanskih odreda ili iz gradova, uhapšene pripadnike

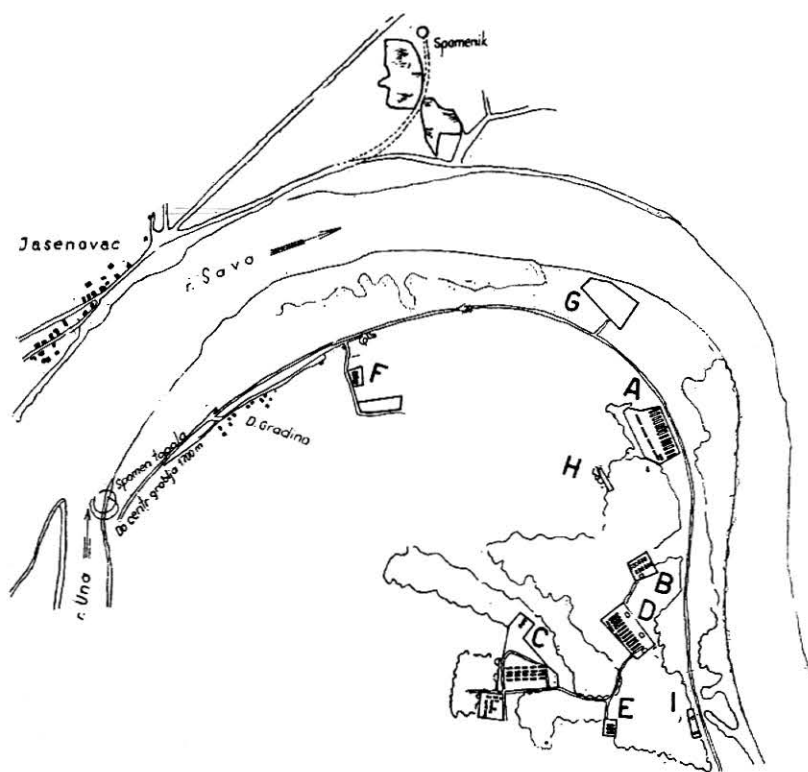
narodnooslobodilačkog pokreta i u raciji uhapšene građane. Na taj način punili su logore i zatvore u kojima su vršili odabiranje sposobne radne snage i slali je na rad u Njemačku. Jedan od takvih sabirnih logora u našoj zemlji bio je u Zemunu. U taj logor dopremene su kompozicije pohvatnog naroda i tu se vršilo odabiranje sposobnih za rad. Odatle su kompozicijama sprovedeni u Njemačku i okupirane zemlje Evrope, gdje ih je trebalo zaposliti da rade za potrebe njemačke privrede i oružane sile.

Za otpremanje dotjeranog naroda u logore na području bivše Nezavisne Države Hrvatske na rad u Njemačku postojao je sporazum ustaške i nje-

Daljnji transporti nisu do ovog časa provedeni.

Tako su se naši ljudi koji su otjerani na prisilni rad bilo iz logora ili zatvora našli u pojedinim zemljama okupirane Evrope sve do završetka rata, a mnogi se nisu živi ni vratili, jer su stradali od gladi, bolesti ili bombardovanja. To je trajalo kroz čitav period rata, a posljednji transporti zatočenika iz logora Jasenovac otpremljeni su u Njemačku u februaru 1945. godine. Iz pojedinih ustaških logora, a naročito iz logora Jasenovac, na prisilni rad u Njemačku bilo je otpremljeno nekoliko hiljada zatočenika.

U logoru Jasenovac od njegovog formiranja do posljednjeg dana njegovog postojanja sistematski

Koncentracioni logor Jasenovac, dio na desnoj obali Save: A, B, C, D, E, F, G, H, I — groblja.

mačke vlade, o čemu govori i izvještaj policijskog atašea njemačkog poslanstva u Zagrebu od 13. jula 1942. godine, koji glasi:

»Na temelju FS pisma od 13. V 1942. g. od zapovjednika sigurnosne policije i SD u Beogradu u kojem je zamoljeno dopremiti 2.500 osoba u logor Zemun, ispitati, staviti u pokret, ustaška nadzorna služba otpremila je 18. V. 1942. 500 osoba na radnu akciju u Zemun.

21. V 1942. god. otpremljeno je u Zemun daljnjih 700 osoba, tako da je ukupno 1.200 osoba stiglo u Zemun na radnu akciju Viking. Sve te osobe potječu iz hrvatskog logora Jasenovac, kamo su dopremljeni pretežno kao komunisti i partizani.

je vršeno uništavanje zatočenika ubijanjem, paljenjem, bacanjem u Savu, umiranjem od gladi i bolesti do otpremanja na prisilni rad u Njemačku. Po kapacitetu smještaja i mogućnosti logor nije mogao da primi više od 3.000 ljudi, ali je sistematskim uništavanjem zatočenika neprekidno mogao da prima nove. U tome smislu 27. aprila 1942. godine glavni stan poglavnika Ante Pavelića, preko Ministarstva unutrašnjih poslova »Nezavisne Države Hrvatske« uputio je naredbu svim područnim ustanovama u kojoj se kaže »da logor Jasenovac može primiti neograničen broj zatočenika« (Arhiv SR Hrvatske u Zagrebu, KOZ-kutija 19-PRS 469(12)). Isto se vidi iz dopisa koji je zapovjednik

posade u Bos. Dubici 23. maja 1942. godine uputio zapovjedniku ustaške pripreme bojne u istom mjestu:

»Ministarstvo Hrv. domobranstva, Glavni stožer sa istovjetnim slovom Očev. br. 638 od 2. maja 1942. godine naređuje da se svi komunisti do kojih se dođe prilikom čišćenja izvjesnih područja u kojemu se vrši oružana djelatnost otpreme u sabirni logor Jasenovac, jer isti može primiti neograničen broj zatočenika.

Dostavljajući prednje zapovjedam da se prema istome tačno postupa. Ujedno se saopštava da se ovo odnosi samo za one, koji se uhvate bez oružja, dok ostali, koji se uhvate sa oružjem, treba na licu mjesta likvidirati. Prednje se dostavlja na znanje. Koliko je nacistička Njemačka imala udjela u formiranju koncentracionog logora na okupiranim područjima Jugoslavije, zajedno sa svojim slugama Pavelićem, Nedićem, Rupnikom i drugim, vidi se iz akta br. 646 od 26. juna 1942. godine, koji je zapovjednik Trećeg gorskog zdruga pukovnik Rupčić dostavio potčinjenim jedinicama za vrijeme velike neprijateljske ofanzive na Kozari juna-jula 1942. godine:

»Führungsstab Westbosnien I-a brzoglasom od 26. 6. o. g. naredio je: »Sve osobe, koje iz obkoljenog područja oko Kozare i Prosare pokušaju van vlastite linije preći, imaju se uhvatiti i poslije pre slušanja preko mjesta za prikupljanje zarobljenika u koncentracioni logor Stara Gradiška odn. Jasenovac (uputiti) sprovesti«.

Tko osobe koje dolaze iz Kozare, propusti ili nakon zarobljavanja oslobodi, bit će radi neposlušnosti stavljeni pred Ratni sud. Sve jedinice imaju se podučiti«.

»Dostavljamo prednji nalog i nalažem da se po istim striktno postupa. Svatko, ko ne bude po ovome postupao biće bez ikakvih obzira stavljen pred Ratni sud.

Jedinice ovog zdruga upućivaće ovakve zarobljenike oružničkom satu u Prošima, a ovaj će ih sprovesti dalje kamo treba«.

Zapovjednik
pukovnik
Rubčić, s. r.

(A. V. L. I. 5/14-1,112)

U logor odmah po njegovom formiranju u ljeto 1941. godine bilo je dotjerano 1.000 Srba, Jevreja i Hrvata različitih zanimanja, samo ako su po ocjeni ustaških vlasti bili nepoželjni za »Nezavisnu Državu Hrvatsku« po receptu njemačkih nacista.

O strahotama u logoru Jasenovac drug Tito ispred Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije uputio je 4. 4. 1942. godine depešu slijedećeg sadržaja Komunističkoj internacionali:

»Najstrašnji koncentracioni logor u Hrvatskoj nalazi se u Jasenovcu. U taj koncentracioni logor Hitlerov dželat Pavelić bacio je više od 10.000 (desethiljada) najboljih sinova Hrvatske. Sada je ostalo svega 1.500 živih ljudi, a svi ostali su bili

podvrgnuti mučenjima i bijedi. Same ustaše priznaju da je od početka njihovog dolaska na vlast u Hrvatskoj ubijeno do 500.000 ljudi većinom Srba.

4. IV 1942. g. Valter«.*

Članovi Komunističke partije Jugoslavije i SKOJ-a na neoslobodenoj teritoriji i pripadnici narodnooslobodilačkog pokreta sa narodom bili su stalno na udaru progona i deportiranja u logor.

Potrebno je naglasiti da logori i neopisive patnje ljudi u njima nisu mimoišli ni djecu od najmanjeg do dječakog uzrasta. Njih je bilo u svim logorima, pa i u logoru Jasenovac. U logoru su djecu rastavljali od roditelja. Očeve i majke su ubijali ili gonili na prisilan rad u Njemačku. Tako je samo u grad Nirnberg bilo dotjerano u ljeto 1942. godine preko 300 žena i djevojaka sa Kozare, koje su upotrebljavali za najteže fizičke poslove. Ustaše su se jednako obračunavale sa djecom kao i sa odraslima — od ubijanja do uništavanja glađu i bolestima.

Koncentracioni logor Jasenovac sa Gradinom bilo je i mjesto sistematskog uništavanja Jevreja sa područja Nezavisne Države Hrvatske.

Sa čitavog područja NDH dotjerivani su i Cigani i uništavani u logoru. Njima su se koristili i za ubijanje drugih zatočenika. Selo Donja Gradina nalazi se na ušću rijeke Une i nizvono na desnoj obali rijeke Save. Ukupna površina naselja Gradine iznosi 942 hektara zemljišta. Teren Gradine je močvaran, mjestimično obrastao šumom i bio je vrlo podesan za skriveno uništavanje i ubijanje zatočenika logora Jasenovac i deportovanje naroda, jer se nalazi na suprotnoj strani logora Jasenovac neposredno preko rijeke Save. Gradina je bila vezana za logor u Jasenovcu preko rijeke Save pomoću skele. Skela se sastojala iz dva velika čamca sa jednim podijumom, a vezana za čelično uže koje je bilo zategnuto preko rijeke Save i učvršćeno na obalama u betonskim stubovima. Uži dio terena Gradine, gdje su vršena ubistva, nalazi se neposredno uz samu obalu rijeke Save i zauzima površinu oko 29 hektara zemljišta. Stanovništvo sela Gradina nalazilo se baš u ovom užem terenu i stalno je bilo pod pritiskom ustaša. Gradina je prema svom geografskom položaju udaljena od Bosanske Dubice preko Draksenića 14 kilometara, od planine Prosare 10, a od planine Kozare 26 kilometara. Od početka formiranja logora u Jasenovcu, a naročito od ustanka na Kozari koncem jula 1941. godine, ustaše su stalno iz Jasenovca napadale sela na desnoj obali rijeke Save. Jedinice II krajiškog NOP odreda stalno su se nalazile u borbama sa ustaškim snagama, koje su jakim formacijama napadale iz Jasenovca na ovo područje naročito u toku decembra 1941. i početkom januara 1942. godine, kada su izvršile teške zločine u selu Drakseniću, pobivši znatan broj civilnog stanovništva: muškaraca, žena i djece. Selo Gradina je početkom januara 1942. godine pod pritiskom i terorom ustaša potpuno rase-

* Institut za izučavanje radničkog pokreta, Beograd, CK KJ depeša 1942/61.

ljeno. Jedan dio stanovništva je tada od ustaša poubijan, a drugi dio se povukao dublje u potkozarska sela. Imovina je bila uništena i opljačkana od ustaša. Od toga vremena, tj. od januara 1942. godine, Gradina je postala sastavni dio jasenovačkog logora.

Iz sela Donje Gradine od 1941. do 1945. godine poginulo je 226 stanovnika kao žrtve fašističkog terora, što u selu, a što u logorima, a u borbama su poginula 42 lica kao borci Narodnooslobodilačke vojske.

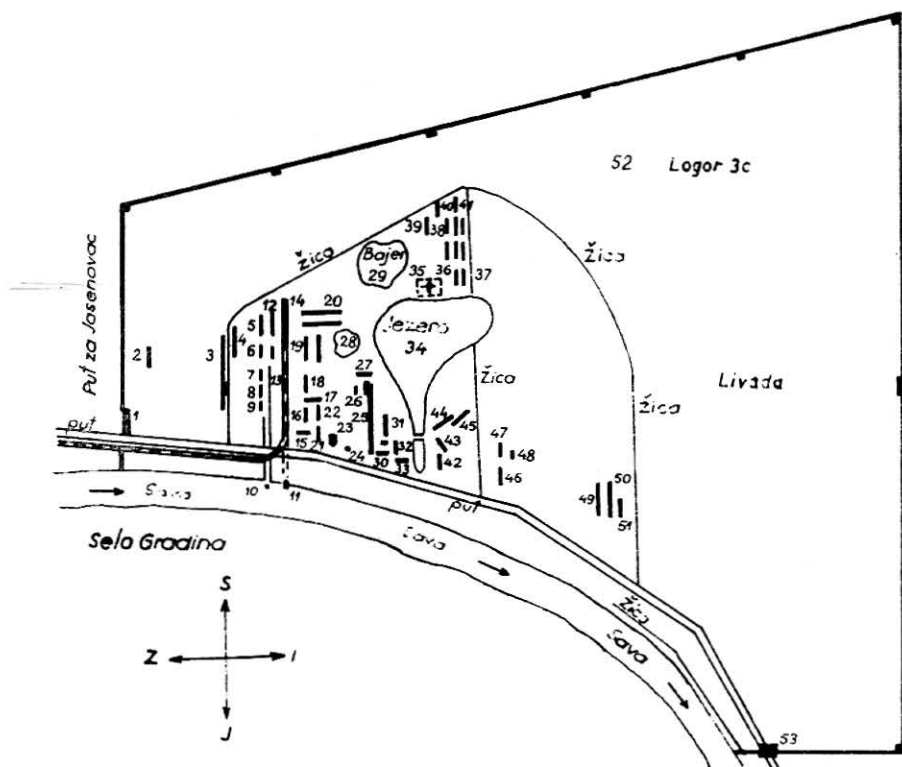
Gradina je poslije iseljavanja i povlačenja stanovništva u januaru 1942. godine u Potkozarje

senića i Medede Gradina je bila ograđena pojasom rovova, čitavim nizom bunkera i karaula. Ubijanja su vršena hladnim oružjem, klanjem ustaškim kamama i udaranjem žrtava u sljepočnice tupim predmetima, čekićima i topuzima. Hladnim oružjem ubijali su žrtve zbog toga da se ne čuju pucnji i da se ne zna šta se tamo dešava. Pored masovnog uništavanja zatočenika logora na najzvjerski način, u Gradini je bilo instalirano dvanaest velikih čeličnih kazana za kuvanje ljudi. Od mjesta gdje su bili instalirani kazani bila je postavljena uskotračna pruga do obale Save, gdje su se vagonetima odvo-

Koncentracioni logor Jasenovac, dio na lijevoj obali.

Tumač nacrt:

1. Stražarnica i upraviteljstvo logora (ulaz u logor)
2. Rafinerija
3. Glavno skladište
4. Skladište i radionice
5. Šupa za cigle
6. Lončara
7. Upraviteljstvo logora
8. Paketarnica
9. Zvonara
10. Skela na Savi
11. Granik na Savi
12. Šupa za cigle
13. Ciglana
14. Šupe radionice (tzv. tunel)
15. Stražara
16. Nastamba ustaških časnika
17. Stolarija
18. Kuhinja i nastamba ustaša
19. Dvije šupe za cigle
20. Dvije šupe za ciglu
21. Pilana
22. Šupa
23. Pogon sa dimnjakom (električna centrala)
24. Krečana
25. Ekonomija
26. Ugljenara
27. Drvara i pekara
28. Iskopana jama odakle se uzimala zemlja za ciglu
29. Tzv. bajer odakle se uzimala zemlja za ciglu
30. Remenarija
31. Štala
32. Kancelarija nadzornika
33. Kancelarija grupnika i radionice

34. Veliko jezero s drvenim mostom	44. Mljekarna i mesnica
35. Zatočeničko groblje	45. Zgrada ženskog logora
36. Bolnica	46. Nova mesnica
37. Ambulanta	47. Ledana
38. 6 baraka za nastambu zatočenika	48. Svinjac
39. Pomoćna kuhinja	49. Ustaške radionice i nastambe
40. Kuhinja	50. Zgrada ženskog logora
41. Baraka obrtne grupe	51. Kuhinja
42. Štala	52. Logor IIIc
43. Kuhinja	53. Izlaz iz logora i stražarnica (istočna vrata)

ostala pusta, jer nedaleko nije bilo naselja. Po geografskom položaju bila je nepristupačna, jer ju djelomično okružava rijeka Una i dalje u produženju rijeka Sava, tako da izgleda kao poluotok sa livadama i njivama, opkoljena vrbovim šibljem. Izvjesne površine pokrivene su šumom. Zbog takvog položaja ustaše su izabrale selo Gradinu kao pogodno mjesto za masovne pokolje. Od sela Drak-

zile iskuvane ljudske kosti i izbacivale u rijeku Savu. Jedan od tih kazana je pronađen i sada se nalazi u Muzeju narodne revolucije u Sarajevu. Pored kazana za kuvanje ljudi, u toku 1944. i 1945. godine počelo je spaljivanje leševa da se zatru tragovi zločina, pa su ostali čitavi kompleksi sa vidnim tragovima nesagorjelih dijelova ljudskih kostiju, koje su se potpuno ugljenisale. Leševi su bili

vađeni iz grobnica i stavljani na lomače, a zatim posipani naftom i paljeni. To su prisilno radili zatočenici pod nadzorom jake ustaške straže.

Osim kuvanja ljudskih leševa u čeličnim kazanima, paljenja u grobnicama u cilju prikrivanja tragova masovnih zločina, u logoru je vršeno i zaravnavanje masovnih grobnica buldožerima i valjcima.

Tragovi zločinstva i divljaštva ostali su u masovnim grobnicama na livadama i u šumi. Neke grobnice nalazile su se na oraničnom zemljištu, koje je bilo zaravnato buldožerima i valjcima: tu su pronađeni vidni tragovi miješanja ljudske krvi i zemlje. To su otkrili stanovnici sela Gradine koji su se vratili maja i juna 1945. godine iz logora ili iz borbe svojim domovima, kojih više nije bilo. Ti seljaci su živi svjedoci tragova masovnih grobnica na njivama. Masovne grobnice koje su ostale nezaravnate nisu bili jedini tragovi logora. Na mnogim mjestima pronađeni su čitavi ljudski skeleti ili dijelovi kostura koji su prikupljeni i sahranjivani na pojedinim mjestima i označavani drvenim tablicama. Pored navedenih tragova logora i mjesta za uništavanje ljudi, ostala je na obali rijeke Save stoljetna topola, u čije ogranke su zabijeni klinovi o koje su bili vješani zatočenici logora.

Tako je u selu Donjoj Gradini kao sastavnom dijelu koncentracionog logora Jasenovac nastalo najveće groblje učesnika narodnooslobodilačkog rata. U njemu su ubijani članovi Komunističke partije i SKOJ-a, kao i aktivni saradnici i pomagači NOB-e koji su padali u zatvore po gradovima, a tu su ubijali i zarobljene borce NOR-a i žrtve fašističkog terora u našoj zemlji. Da bi se očuvala masovne grobnice naroda koji je tu izgubio svoje živote u drugom svjetskom ratu od fašista, bilo je potrebno preduzeti niz mjera za trajno uređenje ovog spomen-mjesta i uraditi ono što je bilo potrebno za istraživanje i stvaranje naučne dokumentacije i zauzimanje stava da se uređuje u sastavu kompleksa logora Jasenovac, što je bilo potrebno ranijih godina uraditi. Glavni odbor Saveza udruženja boraca NOR BiH na osnovu koncepcije svoje Komisije za njegovanje tradicija narodnooslobodilačke borbe pristupio je organizaciji poslova — geodetskom snimanju područja sela Donja Gradina i izradi elaborata o Gradini kao sastavnom dijelu koncentracionog logora Jasenovac.

U tom cilju formirana je 1961. godine i posebna komisija. Izgrađen je elaborat koji je obuhvatio sve potrebne podatke, kao što su: uvodni istorijat o formiranju koncentracionog logora Jasenovac, površina zemljišta naselja Gradine, uži kompleks Gradine gdje je vršeno uništavanje zatočenika logora, udaljenost Gradine od Kozare, Prosare i Bos. Dubice, glavne komunikacije od Gradine i veza Gradine sa logorom u Jasenovcu, broj grobnica, njihov položaj i veličina i prikaz svih objekata koji su služili za uništavanje ljudi i način ubijanja zatočenika u Gradini, popis parcela i vlasnika zemlji-

šta čije zemljište treba eksproprisati za potrebe groblja u Gradini itd.

Koncepcija se sastojala u slijedećem:

Za takvo masovno uništavanje naroda od strane fašista u drugom svjetskom ratu nisu dovoljni kao dokumenti samo geodetski snimci za masovne grobnice, već je potrebno stvoriti pismenu dokumentaciju na naučnoistraživačkoj osnovi od strane stručnjaka i to biologa, antropologa, sudske medicine, fotografa, geometra, konzervatora i dr.

Pošto se na tako masovnim grobnicama iz takvog jednog koncentracionog logora kao što je bio Jasenovac nije odmah poslije oslobođenja uopšte vršila ekshumacija niti naučnoistraživački rad radi utvrđivanja potrebnih podataka i stvaranja dokumentacije, to je bilo potrebno prije bilo kakvog prilaženja uređenju samog groblja u Gradini izvršiti slijedeće: bušenja grobnica specijalnim svrdlima radi utvrđivanja dubine grobnica; bušenja pojedinih parcela zemljišta koje su zaravnate i otkriti grobnice koje su nevidljive; pristupiti obilježavanju grobnica koje se nalaze u šikarama i pod vodom; izvršiti geodetsko snimanje terena na kome se nalaze grobnice; na izvjesnom broju grobnica otvoriti sonde uz angažovanje antropologa; na grobnice i sonde poslije rada antropologa uključiti u rad stručnjake sudske medicine. Pored ovih stručnjaka bilo je potrebno angažovati jednog stručnjaka konzervatora kao organizatora svih navedenih radova na terenu. Za sprovođenje ove koncepcije i programa u život trebalo je obezbijediti odgovarajuća materijalna sredstva. Na osnovu podnesenog programa i zahtjeva Izvršnom vijeću Skupštine SR Bosne i Hercegovine, sredstva su odobrena u 1964. godini. Za stručnu pomoć i izvođenje radova Savez udruženja boraca NOR-a Bosne i Hercegovine, kao nosilac organizacije radova, obratio se stručnim ustanovama — Zemaljskom muzeju u Sarajevu, Zavodu za zaštitu spomenika kulture SR Bosne i Hercegovine u Sarajevu, Slovenskoj akademiji znanosti i umjetnosti u Ljubljani, Institutu za biologiju Univerziteta u Ljubljani, Medicinskom fakultetu u Sarajevu i Medicinskom fakultetu u Novom Sadu.

Ispred Zemaljskog muzeja u Sarajevu kao stručni spoljni saradnik bio je angažovan naučni saradnik Muzeja dr Zdravko Marić, koji je pružio pomoć u razradi programa i organizacije rada. Zavod za zaštitu spomenika kulture SR Bosne i Hercegovine stavio je na raspolaganje konzervatora Esada Prolića, koji je bio na terenu organizator svih poslova koji su se izvodili u Gradini.

Kao spoljni saradnici za izvođenje radova pozivu su se odazvali: dr Alojz Šercelj, viši naučni saradnik Slovenske akademije znanosti i umjetnosti iz Ljubljane, Vida Brodar, stručni saradnik Instituta za biologiju Univerziteta u Ljubljani, Anton Pogačnik, asistent Antropološkog odsjeka Biotehničkog fakulteta u Ljubljani, dr Srboljub Živanović, asistent Zavoda za anatomiju Medicinskog fakulteta u Novom Sadu, za radove na antropološkim istraživanjima: profesor dr Miodrag Bučić i dr Halil

Prohić, asistent, sa Medicinskog fakulteta u Sarajevu, za pregled ekshumiranih skeleta, i Sead Prolić, fotograf za sudsku medicinu iz Republičkog sekretarijata za unutrašnje poslove SR Bosne i Hercegovine.

Svi u programu predviđeni naučnoistraživački radovi obavljani su tokom juna 1964. godine, a naknadno bušenje za iznalaženje grobnica u junu 1965. godine. Poslove oko raščišćavanja i obilježavanja izvršila je dobrovoljnim radnim akcijama organizacija Udruženja boraca NOR opštine Bos. Dubica.

Poslije izvršenih priprema na terenu, viši naučni suradnik Slovenske akademije znanosti i umjetnosti dr Alojz Šerclj izvršio je bušenje na grobnicama.

Bušenja su pokazala tragove kostiju, krvi, kosa, kreča, tragove odjevnih predmeta i drugih ličnih stvari, kao i raznog posuđa. Iz svih grobnica koje su bušene jako je zaudaralo na raspadajući ljudski organizam, jer je hemijski proces još bio u toku. U nekim grobnicama je nađen garež paljenih ljudskih kostiju.

Otvaranjem sonde na grobnicama, koje su izvršili antropolozi, utvrđeno je sljedeće: da je na jednoj sondi veličine $6 \times 2,5$ metara nađeno 197 skeleta u dva sloja debljine 40 cm, što znači da je bilo ukupno 22 skeleta na jedan kubni metar. Na drugim otvorenim sondama bilo je samo po jedan sloj skeleta.

Zajedno sa antropolozima vršeno je fotografisanje sonde sa svim detaljima nalaza skeleta pojedinačno i grupno.

Iza ekipe antropologa na otvorenim sondama radili su stručnjaci sudske medicine. Poslije ovih radova u junu 1964. godine bilo je predviđeno da se izvrši bušenje zemljišta za koje su postojali podaci da se nalaze grobnice, ali koje nisu bile vidljive, pošto je zemljište u toku rata buldožerima zaravnato i valjcima povaljano, a poslije oslobođenja orano i obrađivano. Zato je nastavljeno provjeravanje ranije prikupljenih podataka od seljaka koji su najbolje poznavali teren iza oslobođenja, kada su tragovi grobnica ipak bili dosta uočljivi. Time su podaci dopunjeni. Na osnovu prikupljene dokumentacije o broju grobnica, kao i njihovim lokacijama, bilo je potrebno predvidjeti sredstva za izradu projekata otkupa zemljišta i izvođenja radova na uređenju grobnica. Na osnovu preporuke Saveznog odbora Saveza udruženja boraca NOR-a Jugoslavije, trebalo je da se utvrdi rok kada će spomenik u Jasenovcu biti završen, a time se postavilo kao neodvojivo pitanje i uređenja groblja u Gradini, što u idejnom projektu nije bilo riješeno. Savez boraca NOR-a Hrvatske i Savez udruženja boraca NOR-a Bosne i Hercegovine u prvoj polovini 1964. godine formirali su Koordinacioni odbor za izgradnju spomenika u Jasenovcu i trajnom uređenju groblja u Gradini, jer je na zahtjev Saveza udruženja boraca NOR-a Bosne i Hercegovine i Gradina ukomponovana u idejni projekat spome-

ničkog kompleksa logora Jasenovac. Donesena je zajednička odluka da se izgradnja oba objekta dovrši do 29. novembra 1965. godine. Zbog objektivnih razloga otkrivanje spomenika i groblja je bilo odloženo za 3. juli 1966. godine. Pripreme u vezi sa projektovanjem spomenika u Jasenovcu i groblja u Gradini na osnovu idejnog projekta inž. arhitekta profesora Bogdana Bogdanovića iz Beograda vršio je Arhitektonsko-projektantski zavod Hrvatske sa inž. arhitektom Lavoslavom Horvatom na čelu, a za tim na osnovu sporazuma sa Predsjedništvom Saveza udruženja boraca NOR-a Bosne i Hercegovine projektovanje je početkom maja 1965. godine preuzeo Urbanistički zavod SR Hrvatske, koji je projekat završio u drugoj polovini jula 1965. godine.

Za konačno rješenje kojim će se sve površine zahvatiti eksproprijacijom trebalo je još u toku izrade projekta izvršiti bušenje na nekim površinama za koje je bilo sporno da li se na njima nalaze grobnice. Ovo istraživanje spornih parcela bušenjem pokazalo se opravdano, jer je potvrdilo podatke koji su dali pojedini seljani. Bušenje je pokazalo da su posmrtni ostaci razasuti na većim površinama zemljišta, iako se konture grobnica nisu mogle utvrditi. Zato je i to zemljište uključeno za eksproprijaciju i u projekat za uređenje groblja. Za to vrijeme napravljeno je 99 bušotina, a ponegdje se za kontrolu primjenjivala analiza fosfata.

Izgradnji spomenika u Jasenovcu i uređenju groblja u Gradini prethodile su pripreme i dogovori između predstavnika Saveznog odbora Saveza udruženja boraca NOR-a Jugoslavije, Hrvatske i Bosne i Hercegovine. Na jednom od tih sastanaka u Zagrebu usvojen je stav Predsjedništva Saveza udruženja boraca NOR-a Bosne i Hercegovine da se i Gradina ukomponuje u idejni projekat izgradnje spomenika u Jasenovcu, s tim da svaka republika izgrađuje objekte na svom području.

Zbog prostora i ambijenta na kojima se nalaze masovne grobnice u Gradini odlučeno je da se spomen-groblja urede kao parkovi.

Grupisanje grobnica u Gradini u osam skupina na različitoj udaljenosti uticalo je da se pristupi izgradnji osam groblja različitih po svojoj veličini.

Projektovanje spomen-groblja povjereno je Urbanističkom zavodu SR Hrvatske, čiji su autori za arhitektonsko rješenje inž. arh. Ivan Lay sa grupom, a za hortikulturno dipl. inž. šumarstva Dragutin Kiš sa saradnikom dipl. inž. agr. Šimom Ricovim.

Ukupna površina groblja u Gradini iznosi 65.520 kvadratnih metara. Radi lakšeg raspoznavanja i orijentacije date su sljedeće oznake za groblja: A, B, C, D, F, G, H i J. Kod svakog groblja se postavila okrugla spomen-oznaka izrađena od kamena sa natpisom »Groblje učesnika NOR-a i žrtava fašističkog terora koncentracionog logora Jasenovac (1941—1945 godine)«, brojem grobnica i ukupnom površinom groblja.

Tako na primjer pojedina groblja iznose:

Groblje A sadrži 22 grobnice, površina grobnica 2,408 m², ukupna površina groblja 14,500 m²; Groblje B — 12 grobnica, površina grobnica 569 m², ukupna površina groblja 3.100 m²; Groblje C — 41 grobnica, površina groblja 21,700 m²; Groblje D — sadrži 17 grobnica, površina grobnica 2,443 m²; ukupna površina groblja 9,600 m²; Groblje E — 4 grobnice, površina grobnica 400 m², ukupna površina groblja 1,360 m²; Groblje F — grobovi razasuti po cijeloj površini, ukupna površina groblja iznosi 5,000 m²; Groblje G — grobovi razasuti po cijeloj površini, ukupna površina groblja iznosi 8,900 m²; Groblje H — sadrži 2 grobnice, površina groblja 1,040 m²; Groblje I — sadrži 2 grobnice, površina grobnice 115 m², ukupna površina groblja iznosi 1,320 m².

Na mjestu kod Groblja A gdje će se polagati vijenci postavljen je epitaf izliven od bronze sa stihovima iz pjesme »Jama« Ivana Gorana Kovačića, koji glasi:

»Posljednje svjetlo prije strašne noći

Bio je bljesak munjevita noža,
I vrisak, bijel još i sad u sljepoći,
I bijela, bijela krvnikova koža;
Jer do pojasa svi su bili goli
I tako nagi oči su nam boli«.

Pored uređenja groblja predviđena je zaštita stoljetne topole, na kojoj su ustaše vješale komuniste — zatočenike logora.

Na osnovu prikupljenih podataka o Gradini kao najmasovnijem stratištu naših naroda u toku dru-

gog svjetskog rata na tlu Jugoslavije, Zavod za zaštitu spomenika SR Bosne i Hercegovine je registrovao Gradinu kao istorijski spomenik.

U aprilu 1945. godine ustaše su logor minirale povlačeći se pred pobjedonosnim hodom jedinica Jugoslavenske narodne armije. Tragova logora više nema, osim na fotosima.

Ovaj napis imao je za cilj da ukaže na napore koji su učinjeni da se to područje ispita, uredi i stvori dokumentacija. U njemu su izneseni samo neki fragmenti iz dokumentacije do koje se došlo naučnoistraživačkim radom, a ta dokumentacija treba da posluži kao materijal naučnim ustanovama koje se bave izučavanjem materije ovakve vrste.

Posebno je potrebno naglasiti da se u prilaženju rješavanja ovog pitanja navedenim metodom naišlo na potpuno razumijevanje kod najviših državnih organa u SR Bosni i Hercegovini.

Potrebno je odati priznanje svim ustanovama i stručnjacima koji su se odazvali i učestvovali u naučnoistraživačkom radu, projektovanju i drugim poslovima.

Riječima o uništavanju naroda u logorima može se vjerovati ili ne vjerovati, a dokumentacija je neoboriv dokaz za sva vremena, za svakog. To je bila ideja vodilja da se prije pristupanja uređenja groblja u selu Donja Gradina pristupi naučnoistraživačkom ispitivanju.

Ovaj napis nije sjećanje na boravak u logoru, nego rezultat rada koji je preduzeo Savez udruženja boraca NOR-a Bosne i Hercegovine da se sačuvaju svjedočanstva tragova logora.

LE CAMP DE CONCENTRATION JASENOVAC 1941—1945

L'aménagement des tombeaux collectifs des participants
de la Guerre de Liberation Nationale et des victimes
de la terreur fasciste dans le village Donja Gradina,
à la commune de Bosanska Dubica

La formation du camp de concentration Jasenovac a succédé à l'occupation de l'ancienne Yougoslavie en 1941 et à la création de l'Etat Independant Croatie des oustachis sous les auspices de l'Allemagne nazi d'Hitler.

Le camp de concentration Jasenovac au temps de sa formation était composé de trois parties: la camp »Jasenovačka šuma — Krapje«, le camp de travail »Bačića ciglana — Jasenovac« et le camp au village Bročice qui était situé sur la route Novska — Jesenovac, sur la rive gauche de la Sava, et le village Donja Gradina, sur la rive droite de la Sava, sur le territoire de la commune de Bosanska Dubica. Il est sûr qu'aucune localité sur le territoire de la Yougoslavie ne cache pas en soi un si considérable nombre de victimes humaines que Jasenovac avec Gradina. On peut assurer qu'il y était tué quelques cent mille hommes, car l'extermination était faite aux différents endroits à »Jasenovačka šuma — Krapje« (au bois de Jasenovac »Krapje«).

Dans le but de recherches de l'aménagement de Jasenovac on a formé en 1961 une commission spéciale. Elle a préparé une élaboration qui comportait toutes les données nécessaires comme: l'histoire introductoire de la formation du camp de concentration Jasenovac, l'étendue de terrain du village Gradina, l'ensemble plus étroit à Gradina où on avait fait l'extermination des captifs du camp, la distance de Gradina à Kozara, Prosara et Bosanska Dubica, les principales communi-

cations de Gradina, et le lien de Gradina avec le camp à Jasenovac, le nombre des tombeaux, leur position et leur grandeur et la disposition de tous les objets servant pour l'extermination d'hommes et la manière à laquelle on tuait des captifs à Gradina, la liste des parcelles et des propriétaires dont les terres doivent être expropriées pour les besoins de la cimetièrre à Gradina etc.

La construction du monument à Jasenovac et l'aménagement de la cimetièrre à Gradina étaient précédées par des préparations et des conférences entre des représentants du Comité fédéral de la Fédération des associations des combattants de la G.L.N. de Yougoslavie, de Croatie et de Bosnie-Herzégovine. A l'une de ces conférences à Zagreb on a adopté l'attitude de la Présidence de la Fédération des associations des combattants de la G.L.N. de Bosnie — Herzégovine d'incorporer Gradina au projet de la construction du monument à Jasenovac, mais avec la remarque que chaque république doit construire sur son territoire.

Cet article avait pour le but d'indiquer aux efforts qui ont été faits pour étudier ce territoire, l'aménager et créer la documentation. On n'a donné ici que quelques fragments de la documentation obtenue par le travail et les recherches scientifiques, et qui doit servir comme les matériaux pour des institutions scientifiques qui s'occupent de l'étude de la matière de cette sorte.

PETAR MOMIROVIĆ

DA LI SU MANASTIR GOMIONICU OSNOVALI MILEŠEVCI

Mnogi naši istorijski, arhitektonski i umjetnički spomenici, veće ili srednje vrednosti i manjeg značaja, nisu dovoljno proučeni ili uopšte naučno ispitani. O mnogima se povlače naivne narodne tradicije, mlađi literarni podaci nesigurne vrednosti, rezultati amaterskih, laičkih i nestručnih istraživanja ili uzgrednih saopštenja bez proveravanja i dokazivanja. Tako su se uvukle mnoge zablude, nedokazane činjenice i neobrazložena mišljenja, koja se često uporno ponavljaju i održavaju i koja se teško ispravljaju i oprovrgavaju. Vrlo često su potrebna mnoga dokazivanja i opširna ubeđivanja da bismo se razuverili u ukorenjene zablude.

Jedno od takvih pitanja je u ovom slučaju i izvesno određeno pitanje: da li su srpski pravoslavni manastir Gomionicu (sl. 1) u Bosanskoj krajini osnovali kaluđeri manastira Mileševa i da li su se u njoj nekada bavili i živeli?

Ovakvo mišljenje, upravo tvrđenje, proneli su nestručni istraživači u početnoj fazi ispitivanja ovoga manastira: Jovo Novaković, sveštenik, u napisima: »Opis manastira Gomionice i njegovih starina« i »Dodatak opisu manastira Gomionice i njegovih starina«¹ i German (Jovanović), jeromonah

¹ Dabrobosanski istočnik, Sarajevo, 1889. g., br. 2, str. 19; br. 3, str. 41; br. 19 i 20, str. 323.

Sl. 1 Hram manastira Gomionice

bosanskog manastira Moštanice i bivši monah gomionički, u članku: »Vovedenski manastir Gomionica.«²

Oba rada nemaju bogzna kakvu naučnu vrednost, ali su korisni jer nam pružaju izvestan materijal do koga se danas ne bi moglo doći. Germanov je opis opširniji, ali su Novakovićeви podaci, u poređenju sa prethodnim, tačniji, sigurniji. Novaković je bolje umeo da uoči stvari, čitao je pouzdanije zapise i natpise i redovno beležio predanja i narodno kazivanje. Obojica su pravili krupne greške i izvodili netačne i zavodljive zaključke. Pojedine činjenice nisu dobro shvatili ni pažljivo čitali i tumačili. Kratko rečeno, bili su bez stručne spreme, naučnih metoda i tehničkog znanja.

U oskudici boljih podataka, sigurnijih izvora i kritički proverenih činjenica, sa izvesnim razložitim opravdanjem, nauka je u nekoj meri poklonila veru navodima ove dvojice opisivača, pa je postepeno prodrlo i ukorenilo se njihovo mišljenje. Savremeni naučni radnici i laički pisci to ponavljaju bez imalo sumnje ili ograde da se provere pojedini podaci i podvrgnu oceni izvori i prosuđivanja. Sa upornošću se pronosi tvrđenje da su Gomionicu osnovali mileševski kaluđeri, da su u njoj živeli i ostavili neke svoje stvari. Tako dr Vladimir R. Petković u svom »Pregledu crkvenih spomenika kroz povescnicu srpskog naroda« navodi njihovo tvrđenje da su 1595. manastir »osnovali i podigli monasi Mileševa« i da je »g. 1736. jedna plaštanica manastira Mileševa prenesena u manastir Pakru«.³

U Stojanovićeve Zapise i natpise dospeli su njihovi rđavo čitani i ispisani zapisi, 12 kao ispravni,⁴ 14 kao sumnjivi,⁵ ponekad zbunjeni i protivurečni. I oni što se smatraju ispravnim, nisu sasvim tačni ili su nepotpuni, krnji i polovični.

Dr Svetozar Radojčić u svojoj vrlo zreloj studiji o Mileševi, sa izvesnom rezervom uzgred pominje da su se razbegli Mileševci »izgleda« bavili i u Gomionici.⁶

No pomenuti istraživači, Novaković i German, nisu samostalno došli do ovakvog zaključka o osnivanju i začetnicima Gomionice. Njih je nesumnjivo zaveo Vladimir Krasić (1851—1890), inače dobar istorik i pisac mnogih rasprava, članaka i objavljujevač istorijske i etnološke građe. Svojim ozbiljnijim i dokumentovanim radom o manastiru Pakri⁷ verovatno je dao podstreka i uzor navedenim ispitivačima da se late istraživanja i pisanja o Gomionici. Kako je Krasić bio i skupljač narodnog stva-

² Isto, za 1891. g., sv. 6. i 7, str. 250; sv. 8, str. 336. i sv. 9. i 10, str. 371. Sa nešto malo izmene članak je preštampan u Šematizmu banjalučko-bihaćskom za 1901. g., str. 45.

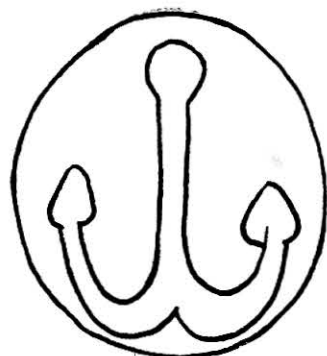
³ Posebno izdanje SAN, Beograd, 1950. g., str. 67, pod Gomionica.

⁴ Zapisi i natpisi, br. 889, 1661, 2653-2659, 2936, 4629, 4255.

⁵ Isto, 2094, 2405, 2406, 2668, 2669, 2734, 3422-3425, 3429, 3440, 3454, 4571.

⁶ Mileševa, Beograd, 1963. g., str. 54.

⁷ »Stazilovo« za 1886. g., br. 47, str. 1633 i br. 48, str. 1651.

Sl. 2 Vodeni znak iz Gomioničkog rukopisnog jevanđelja

ralaštva i tradicije, revnosno je beležio i upotrebljavao predanja. Pišući o manastiru Pakri i njenim starinama, govori i o izbeglim gomioničkim kaluđerima 1738. g. Na osnovu zabeleženog kazivanja o nekom kaluđeru Mileševcu i mileševskim utvarima i plaštanici u Pakri, Krasić je zaključio da je ovaj mileševski monah dospeo s Gomioničanima i utvarima iz Gomionice u Pakru.⁸ Na to je J. Novaković dodao svoja domišljanja, a German nadovezao fantastično iskositruisanu istoriju.

Da su Gomionicu zasnovali mileševski kaluđeri, sem na Krasića, opisivači se pozivaju i na izvorne podatke. U manastiru Gomionici čuva se i danas rukopisno četvoroevanđelje srpske redakcije ispisano na hartiji veličine 20,5 × 29,5 sm, sa vodenim znacima kotve u krugu (sl. 2).⁹ Knjiga nije potpuna. Sada ima svega 149 listova. U početku nedostaje joj pet kvaterniona Matejevog jevanđelja, a s kraja od Jovanovog jevanđelja ostalo je samo 12 začala. Korice nema. Pisano je krupnim, lepim ustavom, crnim mastilom, a uputstva i zaglavlja cinoberom, pogde i zelenom bojom. Ima nešto ornamenata i inicijala. Po vodenim znacima i paleografskom karakteru pripadalo bi XV veku (sl. 3).

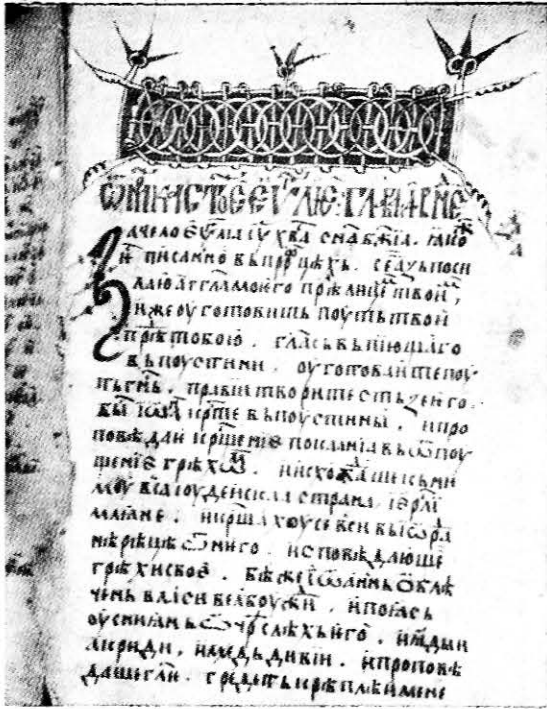
Iz ovog jevanđelja German je ispisao i objavio tri zapisa:

ОД МИЛЕШЕВЕ ГОРИ ОУКРАСИ ЕРОМОНАХЪ КОНЪСТАНТИНЪ ЦЕРКОВЪ
ХУДОЖЕСТВ(О)МЪ СЪЗ ПРИ РЕЦЕ М(А)Т(А)В(А)ЗЕ . . . ѿ ч. . .¹⁰
ПОМАНИ ГОСПОДИ ГРЪШНАГО ГЕРВАСИ ЕРОМ. МИЛЕШЕВОРЪ.¹¹
ПИСА АЗЪ ГРЕШНИ ЕРОМОНАХЪ МИЛЕШЕВСКИ ПРОИП(У)МЕНЪ
САВВА ѿ МИЛЕШЕВА.¹²

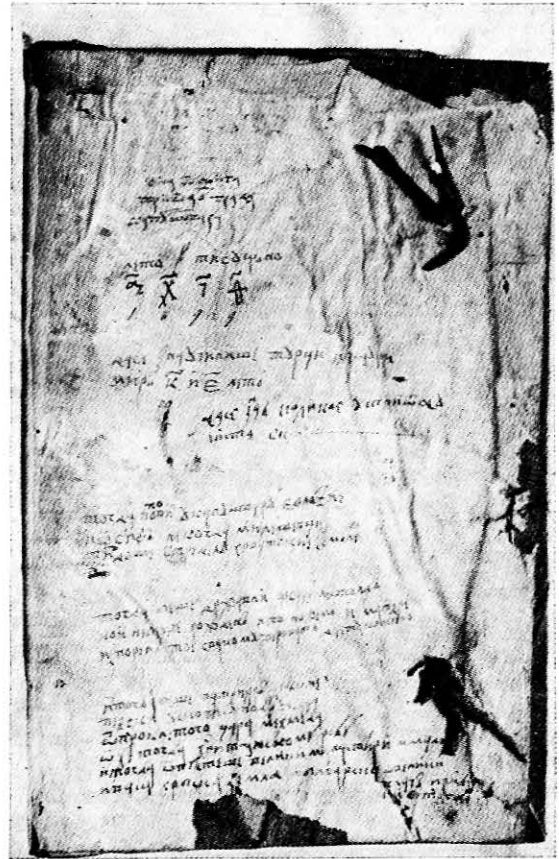
Danas tih zapisa više nema. Pregledao sam sve gomioničke rukopisne i štampane knjige list po list i nisam ih nigde našao. Pretpostavljam da su svakako bili na nestalim ili upropašćenim listovima izgubljenih delova ovoga jevanđelja, ali ne verujem da su potpuno ispravno čitani i prepisani. Sada nismo u mogućnosti da ih neposredno proveravamo i ispravljamo. Germanovo objavljivanje nije pouzdano, jer se u svim njegovim zapisima nalaze veće ili sitnije greške. Tekstove je slabo čitao, skraćene nije dobro razrešavao, spojene reči nije odva-

⁸ Isto, br. 48, str. 1657/8.

⁹ Briquet, Les Filigranes, Geneve, 1907; najpribližniji su znači br. 467 — Venecija 1945. g. i br. 464 — Insbuk 1489. g. Svi ostali slični i srodni znaci kreću se između 1485. 1499. godine, i italijanskog su porijekla.

Sl. 3 Rukopisno jevanđelje manastira Gomionica (XV vek).

Sl. 4 Zapisi na donjoj korici Posnog trioda, Venecija 1561, pravosl. crkve u S. Bajču (kod Novog Sada)

jao, brojeve, pored rdavog čitanja, nije sve ni znao (npr. ♣kopu 90), a o kriptografiji nije imao pojma.¹³

U prvom navedenom i datiranom zapisu sadržina nema nikakve veze sa Mileševom, čak ni slučajno ime Mileševa Gora. Pre svega, u izvorima i podacima nigde se Mileševa tako ne naziva. Ovde je pomen sela Mileševog Brda (danas zvanično Miloševo Brdo) blizu Podgradaca kod Bosanske Gradiške. Kako se u starim slovenskim, srpskoslovenskim i crkvenoslovenskim crkvenim tekstovima ne upotrebljava reč brdo, nego gora, breg, holm, ovde je mesto brdo upotrebljena reč gora. Ne znamo ni za jednog Mileševca Konstantina, ni starijeg ni mlađeg, a o ovome, pošto je bio slikar, moralo bi biti još nekog traga, jer nije beznačajna ličnost.

U pogledu jezika i pravopisa zapis ne odgovara XVI i XVII veku. Predlog »od« se ne javlja u to vreme po tekstovima¹⁴ i zapisima, nego Ѡ, ѡт; Zatim, cerkov mesto srbuljskog crkov; hudožestvom mesto hudžastvom ili hudožastvom, koju reč ne upotrebljavaju stari zografi i živopisci za oznaku svoga posla, skraćenica ѡѡ ne piše se tako u ranijim vekovima; jeromonah pre bi se pisalo jermo-

nah; zapisivač mnogo upotrebljava znak tvrdog jera, što nije osobina i običaj u starim srpskim zapisima i natpisima, već treba meki znak. Isti je slučaj i sa upotrebom slova ѡѡ, koje ulazi u naše tekstove pod uticajem i prodorom ruskoslovenske recenzije krajem XVII i početkom XVIII v.

Od svega u zapisu najsumnjivija je godina —:

ѡѡ — 590. German je broj smatrao kao datum osnivanja manastira, podrazumevajući napred hiljadu i dodavši detinjasto na kraju šesticu, pošto je sabrao one tačke ispred i iza broja, bez jasnog i razumnog obrazloženja, pa je uzeo 1596. g. kao datum podizanja, odnosno živopisanja Gomionice. Međutim, ova godina nije nikako pouzdana. Srpski kaluđeri, pogotovo Mileševci, u ranijim vekovima i u XVI i XVII stoleću pisali su godine od stvaranja sveta, retko i od Hrista.¹⁵ Od 69 datiranih mileševskih zapisa iz pomenutih vekova 63 je sa godinama od stvaranja sveta, svega 6 sa jednom i drugom, i to u tri štampane knjige, a nijedan samo sa godinom od naše ere. Takođe pisanje krnjih datuma bez hiljada vrlo, vrlo je retko, a zamenjivanje krajnjih brojeva jedinica kakvim drugim znacima, recimo tačkama, nije uopšte običaj u starim srpskim

¹⁰ Dabrobosanski istočnik, 1891, str. 254. Zapisi i natpisi, br. 4571.

¹¹ Isto, str. 254. Zapisi i natpisi, br. 4629.

¹² Isto, str. 254. Zapisi i natpisi, br. 4255.

¹³ Dabrobosanski istočnik, 1891, sv. VIII, str. 336, 340 sa napomenom, 373.

¹⁴ Doduše, u srednjevekovnom Dubrovniku je često u upotrebi u slovenskoj prepisci. Vidi: Lj. Stojanović, Stare srpske povelje i pisma, Beograd-Sr. Karlovci, knj. I 1929, knj. II 1934.

¹⁵ Lj. Stojanović, Zapisi i natpisi, knj. VI, str. 179 do 180.

zapisima i natpisima, spisima i dokumentima. Ako se tako što i nađe, znači da zapisivač ili pisac nije znao koja je godina, pa je označio tačkom da je naknadno doda kad bude saznao, ali se desi i da ostane nepopunjena.

Držim da u ovom zapisu nije takav slučaj. Biće pre da je German pogrešno čitao. Stotina $\tilde{\Phi}$ (fert-500) u datumu možda je bila Ψ (psi-700), te je godina 1790-ta. U pogledu slikara Konstantina iz zapisa, po stilu preostalog živopisa ikona Gomionice, koje mu pripisujem,¹⁶ godina bi potpuno odgovarala. Vidi se da je umetnik pripadao prelaznom vremenu između tradicionalnog i baroknog slikarstva susedne Slavonije iz druge polovine XVIII v. Dokazi i obrazloženja o svemu navedeni su u drugom napisu o Gomionici.¹⁷

U zapisu je jedna nesumnjiva stvar, da se zapis odnosi na Gomionicu po rečima: ... »pri rece Matavaze« ... potok koji protiče s južne strane manastira.

Što se tiče pomena one dvojice mileševskih kaluđera u nedatiranim zapisima proigumana Save ω МНАШЕВА i mileševskog jeromonaha Gervasija, ako uzmemo ono $\epsilon\rho\omega\text{M}$ МНАШЕВОВА da je pogreška prepisivača, moguće je da su Mileševci.¹⁸ No knjiga sa pomenom njihovih imena mogla je sticajem prilika i putem seobe dospeti u Gomionicu ko zna kakvim putem, preko čijih ruku i u koje vreme.

Svi ovi prigovori nisu bez apsolutnih zamermki i besprekorni. Mogu se na njih staviti uvek izvesne primedbe.

Razmatrajući izložene činjenice, pretpostavke i zaključke, odbacio sam proizvoljno tvrđenje da su Mileševci osnovali Gomionicu, jer smatram da su skroz sumnjivi i netačni dokazi i domišljanja Novakovićeva i Germanova, ali sam bio podlegao nametljivoj sugestiji da su Mileševci bili i boravili u ovom manastiru pri kraju XVII i početkom XVIII veka. Proveravajući pojedine podatke, došao sam do neočekivanog rezultata da Mileševci, ne samo što nisu osnovali manastir, no uopšte se nisu nikada bavili u Gomionici.

Posle austrijsko-turskih ratova 1689. i 1690. g. nailazimo na mnoge monahe i stvari opusteloga i raznesenog Mileševa po raznim krajevima.

U Muzeju Stare srpske crkve u Sarajevu čuva se jedna mileševska knjiga pod inv. br. 205, Oktoih petoglasnik, štampan u Moskvi 1649. g. Od 6—12 lista ima zapis o prvobitnom darovanju ili nameni knjige 7161—1653. g. Uspeniju Bogorodice u Moldovskoj zemlji. Zapis je precrtavan i prepravljjan,

¹⁶ Moje zaključke u ovom pogledu usvojio je Đoko Mazalić u svome radu: Slikarska umjetnost u Bosni i Hercegovini u tursko doba (1500-1787), Sarajevo, 1965, str. 132. Leksikon umjetnika BiH, Sarajevo, 1967, str. 72, pod Konstantin.

¹⁷ Petar Momirović, Manastir Gomionica, Bogoslovlje god. IX (XXIV), sv. 1 i 2, Beograd, za 1965. god., str. 84-88.

¹⁸ Lj. Stojanović je stavio prvi zapis u odeljak nedatiranih zapisa XVI-XVII v., Zapisi i natpisi br. 4255, a drugi u XVII, Zapisi i natpisi br. 4629, u napomeni.

što se odnosilo na zemlju i starešinstvo, i natpisano da je za mileševski manastir pri arhimandritu Visarionu sa bratijom.

U drugom, precrtanom zapisu, na poslednjem praznom listu veli se da je knjigu doneo iz Moskve u manastir Mileševu jeromonah Antonije 7161—1653. g.

Na 13. l. zapisano je da su 1694 g. 20. novembra crkveni sinovi — epitropi, tutori — Stare sarajevske crkve kupili ovu knjigu od popa Jovana Hercegovca »po razdruženiji starovlaškom i Mileševi«.

U istoj Staroj crkvi nalazi se i kandilo arhimandrita Visariona Mileševca.

Možda je na sličan način došlo i ono mileševsko jevandjelje u manastir Gomionicu.

Izvesne mileševske stvari i monasi dospeli su u manastir Pakru. U navedenom radu V. Krasić je napisao i objavio sve zapise sa mileševskih utvori u manastiru Pakri: sa plaštanice Jovana Aleksandra, moldovskog vojvode iz 1567. g., srebrnog kivota-relikvijara Longina Mileševca iz 1671.¹⁹ g. i takođe srebrnog krsta jeromonaha Silvestra Mileševca, takođe iz 1671.²⁰ g. Krasić je po pričanju naroda, istorijski neosnovano, nabacio misao da je među izbeglim Gomioničanima bio tobož i ovaj Silvestar.²¹ U svom naivnom zanosu i površnosti obojica opisivača Gomionice načinili su čitavu zabunu sa Silvestrom Mileševcem. Idući za svojom misli, J. Novaković je prepisao zapis od Krasića, a jeromonah German od Novakovića, i to kao da se krst nalazi u Gomionici. Iz Germanovog članka zapis je ušao u Stojanovićeve Zapise i natpise pod br. 1661, bez provere i pažljivog čitanja konteksta. Tako u Zapisima i natpisima imamo jedan isti zapis pod br. 1660 kao pakranski i br. 1661 kao gomionički.

German je otišao tako daleko da nas ubeđuje u dugovečnost Silvestrovu i da je on jedan od preživelih monaha Mileševaca, osnivača Gomionice iz kraja XVI veka.²² U tom se slučajno donekle nije prevario, jer je Silvestar zaista dugo živio, ali ne u XVI veku, niti u Gomionici. Najubedljiviji i nepobitni nam je dokaz baš zapis istoga Silvestra Mileševca, koji je opravio jedno jevandjelje 1699. g. i veli da je proveo 65 godina u Mileševu i 10 „ ЛѢТЪ ВШЕ ” u Sentandreji.²³ Iz toga izlazi da je Silvestar došao u manastir ili da se zamonašio oko 1624. g., 65 je proveo u Mileševi, a oko 1689. izbegao i živio 10 godina u Sentandreji. To se slaže i sa jednim ranim zapisom Silvestrovim iz 1633. g. na zidu manastira Žiće, koji je Lj. Stojanović slučajno stavio u zapise iz 1663. g.²⁴

U rukopisnom psaltiru manastira Ravne Reke,²⁵ koji je prenesen u Pakru, ima nekoliko zapisa mileševskih i dr. kaluđera, pre i posle 1689. g., koji vele

¹⁹ V. Krasić, »Stražilovo« za 1886, str. 1660.

²⁰ Isto, str. 1657/8.

²¹ Isto, str. 1657.

²² Dabrobosanski istočnik za 1891. g., str. 255.

²³ Zapisi i natpisi, br. 2063.

²⁴ Isto, br. 1600; ispravljeno u dopunama i ispravkama Zapisa i natpisa, knj. III, str. 479.

²⁵ Isto, br. 4426.

da se »raseja po svoj zemlji srpski narod« i da svi oni (Mileševci) dodoše u Sentandreju.²⁶ Tu se nalaze još 1704,²⁷ čak i 1715.²⁸

No neki su od njih lutali, seljakali se i potucali menjajući mesta staništa, da bi se nekako snašli u potpuno novim okolnostima. Na to nam lepo ukazuje jedan novi i do sada nepoznat i neobjavljen podatak.

U srpskoj pravoslavnoj crkvi sela Begeča, blizu Novog Sada, nalazi se Posni triod Vincencija Vukovića, štampan u Mlecima 1561. g. Na postavi gornje korice zapisano je da je knjiga sela Begeča 1744. g. 3. aprila.

Na postavi donje korice lepo je ispisala jedna ruka starije i značajnije zapise:

СИА КНИГА ТРИШАЗ ГРАДА КАПУШВАРА,
ЛЕТО ТИСУЩІНО ХАХЧѢ.
ДА СЕ ЗНА, УЧИНИШЕ ТУРЦИ И КАУРИ МИРЗ К̃ И Ё̃ ЛЕТЗ
ТОГДА ПОПОВИ У КАПУШВАРУ ЕВЛО҃ИЕ ИШИФЗ, НЕКОГДА
МИЛЕШЕВЦИ, ПРИДОШЕ Ѡ̃ ПРЕДЕЛЗ ХРВАТСКІЕ ЗЕМЗЛЕ
ТОГДА БЕШЕ ДРЖАВНИ ЦЕСАРЗ ЛЕШПАЛДЗ (!) КОИ НЕ БЕШЕ
РОЖДЕНЗ НЕГО НОЖЕМЗ ИЗ МАТЕРЕ ИЗПОРЕНЗ; ТО Є СВАКОМУ ВЕРОВАТИ
ДА Є ТАКО БИЛО
И ТОГДА БЕШЕ ПАТРИАРХ АРЗЕЕНІЕ ПЕЛСКИ УСКОЧИШ ПОДЗ
ЦЕСАРА Ѡ̃ ПРОКЛЕТАГО ЦАРА МЕХМЕДА; ШХЗ, ТОГДА ХРИСТІАНСКОМУ
РОДУ; И ТОГДА ШПУСТЕШЕ ВЕЛИКИ МАНАСТИРИ, И МАЛИ, И ВАСА СРБСКА
ЗЕМЛА, И БЛГАРСКА; Ш, ВЕЛИКИ ПЛАЧЗ И РИДАНІЕ ТОГДА ²⁹

Iz izloženih i povezanih činjenica jasno je da su izbegli Mileševci prešli preko Save i Dunava na česarsku teritoriju, a nikako u Bosnu, ni u Gomionicu. Kad je već ovako, sigurno je da su sobom ponese svoje i crkvene dragocenosti: plaštanicu, kivot, knjige, a Silvestar je poneo bar svoj srebrni krst, i da su sve te stvari sa njima.

Ostaje još jedno pitanje u ovom raspravljanju: kada su i kako su dospeli mileševske utvari u manastir Pakru.

Opšte je mišljenje i saglasan zaključak istraživača da su Pakru zasnovale, upravo obnovile mileševske izbeglice³⁰ sa svojim starešinom arhimandritom Dositejem.³¹ Nije izričito rečeno u koje je to vreme bilo, odmah po dolasku ili koje godine ka-

snije. To se nalazi u nešto docnijem izvoru iz 1712. g. preko bivšeg mileševskog kaluđera Teodora Metali, namesnika i sabrata manastira Pakre, koji je poslan takođe od mileševskih izbeglica, tadašnjeg pakranskog igumana Evlogija i ostale bratije, da traži milostinju u Rusiji. U dozvoli za prikupljanje milostinje veli se da su izbeglice u Pakri podigle drvenu crkvu i manastir, opteretivši se velikim dugovima.³² Pretpostavljam sa velikom verovatnošću da je opšta i najvažnija pokretna i dragocena imovina Mileševa bila sa njenim starešinom arhimandritom Dositejom i okupljenom bratijom oko njega u Pakri, pre 1699. god. Što pojedine utvari nose imena tada živih monaha, svakako su njihovi prilozii manastiru Mileševi. Lične stvari, kao Longinov

kivot, Silvestrov krst i neke knjige izvesnih mileševskih kaluđera koji su živeli u Sentandreji, možda su dospeli u Pakru preko poslednjih izbeglih Mileševaca u prvim decenijama XVIII veka ili docnije preko drugih monaha i ljudi, koji su njihovu zaoštavštinu nasledili. Dakle, nisu ih nikako mogli doneti prebegli kaluđeri manastira Gomionice 1738. g., jer nemamo ni jednog dokaza ni traga da su ikada tamo bile. Drugo, po zabeleženom predanju kod Krasića,³³ posle 48 godina po napuštanju Mileševa, bio je živ samo jedan Mileševac, koji je boravio u Bijeloj kraj Pakre i on se pridružio pridošlim Gomioničanima. To nije mogao biti nikako Silvestar, jer je 1699. g. imao preko 90 godina, a znamo sigurno da nije bio u Gomionici, kao ni ostala njegova sabraća.

Prema svemu izloženom, Mileševci nisu zasnovali Gomionicu i nisu nikada boravili u njoj.

Narodna enciklopedija, pod Pakra, str. 275/6.

V. R. Petković, Prgled crkvenih spomenika kroz povescnicu srpskog naroda, SAN, Beograd 1950, str. 240, pod Pakra. L. Mirković, Crkveni umetnički vez, Beograd 1940, str. 25.

³² Spomenik SKA, LIII, str. 167.

³³ V. Krasić, »Stražilovo«, str. 1657.

²⁶ Isto, br. 1870. i 1871.

²⁷ Isto, br. 1872.

²⁸ V. Krasić, »Stražilovo« za 1886. g., br. 49, str. 1691/92. Zapisi i natpisi, br. 2130, 2284.

²⁹ Meki znak je svuda isписan sa malenom kvačicom na početku, pa bi se mogao shvatiti i kao tvrdi.

³⁰ V. Krasić, isto, br. 47, str. 1635/6. St. Dimitrijević, Građa za srpsku istoriju iz ruskih arhiva i biblioteka, Spomenik SKA, LIII, str. 165. R. Grujić, Spomenica pakračkog vladičanstva, 1930, str. 41-43.

³¹ Spomenik, LIII, str. 167.

RÉSUMÉ

EST-CE QUE LE MONASTÈRE GOMIONICA ÉTAIT FONDÉ PAR LES MOINES DE MILEŠEVA ET EST-CE QUE CEUX-CI Y SÉJOURNAIENT?

L'essentielle question que l'auteur traite dans cet article est: est-ce que le monastère serbe orthodoxe Gomionica dans la Bosnie occidentale aux environs de Luka était fondé par les moines de monastère Mileševa et est-ce que ceux-ci y étaient jadis?

Cette affirmation se rapportant aux fondateurs de ce monastère était lancée par les premiers chercheurs du monastère Gomionica et s'est maintenue jusqu'aujourd'hui.

L'auteur de cet article tâche de prouver, par les documents originels et par l'analyse critique des faits, l'inexactitude de ces conclusions, les erreurs de cette opinion et donne un jugement tout à fait différent. Pour éclairer cette question, outre l'aide des sciences et des méthodes subsidiaires, on présente les nouvelles données, inconnues jusqu'aujourd'hui, qui contribuent à la solution complète de ce problème, ainsi que des choses qui sont en rapport avec lui.

NOVOPRONAĐENI NATPISI NA STEĆCIMA

Radeći na evidenciji i obradi stećaka kroz protekli period od 15 godina, mi smo pronalazili i stećke sa natpisima, iako se općenito smatralo da su natpisi već ranije evidentirani. Kada su bili proučeni, ti novopronađeni natpisi su postepeno objavljeni ili u posebnim monografijama, koje su se odnosile na veća i interesantnija područja, ili u člancima koji su obuhvatali manja područja, odnosno pojedine lokalitete, ili samo skupine takvih natpisa publicirali u posebnim radovima koji su štampani u Našim starinama i Glasniku Zemaljskog muzeja u Sarajevu. Kako akcija Zavoda za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine oko evidentiranja stećaka još traje, to još uvijek nailazimo na natpise koji dosada nisu bili zapaženi niti objavljeni. Pošto se u međuvremenu naša akcija proširila i na teritorij republike Crne Gore, to smo i tamo, pored od ranije poznatih, pronašli i nekoliko dosada nepoznatih natpisa.

U ovoj radnji donosimo 16 novopronađenih natpisa, i to 10 na stećcima Bosne i Hercegovine i 6 na stećcima Crne Gore. Natpisi prve skupine nalaze se na područjima ovih opština: Bileća — 1, Kalinovik — 2, Lopare — 6 i Bijeljina — 1, dok su oni druge skupine na slijedećim opštinskim područjima: Nikšić — 4 i Plužine — 2. Tim redom ih ovdje i izlažemo.

Na kraju se osvrćemo na natpis iz Šljedovića, kod Rogatice, koji smo nedavno objavili, jer smo u međuvremenu, daljim istraživanjem, došli do podataka koji omogućuju njegovo još tačnije čitanje.

Koravljica

Seoce sa gornjim imenom nalazi se oko 5 km jugoistočno od Bileće. Leži ispod krševitog brda Val. Najlakši mu je prilaz željeznicom od Bileće prema Nikšiću, jer je Koravljica prva željeznička stanica na toj pruzi.

Na lokalitetu Podina, pokraj puta i željezničke pruge, zapadno od kuća, nalazi se osamljena ploča (190 × 85 × 20 cm), koja na vodoravnoj strani ima u 4 reda urezan ali dosta oštećen natpis i ispod njega urezan krstić i manje okruglasto udubljenje (sl. br. 1).

Transliteracija natpisa glasi:

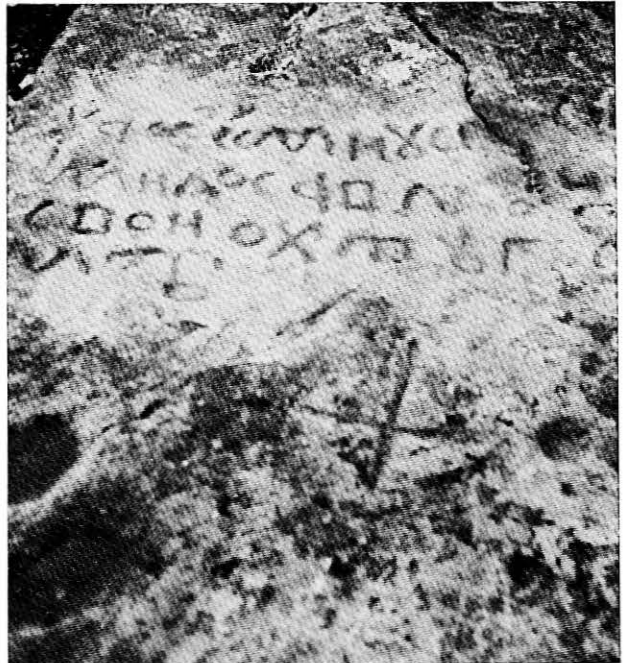
ЇСЕ ІСМН 8С...
 МНЛОСДМО...
 СДОНОХ П8(Г)А Л(Н)
 М.(8).

Majstor je dosta nevješt. Očito je nehotimično izostavio slovo A u drugoj riječi koja glasi KAMI. Iza riječi koje se završavaju suglasnicima nisu stavljeni tanki poluglasi, što je trebalo učiniti. Iako nije sasvim sigurno, mislimo da trećoj riječi nedostaje JEČE, zatim srednjoj riječi trećeg reda slovo U, četvrtoj slovo I, a na dva prazna mjesta posljednje riječi trebalo bi staviti O i Jat. Tako bi, po našem mišljenju, ovaj natpis trebalo čitati ovako:

ASE KAMI USJEČE MILOSAV MO... SVOI.
 OH TUGO LI MOJA.

Po obliku slova, najvjerojatnije je da natpis potječe iz XV v.

Evidencija je objavljena u junu 1967. g.

Sl. 1 — Natpis iz Koravljice

Kovačići

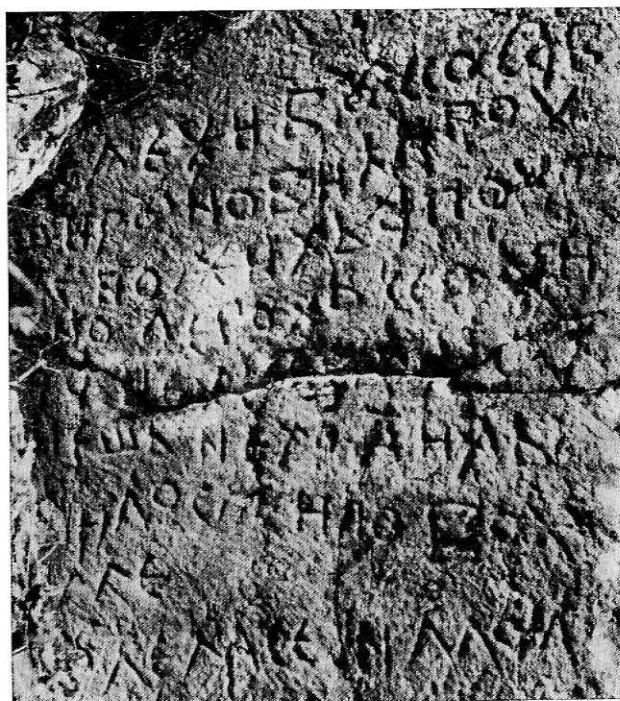
Kovačići su selo u području gornjeg toka Neretve, oko 3 km sjeveroistočno od Uloga, ili oko 15 km jugozapadno od Kalinovika. Pripada opštini Kalinovik.

U blizini zaseoka Milarevo, pokraj seoskog puta za Jablaniće, smještena je nekropola sa 35 stećaka (2 sljemenjka i 33 sanduka).

Dva primjerka imaju natpise, i to 1 sljemenjak i 1 sanduk.

1 — Sljemenjak je relativno velikih dimenzija (oko 220 × 110 × 150 cm), sa postoljem. Prevaljen je i djelomično je okrnjen i utonuo u zemlju. Natpis mu je urezan u 10 redova na istočnoj čeonj strani (sl. br. 2). Izgleda ovako:

ФСЕ ЛЕЖИ ВЪКОСАВЪ
 ШИРЮНОВИЧЪ(Ъ) ПОВ
 МЕНО ЖИХЪ ѿ ПОВИ
 ЕНО ЛЕГОХЪ КО (V)И
 . ѿ (N)Е (XO) . . .
 НЕШЪ НЕ ХОДНХЪ
 МИЛОСТНЮ БОЖ
 НОМЕ
 . ѿЕМ СЕ Х(N) МОА
 НХЪ

Sl. 2 — Natpis br. 1 iz Kovačića

Ispred natpisa nema krstića koji se ponekad stavlja. Tanki poluglas iza imena urezan je naknadno iznad posljednjeg slova zbog toga što u samome redu nije više bilo mjesta. Riječ ŽIH je skraćena od ŽIVJEH. Slova petog reda su oštećena toliko da ih nije moguće rekonstruirati. Slova koja smo u transliteraciji stavili u zagrade sa mnogo vjerovatnosti su i na kamenu, iako se danas vrlo slabo vide, a ostala koja smo naznačili samo tačkicama potpuno su nejasna ili ih uopšte danas nema. U petom i devetom redu pokušaćemo staviti neka od tih slova kao vjerovatna. Tako bi se, po našem mišljenju, napis mogao čitati kako slijedi:

ASE LEŽI VUKOSAV' ŠIRUNOVIĆ'. POČTENO ŽIVJEH' A POČTENO LEGOH'. KO ČITA NE HO NEŠ' NE HODIH'. MILOSTIJU BOŽIOME. TUDJEM SE NE MOLIH'.

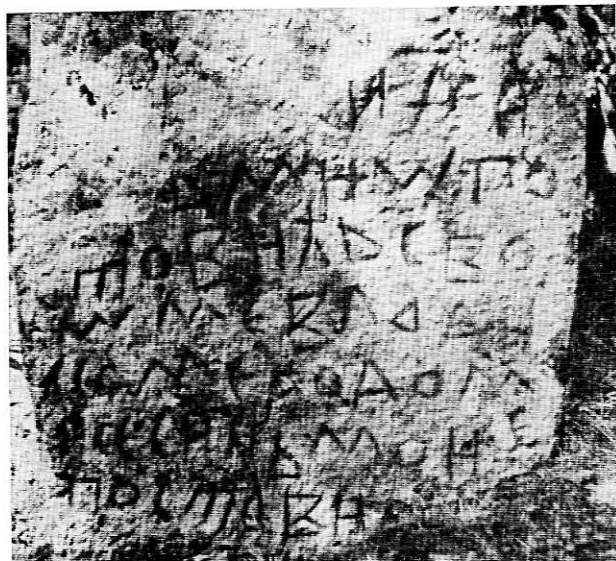
Važno je što smo saznali ko je ovdje sahranjen. Iako se izričito ne kaže da pokopani leži na plemenoj zemlji, sigurno je da Vukosav Širunović spada u imućne i ugledne ljude ovoga kraja. O njemu, inače, nemamo nikakvih podataka u literaturi i izvorima. Jedino slično prezime ima knez Širinić,¹ koji leži ispod ploče kod Hercegovke crkve u Sopotnici kod Goražda.

Po obliku slova, kao i po obliku samoga spomenika, natpis najvjerovatnije potječe iz prve polovine XV v.

Natpis je evidentiran u septembru 1966. g.

2 — Drugi natpis iz Kovačića urezan je u 7 redova istočne čeonj strane i u 2 reda sjeverne bočne strane visokog ali znatno okrnjenog sanduka sa postoljem (130 × 65 × 100 cm).

Na čeonj strani natpis izgleda ovako (sl. br. 3):

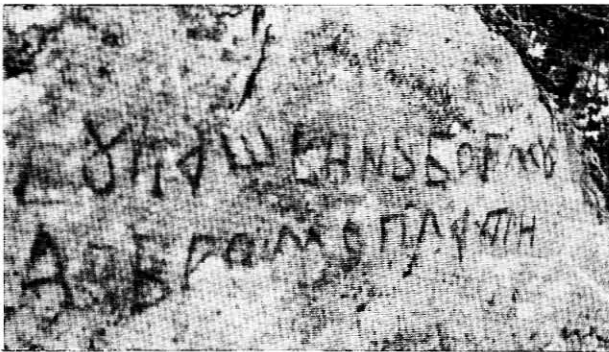
Sl. 3 — Prvi dio natpisa br. 2 iz Kovačića

¹ Č. Truhelka, Glavnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo 1889 (I), 76 M. Vego, Zbornik srednjovj. natpisa BiH, III, 192.

. (H Pq).
 б мншго
 стовнхъ сво
 шме владн
 коме родоме
 ꙗсе чннъ мон
 постѣвн

Drugi dio natpisa koji se nalazi na bočnoj strani (sl. br. 4) izgleda ovako:

Pokušali smo da na sasvim oštećena mjesta stavimo slova koja su po našem mišljenju prvobitno bila. Predlažemo ovako čitanje:

Sl. 4 — Drugi dio natpisa br. 2 iz Kovačića

ВѢКѢШЪНЪ БОГ МѢ
 ДОБРОМЕ ПЛѢТН

ASE LEŽI RADOŠAV' MIOGOSTOVIĆ' SVOO-
 ME VLADIKOME RODOME. ASE SIN' MOI
 POSTAVI VUKAŠ'IN' BOG MU DOBROME
 PLATI.

Ovaj natpis odaje osrednjeg majstora, kao i prethodni. Slova su vrlo slična onima iz prvog. Jedino je ovdje korištena i grčka omega uz krug za slovo O. Ispušten je prijedlog S ili SA ispred riječi SVOJOM i jedno I ispred riječi RODOM. Pisar koristi tanki poluglas, ali u tome nije konzekventan, jer, npr., ne stavlja ga na kraju riječi BOG, gdje bi trebalo da bude, a stavlja ga iza slova Š u riječi VUKAŠIN, gdje nije uobičajeno stavljanje. Osim toga, iza riječi VLADIKOM i RODOM on stavlja slovo E umjesto tankog poluglasa. Po svoj prilici natpis je djelo ili istog majstora koji je klesao onaj prvi, ili nekog koji je radio pod njegovim nadzorom, odnosno po njegovom uzoru, što je još vjerovatnije.

Ovim doznajemo za još jednog uglednika koji ima prezime koje se dosada nije pojavljivalo na stećcima. To prezime je postalo po imenu Milgost ili Miogost, koje se susreće u srednjem vijeku u Bosni.² Pod vladikom se misli na suprugu, kao uglednu gospođu, kakav slučaj smo već imali u natpisima stećaka.³

Po obliku slova ovaj natpis najvjerovatnije potječe iz XV v., možda samo koju deceniju iza prvog natpisa.

Evidentiranje je obavljeno u septembru 1966. g.

Koraj

Koraj je veće selo i sjedište Mjesnog ureda u opštini Lopare. Sa njegovog područja dosada su bila poznata dva natpisa — sa Babajače, koji je davno evidentiran i svrstan uz selo Puškovac⁴, i sa lokaliteta Stan R. Salihovića, koji je evidentiran prije nekoliko godina⁵ — a sada je nađen treći, koji nam pruža dragocjene podatke o istoriji ovoga kraja.

Na Agića groblju, u blizini brijega gdje su podignute kuće Agića, u samome Koraju, postoji kameni spomenik u obliku okrnjenog stuba (stele) visine 100, širine 34 i debljine 20 cm, koji je nedavno upotrijebljen kao nišan na jednom muslimanskom grobu. Mještani su nam saopštili da je

ovaj spomenik prije 5 godina iskopan blizu kuće Omera Agića, koja se nalazi oko 150 m istočno odavde, iz čega bi se moglo pretpostaviti da je na tome mjestu nekada bila srednjovjekovna nekropola.

Na jednoj široj strani stuba urezan je natpis u 8 redova (sl. br. 5). Evo njegove transliteracije:

ꙗсе лежн петко раиковнѣ
 на свон бѣчнннн корѣю
 сн блг постѣвн шц раико

Natpis u transkripciji glasi:

ASE LEŽI PETKO RAIKOVIĆ NA SVOI BAŠTINI KORAJU. SI BLG POSTAVI OC RAIKO.

Natpis se dobro vidi i dosta lako čita. Slova su uobičajena, jedino je R nešto malo drugačiji, jer mu je dio uz uspravnu crtu kao nakošen kvadrat, tj. kao romb. Zanimljivo je da pisar ne upotrebljava

² P. Anđelić, Revizija čitanja Kulinove ploče, Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo 1960-1961 (Arheologija), 299.

³ Č. Truhelka, Stari hercegovački natpisi, Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo 1892 (II), 108; Š. Bešlić, Boljuni, Starinar Arheol. instituta, Nova serija, knj. XII, Beograd 1961, 204-205.

⁴ Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo 1895, 351.

⁵ M. Baum, Nekoliko interesantnih stećaka..., Članci i građa... II, Tuzla 1958, 56.

Sl. 5 — Natpis iz Koraja

tanki poluglas. Slovo N u obadva slučaja piše sa srednjom kosom crtom koju obratno postavlja. U dva slučaja on koristi skraćence: BLG (BILIG) i OC (OTAC), iako iznad toga ne stavlja crticu kao znak za skraćenicu. Treba reći da ispred slova nema znaka krstića koji se ponekad u ovim natpisima stavlja.

Iz natpisa doznajemo da je tu sahranjen Petko Rajković, koji je takvo prezime dobio po ocu Rajku, koji je, kako vidimo, nadživio sina i podigao mu spomenik. Okolnost da otac nosi samo ime, bez prezimena, upućuje nas na relativno starije vrijeme. Osim toga, natpis nam kaže da je Petko sahranjen na svojoj baštini Koraju. To znači da je spadao u imućnije i uglednije mještane i da mu je imanje bilo u Koraju. Mislimo da pod imenom Koraj treba razumjeti samo mjesto, naselje, a ne šire područje, župu ili čitav kraj. Pošto spomenik i natpis po svojim osobinama (oblik slova i spomenika, ime oca itd.), po našem mišljenju, potječe iz prve polovine XV v., znači da je već tada postojalo i naselje Koraj. O Koraju kao naselju se dosada ništa sigurno nije znalo. Općenito se pretpostavljalo da je ono nastalo nakon dolaska Turaka u ovaj kraj. Postoji predanje da je sultan Mehmed II Osvajač, kada je s vojskom stigao u ovaj kraj, rekao: »Džennet gibi«, što u prevodu znači »Kao raj«, pa da je od toga postalo ime Koraj. Izražena je pretpostavka da je u XV v. postojala župa Koraj.⁶ Kao turska nahija Koraj se prvi puta spominje 1533.⁷ g. Turski popis stanovništva

⁶ M. Vego, *Naselja bosanske srednjovjekovne države*, Sarajevo 1957, 150.

⁷ H. Šabanović, *Bosanski pašulaku*, Sarajevo 1959, 173.

iz te godine svakako odražava stanje administrativne podjele koja je postojala i nekoliko godina prije toga. Treba imati na umu da je ugarska Srebrenička banovina od strane Turaka zauzeta 1512. g., ali da većina teritorija do Save još dugo iza toga, vjerovatno sve do 1521. g., dok nije pao i Beograd u turske ruke, nije bila definitivno u sastavu turskog carstva. Iz toga razloga nema spomena korajskoj nahiji u najstarijem turskom popisu stanovništva ovoga dijela Bosne koji je obavljen oko 1515. g.⁸

Korajska nahija je najprije pripadala kadiluku Srebrenica, koji je bio u sastavu sandžaka Zvornik. Polovinom XVI v. osnovan je zvornički kadiluk, kojemu je pripala nahija Koraj.⁹ Godine 1580. stvoren je kadiluk Bijeljina, sa sjedištem u Četvrtkovištu, kako se tada zvala današnja Bijeljina, kojoj je pripala nahija Koraj.¹⁰

Općenito se uzima da su Turci svoje nahije stvarali po zatečenim srednjovjekovnim župama, zbog čega se, sa mnogo vjerovatnosti, može pretpostaviti da je u predtursko doba postojala i župa Koraj. A pošto je svaka župa redovno nosila svoje ime po svom centralnom mjestu, s razlogom se može smatrati da je tada postojalo i naselje Koraj.¹¹ Za ovakovo stanovište ima i drugih razloga. Jedan od njih vidimo u predanju korajskog kraja, koje kaže da je Koraj nekada bio važno mjesto, čak važnije i od Brčkog i Bijeljine.¹² To ima svoga osnova u istorijskim činjenicama. U XVI v. je sve do 1580. g. u korajskoj nahiji, što znači u samome naselju Koraju, održavan godišnji sajam na dan pravoslavne Gospojine, na koji su dolazili stanovnici i iz svih okolnih nahija.¹³ Osim toga, najnovija naučna istraživanja dosta ubjedljivo pokazuju da je i rimokatolički samostan sv. Marija u Polju (S. Mariae in Campo), koji se spominje u XIV v., bio kod današnjeg Koraja, na logkalitetu Crkvište i Varoš, a ne kod Bijeljine, kako se to donedavno pretpostavljalo.¹⁴

Sve ovo što smo iznijeli ide u prilog pretpostavci da je u XV v., a vjerovatno i prije, postojala župa Koraj, a opravdava i pretpostavku o postojanju Koraja kao naselja i centra te župe. U ovom momentu, međutim, mi raspolazemo sa prvim sigurnim dokumentom koji direktno govori o baštini Petka Rajkovića u Koraju, tj. o egzistenciji naselja Koraj. Zbog toga je naš stećak sa Agića groblja u Koraju značajan prilog daljem proučavanju srednjovjekovne prošlosti Koraja i čitavog kraja.

Natpis je evidentiran u avgustu 1967. g.

⁸ A. Handžić, *Postanak i razvitak Bijeljine u XVI v.*, Prilozi za orijentalnu filologiju, sv. XII-XIII, Sarajevo 1962-1963, 47.

⁹ H. Šabanović, n. d., 201.

¹⁰ A. Handžić, n. d., 55.

¹¹ Vidi napomenu br. 7.

¹² A. Čatić, *Bilješke o koraju i Tutnjevcu*, Glasnik Zem. muzeja, 1901, 445.

¹³ A. Handžić, n. d., 50, 53 i 55.

¹⁴ Isti, n. d., 49-50.

Piperi

Piperi su selo koje je smješteno na lijepom i istaknutom položaju između Jablanice i Šibošnice, oko 10 km sjeverozapadno od Lopara. Pripada opštini Lopare. Može mu se doći autobusom od Tuzle, preko Lopara i Čelića, do Šibošnice, a odatle za 1 sat hoda uzbrdo, na jugoistočnu stranu.

U predjelu Cerići, nedaleko zaseoka Jakovljevići, koji pripada Piperima, evidentirali smo 3 manje skupine stećaka, poredane uz put, sa oko 200 m rastojanja između njih. Prva skupina je na njivi Neđe Stevanovića. Tu smo našli 6 stećaka (2 sljemenjaka i 4 stuba), koji su okrnjeni, prevaljeni i djelomično zatrpani zemljom. Na sljemenjaku smo ustanovili natpis. Druga skupina se nalazi uz kuću Bore Jakovljevića, s druge strane puta. Ona ima 6 okrnjenih i prevaljenih stubova. Nešto južnije od ove, opet s druge strane puta, zarasla šumicom, nalazi se treća skupina sa 11 stećaka (3 sljemenjaka, 4 sanduka i 4 stuba), koji su djelomično oštećeni, prevaljeni ili nagnuti i zatrpani. Ovdje smo našli 4 natpisa od kojih 2 na sljemenjacima, 1 na sanduku i 1 na stupcu.

Evo podataka o natpisima:

1 — Sljemenjak prve skupine veoma je oštećen (odlomljen mu je jedan dio), nagnut je i djelomično zatrpan zemljom. Dimenzije su mu: dužina 153, širina oko 120 i visina od postolja do vrha zabata 60 cm. Natpis mu je urezan na dvije strane — u 5 redova zapadne čeonice i u 3 reda južne bočne strane.

Na većem, preostalom dijelu čeonice strane natpis izgleda ovako (sl. br. 6):

... (Б)НАБ' (Н
... СЧВБ Н РЧД
... Б Н БРЧМБ
С БОГОМБ Н С
РОДОМБ

Sl. 6 — Prvi dio natpisa sa prve skupine stećaka u Piperima

Na preostalom dijelu bočne strane natpis je ovakav (sl. br. 7):

МЕНИТОИ НА ВИСО...
(В)Н БРЧМБ У РОДУ Х ПОСТ
НШЕ

Sl. 7 — Drugi dio natpisa sa prve skupine stećaka u Piperima

Pri transkribovanju vidljivog dijela natpisa predložili smo čitanje i nekih dijelova koji su nestali (u uglastim zgradama). Mislamo da je početak natpisa na bočnoj strani i da su prije vidljivog dijela na toj strani bila barem još 2 reda u kojima je saopšteno ko je tu sahranjen. Dalje se kaže:

[NA PLE]MENITOI NA VISO[RAH' PR](V)I
BRAT' U RODU. A POS[TAV]IŠE [SI BJE-
LJIG' SINOVI PRI]BIL' I [RADO]SAV' I RAD
[AN'] I BRAJAN' S BOGOM' I S RODOM'.

Napis odaje osrednjeg majstora, koji ne koristi skraćenice i ligature.

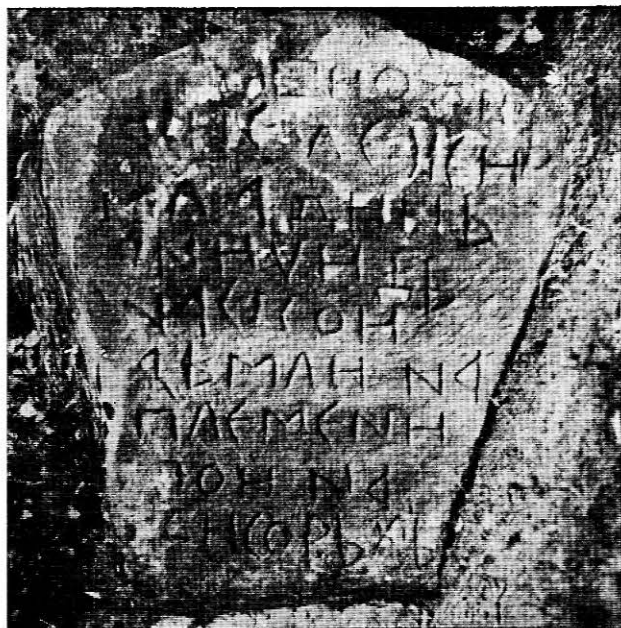
Šteta je, naravno, što ne znamo ko tu leži, ali, s druge strane, čini nam se da se dio NA VISORAH' može uzeti kao sigurna rekonstrukcija, što nam pruža dragocjen podatak.

2 — Prvi sljemenjak treće skupine stećaka je dosta visok, ali je prevaljen (180 × 84 × 95 cm) i nešto pomaknut iz prvobitnog ležišta. Ima natpis urezan u 9 redova čeonice strane, koji je prilično dobro očuvan, i u 5 redova jedne bočne strane (sada vodoravne), koji je veoma oštećen atmosferilijama.

Dio natpisa na čeonici strane izgleda ovako (sl. br. 8):

... Н БО ДО ДН (Б)
Ч СЕ ЛЕЖ
М Л Ч Д Н Б
Н Н В Н Ч Б
Н Ч С В О Н
З Б М Л Н Ч
П Л Е М Е Н Н
П О Н Н Ч
В Н С О Р Б Ч Б

Prilaže se i slika dijela natpisa na bočnoj strani iz koje se, na žalost, vrlo malo vidi. Tu se sigurno uočava samo riječ RODOM, zatim SIN' i riječ PISA, ali one bez ostaloga, ovako nepovezane, ne znače ništa (sl. br. 9).

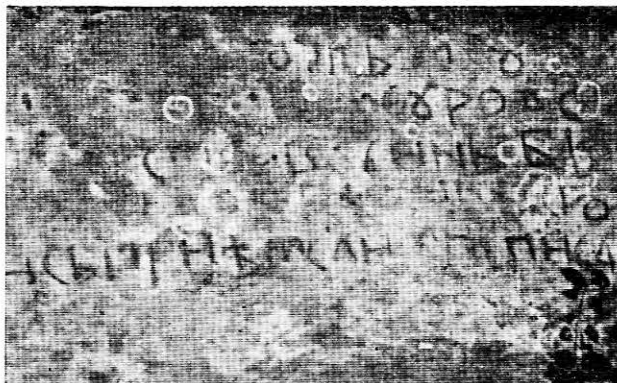
Sl. 8 — Prvi natpis treće skupine stećaka u Piperima

Predložimo slijedeću transkripciju prvog dijela natpisa:

...I BIO DI(JA)[K']. A SIE LEŽI MLADIN' [A]NIČIĆ' NA SVOI ZEMLJI NA PLEMENITOI NA VISOR'H'.

Vidi se da je majstor ovoga natpisa bio dosta vješt. Slova su mu relativno velika i prilično ujednačena. Pretežno su uglasta, kao npr. E i B. Slovo S mu je jedanput na ugao, a drugi puta na luk. Razlikuje Č i Ć, koristi tanke poluglase, nema skraćena ni ligatura. Interesantno je i neobično da iza slova Z u riječi ZEMLJI namjesto E upotrebljava tanki poluglas, kao i da u posljednjoj riječi tanki poluglas stavlja na mjesto gdje su drugi obično stavljali slovo A — VISOR'H'.

Iz natpisa doznajemo da je tu sahranjen Mladin ANIČIĆ (?). Ime pokojnika je vrlo slično imenu Mladen, a prezime je sasvim neobično. I ovaj plemić je sahranjen NA VISORAH', kao i onaj što je sahranjen na prvoj skupini stećaka.

Sl. 9 — Drugi dio prvog natpisa treće skupine stećaka u Piperima

3 — Drugi sljemenjak ove nekropole vrlo je sličan prethodnom (150 × 68 × 90 cm), djelomično je okrnjen. Natpis mu je urezan u 9 redova na istočnoj čeonjoj strani. Evo njegove transliteracije (sl. br. 10):

(A)CE ΛEЖH O(Γ)
 БРАТОСАЛИЋ (Б)
 НА СВОИ ЗЕМЛИ
 НА ПЛЕМЕНИТО(Н)
 НА ВИСОРХЪ Н
 ꙗ ПОСТАВИ СЪН
 БИЛИГЪ ДЪВА
 СИНЪ БОЖИВЪКО
 И ДРАГМИЛ(Б)

Sl. 10 — Drugi natpis treće skupine stećaka u Piperima

Njegova transkripcija glasi:

(A)SE LEŽI. O(B) BRATOSALIĆ(') NA SVOI ZEMLJI NA PLEMENITO(I) NA VISORAH'. A POSTAVI S'I BILIG' D'VA SINA BOŽIČ'KO I DRAGMIL(').

Prvi red natpisa je oštećen, pa ne možemo da pročitamo ime sahranjenog. Vjerovatno je tu pisalo BOGDAN (?). Prezime je jasno — BRATOSALIĆ. Prema tome, ovo je treći plemić koji je pokopan NA VISORAH'.

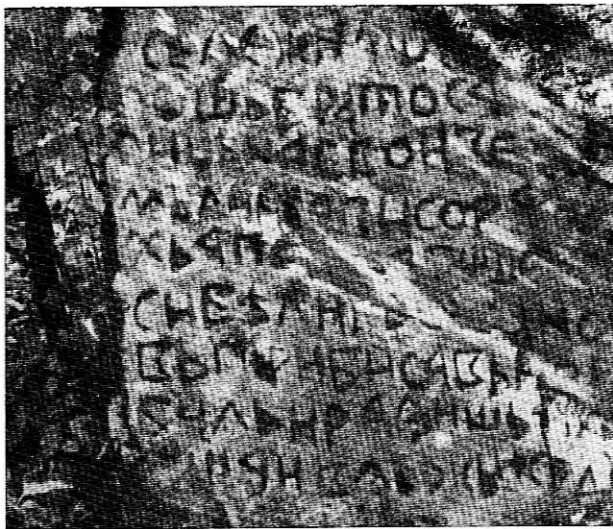
Natpis je rad dobrog majstora. Slova su mu slična slovima ostalih natpisa u Piperima, ali ovaj majstor poznaje i ligature (NI). Međutim, nije sasvim dosljedan kod pisanja slova T, jer je prvi puta ono kao latinsko, drugi puta već ide na ćirilsko, a kod trećeg su sve tri uspravne crte jednako dugačke, kao kod ćirilskog. Interesantno je da nekad upotrebljava tanki poluglas između konsonanta i vokala (S'I), kao i da ga stavlja u jednosložnoj riječi (D'VA).

4 — Slijedeći natpis se nalazi na jednom relativno velikom i visokom stubu (steli), koji je u gornjem dijelu nešto širi i koji se završava na dvije vode. Dimenzije su mu: 145 × 108 × 42 cm. Nagnut

je, djelomično okrnjen i zarastao šumom. Natpis je urezan u 9 redova istočne čeonog strane. Jedino ovaj natpis iz Pipera je ranije uočen i objavljen, ali bez fotosa ili crteža i sa većim greškama kod čitanja, pa smo smatrali potrebnim da ga i mi na ovome mjestu, revidiranog, donesemo zajedno sa ostalim natpisima iz Pipera.

Transliteracija je ovakova (sl. br. 11):

· СЕ ЛЕЖИ МН
ЛОШЬ БРѢТОСѢ
ЛНЧЬ НЧ СВОН ЗЕ
МЪЛН (N)Ѣ ВНСОРѢ
ХЬ ѣ ПО(Т)ѢВНШЕ
СН БЪЛНГЬ СНО
ВЪ ПРНБНСѢВЪ Н ПРН
БНЛЪ Н РѢДНЦЬ Н ··(ЛН)
ШѢ Н ВЛЪКЪ Н СР(ОД)··

Sl. 11 — Treći natpis treće skupine stećaka u Piperima

Natpis je objavio M. Valtrović¹⁵, a po njemu i Lj. Stojanović¹⁶. Tada je on ovako pročitao:

· SE LEŽI MILOŠ' AD'VIČ' NA SVOI ZEM'LI NA VISORAH'. A POSTAVIŠE S'I BELEG SINOV' VIŠEN' I RADOVAN' I RADAŠIN' I S' RODOM'.

Transkripcija bi bila slijedeća (u okruglim zagradama su slova koja su nedovoljno jasna u natpisu, a u uglastim su ona kojih danas nema na kamenu, a koja su, po našem mišljenju, vjerovatno bila takva):

SE LEŽI MILOŠ' BRATOSALIĆ' NA SVOI ZEMLI (N)A VISORAH'. A PO(ST)AVIŠE SI BILIG' SINOV' PRIBISAV' I PRIBIL' I RADIŠ' I [MI](LI)ŠA I VL'K' I S R(OD)[OM'].

Natpis je relativno dobro sačuvan. Nije isključeno da prva riječ glasi ASE umjesto vidljivoga SE. Slovo Ć na kraju prezimena napisano je kao rjeđa varijanta slova Č. Tanki poluglas se koristi kako na

¹⁵ M. Valtrović, Nadgrobnici spomenici iz Bosne, Starinar V, 1888, 86.

¹⁶ Lj. Stojanović, Stari srpski zapisi i natpisi, III, br. 4753.

kraju tako i u sredini riječi. Nema kratica ni ligatura. Iako su slova uglavnom ista ili slična slovima prethodnih natpisa iz Pipera, ipak se vidi da je pisar nešto vještiji u svom poslu.

Natpis nam kaže da je na ovoj nekropoli sahranjen još jedan Bratosalić, i to također NA VISORAH. Spomenik su postavili njegovih 5 sinova.

Pored 3 natpisa koja smo naprijed opisali, treća skupina stećaka ima još 2 natpisa. Jedan od njih je urezan na istočnoj čeonog strani djelomično zatrpahnog i znatno oštećenog sanduka (180 × 60 × 45 cm), ali su njegova slova toliko oštećena da ga nije moguće rekonstruirati. Vidi se samo BJA, vjerovatno od BJALIG, i nekoliko još pojedinačnih i nepovezanih slova. Drugi natpis je urezan u nekoliko redova na južnoj bočnoj strani susjednog stećka u obliku okrnjenog i u šumu zaraslog sljemenjaka (135 × 85 × 78 cm), ali su skoro sva slova, usljed slabog kvaliteta kamena, već nestala. Sačuvano je još vrlo malo i to: A IVAN' i OŠEVA...

Prema tome, na stećcima kod zaseoka Jakovljevići, u Piperima, imamo ukupno 6 natpisa (1 na prvog i 5 na trećoj skupini stećaka), od kojih su 2 skoro sasvim stradala, pa ih ne možemo koristiti, dok su ostala 4 relativno dobro sačuvana, pa se mogu čitati.

Sam fakat da treća skupina ima 5 natpisa, odnosno da zajedno sa prvom ovdje postoji 6 natpisa, jer se može uzeti da su to skupine jedne nekropole, čini Piperima vrlo značajnim u sklopu stećaka BiH. Poznato je, naime, da su veoma rijetke nekropole koje uopšte imaju natpise, a pogotovo one koje imaju po nekoliko natpisa. Boljuni u Hercegovini su u svakom pogledu iznimka, jer imaju 19 natpisa, dok ostale nekropole koje imaju relativno najveći broj su Premilovo polje sa 5 i Radimlja također sa 5 natpisa. Po broju natpisa Piperi su, dakle, na drugom mjestu u BiH. Ako se ima u vidu da su natpisi više osobina hercegovačkih nego bosanskih stećaka, odnosno da u čitavoj Bosni nema nijedne nekropole sa više od 2 natpisa, onda ova činjenica postaje još značajnija.

Iz sadržaja dvaju natpisa vidimo da su tu sahranjeni feudalci Bratosalići, treći se odnosi na nekog feudalca Aničića (?), iz istog sela, odnosno predjela, a u ostala tri natpisa su prezimena oštećena, pa danas ne znamo ko tu leži. Kako se u jednome od ta tri natpisa također spominje isto selo, može se pretpostaviti da i taj spomenik pripada nekom od Bratosalića, ili barem od Aničića. Daničić je ustanovio postojanje muškog imena Bratoslav u XIII i XIV v. i muškog prezimena Bratosalić iz XV v., koje je nastalo po ocu Bratoslavu (iza s je ispalo l, a pred l ispalo v).¹⁷

Krajem XIII v. se spominje Ratko Bratoslavić, iz Plane kod Bileće, kao jamac nekom Dragovaniću iz Klobuka kod Trebinja.¹⁸ Bratosalići kao i Bratoslavići se spominju u više navrata, ali kao Dubrov-

¹⁷ Dj. Daničić, Rječnik hrv. ili srp. jezika, I, Zagreb 1880-1882, 606.

¹⁸ Zbornik K. Jirečeka, I, Beograd 1959, 233.

čani. Tako se kaže da su Mara i Jerina, kćerke pokojnog vojvode Vukasa Raspudića, 1439. g. neke dijelove zemlje prodale Nikoli i Benku Bratosaliću iz Dubrovnika.¹⁹ Inače, o Bratosalićima iz Bosne nemamo podataka.

Sva četiri očuvana natpisa spominju PLEMENITO NA VISORAH. Prijedlog NA može se uzeti kao i IZ. U vezi s tim napominjemo da u blizini Pipera, upravo oko 3 km jugozapadno od naše nekropole, u samoj Majevici planini, postoji selo Visori. U turskom popisu stanovništva sjeveroistočne Bosne iz 1533. g. spominju se Visori kao nahija i selo Piperi u njenom sastavu, ali se pretpostavlja da su već 1519. ili najkasnije 1521. g. bili pod turskom upravom. Tada je ova nahija pripadala kadiluku Srebrenica i sandžaku Zvornik. Kada je sredinom XVI v. formiran novi kadiluk Zvornik, Visori su pripali njemu, a 1580. g. novoformiranom kadiluku Bijeljina.²⁰ Kako su Turci svoje nahije stvarali po zatečenim župama, a ove su nosile svoja

imena po svom centralnom naselju, može se pretpostaviti da je u predturskom periodu postojala župa Visori sa centrom u današnjem selu Visori, ili u današnjem selu Piperima. Ne znamo kada su postala ova naselja i da li je i kada neko od njih prije postalo. Piperi su mogli nastati ili turskim naseljavanjem crnogorskih vlaha odmah početkom XVI v., ili nekim ranijim dolaskom tih vlaha u majevički kraj. Zasada nam izgleda vjerovatnije da su Visorui postojali i prije Pipera i da se predio današnjih Pipera nazivao Visorima.

Naprijed smo već nešto rekli o majstorima natpisa. Svi natpisi sličje jedan drugome, iako u nekim pojedinostima postoje razlike. Po svemu izgleda da su oni djelo dvojice majstora iste radionice, odnosno istog centra. Po tipovima i varijantama većine slova izgleda nam najvjerovatnije da natpisi Pipera potječu iz druge polovine XIV i početka XV v.

Evidentiranje natpisa Pipera obavljeno je u avgustu 1967. g.

Lukavica

Lukavica je selo na području Mjesnog ureda Šibošnica u opštini Lopare. Udaljena je oko 5 km cestom od Šibošnice ka Čeliću.

Kod zaseoka Kastel, na brijegu lijevo od ceste, gdje je i savremeno pravoslavno groblje, evidentirali smo 20 stećaka (6 sljemenjaka, 5 sanduka i 9

uspravnih skoro amorfnih kamenova), uglavnom u vrlo slabom stanju.

Na jednom dobro obrađenom, ali danas prelomljenom i okrnjenom sljemenjaku našli smo natpis.

Na preostalom dijelu bočne strane jednog komada (oko 50 cm dužine, 65 širine i 70 cm debljine) vidi se ovakav natpis (sl. br. 12):

· ΝϚ Ϛ Ϙ Ϙ Ϙ
 Ϙ ΠΛΕΜΕΝ
 ΜΒ ΒΕΛΒΓ
 · Β ΠΡΗ ·

Na preostalom dijelu bočne strane drugog komada (50 × 60 × 50 cm) vidi se ovakav natpis (sl. br. 13):

ЗЕМΛΗ
 Η ΤΟΗ ·
 Γ ΣΗΝϘ

Na čeonj strani istog komada bilo je ovako napisano (sl. br. 14):

... Ϙ ΠΗϚϘ
 ΠΗΛΗΠΒ ΠΟΠ(β)

Kada se dijelovi bočne strane spoje, a onda tome doda dio sa čeonj strane, ovaj natpis u transkripciji glasi:

NA SVOI ZEMLI (N)A PLEMENITOI... M' BELJEG. G (= 3) SINA... PRI..... A PISA PILIP' POP(β),

Sl. 12 — Prvi dio natpisa u Lukavici

¹⁹ Lj. Stojanović, tare srp. povelje i pisma, I, drugi dio, Beograd-Sr. Karlovci, 1934, br. 686.

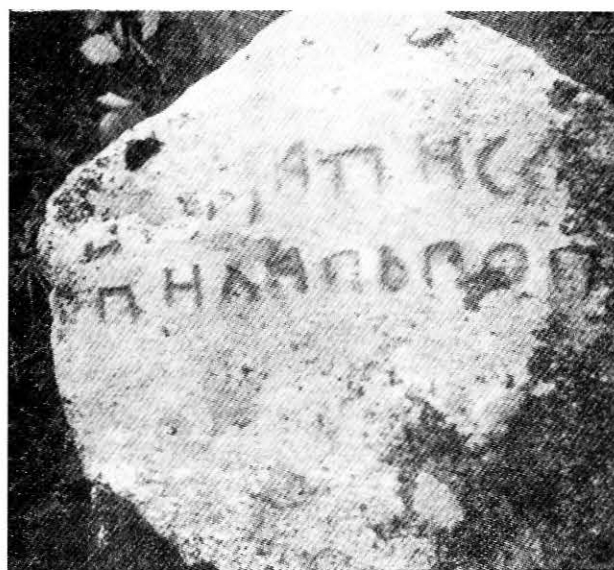
²⁰ H. Šabanović, n. d., 173 i 201-202; A. Handžić, n. d., 47 i 61.

Sl. 13 — Drugi dio natpisa u Lukavici

Iako je znatno oštećen, natpis nam pruža koristan materijal. Kod oblika slova ne vidimo ništa posebnoga. Slovo V je u vidu pravougaonika kod koga vodoravne ivice nešto prelaze preko druge uspravne ivice, a slovo Z je neuobičajeno veliko, tako da zauzima visinu od 2 reda.

Iz sadržaja vidimo da se natpis odnosi na nekog plemića, jer je pokojnik sahranjen NA PLEMENITOJ ZEMLJI. Šteta je što mu ne znamo ime. Međutim, kraj natpisa nam saopštava ime pisara — to je pop Filip (Pilip). To nije prvi slučaj da se pop po-

Sl. 14 — Treći dio natpisa u Lukavici

javljuje kao pisar natpisa na stećcima.²¹ Izgleda nam da se s ovim popom može vezati još jedan podatak koji smo ovdje zabilježili. Nedaleko od nekropole su obradive parcele zemlje i ostaci nekadašnjih kuća, od davnina crkveno vlasništvo, pa narod to i danas zove popovskom zemljom i popovskim kućama. Tu nedaleko je i zaselak Filipovići. Možda to sve potiče od pisara popa Filipa.

Po obliku većine slova mislimo da natpis potječe iz XV v.

Evidentiranje je obavljeno u avgustu 1967. g.

Batković

Batković je selo koje se nalazi oko 10 km sjeverno od Bijeljine. Pripada opštini Bijeljina.

Na lokalitetu Jazbine, zaseoka Klis, odmah do kuće Sofije Lazarević, arheolog Muzeja istočne Bosne iz Tuzle Milica Kosorić našla je 1966. g. nekropolu sa nekoliko manjih obrađenih kamenova. Na jednom od tih kamenova ustanovila je urezan ćirilski natpis.²² U avgustu 1967. g. posjetili smo taj lokalitet i evidentirali natpis.

Spomenik je oblika oštećenog pravouglog paralelopipeda (60 × 35 × 26 cm), koji je prvobitno bio u ležećem položaju — kao mali sanduk. Na jednom kraju je odlomljen i taj otkinuti komadić, koji je prije godinu dana također viđen, sada više ne postoji. Na jednoj bočnoj strani urezan je natpis u 3 reda koji ovako izgleda (sl. br. 15):

СЕ ЛЕХН РД
 МНЛОРДД. (Г)ОСТ
 . . . ЛБКО

Sl. 15 — Natpis u Batkoviću

²¹ Š. Bešlagić, Nekoliko novopronađenih natpisa na stećcima, Naše starine, XI, Sarajevo 1967, 48.

²² Zahvaljujem M. Kosorić na obavještenju o nalazu i na saglasnosti da se natpis ovdje objavi.

Transkripcija glasi:

SE LEŽI RA..... MILORAD(?) (G)OST....
L'KO...

Velika je šteta što ovaj natpis zbog oštećenosti nije moguće u cjelini rekonstruirati, ali nam je i ovakav od značaja. Prije svega, treba reći da se jednom od najsjevernijih lokaliteta sa stećcima ne samo u području Bijeljine, nego uopšte u Bosni. Slova natpisa su veoma lijepo klesana. Spominje se Milorad (?) gost, što je znak da se natpis odnosi na nekog od velikodostojnika bosanske crkve.

Velimlje

Velimlje je veliko i centralno selo čitavog područja koje se zove Banjani. Ono je sjedište Mjesne kancelarije u opštini Nikšić, u republici Crnoj Gori. Nalazi se na automobilskoj cesti Bileća-Nikšić. Na području ovoga naselja našli smo 3 dosada nepoznata natpisa. Evidentirali smo ih u maju 1966. g.

a — Oko 800 m sjeveroistočno od naselja, gdje se nalazi pravoslavna crkva sv. Arhandela, zvana Saborna, i malo groblje uz nju, postoji i nekropola sa 6 neobično lijepo obrađenih i velikih stećaka (1 sljemenjak, 2 sanduka i 3 ploče). Osim toga, nekoliko stećaka je ugrađeno u zidove crkve. Tu smo našli 2 natpisa:

1 — Na vodoravnoj strani velike ploče (230 × 150 × 35 cm) urezan je u jednom redu prilično izlizan natpis, koji ovako izgleda (sl. br. 16):

9CE ΛΕΧΗ C4NH C4B4

Transkripcija je slijedeća:

ASE LEŽI SANISAVA.

Ispred natpisa nema znaka krsta. Slova su dosta uska a visoka, a naročito je upadno dugačka uspravna crta slova A. Inače su ona uobičajena. Po

Po obliku slova najvjerojatnije je da natpis potječe iz XV v.

Iz razgovora sa seljanima doznali smo da je na ovome mjestu otvoreno nekoliko grobova u kojima su nađeni kosturi i zemljani lonci kao prilozii. Po toponimu zaseoka može se pretpostaviti da je ovdje bila i crkva čiji se tragovi danas ne raspoznaju. Batković je u XVI v. bio jedno od većih sela kadiluka Bijeljina u kojemu je bilo relativno dosta hrišćana-vlaha i gdje je održavan godišnji sajam.²³

obliku slova najvjerojatnije je da natpis potječe iz XV v.

2 — Drugi natpis Velimlja urezan je u 3 reda na vanjskoj strani sanduka koji je uzidan u sjeverni zid crkve (sl. br. 17). U transliteraciji natpis glasi ovako:

+ ΛΕΧΗ ΓΥ.Α ΔΟΒΡΗΧ.
Η ΠΟΙΚΑΜΕΝΕ Κ(ΝΕ)ΣΒ
CMEΠ4NB Δ4B(P)H4.

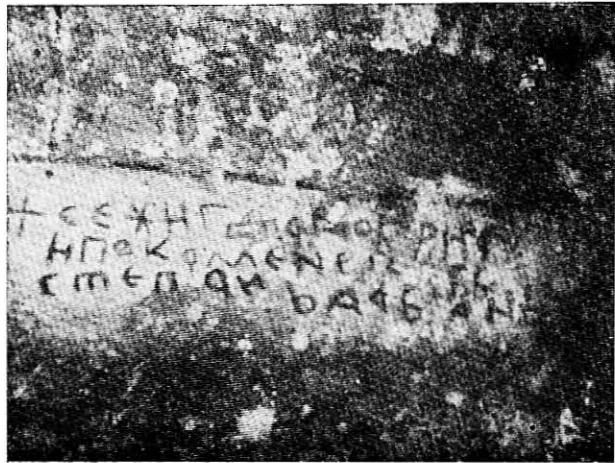
Čini nam se da bi oštećeno slovo imena najprije moglo biti V ili D, iza prezimena je vjerovatno bio tanki poluglas, isto tako su dva slova posljednje riječi vjerovatno bila NE, zatim je nejasno slovo te posljednje riječi R, te je na njenom kraju bio također tanki poluglas. Tako bi, po našem mišljenju, natpis glasio ovako:

+ LEŽI GU(V ili D)A DOBRIC'. I POKAMENE
KNEZ' STJEPAN DABRIC'.

²³ A. Handžić, n. d., 58.

Sl. 16 — Natpis br. 1 u Velimlju

Sl. 17 — Natpis br. 2 u Velimlju

U literaturi i izvorima koji su nam bili dostupni nismo našli podatke o knezu Dabriću.

Slova ne odaju baš vještog majstora. Prvo slovo L nije uspravno nego položeno, što je vrlo neobično. I slovo U mu je skoro sasvim položeno. Inače su slova iskrivljena i neujednačena. Ispred natpisa urezan je krstić. Kada ovaj natpis usporedimo sa prethodnim, vide se izvjesne razlike, kao npr. kod pisanja slova Ž i A, zbog čega mislimo da ih nije pisao isti majstor.

Oblici većine slova upućuju na zaključak da natpis potječe iz XV v.

b — Nešto više od 1 km cestom od prethodne nekropole prema Petrovićima i Bileći nailazimo na crkvu sv. Jovana i malo pravoslavno groblje uz nju. Na stečku u obliku sanduka koji je ugrađen u sjeverni zid crkve (240 × 140 × ? cm) našli smo urezan u 2 reda natpis koji ovako izgleda (sl. br. 18):

4CE : ΛEЖH : ПДВКО : ВУКНѢ
ВНѢБ : МЛФДБ : ПРѢМННХ(Б)

Ispred natpisa je urezan relativno veliki krst kod koga se poprečni krakovi nešto malo i pri kraju prema dolje lome, a donji uspravni krak se račva i stoji na postolju. Slova su relativno velika, visoka i dosta čitljiva. Vrlo lijepo su klesana. Vidi se da je majstor vješt u svome poslu. Kod slova V, K i L npr. izraziti su uglovi. Slovo U je vrlo dugačko i na krajevima malo zavrnuto, a Ć je vrlo nisko u svom donjem dijelu. Majstor koristi tanki poluglas na kraju riječi koje se završavaju konsonantom. U tome je bio dosljedan. On je i iza posljednje riječi

Sl. 18 — Natpis br. 3 u Velimlju

sigurno stavio taj znak koji mi, međutim, ne vidimo, jer je taj dio stečka u zemlji. Majstor dosljedno upotrebljava dvotačke iza svake riječi, što nije čest slučaj u ovakvim natpisima. Ustanovili smo npr. da su i majstori natpisa u centralnoj Bosni upotrebljavali takove znakove za odvajanje riječi. U posljednjoj riječi korišten je znak Jata umesto češćeg E, što je također zanimljivost ovoga natpisa.

Transkripcija glasi:

+ ASE: LEŽI: PAVKO: VUKIĆEVIĆ': MLAD': PREMINUH'.

O imenovanom nemamo istorijskih podataka.

Po obliku slova pretpostavljamo da natpis potječe s kraja XIV ili s početka XV v.

Broćanac

U blizini pravoslavnog groblja i crkve Donjeg Broćanca, sela na cesti Grahovo-Bileća, u opštini Nikšić, ustanovili smo da se na maloj glavici, oko 50 m zapadno od ograde groblja, nalazi osamljena velika ploča sa urezanim natpisom na vodoravnoj strani. I ovaj natpis je dosta oštećen od atmosferilija, pa nije moguće da ga čitavog rekonstruiramo. Danas on izgleda ovako:

ИСЕ ΛΕЖН РДББ БЛФЖ...
ПРНБН... ПЕМКОДНТ.
С КХТННЧОМБ
С МФРОМ ДФ Е...
КΛΕМ...
СФ ПРНБНСΛ...

Ispred natpisa nema znaka krsta. Natpis počinje sa ISE, što je neobičajeno. Pisar izostavlja riječ BOŽJI iza riječi RAB, što je također neobično. Vjerovatno slijedeća riječ glasi BLAŽENI? Imenu nedostaju 2 ili 3 slova. Možda je u trećem redu bila

još i riječ SVOJOM, iako i bez nje natpis ima svoga razloga. U četvrtom redu su vjerovatno bila još 3 slova — PRO. I u petom redu je vjerovatno bilo nešto slično ovome: TKO U ME DIRNE. Šesti red se odnosi na pisara. Očito, tu nedostaje ASE PI ispred, kao i AV' iza navedenih slova. Tako bi transkribovan čitav natpis glasio ovako:

ISE LEŽI RAB' BLAŽ(ENI) PRIBI(SLAV') PETKOVIĆ(?) S KUĆNICOM' (SVOJOM') S MARMOM(?) DA JE (PRO)KLET(A RUKA KOJA U ME DIRNE). (ASE PI)SA PRIBISL(AV').

Iako nam mnogi elementi nedostaju, ipak nam se čini da se ovdje radi o vještom pisaru. Iz natpisa doznajemo za još jednog uglednijeg mještana koji vjerovatno nije bio feudalac, jer bi se to na neki način ovdje istaklo. Grob ispod stečka je zajednički sa njegovom ženom, jer KUĆNICA je termin koji se još nekoliko puta u ovakovim natpisima koristio za domaćicu. Za naš dodatak pri kraju natpisa imamo analogija.

Po obliku slova pretpostavljamo da natpis potječe iz XV v.

Pišće

Pišće je naselje u centralnom predjelu Pive planine, u republici Crnoj Gori. Pripada opštini Plužine. Do njega se može doći slabom cestom od Žabljaka, ili iz doline rijeke Pive pješice ili na konju, velikom uzbrdicom.

Na području sela evidentirali smo 2 nekropole stećaka. Jedna je na mjestu gdje se nalazi već napuštena pravoslavna crkva sa grobljem oko nje. Tu smo našli 38 stećaka koji leže u prvobitnom položaju i još 15 uzidanih u pomenutu crkvu i u još sačuvane temelje jedne starije crkvice.

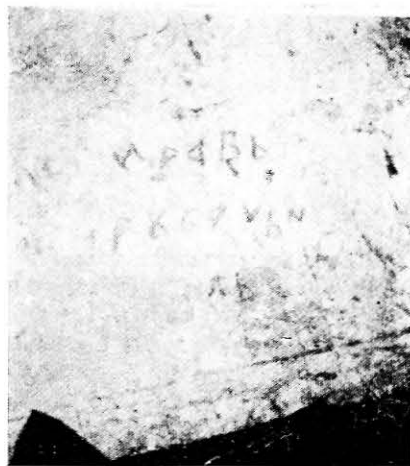
Na vodoravnoj strani jedne vrlo velike ploče (240 × 170 × 45 cm), koja ima pravougaonu borduru od povijene lozice sa trolistovima i krst sa 3 kraka, postoji i natpis koji je danas veoma oštećen (sl. br. 19). Evo kako smo vidjeli taj natpis:

+ ACE ΛE(X)H PAB' [BOXH]
 B[ANB] ΓPABAB (N)...
 IC... AB
 P.....

U okrugle zgrade stavili smo slova koja se nedovoljno raspoznaju na kamenu, a u uglaste zgrade slova koja se uopšte ne vide, a koja nam se čine vjerovatnim. Tako bi jedan dio natpisa u našoj rekonstrukciji glasio ovako:

+ ASE LEŽI RAB' BOŽI BAN' GRUBAČ'

Teško je nešto sigurno reći o ovako oštećenom natpisu. Izgleda da je on rad prosječnog majstora. To što počinje sa ASE, upućuje nas na uobičajeno vrijeme egzistencije stećaka, ali okolnost da se nešto dalje kaže RAB', vuče na relativno kasnije vrijeme. Zasad nemamo nikakvih istorijskih podataka o banu Grubaču, da bismo sigurno mogli vremenski odrediti ovaj natpis. Čini nam se, ipak, da najvjerovatnije potječe iz XVI v.

Sl. 19 — Natpis u Pišću

Šćepan-Polje

Šćepan-Polje je selo koje je u podnožju brda na kojemu se nalaze ostaci zidina utvrđenog srednjovjekovnog grada Sokola ili Šćepan-Grada, u blizini mjesta gdje se sastaju rijeke Piva i Tara, odnosno gdje one stvaraju Drinu, na teritoriji republike Crne Gore, u sastavu opštine Plužine.

Kod zaseoka Zagrađe, nedaleko kuće Milije Živkovića, nalazi se nekropola sa 14 stećaka, od čega 2 sljemenjaka i 12 sanduka.

Na jednom relativno velikom sanduku sa stoljem (240 × 120 × 60 cm) urezan je dugačak natpis, i to u 5 redova na južnoj čeonj strani i u 3 reda na istočnoj bočnoj strani. Natpis je djelomično oštećen.

Evo kako on izgleda na čeonj strani (sl. br. 20):

ПОСТУВАХЪ БЪЛНГЪ ЗА ЖИВОТЪ И ЧЕКАХЪ СМРЪТЪ (8 СОКОЛА)...
 ВОЕВОДЕ СЪЗНАНА (8) ИМЕ ПОУЧЕНО ХРА(Н)... НЕГОВЪ ДУШЪ И
 ЕРЕМЪС ПЕТКО КРЪСТЪСЪНЪНЪ
 СЪННЪ ШЕМЪ

Transliteracija dijela natpisa na bočnoj strani je ovakova (sl. 21):

БОЖЕ. (П)ЕТКО... (СП).МЕН(И А)...
 НИ ДУШ МОИ(Х) БРАТЈЕ И ДРУ...
 МОЛУ ВИ НЕПОПИРАИТЕ МИ МОИ ДУ[Ш]Е ЈЕРЕ САМ'
 ЈА БИО КАКО И ВИ А ВИ ЧЕТЕ БИТИ КАКО И
 ЈА СМР'ТНИ. ПОСТАВИХ' БИЛИГ' ЗА ЖИВОТА
 А ЧЕКАХ' СМРТИ У СОКОЛУ... ВОЕВОДЕ
 СТЈЕПАНА (У) ИМЕ ПОЧТЕНО ХРА(Н)...
 НЕГОВУ ДУШУ А. УНИХ'ШЕМ' ЈЕРЕМИЈА
 ПЕТКО КРСТИЈАНИН'.

Transkripcija glasi:

BOŽE... (P)ETKO... (SP).MEN (I A)... NI
 D[U]ŠU MOI(H) BRATIJE I DRU .. MOLU VI
 NEPOPIRAITE MI MOI DU[Š]E JERE SAM'
 JA BIO KAKO I VI A VI ČETE BITI KAKO I
 JA SMR'TNI. POSTAVIH' BILIG' ZA ŽIVOTA
 A ČEKAH' SMRTI U SOKOLU... VEOVEDE
 STJEPANA (U) IME POČTENO HRA(N)...
 NEGOVU DUŠU A. UNIH'ŠEM' JEREMIJA
 PETKO KRSTIJANIN'.

Niko od stručnjaka nije se bavio ovim natpisom. Jedino je neki G. S., kao dopisnik predratnog dnevnog lista »Vreme« iz Foče, god. 1933. objavio novinsku vijest,²⁴ a na osnovu toga je i Sv. Tomić u

²⁴ Beogradski dnevni list »Vreme« od 5. XI 1933. g., str. 7.

ISKAH (IMAH?) UMRITI U SOKOLU... (12 slova nečitkih, za titulu?) ... VOJEVODE STIPANA KOJI(M) ME POČTO (HRAVOJE?) ... A

BE(H) Njegov... (ili: BEH U NJEVOJU SLUŽBU?) ... U TEŠKO... VREM(E) V TEŠKOJ RATI + AMIN.

Sl. 20 — Prvi dio natpisa u Šćepan Polju

Sl. 21 — Drugi dio natpisa u Šćepan Polju

svom djelu Piva i Pivljani iz 1949. g. naveo natpis, ne upuštajući se u problem njegovog čitanja.²⁵ Uz izvještaj navedenog dopisnika neko je iz redakcije lista dao ovakovu verziju čitanja:

BOŽ(I I PETKOV(?) SPOMEN... MILAŠU(?)
MOJ, U RAJ PREIDE. MOLJU VI NE POPI-
RAJTE (ME) MIMOIDUĆI, (J)ERE SAM JA
BIO KAKO I VI A V(I) ČETE BITI KAKO I JA
SMRTNI. POSTAVIH BILIG ZA ŽIVOTA A

Mnoga slova ovoga natpisa su slična crkveno-slovenskim, visoka su, uska i uglasta. Pisar nije sasvim dosljedan kod upotrebe slova Ž. Koristi tanki poluglas, ali ligature vrho rijetko, npr. kod MI na jednom mjestu.

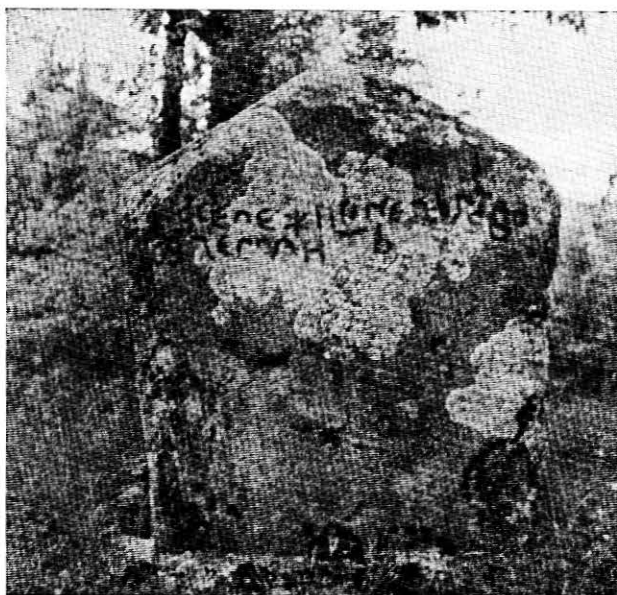
U natpisu se kaže da je imenovani sebi postavio spomenik (biljeg) još za života, očekujući smrt, što je dosta rijetka pojava. Po svemu izgleda da se spomenik i natpis odnose na Jeremiju Petka, krstjanina, i to u doba vojvode Stjepana. Kako se nekropola nalazi odmah uz utvrđeni grad Hranića-Kosača, pod vojvodom Stjepanom treba shvatiti Stjepana Kosaču prije nego je postao hercegom. Jeremija Petko je, po našem mišljenju, bio sveštenik bosanske crkve, vjerovatno u službi dvora vojvode Stjepana, za koga se znade da je bio sljedbenik te crkve. Pored ostaloga, ovi podaci nam pomažu da Jeremijin spomenik i svu nekropolu u Šćepan-Polju sigurnije datiramo — u prvu polovinu XV v.

Natpis smo evidentirali u julu 1967. g.

Šljedovići

Natpis na čeonj strani sljemenjaka kod sela Šljedovića, u opštini Rogatica, objavili smo u prošlom broju Naših starina.²⁶ Natpis ima 2 reda. Dva slova su mu nejasna, pa je njegova rekonstrukcija bila nesigurna. Tada smo ga pročitali ovako:

ASE LEŽI KNEZ' RADOJE AZE(T)LIĆ' (sl.
br. 22).

Sl. 22 — Natpis u Šljedovićima

U međuvremenu nas je uvaženi prof. Solovjev prijateljski upozorio na prednje čitanje i izrazio mišljenje da bi se prezime moglo čitati kao Zemlić

i naveo da je porodica takvog prezimena bila poznata u Bosni u XV v.²⁷

Baveći se daljim studijem ovoga natpisa, došli smo do uvjerenja da posljednje slovo imena nije moglo stati u prvi red, nego je prebačeno u početak drugog reda. Ono je slično slovu A, ali još više iskvarenom E, pa bi zbog toga bilo opravdano da se smatra posljednjim slovom imena RADOE. Zatim, nejasno treće slovo prezimena, koje nam se činilo da je T, zaista više podsjeća na M, tim prije što imamo njemu slično slovo M u natpisu iz Kalljine, koji je također objavljen u navedenom članku, zajedno sa natpisom iz Šljedovića.

I istorijski izvori, koje smo pregledali, govore o potrebi korekcije našeg prošlog čitanja. U povelji vojvode Ivaniša Pavlovića, sina velikog vojvode Radosava Pavlovića, a unuka kneza Pavla Radenovića, kojom 1442. g. Dubrovčanima potvrđuje trgovačke povlastice i župu Konavle, kao jedan od svjedoka naveden je i knez Pavkun Zemlić.²⁸ U jednoj drugoj povelji iz 1454. g., kojom vojvoda Petar i knez Nikola, sinovi velikog vojvode Radosava Pavlovića (Ivaniševa braća), potvrđuju Dubrovčanima Konavle i Vitalinu i povlastice o trgovini, navedeni su kao svjedovi i knezovi Paokun i Mišljen Zemlić.²⁹ M. Vego mi je rekao da je nedavno pronašao također jednog Zemlića, u vezi sa studijem svog natpisa iz Klobuka. Naime, Vego je objavio jedan kratak natpis sa stečka u Klobuku, kod Trebinja, u kojemu je prezime pročitao kao Zečlić, pa sada, zbog toga što je ustanovio da se 1419. i 1420. g. spominje Vukosav Zemlić, baš u

²⁵ Sv. Tomić, Piva i Pivljani, Naselja 31, Beograd 1949, 416-417.

²⁶ Š. Bešlagić, n. d., 46.

²⁷ Zahvaljujem prof. Solovjevu na stručnoj pomoći.

²⁸ Lj. Stojanović, n. d., br. 688.

²⁹ Isti, n. d., br. 728.

vezi sa Klobukom, osjeća potrebu da korigira svoje ranije čitanje.³⁰

Iz navedenog već poznajemo 3 člana porodice Zemlić koji se spominju u vremenu od 1419. do 1454. g. To jasno govori o velikom ugledu koji je

³⁰ M. Dinić, Humsko-trebinjska vlastela, Beograd 1967, 66, bilj. 1 i 2. Zahvaljujem M. Vegi na ovome podatku.

ova plemićka porodica uživala u Pavlovića zemlji. Njoj je pripadao i naš knez Radoje sa natpisa iz Šljedovića.

Zbog svega iznesenog mislimo da natpis iz Šljedovića treba čitati ovako:

ASE LEŽI RADOE ZEMLIĆ'.

Sada još više ima osnova naša ranije izražena pretpostavka da ovaj natpis potječe iz XV v.

RÉSUMÉ

QUELQUES INSCRIPTIONS RÉCEMMENT DÉCOUVERTES SUR LES STEČAKS

Dans l'action systématique par laquelle on tâche pendant déjà plusieurs années de former une liste complète des stečaks et de les étudier, on trouve de temps en temps des inscriptions en vieille alphabet cyrillique bosniaque, inconnues jusqu'à présent. Ainsi, l'auteur a recueilli dix inscriptions récemment découvertes en Bosnie-Herzégovine ainsi que les six se trouvant sur la territoire du Monténégro. A la fin de l'article il donne la nouvelle interprétation d'une inscription, provenant des environs de Rogatica, présentée dans le numéro passé de cette revue.

Dans l'article, l'auteur donne d'abord les données essentielles concernant les localités, puis la translittération et la transcription des inscriptions, et après il fait l'analyse de l'écriture et du contenu des ins-

criptions et détermine la chronologie. L'article est enrichi par les photos.

L'auteur consacre un peu plus d'espace à l'analyse de l'inscription de Koraj parce qu'elle représente le premier document certain qui témoigne de l'existence de cette colonie en période avant les Turcs, puis aux inscriptions de Piperi (4 exemplaires) parce que c'est un cas très rare de trouver un tel nombre d'inscriptions sur une seule nécropole et aussi parce que ces inscriptions donnent de très importantes données sur la vieille colonie médiévale Visori et sur la famille des nobles Bratosalići qui vivait là.

Les inscriptions datent du XIV-e et du XV-e siècle à l'exception d'une de village Pišće, au Monténégro, qui date du XVI-e siècle.

NEKOLIKO NATPISA NA STEĆCIMA U OKOLINI N. PAZARA, SJENICE I RAŠKE

Neispitanost područja novopazarskog sandžaka i dela Srbije koji se graniči sa ovom oblašću uslovlila je postojanje jedne sasvim nejasne i mutne predstave o rasprostranjenosti stećaka na ovoj teritoriji, čije je prisustvo samo uzgred evidentirano i to više na bazi pretpostavki nego na osnovu stvarnih podataka. Iz tih razloga nije ni bilo mogućnosti da se išta određenije ustanovi ni u pogledu njihove brojnosti i oblika, niti da se bilo šta bliže utvrdi o njihovim ostalim odlikama. Za razliku od ostalih područja koja se graniče sa Bosnom i Hercegovinom na kojima se nalaze steći, čijem je prisustvu poklonjena izvesna pažnja, teritorija novopazarskog sandžaka u pogledu ispitivanja i proučavanja srednjevjekovnih nadgrobnih spomenika ostala je, može se reći, potpuno zapostavljena. Postojanje čitavog niza nekropola sa stećcima, uglavnom amorfnog karaktera, ali i sa lepo i pomno oblikovanim primercima, bilo je sve donedavno, takoreći, anonimno. Pojedini usamljeni i markantni primeri ovih belega, koji su jako srodni sa stećcima u Hercegovini, bili su još manje poznati u stručnim krugovima. Najzad, o mogućnosti postojanja natpisa samo se naslućivalo i pretpostavljalo.

Zavod za zaštitu spomenika kulture u Kraljevu tokom 1967. godine izvršio je delimično rekognosciranje ovog terena i tom prilikom došao do vrlo značajnih i zanimljivih rezultata koji su, pored osta-

log, vezani za problem stećaka. Podaci koji su na terenu prikupljeni bacaju sasvim određeno svetlo na činjenicu da je ovo područje, a naročito okolina Sjenice, veoma bogato raznovrsnim stećcima. Nažalost, najveći broj ovih spomenika je nastradao u međuratnom periodu i neposredno posle oslobođenja, kada su gotovo najlepši primerci masovno poslužili kao građevinski materijal za izgradnju puteva, zadružnih domova, škola i seoskih kuća. Pa ipak, ono što je preostalo od ovog nasleđa zaslužuje punu pažnju i zahteva potpuniju stručnu obradu.

Ne isključujući potrebu da se razmotre osnovne karakteristike sandžackih stećaka i da se obrade pojedina važnija pitanja u vezi sa njihovom genezom, morfologijom i plastičnim oblikovanjem, ovaj članak ima za cilj da obelodani šest pronađenih i nepublikovanih natpisa koji su čitljivi između još desetak oštećenih i netranskribovanih. Čini nam se da su natpisi koji su predmet ovog članka, najkarakterističniji, jer vremenski zadiru u period od XIV do XVII veka, a i po epigrafskim odlikama ukazuju na određene tipičnosti.

Ovim prilogom obuhvaćeni su natpisi koji se nalaze na stećcima u Brveniku kod Raške, Radišića Brdu kod Sjenice, Donjim Štitarima kod N. Pazara, Krstacu kod Sjenice, Beljaku kod Raške i Gradcu na planini Goliji.

BRVENIK

Selo Brvenik, locirano u Ibarskoj klisuri, na 10 km. zapadno od Raške, s obe strane puta koji je u Srednjem veku povezivao Srbiju sa Kosovom i Makedonijom, dobilo je ime po starom gradu Brveniku koji je podignut na jednom uzvišenju, čiji položaj dominira čitavom okolinom. Grad se spominje 1363. g., kada ga je čelnik Musa, zet kneza Lazara, uzeo u razmenu za Zvečan od humskog kneza Vojislava. Kasnije su ga gržali Musini sinovi, braća Musići¹.

Na podnožju brda na kome je podignut grad nalaze se ruševine crkve sv. Nikole. Prilikom isko-

pavanja ruševina ove građevine, među nekoliko srednjevjekovnih nadgrobnih spomenika pronađen je jedan stećak u obliku ploče koji na gornjoj površini ima natpis. Stećak ima sledeće dimenzije 197 × 70 × 19 cm. Ni na jednoj strani nema ukrasa. U pet redova uklesan je natpis u »bosančiči«, koji u transliteraciji izgleda ovako:

✦ МЦА НОБРА К ДН
 145 ПРД ПРОВАРА.С

¹ A. Deroko, Srednjevjekovni gradovi u Srbiji, Crnoj Gori i Makedoniji, Beograd, 1950, 110.

ДИНСОЛДДЗ
 ОВΛΛΔΙΚΝΕΖΔΑ
 ВНСД

Sudeći po obliku i načinu upotrebe slova, natpis odaje prilično veštog i iskusnog majstora, koji je maksimalno racionalno koristio prostor, služeći se pri tom radikalnim skraćenjima. Dobija se utisak da je klesar bio prilično dobro upoznat sa starim rukopisnim tekstovima bogoslužnog karaktera, koji su jako pokazivali težnju za skraćenjima i ligaturama. Iako je autor natpisa u klesanju slova upotrebio puni smisao za skraćenjima, i na taj način sadržaj teksta učinio teže čitljivim, ipak se natpis može potpuno pročitati i razumeti. Ostala su neprotumačena tri znaka na početku drugog reda, za koje se moglo pretpostaviti da označavaju godinu. Međutim, sve varijante tumačenja nisu mogle da daju nikakav odgovor na pitanja šta ti znakovi obeležavaju.

Na osnovu izvršene transkripcije, po našem mišljenju, natpis treba da glasi:

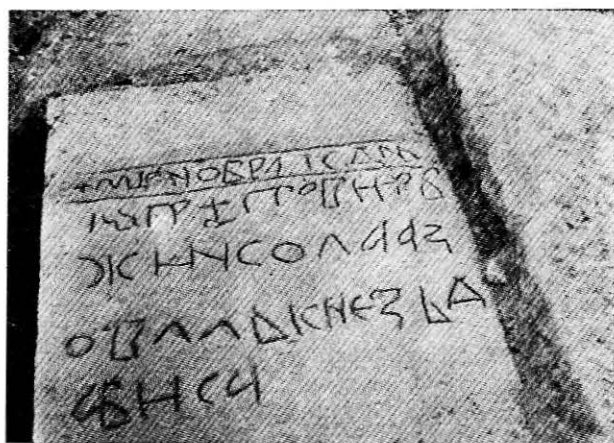
M(ese)CA NO(vem)BRA 20 DAN
 ...PRESTAVI (se) RA(b) B(oo)
 ŽI NIKOLA A ZOV(o)M KNEZ DABISA.

Ne samo oblik slova i njihova tehnička obrada, već i drugi elementi upućuju na zaključak da natpis potiče iz XIV veka. Naime, stećak se nalazi na podu crkve za koju je već utvrđeno na osnovu stilskih karakteristika sačuvanih fragmenata fresaka da potiče iz XIV veka². Sve do sada nije se znalo ko je

RADIŠIĆA BRDO

Dva kilometra južno od Sjenice nalazi se jedan breg poznat pod imenom Radišića brdo, ispod koga zavija put Sjenica-Bare. Na ovom bregu bila je locirana veća nekropola, čiji su stećci mahom upotrebljeni za podizanje objekata u Sjenici i okolini. Na prostoru nekropole danas se raspoznaju samo tragovi nekadašnjih stećaka — kamenih blokova ili amorfno kamenja. Na istočnoj ivici nekropole raspoznaju se temelji jedne crkve, čija je osnova na istočnoj strani bila završena polukružnom apsidadom. Na zapadnoj strani građevina je imala narteks. Prostor oko crkve improvizovano je ograđen komadima nadgrobničkih spomenika, a ulaz u ograđeni prostor označen je sa dva stećka u obliku sanduka, koji su uspravno postavljeni. Južniji stećak, čije su dimenzije 154 × 60 × 38 cm, na unutrašnjoj strani ukrašen je plastičnim krstom. Na istoj strani uklesan je

ktitor ove crkve. Pronađeni stećak sa natpisom prilikom otkopavanja ruševina crkve, mogao bi gotovo sa sigurnošću da označava ktitorov grob.

Sl. 1 Natpis iz Brvenika

U do sada poznatim istorijskim izvorima nigde ne nailazimo na ličnost poznatu pod imenom »knez Dabisa«, naravno, ukoliko izuzmemo već poznatu ličnost iz istorije Bosne — Stefana Dabišu (1391—1398)³.

U svakom slučaju veoma je zanimljivo što se u natpisu sreće ime Dabisa koje je, nesumnjivo, bosanskog porekla. Podatak da se ovaj stećak nalazi, takoreći, u srcu srpske srednjevekovne države i da predstavlja nadgrobni spomenik kneza Dabise, svakako ktitora crkve, čije ime, a i poreklo, upućuje na Bosnu, može biti veoma dragocen ne samo za preispitivanje dosadašnjih naučnih misli oko problema odnosa između srpske i bosanske države, već i za novi pristup ka potpunijem obelodanjivanju pojave i egzistencije jednog oblika veroispovesti koji je u nauci nazvan bogumilstvo.

natpis. Stećak je prvobitno bio položen tako da mu je natpis sa ukrasom bio na bočnoj strani.

Natpis je urezan u tri reda. Izveden je lepim slovima i lako je čitljiv. U transliteraciji on glasi:

+ ДСЕН ЛЕЖИ ТРЬШД·СННЬ
 ДРАНЛОВЬ
 БОГ·ДДГД ПРСОТН

² Đurđe Bošković, Ibarska klisura, Brvenik, Starinar VIII-IX, 285-286; V. Petković, Pregled 1950, 215.

³ Sima Ćirković, Istorija srednjevekovne bosanske države, Beograd, 1964, 383.

Ispred natpisa urezan je mali krst. Majstor koji je klesao natpis služio se uobičajenim slovima »bosančica«. Na slovima se ne uočavaju nikakve izuzetnosti. Slovo V nije oblikovano u vidu kvadrata, kako je to bilo u ovo vreme često uobičajeno. Klesar se odlikovao doslednošću u upotrebi slova. Ona su ujednačena i veličine od 5 do 6 cm. Zastupljenost poluglasa je pravilna.

Na početku natpisa pada u oči upotreba reči ASEI koja je neuporedivo ređa od reči ASE i ASIE. Da li je to specifično za ovaj kraj, teško je reći, ali je sigurno da postoje slični primeri na bosansko-hercegovačkim stećcima, mada su sasvim retki.

Natpis je lako čitljiv i dobro očuvan. On u transkripciji glasi ovako:

ASEI LEŽI TRŠA SIN DRDILOV BOG DA GA PROSTI.

Trša, kome je posvećen stećak, nepoznata je ličnost. Očigledno je, međutim, da se radi o bogatijem i uglednijem čoveku iz XV veka, iz kojeg vremena, po svemu sudeći, natpis potiče. Da li je spomenuti Trša, sin Drdilov, bio jedan od ktitora crkve, čije je prisustvo sada vidljivo samo u sačuvanim temeljima, teško je reći, ali je nesumnjivo da je u svoje vreme, s obzirom da mu se grob obeležava lepim stećkom sa natpisom, igrao znatnu ulogu u ovom kraju.

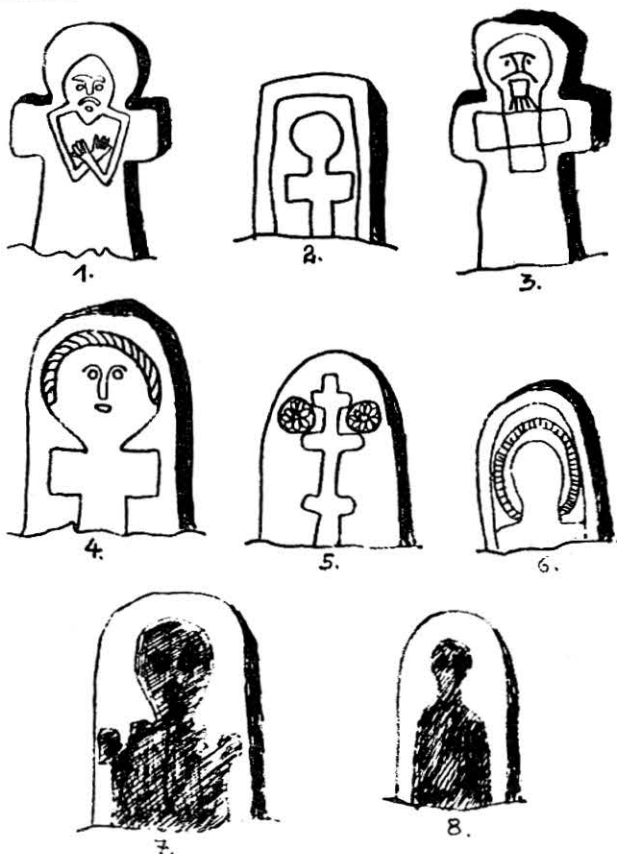
Sl. 2 Natpis sa Radišića brda

DONJI ŠTITARI

Donji Štitari, selo koje je po tradiciji dobilo naziv po tome što su u njemu živele zanatlije štitari, izrađujući štitove za srednjevjekovne srpske ratnike, nalazi se na oko 15 km od Novog Pazara u pravcu Sjenice. Na jednom platou u blizini crkve sv. Nikole, koja je obnovljena i živopisana u prvoj polovini XVII veka, nalazi se velika nekropola stećaka, na kojoj je prisutno preko 150 belega različitog oblika. Preko 20% spomenika je ukrašeno ornamentima i čovekolikim predstavama, što predstavlja izvanrednu retkost za sandžacke stećke.

Meštani ovu nekropolu nazivaju »grčkim grobljem«, a ostatke temelja nekadašnje crkve, koja je bila locirana na istočnoj strani nekropole, »crkvinom«. Kraj temelja ove crkve, između nekoliko većih spomenika, nalazi se stećak u obliku položenog sanduka, neornamentisan, na čijoj je južnoj bočnoj strani uklesan teško čitljiv i delimično oštećen natpis. Dimenzije stećka su 178 × 59 × 36 cm. Natpis je urezan u dva reda i izgleda ovako:

В Д Л Е П О З И К С П Р Е П И А В
С Е П Р И З Р М Ь В Х С Е М И А

Sl. 3 Donji štitari, tipovi stećaka s čovekolikim i drugim predstavama

Ispred natpisa nema krsta koji se često sreće na stećcima. Slova kojima je natpis ispisan vrlo su velika. Pojedina od njih dostižu visinu i do 14 sm. Osnovna karakteristika slova jeste neujednačenost i nedoslednost u ispisivanju. Na primer slovo E, upotrebljeno četiri puta različito je oblikovano. Klesar je neka slova ispustio, a jednom prilikom se poslužio skraćanjem.

Vrednost i zanimljivost ovog natpisa sastoji se i u tome što sadrži godinu.

Prilično je teško izvršiti transkripciju natpisa, jer je druga reč u drugom redu nejasna. Tekst bi se uslovno mogao ovako čitati:

KRSTAC

Na putu što vodi od Sjenice prema Javoru nalazi se selo Krstac, udaljeno 12 km od Sjenice. Prema tradiciji, selo je dobilo ovo ime što se na njegovom ataru nalazio veliki broj spomenika u obliku krsta. O prošlosti ovog sela nemamo nikakvih podataka. Postoji nekoliko lokaliteta na kojima su, prema pričanju meštana, bile grčke kuće i groblja. Na starom groblju u blizini škole nalazi se dvadesetak rustično obrađenih stećaka, među kojima skreće pažnju u obliku krsta (86 × 52 × 16 sm). Na istočnoj strani urezan je dosta krupnim slovima natpis koji ovako izgleda:

дсе
 рдѡѡ
 *Н
 ННКОЛД

Slova su pravilno klesana. Iako izvesna imaju arhaične forme, kao što su »Ž« i »N«, ne bi se reklo da je natpis stariji od kraja XV ili početka XVI veka.

Na padinama Kopaonika, 10 km od Raške, prostire se selo Beljak do koga se pristupa lošim putem. Na jednoj zaravni, u seoskom groblju, nalazi se srednjovekovna crkva posvećena sv. Vavedenju, koja je obnovljena 1656. godine. Crkva je manja građevina sa polukružnom apsidom na istočnoj strani. Ima vrlo lep ikonostas iz vremena obnove crkve.

Okolo crkve nalazi se izvestan broj srednjovekovnih spomenika koji su, po svoj prilici, upotrebljavani prilikom obnove crkve. Samo deo jednog

V LETO 1518 PRE(s)TAV(i) SE PRIZRT(?) VU-
ČETA

U transkripciji natpisa dosta teškoća pričinjavala nam je reč PRIZRT. Pažljivim čitanjem natpisa upravo proizilazi ova reč, čije je značenje vrlo teško ustanoviti. Da li ona označava prezime pokojnika, titulu ili što bilo drugo, veoma je teško reći. Slobodnijim tumačenjem ova reč bi mogla da znači PREZVITER, što je, s obzirom na nedostatak odgovarajućih slova i njihov raspored, sasvim nesiguran.

U transkripciji natpis bi trebalo da glasi:
ASE RAB (bo)ŽI NIKOLA

Sl. 5 Natpis sa Krstaca

Ne raspoložemo ni sa kakvim podacima da bi mogli da identifikujemo ličnost koja se u natpisu spominje. U pitanju je, verovatno, čovek od društvenog ugleda.

BELJAK

stećka u obliku ploče ugrađen je u pod crkve u oltarskom prostoru. Na njemu je uočljiv deo natpisa sa ovakvim izgledom:

W. дѡѡѡ
 ѡѡѡѡѡѡ
 ѡѡ

Očigledno, stećak označava nadgrobni spomenik neke žene vlastelinke, čije se ime Boleslava sačuvalo u inače jako oštećenom natpisu. Upotrebljena slova nose karakteristike XIV i XV veka.

Natpis se čita ovako:

... I A ZOVO(m) BOLESLAVA

Nije nam poznato ko je Boleslava, ali se može pretpostaviti da se radi o ženi nekog uglednog vlastelina koji bi mogao da bude ktitor crkve. Moguće je isto tako da je sama Boleslava podigla ovu građevinu, o čijem ktitoru nemamo nikakvih podataka.

GRADAC

Na nekih 25 km zapadno od Raške, na padinama Golije, nalazi se selo Gradac, čiji je naziv, očigledno vezan za starije poreklo sela i za eventualno postojanje nekog od srednjovekovnih objekata. Međutim, u selu danas ne postoji nikakvo sačuvano zdanje koje bi upućivalo na dalju prošlost ovog sela. Pa ipak, ostaci velike nekropole, od koje je sačuvan samo jedan stećak u obliku krsta sa natpisom, nesumnjivo određeno govore o srednjovekovnom naselju na ovom području.

Po obliku i veličini (174 × 94 × 27 sm), kao i samom karakteru, ovaj stećak je identičan sa brojnim stećcima — krstovima u Hercegovini. Na zapadnoj strani je ukrašen grubo i rustično izvedenim ornamentima u vidu romba i rozete. Severni krak krsta je jako oštećen. Na istočnoj strani je urezan natpis koji izgleda ovako:

Н ПОС ПРВН БОСНІКЪ
 ПРНС ПРВНСЕ
 КНЕЗЪ МИЛОШЪ
 НЗХАРНЕ
 МО ЗРО

Smatramo da bi transkripcija natpisa trebala ovako da glasi:

I POSTAVI BOSIĆ. PRISTAVI SE KNEZ MILOŠ I ZAHARIJE (v. le) TO 1662.

Sl. 6 Natpis iz Gradca

Kao što se vidi, natpis potiče iz druge polovine 17 veka, što pruža osnova da se zaključi da je ovaj krst-spomenik retardiranog karaktera i da se samo po obliku nadovezuje na postojeće stećke. Međutim, svi ostali elementi na spomeniku upućuju na konstataciju da je ovo zaista beleg koji je podignut ne samo na tradicijama stećaka već da poseduje sve bitne odlike koje karakterišu poznate sećke u obliku krsta.

Spomenik je posvećen knezovima Milošu i Zahariji. Ni jedna od ovih ličnosti nije poznata u istorijskim izvorima, ali su, svakako, bili viđeni ljudi u prošlosti ovog kraja. Uostalom, o tome svedoče predanja koja su o ovim ličnostima još prisutna u narodu.

RÉSUMÉ

QUELQUES INSCRIPTIONS SUR LES STEČAKS DES ENVIRONS DE NOVI PAZAR, SJENICA ET RAŠKA

Les territoires qui confinent à la Bosnie-Herzégovine sont très riches en stečaks, mais ils sont restés en sa plus grande partie inexplorés et non étudiés. Le plus caractéristique est Sandjak de Novi Pazar et les territoires qui l'entourent. Les dernières recherches ont donné de très intéressants résultats qui témoignent de l'existence d'un nombre considérable de nécropoles des stečaks.

Parmi ces monuments récemment découverts il y a quelques-uns décorés par des inscriptions. Malheureusement, les inscriptions sont endommagées, comme

d'ailleurs la plupart des stečaks. Dans cet article on donne six inscriptions qui ne sont pas publiées jusqu'au moment.

Ces inscriptions se trouvent sur les stečaks à: Brvenik, Radišića Brdo, Donji Štitari, Krstac, Beljak et Gradac. Elles datent de la période du XIV-e jusqu'au XVII-e siècle. Les inscriptions représentent une contribution à l'étude des monuments funéraires médiévaux situés en dehors de la Bosnie-Herzégovine — la région connue par les plus beaux et les plus précieux stečaks.

ŠEFIK BEŠLAGIĆ

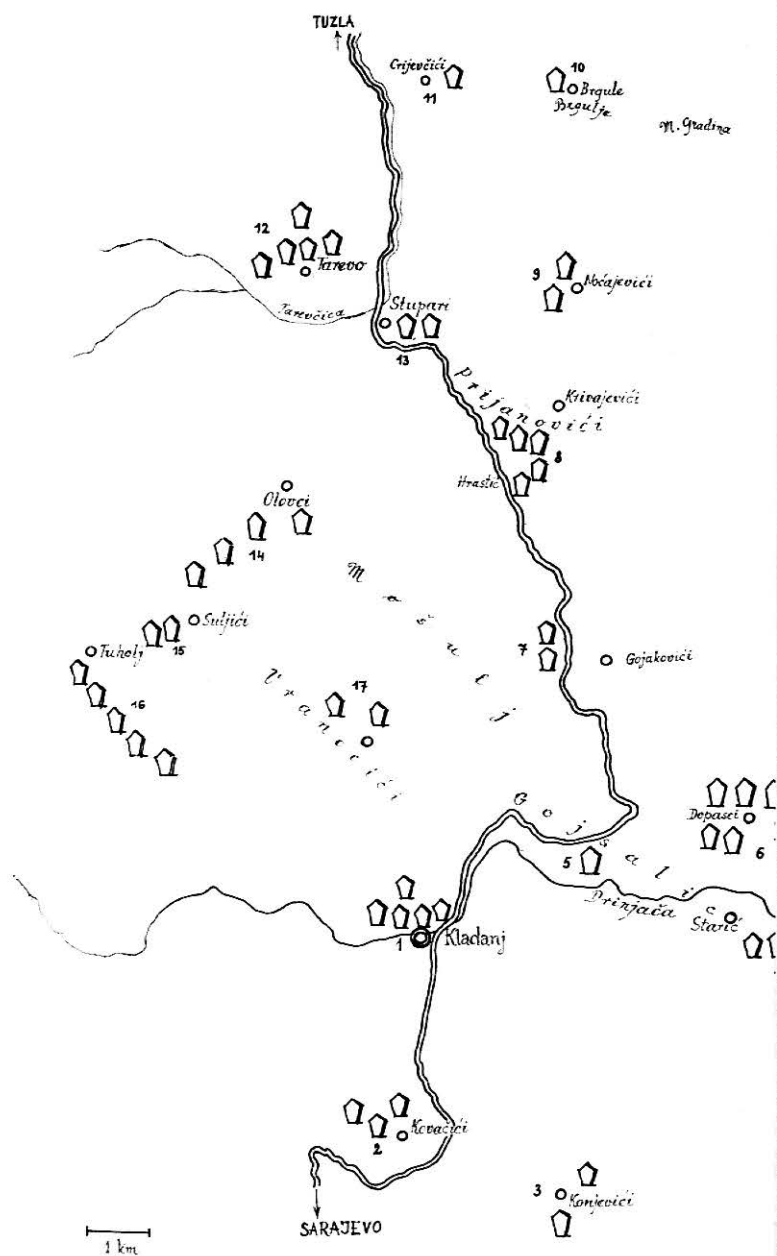
STEĆCI OKOLINE KLADNJA

PREDGOVOR

Djelomično evidentiranje stećaka okoline Kladnja vršeno je povremeno kroz niz godina, uz objavljivanje takvog posla u širem području ovoga dijela Bosne. Sistematsko i potpunije obuhvatanje kladanjskog kraja izvršeno je od 1963. do 1965. godine, u akciji Zavoda za zaštitu spomenika kulture BiH, koju je kao temu »Obrada stećaka centralne Bosne« finansirao Republički fond za nauku. U toj akciji su, pored autora, učestvovali konzervator Zdravko Kajmaković i fotografski majstor Ranko Rosić, pa im se i ovom prilikom zahvaljujemo na saradnji. U ranijim poslovima neke nekropole je evidentirao sâm Z. Kajmaković. Prilikom obrade i studija materijala uvidjelo se da kladanjsko područje ne bi trebalo uključivati u područje stećaka centralne Bosne, budući da ono ima mnogo više zajedničkih osobina sa istočnom nego sa centralnom Bosnom. Tako je došlo do ovoga članka, dok će publiciranje građe područja Vlasenice i drugih područja uslijediti kasnije.

Metodski postupak u obradi bio je kao i kod obrade ranijih područja. Tako je isto i sa izlaganjem materijala i rezultata studija. U znaku štednje raspoloživog prostora, deskripcije su svedene na najnužnije, a i prilozi također. Ovaj puta smo se nešto više služili crtežima, zbog toga što prilikom rada na terenu nisu uvijek postojali uslovi za uspješno foto-snimanje. Odabrani znakovi za prikaz uspravnih stećaka u našim planovima-skicama nisu prava tlocrtna projekcija, što bi bilo dosljednije i pravilnije, nego su neka vrsta kose projekcije, da bi čitaoci lakše uočili njihove oblike.

Većinu fotografija snimio je R. Rosić, a neke su snimili Z. Kajmaković i autor. Crteži i planovi su rad autora.

Sl. 1 — Karta rasprostranjenosti nekropola

PREGLED NEKROPOLA

U ovoj radnji su obuhvaćeni svi lokaliteti sa stećcima uz naselja područja opštine Kladanj. Evidentirana su 52 takva lokaliteta sa ukupno 430 spomenika. U ovome poglavlju su oni svrstani po obližnjim većim naseljima (naselja su obilježena rednim brojevima, a nekropole svakog naselja slovima abecede). Naselja su izložena ovim redom: Kladanj, Kovačići, Konjevići, Starić, Gojsalić, Dopasci, Gojakovići, Prijanovići, Noćajevići, Brgule, Crijevčići, Tarevo, Stupari, Olovci, Suljići, Tuholj i Vranovići.

Prilaže se skica terena sa rasporedom naselja i nekropole uz njih — sl. br. 1. (Naselja nose redne brojeve, kao i u tekstu ovoga poglavlja).

1 — KLADANJ

U neposrednoj blizini varošice Kladanj, koja je i centar opštine, evidentirali smo stećke na pet mjesta:

a — Na brijegu Vagani, sjeverno od kuća Kladnja, nalazi se skupina od 6 sanduka, dobro klesanih, ali zaraslih šikarom, orijentiranih po pravcu zapad-istok, bez ukrasa.

b — Oko 60 m sjeverozapadno od prethodne skupine nalaze se 4 stuba, od kojih su 2 oborena. Orijentirani su po pravcu zapad-istok. Na jednome od njih vidimo polumjesec i jabuku.

c — Oko 150 m istočno od prethodne nekropole, na staroj cesti, nalaze se 2 veoma izlizana i ugrađena sanduka.

d — Na njivi Opašići, oko 300 m sjeverozapadno od nekropole b, nalazi se osamljeni sanduk sa postoljem, prevaljen, orijentiran po pravcu zapad-istok, bez ukrasa.

e — Oko 100 m sjeverno od prethodne nekropole nalazi se također osamljen sljemenjak sa postoljem, orijentacije po pravcu zapad-istok, bez ukrasa.

2 — KOVAČIĆI

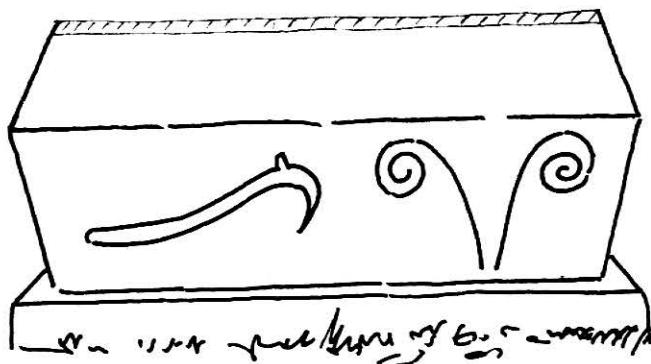
Kovačići su selo koje se nalazi poviško iznad ceste prema Olovu, oko 3 km zračne linije južno od Kladnja. Na njegovom području evidentirali smo stećke na tri mjesta:

a — Na njivi Predraga Nikolića, nedaleko lokaliteta Mramor, ali poviško od ceste, nalaze se 2 sljemenjaka sa postoljima. Obrađeni su vrlo dobro, ali je danas jedan prevaljen a drugi je znatno zatrpan. Orijentirani su po pravcu sjeveroistok-jugozapad.

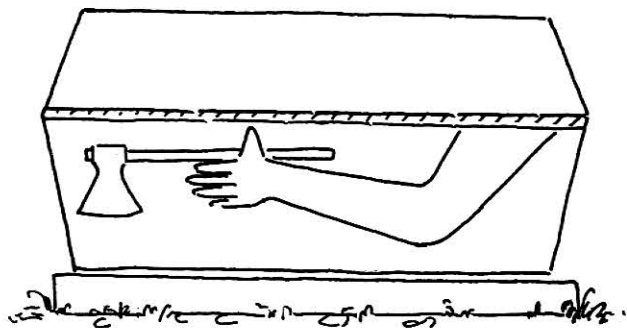
Obadva primjerka su ukrašena.

Prvi ima debelu vrpcu vodoravnim ivicama krova i dvostruku spiralu na čeonim stranama.

Drugi ima tordiranu vrpcu po hrptu i donjim ivicama krovnih ploha, koja u toj visini prelazi i preko čeonih strana. Na čeonim stranama je po jedna dvostruka spirala sa rozetom u zabatu. Na jednoj bočnoj strani predstavljeni su srp i dvostruka spirala, a na drugoj ruka sa sjekiricom (sl. br. 2 i br. 3).

Sl. 2 — Bočna strana drugog sljemenjaka nekropole Kovačići

Sl. 3 — Druga bočna strana drugog sljemenjaka nekropole Kovačići

b — Oko 150 m jugozapadno, na livadi Nedeljka Miletića, nalaze se 2 dosta utonula sljemenjaka. Obadva su dobro obrađena. Orijentacija je po pravcu zapad-istok. Na čeonj strani jednoga nazire se dvostruka spirala.

c — Oko 1200 m zračne linije na zapad od prethodne nekropole, na kosi iznad kuća, u mjestu koje se zove Zmajevac, smještena je nekropola sa 12 sljemenjaka sa postoljima. Spomenici su vrlo dobro obrađeni, ali su danas oštećeni (ispucali, okrnjeni i utonuli). Izgleda da ih je ranije bilo više. Orijentirani su po pravcu zapad-istok, osim 4 primjerka koja su postavljena po pravcu sjever-jug.

Ukrašen je 1 primjerak. To je oštećen i prevaljen spomenik koji na vidljivoj čeonj strani ima vrlo plastično predstavljene sunce i polumjesec.

* * *

Među stećcima nekropole na Zmajevcu nalazi se jedan recentni grob sa krstačom.

Kamenolom za stećke nekropole Zmajevac bio je u Kršu, oko 500 m južno odatle.

3 — KONJEVIĆI

To je selo koje se nalazi oko 4 km zračne linije na jugoistok od Kladnja. Na njegovom području steći postoje na dva mjesta:

a — Na lokalitetu Mramorje, na glavici u istočnom kraju sela, nalazi se skupina od 3 stećka, od čega 2 sljemenjaka sa postoljem i 1 ploča sa postoljem. Obradeni su vrlo dobro, ali su danas djelomično oštećeni. Ploča je prevaljena i ispod nje je kopano. Orijeantirani su nejednako — po pravcu zapad—istok i po pravcu sjever—jug. Nema ju ukra-
sa.

b — U potoku ispod kuće Milorada Stanišića nalazi se jedan odlično klesan i očuvan sljemenjak sa postoljem. Vjerovatno se radi o primjerku koji još nije prevučen na nekropolu.

4 — STARIĆ

Starić je selo koje se nalazi oko 4 km zračne linije istočno od Kladnja, desno od nove ceste za Vlasenicu, na čijem području smo ustanovili stećke na tri mjesta:

a — Na lokalitetu Breza, na pješačkom putu od Starića ka Ravnima, nalazi se osamljen sljemenjak sa postoljem, koji je vrlo lijepo obrađen i očuvan. Krov mu je nizak i izvijen (uleknut). Orijeantiran je po pravcu zapad—istok. Bez ukrasa je.

b — Oko 100 m dalje istim putem nalazi se još jedan osamljen veći sljemenjak, lijepe obrade, iste orijentacije, bez ukrasa.

c — Oko 1 km daleko od Starića istim putem, na pošumljenom brežuljku nedaleko sela Gornje Ravne, nalazi se nekropolica sa 4 sanduka sa postoljima, slabe obrade i očuvanosti, nejednake orijentacije (3 po pravcu sjever—jug, a 1 po pravcu zapad—istok), bez ukrasa.

5 — GOJSALIĆI

To je veće naselje koje je smješteno oko 4 km sjeveroistočno od Kladnja. Dolazi mu se 2,5 km cestom Kladanj—Tuzla, a onda 1,5 km starim putem ka Vlasenici.

Na dosta istaknutoj glavici u samome selu nalazi se nekropola sa 46 stećaka, od čega 22 sljemenja, 20 sanduka i 4 amorfna sanduka.

Obrada je dobra, samo je danas više primjeraka okrnjeno ili atmosferilijama oštećeno. Sljemenjaci su dosta niski, sa vrlo niskim krovom; na nekim je hrbat tek naznačena.

Orijeantirani su po pravcu zapad—istok, osim 10 primjeraka koji su postavljeni po pravcu sjever—jug. Svrstani su u nizove.

Ukrašena su 2 sljemenjaka.

Prvi ima predstavu mača na jednoj krovnoj plohi.

Drugi sljemenjak je sa postoljem, dolje sužen. Vodoravnim ivicama krova pruža se tordirana vrpca. Takova vrpca se pruža i poprijeko preko obiju krovnih ploha, kao i preko čeonih strana, paralelno

sa kosim krovnim ivicama. Osim toga, na zapadnoj čeonj strani ovaj spomenik ima polumjesec.

6 — DOPASCI

Oko 8 do 10 km sjeveroistočno od Kladnja nalazi se selo Dopasci, na čijem području imamo stećke na više mjesta.

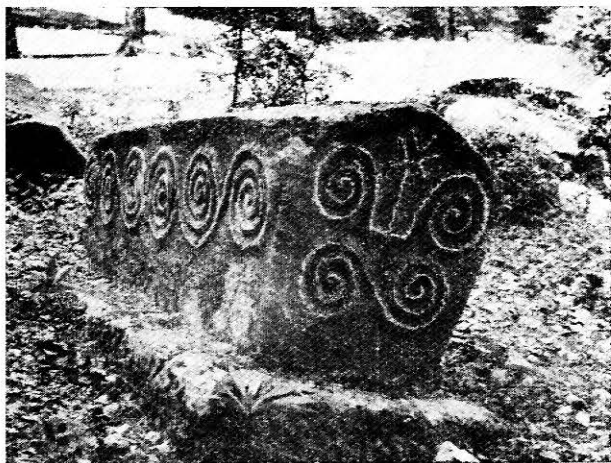
a — Na proplanku Nabojna, odnosno na lokalitetu koji je ovdje poznat pod imenom Mramorje, iznad Pelemiša, zaseoka Gornjih Dopasaka, pokraj ceste Kladanj—Šeikovići, nalazi se nekropola sa 22 stećka. Po osnovnim oblicima to su 18 sljemenjaka i 4 stuba.

Spomenici su vrlo dobro obrađeni, ali su do danas prilično stradali.

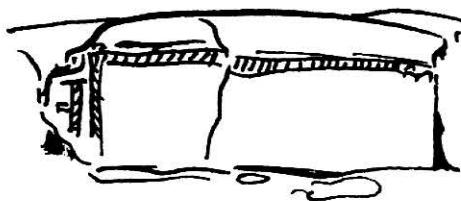
Orijeantirani su nejednako — veći dio po pravcu zapad—istok, a manji po pravcu sjever—jug.

Ukrašena su tri sljemenjaka.

Jedan od njih ima po 3 S spirale na bočnim stranama. Na jednoj čeonj strani je S spirala u vodoravnom položaju i iznad nje dvostruka spirala sa uspravnom stabljikom, koja se završava kao zvijezda. (Na sl. br. 4 vide se jedna bočna i jedna čeonj strana). Na suprotnoj čeonj strani je dvostruka spirala sa zvijezdom na vrhu uspravne stabljike i sa po jednim grozdom obješenim o spiralno zavijene listove (sl. br. 5).¹

Sl. 4 — Čeonj i bočna strana prvog ukrašenog sljemenjaka nekropole a u Dopascima

Sl. 5 — Druga čeonj strana prvog ukrašenog sljemenjaka nekropole a u Dopascima

¹ Ovaj motiv je nedavno objavljen i kod M. Wenzel, Ukrasni motivi na stećcima, Sarajevo 1966, t. III, sl. 12.

6 — Bočna i čeonu strana drugog ukrašenog sljemenjaka nekropole a u Dopascima.

Drugi ukrašeni primjerak ima na jednoj bočnoj strani niz položenih S spirala kao friz i ispod toga stabljiku od 2 pruta koji se koso gore uzdižu, a onda povijaju u vidu spirale.² Na jednoj čeonu strani vidimo stabljiku kod koje se 2 para prutova simetrično spiralno povijaju, a srednji gore završava u vidu trolista (na sl. br. 6 vidimo bočnu i jednu čeonu stranu).³ Suprotna čeonu strana ima stabljiku sa 2 para spiralnih zavoja i srednji gornji završetak u vidu kruške (sl. br. 7).⁴

Na jednoj bočnoj strani trećeg ukrašenog sljemenjaka prikazane su 3 dvostruke spirale,⁵ na jednoj čeonu strani jedna dvostruka spirala i iznad nje manji pravougaonik, te na jednoj krovnoj plohi mač i polumjesec (sl. br. 8).⁶

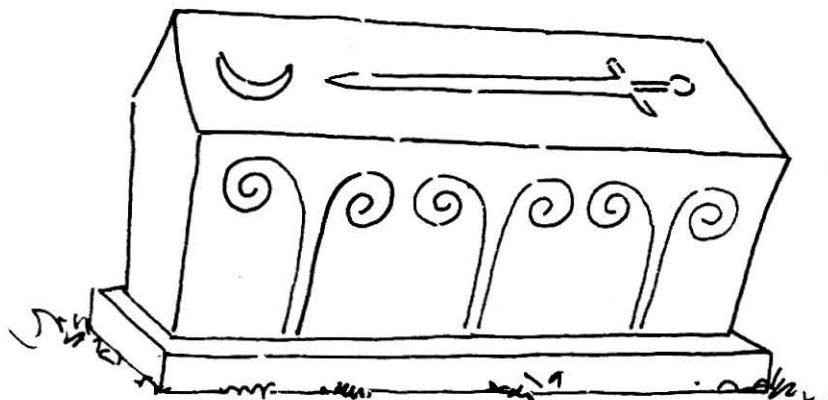
² Isti, n. d., t. VII, sl. 2, ali nije sasvim tačno nacrtano.

³ Isti, n. d., t. LV, sl. 1.

⁴ Isti, n. d., t. LV, sl. 2.

⁵ Isti, n. d., t. LVII, sl. 15.

⁶ Isti, n. d., t. XXXIX, sl. 20, ali crtež nije sasvim precizan.

8 — Treći ukrašeni sljemenjak nekropole a u Dopascima.

b — Uz novije seosko pravoslavno groblje Pelemiša nalazi se skupina od 5 sljemenjaka sa postoljima, odlične obrade. Orijehtacija im je po pravcu zapad—istok.

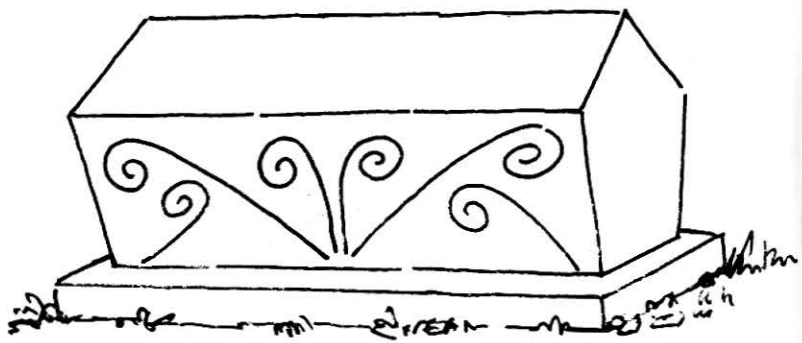
Ukrašen je 1 primjerak. Na jednoj njegovoj bočnoj strani prikazana su 3 para spirala. Prvi par podiže se u sredini strane, drugi polazi iz istog podnožja a zavija se tek u uglovima te strane, dok treći polazi negdje blizu donjih uglova i povija se u blizini spiralnih zavoja drugog para (sl. br. 9).

c — Na jednoj livadi u samome zaseoku nalazi se skupina od 3 stećka, od čega 1 u obliku četverostrane uspravne prizme i 2 u obliku ploče. Izrada i očuvanost osrednji. Bez ukrasa. Orijehtacija po pravcu zapad—istok.

d — Na lokalitetu Ljuto Brdo, koje pripada Srednjim Dopascima, nalazi se nekropola sa 25 stećaka, od čega 4 sljemenjaka i 21 sanduk. Obrada dobra, ali današnje stanje vrlo slabo. Orijehtacija po pravcu zapad—istok.

7 — Druga čeonu strana drugog ukrašenog sljemenjaka nekropole a u Dopascima.

Sl. 9 — Ukrašeni sljemenjak nekropole b u Dopascima

10 — Natpis na sjev. bočnoj strani sljemenjaka nekropole *d* u Dopascima.

11 — Natpis na juž. bočnoj strani sljemenjaka nekropole *d* u Dopascima.

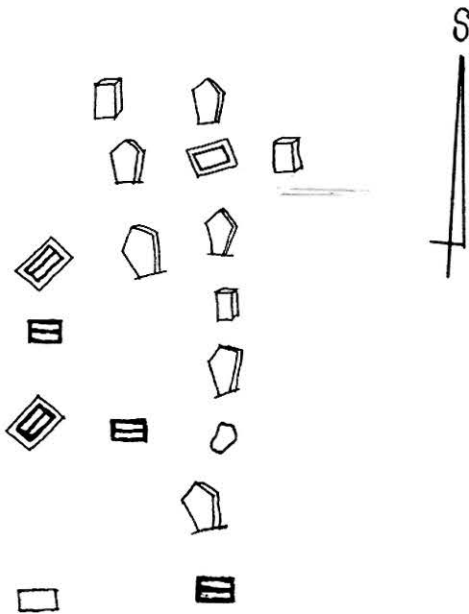
Spomenici ove nekropole nemaju ukrasa, ali 1 sljemenjak ima na bočnim stranama urezan natpis »bosančicom«, koji nam saopštava da je tu sahranjen DRAGILO MILETIĆ (sl. br. 10 i br. 11).

e — Na lokalitetu Obori (brijeg obrastao hrastovom šumicom), nešto iznad Donjih Dopasaka, a pokraj ceste Kladanj—Šeikovići, nalazi se nekropola sa 17 stećaka. Po osnovnim oblicima tu je 6 sljemenjaka, 2 sanduka, 1 ploča i 8 stubaca.

Spomenici su dobro obrađeni, no danas su u slabom stanju. Veći dio stubaca je oboren i okrnjen ili zatrpan, a i ostali su djelomično oštećeni i zarasli.

Orijentirani su po pravcu zapad—istok.

Prilaže se skica rasporeda stećaka (sl. 12).

12 — Skica rasporeda stećaka nekropole e u Dopascima.

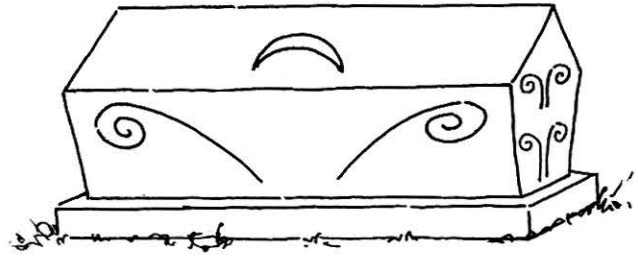
Ukrašeno je 5 primjeraka, i to 3 sljemenjaka i 2 stupca.

Br. 1 je stubac na sljeme. Ima debelo rebro uzduž, sredinom širokih vertikalnih strana.

Br. 2 je sljemenjak sa postoljem. Na jednoj krovnoj plohi prikazan je polumjesec, na jednoj bočnoj dvostruka spirala sa široko razdvojenim i koso položenim prutovima, a na čeonim stranama se nalazi motiv od 2 para spiralno povijenih listova (sl. br. 13).⁷

Br. 3 je sljemenjak sa postoljem (174×92×65 cm). Na jednoj čeonj strani ima dosta neobičan veliki tordirani vijenac (sl. br. 14). Na jednoj strani

⁷ Isti, n. d., t. XLV, sl. 6 i 12.

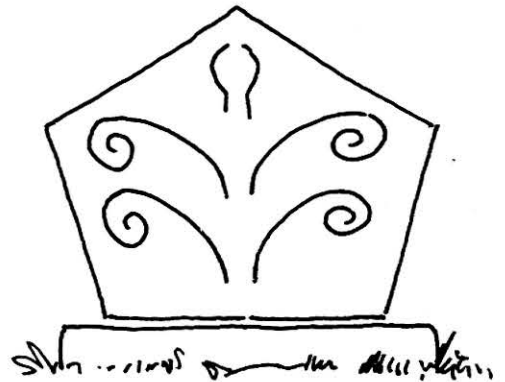
13 — Spomenik br. 2 nekropole e u Dopascima.

krova prikazana je ruka, savijena u laktu, koja drži mač.⁸

14 — Spomenik br. 3 nekropole e u Dopascima.

Br. 4 je nagnut sljemenjak. Na jednoj čeonj strani je dvostruka spirala sa unutar okrenutim zavojima. Na suprotnoj je ista takova spirala sa jednim malim kruškolikim dodatkom u sredini iznad toga (sl. br. 15).

15 — Spomenik br. 4 nekropole e u Dopascima.

⁸ Isti, n. d., t. LVI, sl. 3., ali su navodi netačni, jer se motiv vijenca i mača ne nalaze na krovnoj plohi, nego je vijenac na čeonj, a na krovnoj plohi je ruka sa mačem. Osim toga, ne radi se o lokalitetu Nabojne, nego o lokalitetu Obori.

Br. 5 je uspravno postavljen pravougli paralelopiped koji se završava na sljeme. Na jednoj široj strani on ima veliki krst.

f — Oko 100 m sjeverozapadno, s druge strane ceste, također na pošumljenom brežuljku, nalazi se nekropola sa 14 stećaka, od čega 2 sljemenjaka, 6 sanduka, 3 stuba i 3 amorfna sanduka.

Obrada spomenika uglavnom dobra, današnje stanje slabo.

Orijentacija dvojaka, po pravcu zapad—istok, ali i po pravcu sjever—jug.

Ukrašen je 1 sljemenjak. Na njegovim bočnim stranama prikazane su obične, a na čeonim dvostrukim spirale.

7 — GOJAKOVIĆI

To je selo koje se nalazi oko 6 km zračne linije na sjeveroistok od Kladnja, na čijem području smo stećke našli na dva mjesta:

a — Na lokalitetu Mošulj, na pošumljenom brdu iznad zaseoka Stanovi, desno od stare ceste, nalazi se 8 stećaka, od čega 6 sljemenjaka sa postoljima i 2 sanduka sa postoljima.

Obrada kao i očuvanost dobri (3 primjerka su prevaljena).

Orijentacija je po pravcu sjeverozapad—jugostok, osim 2 koja stoje sjeveroistok—jugozapad. Svrstani su u niz. Nemaju ukrasa.

b — Na lokalitetu Vijenac, na pošumljenom brdu, pored starog pješačkog puta, smještena je skupina od 15 stećaka, od čega 1 sljemenjak, 2 sanduka, 4 ploče, 5 stubaca i 3 amforna sanduka.

Obrada uglavnom dobra, ali djelomično su oštećeni neki primjerci. Dva stuba u obliku pravouglog paralelopipeda jako se ističu svojim dimenzijama (210×118×65 cm).

Orijentacija po pravcu zapad—istok. Osjećaju se nizovi.

Nemaju ukrasa.

8 — PRIJANOVIĆI

To je veće selo koje se nalazi jugoistočno odmah do Stupara. Na njegovom području našli smo stećke na šest mjesta:

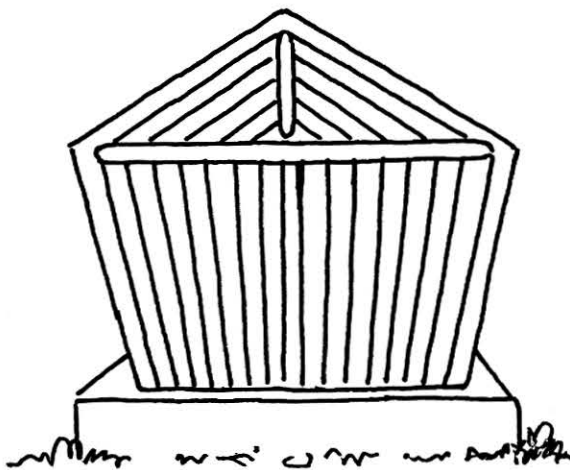
a — Kod kuće Derviša Sarajlića, uz seoski put, nalazi se 1 veći sljemenjak sa vrlo niskim krovom. Orijentacija zapad—istok. Bez ukrasa.

b — Kod štale Ibrahima Svilice, nalazi se 5 zatrpanih stećaka u obliku sanduka.

c — Na njivi Sime Vasiljevića, istočno od ceste Kladanj—Tuzla, smještena je nekropolica sa 4 stećka u obliku sljemenjaka. Spomenici su dobro obrađeni, ali su danas zarasli, zatrpani i oštećeni. Orijentirani su po pravcu zapad—istok. Nemaju ukrasa.

d — Na njivi Trnjaci, s desne strane rječice Suhe, u vlasništvu Halila Mešanovića, nalazi se mala nekropola sa 4 stećka u obliku sljemenjaka sa postoljima. Obradeni su vrlo dobro, ali su danas utonuli i prevaljeni. Orijentirani su po pravcu zapad—istok.

Ukrašena su 2 primjerka.

16 — Drugi sljemenjak nekropole d u Prijanovićima.

Prvi ima tordiranu hrbat i sve krovne ivice, te zabate oivičene tordiranim trouglovima.

Drugi sljemenjak ima paralelna rebra i kanelire na uspravnim stranama, s tim što su zabati odvojeni vodoravnim vrpčama i uzduž po visini podijeljeni uspravnom vrpčom, te što u tim površinama imaju koso paralelna rebra (sl. br. 16).

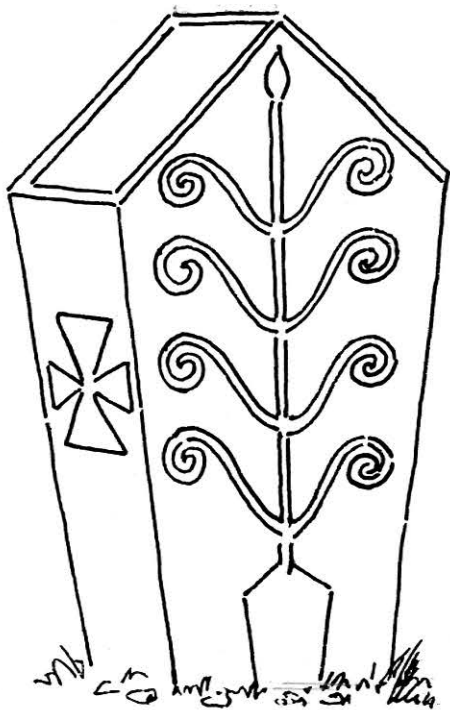
e — Idući od sela južno preko Suhe rijeke, ka šumi Hrastić, nailazimo na jedan stubac i jednu ploču koji su lijepo obrađeni i očuvani. Orijentirani su po pravcu zapad—istok.

Obelisk je u obliku gore šire i zašiljene četverostrane prizme. Na jednoj užoj strani prikazan je krst kod koga se krakovi prema krajevima proširuju. Na jednoj širokoj strani ovaj spomenik ima stilizovanu biljku. Iz uspravne stabljike ravnomjerno i simetrično se povijaju 4 para spiralice, a gornji završetak stabljike je perolik (sl. br. 17).⁹

f — Šuma Hrastić je na brijegu, oko 1,5 km južno od sela, odmah desno pokraj ceste Kladanj—Stupari. Tu je nekropola sa 11 stećaka, od čega 1 sljemenjak i 10 stubaca-stela.

Spomenici su vrlo dobro klesani, a danas su djelomično oštećeni, nagnuti su ili su sasvim prevaljeni.

⁹ Isti, n. d., t. LV, sl. 23.

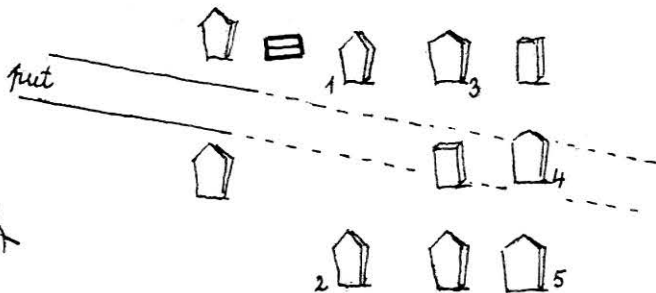
17 — Stubac nekropole e u Prijanovićima.

Orijentirani su po pravcu zapad—istok (nešto sjeverozapad—jugoistok).

Prilaže se skica rasporeda stećaka (sl. br. 18).

Ukrašeno je 5 primjeraka u obliku stubaca.

Br. 1 je dosta velika uspravna četverostrana prizma, koja je gore nešto šira i koja se završava kao krov na dvije vode (visina je 174 cm iznad zemlje). Na široj zapadnoj strani ima stilizovanu biljku. Iz dosta debele uspravne stabljike izbijaju 3 pruta, od kojih srednji ide visoko i završava se u formi ljiljana, a dva druga pružaju se koso gore sa manjim ugibom i pri vrhu se kružno zavijaju (sl. br. 19). Suprotna strana ima sličnu biljnu stilizaciju, koja se od prethodne razlikuje u tome što se srednja stabljika završava u formi polumjeseca i što iz šireg dijela stabljike izbijaju još 2 pruta koja se malo prema dolje povijaju, a na krajevima zavijaju u krug.¹⁰ Osim toga, drugi par prutova nije pravo kos, nego se postepeno povija. Na južnoj

18 — Skica rasporeda stećaka nekropole f u Prijanovićima.

19 — Zapad. strana spom. sr. 1 nekropole f u Prijanovićima.

20 — Ist. bočna i juž. čeona strana spom. br. 1 nekropole f u Prijanovićima.

čeonj strani prikazan je motiv koji se sastoji od 2 pruta, koji se u donjem dijelu križaju, a u gornjem kružno povijaju (na sl. br. 20 vidi se istočna bočna i južna čeona strana ovoga spomenika).¹¹

Br. 2 je uspravni spomenik, vrlo sličan prethodnom, prevaljen. Na njegovoj jednoj čeonj strani vidi se plastičan polumjesec.

Br. 3 je također sličan spomenik koji na jednoj široj strani ima motiv polumjeseca.

Br. 4 je stubac u obliku četverostrane prizme, koja je u gornjem dijelu nešto šira, ali koja se polukružno završava. Na zapadnoj široj strani ona ima polumjesec i jabuku, a na suprotnoj veliki plastičan krst, kod koga je donji krak četveroprutast. Ispod jednog vodoravnog kraka ovoga krsta nalazi se kružni vijenac (sl. br. 21).¹²

Spomenik br. 4 nekropole f u Prijanovićima

Br. 5 je relativno visok stubac (192 cm iznad zemlje), koji preko sredine uspravnih širih strana ima debelo uspravno rebro.¹³

22 — Ukrašeni sljemenjak nekropole b u Noćajevićima.

9 — NOĆAJEVIĆI

To je selo u blizini Stupara. Ovdje smo evidentirali stećke na dva mjesta:

a — Na lokalitetu Djevojka zaseoka Brgovine, u blizini kuće Erdelića, nalazi se nekropola sa 27 stećaka, od čega 21 sljemenjak i 6 stubaca.

Spomenici su dobro klesani, danas su oštećeni i utonuli.

Orijentirani su po pravcu zapad—istok.

Najveći stubac svojim oblikom seljane podsjeća na lik djevojke, pa je otuda i nastalo ime nekropole. Taj spomenik ima plastičan krst na jednoj široj strani.

b — Kod zaseoka Toluše, s lijeve strane puta ka Brgulama, nalazi se nekropola sa 9 stećaka, od čega 8 sljemenjaka i 1 sanduk.

Steći su vrlo dobro obrađeni; jedan primjerak je razbijen. Jedan sljemenjak je ovalno izdubljen sa jedne čeone strane.

Orijentirani su po pravcu zapad—istok.

Ukrašen je 1 sljemenjak. Na jednoj njegovoj bočnoj strani prikazan je motiv dvostruke spirale. Na suprotnoj je prikaz ruke s kopljem, desno od toga je dvostruka spirala, a lijevo S spirala o kojoj visi grozd (sl. br. 22). Na tim stranama su i okviri od tordirane vrpce. Na čeonim stranama vidimo po dvije S spirale.

Milorad Erdeljić je 2 sljemenjaka sa prve nekropole upotrebio za gradnju svoje kuće.

Na jednoj njivi ispod te nekropole nalazi se nekoliko fragmenata kamenih kugli sa prečnikom od oko 1 m, čije porijeklo nije poznato.

10 — BRGULE

Brgule su dosta veliko selo sjeveroistočno od Stupara (oko 15 km zračne linije od Kladnja).

U zaseoku Gvozdenci, na blagoj kosi ispod brda Brgulje, s lijeve strane puta na ulazu u selo, smještena je nekropola sa 28 stećaka, od čega 15 sljemenjaka, 3 sanduka i 10 stubaca. (Brojno stanje

¹⁰ Isti, n. d., t. XXVII, sl. 2.

¹¹ D. Sergejevski.

¹² Isti, n. d., 98-100.

¹³ Isti, n. d.,

nije sasvim sigurno zbog toga što su mnogi primjerci zarasli šumicom).

Obrada i očuvanost osrednji. Jedan sanduk je veoma velik (220×150×120 cm).

Orijentacija po pravcu zapad—istok.

Ukrašena su 2 stuba.

Na drugoj strani jednoga je polumjesec, a drugi ima tek naznačenu ljudsku figuru i krst ispod nje.

11 — CRIJEVČIĆI

Crijevčići su selo koje se nalazi na sjevernoj periferiji opštinskog područja, oko 15 km zračne linije sjeverno od Kladnja.

U Gajevima, oko 800 m sjeveroistočno od sela, pokraj puta, našli smo 2 stečka od kojih je 1 sljemenjak sa postoljem, dosta niskog krova i 1 stubac na sljeme, ali prevaljen i odlomljen.

Inače su vrlo dobro obrađeni.

Orijentacija im je po pravcu zapad—istok.

Nemaju ukrasa

12 — TAREVO

To je selo koje je udaljeno oko 2 km na sjeverozapad od Stupara. Na njegovom području našli smo stečke na pet mjesta:

a — U samome selu, uz kuću Hazima Hamzića, nalazi se nekropola sa 3 stečka u obliku sljemenjaka. Obradeni su dobro, ali su danas oštećeni i zatrpani (jedan je na samome putu).

Orijentirani su po pravcu zapad—istok, osim jednoga koji stoji u liniji sjeverozapad—jugoistok, ukoliko nije već pomican.

Ukrašena su 2 primjerka.

Na čeonj strani prvoga prikazani su 1 veći i sa strane 2 mala polumjeseca.¹⁴

Drugi ukrašeni primjerak je bio prevrnut i zatrpan na putu (156×76×74 cm). Nakon otkopavanja ustanovili smo da na jednoj čeonj strani ima dva afontirana psa, a na suprotnoj su prikazane dvije životinje koje najviše podsjećaju na pijetla i lisicu (sl. br. 23 i br. 24).¹⁵

b — U samome selu, na njivi Avde Avdića, lijevo od puta, nalazi se nekropola sa 9 stečaka, od čega 3 sanduka i 6 ploča.

Spomenici su izgleda bili dobro obrađeni, danas su veoma utonuli, a orijentirani su po pravcu zapad—istok. Nemaju ukrasa na vidljivim stranama.

c — Na njivi Šahbaza Avdića nazali se osamljen, ali već pomjeren manji sljemenjak, bez ukrasa.

d — Na sjevernoj periferiji sela našli smo osamljen stubac, postavljen po pravcu zapad—istok, bez ukrasa.

e — Na lokalitetu Simin Krš, lijevo od ceste Kladanj—Tuzla, nalaze se 2 stupca, gore šira i na

¹⁴ Motiv je objavljen i u knjizi M. Wenzel, Ukrasni motivi na stećcima, Sarajevo 1966, t. XXXIX, sl. 11.

¹⁵ Isti, n. d., t. LXVIII, sl. 6 i t. LXXIII, sl. 14.

23 — Jedna čeonj strana drugog stečka nekropole a u Tarevu.

24 — Druga čeonj strana drugog ukrašenog stečka nekropole a u Tarevu.

sljeme, postavljena po pravcu zapad—istok, bez ikakvih ukrasa.

13 — STUPARI

Stupari su selo na cesti Kladanj—Tuzla, oko 10 km zračne linije na sjever od Kladnja. Ovdje smo našli stečke na dva mjesta:

a — Na brijegu Stuparski krš, sjeveroistočno od zgrade Osnovne škole, u samome naselju, nalazi se nekropola sa 6 stečaka u obliku sljemenjaka.

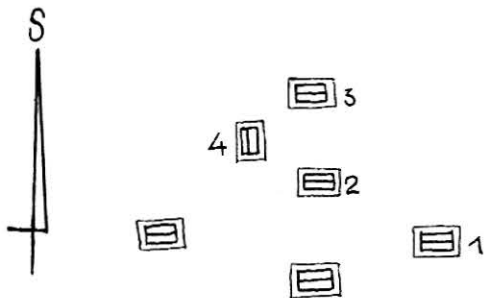
Spomenici su odlično obrađeni. Relativno su velikih dimenzija. Svi su sa postoljima. Neki primjerci su danas okrnjeni ili utonuli u zemlju.

Postavljeni su po pravcu zapad—istok, osim jednoga primjerka koji stoji u liniji sjever—jug.

Prilaže se skica rasporeda stečaka — sl. br. 25.

Ukrašena su 4 primjerka

Broj 1 je stećak ogromnih dimenzija (258×122 do 135×145 cm). Hrbat i svi bridovi su mu ojačani,

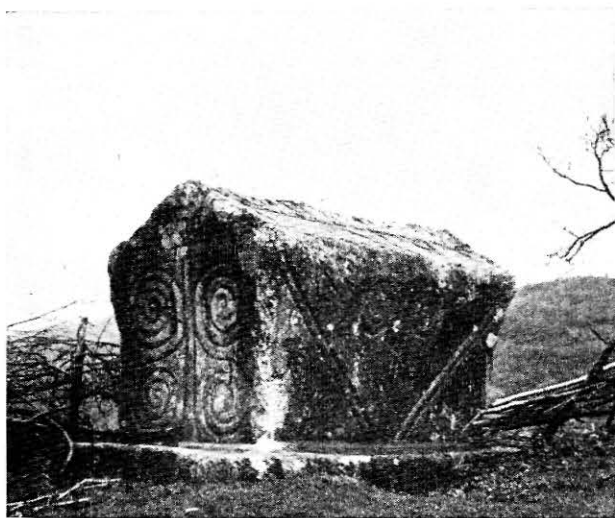

25 — Skica rasporeda stećaka nekropole *a* u Stuparima.

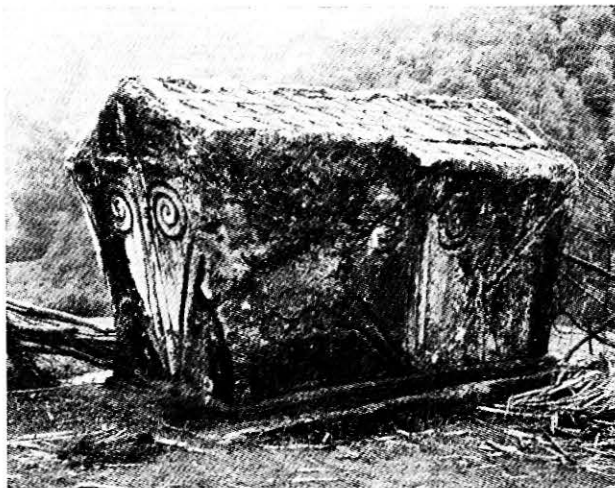
naročito donji vodoravni, tako da izgleda kao da ima dva postolja. Na zapadnoj čeonj strani prikazane su dvije simetrične S spirale i srednja uspravna stabljika, koja prelazi u zabat i završava se u vidu elipsastog vijenca.¹⁶ U uglovima zabata je po jedna osmorolisna rozeta sa kružnim vjenčićem u centru. Zabata je, inače, odvojen običnom vodoravnom vrpcom. Na sredini južne bočne strane prikazana je biljna stilizacija u vidu uspravne stabljike, koja se u gornjem dijelu spiralno povija na obadvije strane.¹⁷ Iz baze stabljike pružaju se dvije vrpce koso gore sve do gornjih uglova te strane (na sl. br. 26 vide se motivi na zapadnoj čeonj i južnoj bočnoj strani). Suprotna bočna strana ima isti motiv kao i opisana. Na istočnoj čeonj strani je motiv u vidu stabljike koja se na obadvije strane spiralno povija, a na gornjem završetku povija na obadvije strane najprije koso dolje, a onda spiralno. Iz baze stabljike pružaju se koso gore dvije vrpce koje se u uglovima spajaju sa vodoravnom vrpcom, koja zabata odvaja od te stranice. Pri dnu kosih vrpca izbijaju i vise po jedan grozd sa svake strane, a

¹⁶ D. Sergejevski, n. d., 96, t. I, sl. 8.

¹⁷ Isti, n. d., 95-96, sl. 1.

26 — Zap. čeonja i juž. bočna strana spom. br. 1 nekropole *a* u Stuparima.

27 — Ist. čeonja i sjev. bočna strana spom. br. 1 nekropole *a* u Stuparima.

28 — Zap. čeonja strana spom. br. 2 nekropole *a* u Stuparima.

u uglovima između kosih i vodoravne vrpce nalazi se po jedna rozeta sa kružnim vjenčićem u centru¹⁸ (na sl. br. 27 vide se istočna čeonja i sjeverna bočna strana). Na krovnim ploham su trouglovi u nizovima koji imitiraju krov kuće od šindre.

Br. 2 je također dosta veliki sljemenjak, koji ima vrlo istaknute — ojačane — sve krovne, posebno one kose, zatim sve uspravne, a onda i vodoravne bridove. Na zapadnoj strani ovaj spomenik ima predstavu štapa sa vodoravnom drškom (sl. br. 28).¹⁹

Br. 3 je sličan, samo jednim dijelom utonuo spomenik, koji je sa svih strana ukrašen. Bočne strane imaju po jednu dvostruku spiralu, tj. stabljiku, koja se u gornjem dijelu na obadvije strane spiralno

¹⁸ Isti, n. d., 96.

¹⁹ Isti, n. d., 96-97.

29 — Jedna čeonu strana spom. br. 3 nekropole *a* u Stuparima.

povija.²⁰ Na njegovim čeonim stranama prikazana je uspravna stabljika koja se najprije na obadvije strane savija u velike spirale, a gore pri vrhu završava vodoravnom, a onda dolje i unutra povijenom vrpcom, koja veoma liči dršci drvenog štapa. U površinama blizu uglova ove strane su po jedna sedmorolisna rozeta (sl. br. 29).²¹

Br. 4 je utonuo i dosta oštećen spomenik. Na njegovim čeonim stranama vidimo po jednu dvostruku spiralu — stabljiku, koja se u gornjem dijelu spiralno povija desno i lijevo. Na jednoj čeonj strani ovoga spomenika prikazana je sjekirica (balta).²²

b — Nekoliko stotina metara istočno, pokraj seoskog puta, našli smo 2 osamljena, prevrnutu i vrlo oštećena sljemenjaka sa postoljima.

Izgleda da im je orijentacija bila po pravcu zapad—istok.

Nemaju ukrasa.

Istočno i nedaleko od druge skupine stećaka, obraslo šikarom, nalazi se staro muslimansko groblje sa nišanima. Na nekim od tih nišana vidimo motive luka sa strijelom i buzdovana-čomage.

14 — OLOVCI

Olovci su selo koje se nalazi oko 10 km sjeverozapadno od Kladnja. U njegovoj blizini nalaze se stećci na četiri mjesta:

a — Sa lijeve strane puta Olovci—Tuholj, na državnom zemljištu, nalazi se nekropola sa 17 ste-

²⁰ M. Wenzel, n. d., t. XLV, sl. 13, crtež nije precizan, i t. XLIX, sl. 15, crtež nije identičan sa prednjim.

²¹ D. Sergejevski, n. d., 97.

²² Isti, n. d., 97; M. Wenzel, n. d., t. LXIV, sl. 15.

ćaka, od čega 12 sljemenjaka, 4 sanduka i 1 stubac. Lokalitet pripada Doljim Olovcima.

Obrada dobra. Orijentacija po pravcu zapad—istok. U nizovima. Neki primjerci su nešto utonuli.

Dva sljemenjaka imaju ukrase a jedan natpis.

Na jednoj čeonj strani sljemenjaka, koji se nalazi u sredini nekropole, vidimo dvostruku spiralu.

Drugi sljemenjak, koji je bliže sjevernom kraju nekropole, ima debelu tordiranu vrpču ispod krova

30 — Drugi ukrašeni primjerak nekropole *a* u Olovcima.

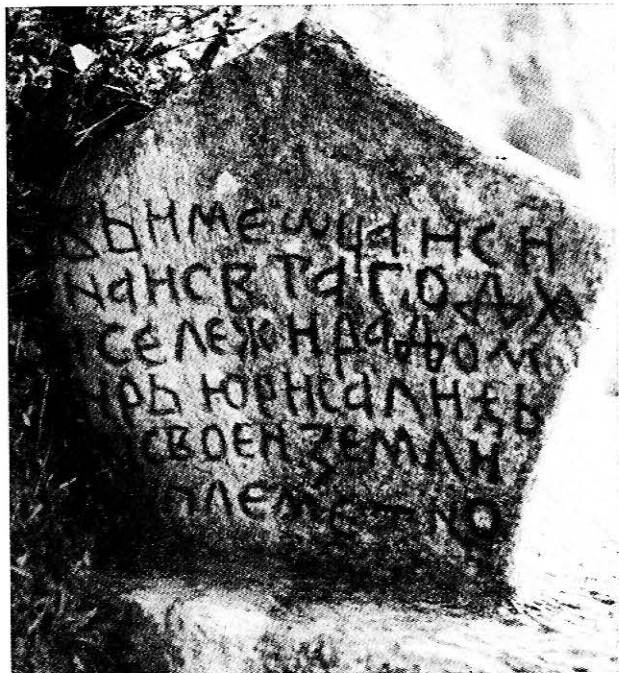
31 — Zap. čeonu strana drugog ukrašenog primjerka nekropole *a* u Olovcima.

i paralelno sa kosim ivicama krova. Takova vrpca se pruža i uz vertikalne bridove, a i odvaja zabat istočne čeonice strane. Hrbat je također tordirana. Osim toga, na istočnoj čeonici strani prikazan je krst sa okruglastim završecima krakova (sl. br. 30). Na zapadnoj čeonici strani imamo motiv koji je vrlo sličan štapu kod koga je drška nešto izvijena i na krajevima povijena dolje i unutar (sl. br. 31). Na bočnim stranama ovoga spomenika nalazi se po jedan T krst.

Treći sljemenjak ima »bosančicom« urezan natpis na istočnoj čeonici strani iz koga se vidi da je tu sahranjen RADOMIR JURISALIĆ (sl. br. 32).

b — Oko 2,5 km zračne linije, na sjeveroistočnoj strani od prethodne nekropole u Donjim Olov-

32 — Natpis na sljemenjaku nekropole a u Olovcima.

cima, na lokalitetu Mramorje, u šumi pokraj starog puta, iznad potoka, nalazi se nepropola sa 22 stećka, od čega 8 sljemenjaka, 8 sanduka, 5 stubaca i 1 amrofnji sanduk (?).

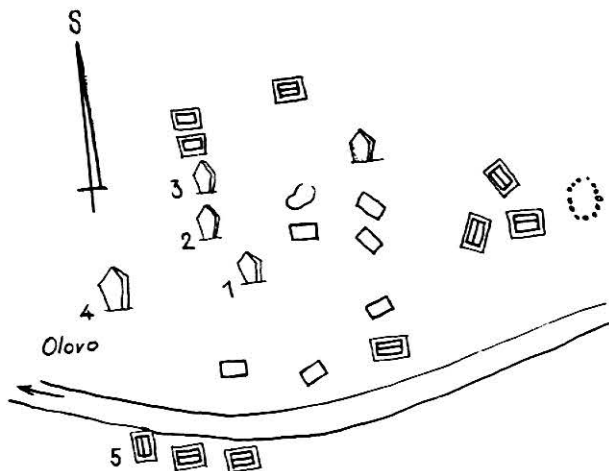
Spomenici su vrlo dobro obrađeni, a danas su obrasli mahovinom i djelomično su oštećeni.

Orijentirani su po pravcu sjeverozapad—jug—istok, osim nekih primjeraka koji vjerovatno ne leže in situ.

Prilaže se skica nekropole (sl. br. 33).

Ukrašeno je 5 primjeraka, i to 1 sljemenjak i 4 stupca:

Br. 1 je ogroman stubac na dvije vode (185 cm iznad zemlje \times 100 \times 50 cm). Istaknuti su mu hrbat i ivice krova koje prelaze u strehe. Na čeonim stranama ima po jedno uzdužno debelo rebro. Na bočnim stranama su urezi u vidu niza strouglova, da bi se time dočarale strehe. Istočna čeonica strana ima polumjesec i krst-rozetu sa 4 lista.

33 — Skica rasporeda stećaka nekropole b u Olovcima.

Br. 2 je dosta širok stubac, također na dvije vode. Na istočnoj čeonici strani ima polumjesec, a na zapadnoj krst u nešto kosom položaju.

Br. 3 je sličan stubac, sa polumjesecom na zapadnoj čeonici strani.

Br. 4 je sličan stubac, sa rebrom na zapadnoj čeonici strani.

Br. 5 je manji sljemenjak koji na uspravnim stranama ima samo plasičan okvir i friz od cikcak-linija, koji se pruža preko sjeverne bočne strane.

c — Lijevo od puta prema Tarevu nalaze se 3 sljemenjaka sa postoljima, bez dekoracija, orijentacije po pravcu zapad—istok.

d — Nešto dalje istim putem prema Tarevu nailazimo na još jednu skupinu od 4 sljemenjaka sa postoljima. Obrada dobra. Orijentacija po pravcu zapad—istok. Jedan primjerak ima dvostruke spirale na čeonim stranama.

15 — SULJIĆI

To je manje selo između Olovaca i Tuholja, oko 8 km zračne linije sjeverozapadno od Kladnja. U njegovoj blizini evidentirali smo dvije nekropole:

a — Prva nekropola je situirana s lijeve strane puta prema Tuholju. Tu je 8 stećaka, od čega 4 sljemenjaka sa postoljima, 1 sanduk i 3 stupca.

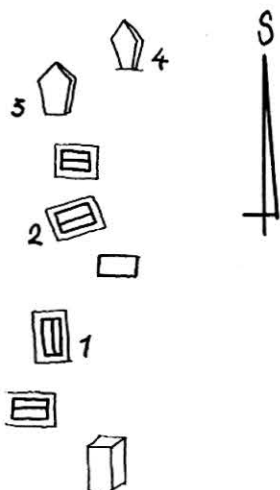
Dobro je klesano, ali je do danas djelomično okrnjeno i utonulo u zemlju.

Orijentacija je po pravcu zapad—istok, osim jednog sljemenjaka koji leži po pravcu sjever—jug.

Prilaže se skica rasporeda stećaka (sl. br. 34).

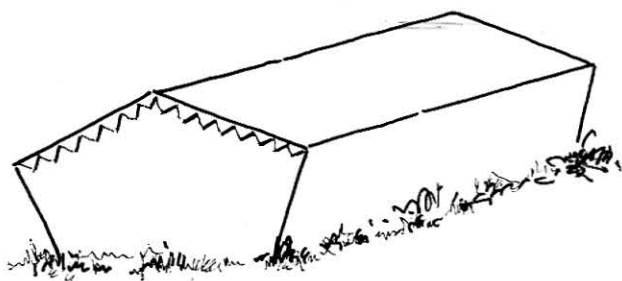
Ukrašena su 4 primjerka, i to 2 sljemenjaka i 2 stuba.

Br. 1 je utonuo sljemenjak sa postoljem, koji na jednoj krovnoj plohi ima plastičan polumjesec.

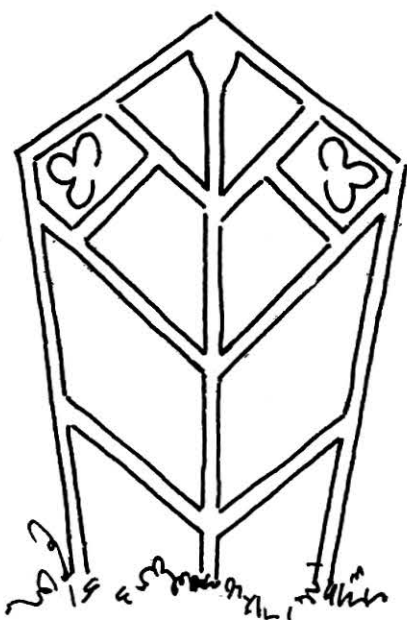
34 — Skica rasporeda stećaka nekropole a u Suljićima.

Br. 2 je veoma utonuo sljemenjak sa postoljem kod koga su kose ivice jedne čeonice ojačane i nazubljene (niz trouglova) — sl. br. 35.

35 — Spom. br. 2 nekropole a u Suljićima.

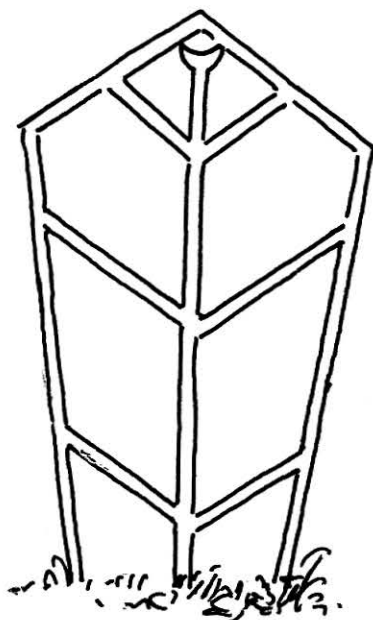
Br. 3 je oboren i djelomično zatrpan na dvije vode. Na jednoj njegovoj čeonici strani pri-

36 — Spom. br. 3 nekropole a u Suljićima.

kazano je razgranato stablo sa dva trolista u gornjim uglovima (sl. br. 36).

Br. 4 je sličan stubac, također oboren i zatrpan. Na jednoj čeonici strani vidimo slično razgranato drvo, zapravo to je stablo sa tri para kosih grana i gornjim završetkom u formi polumjeseca (sl. br. 37).

37 — Spom. br. 4 nekropole a u Suljićima.

b — Druga nekropola je lijevo od istog puta, ali nešto dalje prema Tuholju. Tu je skupina od 10 sljemenjaka sa postoljima. Obrada dobra. Orientacija po pravcu zapad—istok.

Ukrašena su 2 primjera.

Na bočnoj strani jednoga je motiv u vidu slova T, a drugi ima motiv koji najviše slični predstavi kruške (?).

16 — TUHOLJ

To je selo koje se nalazi oko 7 km zračne linije sjeverozapadno od Kladnja. Na njegovom području stećci se nalaze na 5 mjesta:

a — Iznad Zadružnog doma i Osnovne škole u Tuholju, s lijeve strane puta, nalazi se veliki sljemenjak (185×90×100 cm) koji je razbijen. Na sačuvanoj bočnoj strani prikazana je ruka sa štitom.

b — Na lokalitetu Gornja Osica, gdje se obavlja prelaz preko istoimene rijeke, nalazi se skupina od 5 sljemenjaka sa postoljima. Obrada im je dobra, ali današnje stanje loše.

Nemaju ukrasa.

c — Na lokalitetu Bijeli Hrid, lijevo od puta Tuholj—Kladanj, situirana je nekropola sa 18 stećaka, od čega 8 sljemenjaka i 10 stubaca.

Obrada im je dobra, ali današnje stanje slabo.

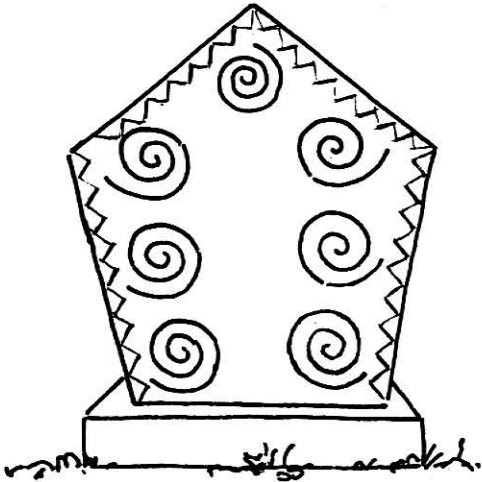
Orijentirani su po pravcu zapad—istok.

Ukrašena su 2 primjerka, i to 1 sljemenjak i 1 stubac.

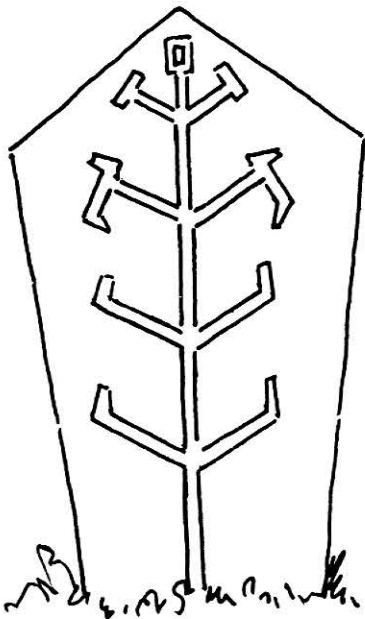
Sljemenjak ima paralelna rebra (kanelire) na svim stranama.

Stubac ima vijenac od trouglova kao friz ispod gornje vodoravne ivice.

d — Uz staru »tursku« kaldrmu, koja spaja Tuholj sa Kladnjom, nailazimo na pojedinačne stećke ili u skupinama na manjim rastojanjima — ukupno 10 stećaka, od čega 6 sljemenjaka i 4 stuba. I njihovo današnje stanje je slabo.

38 — Jedan ukrašeni sljemenjak nekropole d u Tuholju.

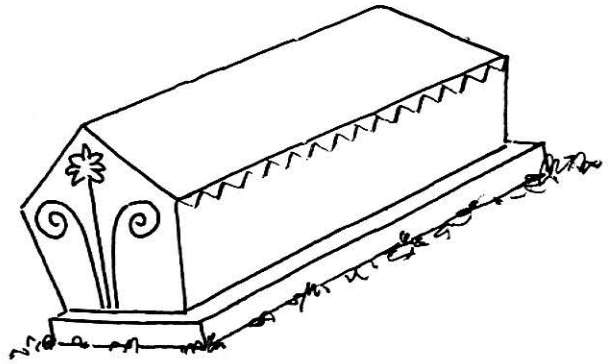
39 — Ukrašeni stubac nekropole d u Tuholju.

Ukrašena su 3 primjerka, i to 2 sljemenjaka i 1 stubac.

Čeone strane sljemenjaka imaju nepovezane spiralice u okviru od nizova trouglova (sl. br. 38).

Na jednoj čeonj strani stuba na dvije vode vidimo stablo sa 4 para grana, koje se pri kraju različito lome (sl. br. 39).

e — Na lokalitetu Brdo, na takozvanoj Abazovoj Glavi, nalazi se osamljen sljemenjak sa postoljem, koji na istočnoj čeonj strani ima dvostruku spiralu i rozetu na vrhu uspravne stabljike. Ispod vodoravnih krovnih ivica on ima vijenac od trouglova (sl. br. 40).

40 — Osamljeni sljemenjak na lokalitetu e u Tuholju.

17 — VRANOVIĆI

Vranovci su selo sa nekoliko zaselaka, oko 4 km sjeverozapadno od Kladnja. Stećci su na dva mjesta:

a — Na lokalitetu Mramor, na grebenu iznad sela, našli smo 2 stećka, od čega 1 sljemenjak i 1 sanduk, sa postoljima.

Obrada i očuvanost odlični, samo su neki primjerci obrasli mahovinom.

Orijentirani su dvojako: po pravcu zapad-istok, ali i po pravcu sjever-jug.

Ukrašen je 1 sljemenjak sa postoljem. Na njegovim čeonim stranama nalaze se dvostruke spirale.

Oko 500 m južno, u šumi na grebenu, postoje ostaci starog muslimanskog groblja sa nišanima, bez turbana. Na jednom od njih je prikazan motiv sablje.

Obrada im je dobra, a i očuvanost. Orijentirani su po pravcu zapad—istok. Nemaju ukrasa.

b — Na lokalitetu Mramorje, na humci iznad zaseoka Mladovo, nalazi se nekropola sa 17 stećaka, od čega 2 sljemenjaka i 15 saduka.

II RAZMATRANJA I ZAKLJUČCI

1 — OBLICI

Na području 17 naseljenih mjesta opštine Kladanj evidentirali smo 52 lokaliteta sa ukupno 430 stećaka. Njihovo brojno stanje po osnovnim oblicima izgleda ovako:

Red. br.	Naselje	Broj lokaliteta	Osnovni oblici					Ukupno	Napomena
			Ploče	Sanduci	Sljemenjaci	Stubovi	Amorfni		
1	Kladanj	5	—	9	1	4	—	14	
2	Kovačići	3	—	—	16	—	—	4	
3	Konjevići	2	1	—	3	—	—	6	
4	Starić	3	—	4	2	—	—	16	
5	Gojsalići	1	—	20	22	—	4	46	
6	Dopasci	6	3	29	35	16	3	86	
7	Gojakovići	2	4	4	7	5	3	23	
8	Prijanovići	6	1	5	10	11	—	27	
9	Noćajevići	2	—	1	29	6	—	36	
10	Brgule	1	—	3	15	10	—	28	
11	Crijevići	1	—	—	1	1	—	2	
12	Tarevo	5	6	3	4	3	—	16	
13	Stupari	2	—	—	8	—	—	8	
14	Olovci	4	—	19	20	6	1	46	
15	Suljići	2	—	1	14	3	—	18	
16	Tuholj	5	—	—	21	14	—	35	
17	Vranovići	2	—	16	3	—	—	19	
Svega		52	15	114	211	79	11	430	

Iz prednje tabele vidi se da od 430 stećaka, koliko ih ukupno ima u kladanjskom kraju, relativno najviše otpada na one u obliku sljemenjaka — 211, što iznosi 49%, zatim dolaze sanduci, kojih ima 114 ili 27%, iza toga su stubovi sa 79 primjeraka ili 18%, a onda ploče, kojih ima svega 15 primjeraka ili 3%. Dakle, najviše su ovdje klesani sljemenjaci. Doduše, ima dosta i sanduka, pogotovo ako se i amorfni (11 primjeraka) njima pridodaju, jer su im po obliku najbliži. Upadno je malen broj ploča. Važna je okolnost da se na ovome području u priličnom broju javljaju uspravni stećci, kao i okolnost da uopšte nema krstača.

Dimenzije spomenika Kladnja su približne onima u drugim krajevima. Znatan broj je ipak relativno nešto manjih dimenzija. Naravno, i ovdje ima malih kao i vrlo velikih stećaka, ali je njihov

broj neznan. Najveći sljemenjak se nalazi u Stuparima (258 × 122 do 135 × 145 cm), a najveći stupac u Gojakovićima (210 × 118 × 65 cm). Većina stećaka ovoga kraja su prema svome dnu nešto uži, nešto manjih dimenzija, naročito oni u obliku sljemenjaka. Sljemenjaci su u ogromnoj većini sa postoljima (monoliti), a i većina sanduka je sa postoljima. Samo, svi su oni dosta niski, a sljemenjaci u najvećem broju imaju i niske (i pri krajevima malo povinute) krovne plohe. Uspravni stećci su redovno u obliku pravouglog paralelopipeda, a mnogi od njih se prema gore nešto šire i završavaju na dvije vode.

Znatan broj stećaka kladanjskog područja je oštećen, zatim zarastao šumicom ili je djelomično zatrpan zemljom. Na više mjesta smo mogli konstatovati da je prvobitno tu bilo više primjeraka nego što ih danas ima.

2 — UKRASI

Evo najprije tabelarnog pregleda ukrašenih stećaka po naseljima i po osnovnim oblicima:

Vidimo da ukrašenih stećaka ima 60 primjeraka, što prema ukupnom broju (430) znači 14%. Na prvi pogled može nam izgledati da je to malen procenat. Međutim, kada apstrahiramo objavljene podatke o pojedinačnim nekropolama, koje su izabrane zbog bogatstva ukrasa, pa onda obrađivane, kao što su Radimlja, Boljuni i dr.,²³ ili područja u kojima

nisu evidentirane sve nekropole sa stećcima, nego po volji obrađivača samo izabrane, kao što su Široki Brijeg, Ljubuški²⁴ i neki drugi, onda vidimo da kladanjski stećci u odnosu na Kupres (10%), Kalinovik (11%)²⁵ i neka druga područja, gdje je rađeno po istom kriteriju, ne samo da nisu siromašni ukrasima, nego da u tome pogledu stoje sasvim dobro.

²³ A. Benac, Radimlja, Sarajevo 1950; Š. Bešlić, Boljuni, Starinar SAN XII (Nova serija), Beograd 1961.

²⁴ A. Benac, Široki Brijeg, Sarajevo 1953; M. Vego, Ljubuški, Sarajevo 1954.

Red. br.	Naselje	Osnovni oblici					Ukupno	Napomena
		Ploče	Sanduci	Sljem.	Stubovi	Amorf.		
1	Kladanj	—	—	—	1	—	1	
2	Kovačići	—	—	4	—	—	4	
3	Konjevići	—	—	—	—	—	—	
4	Starić	—	—	—	—	—	—	
5	Gojsalići	—	—	2	—	—	2	
6	Dopasci	—	—	9	2	—	11	1 natpis
7	Gojakovići	—	—	—	—	—	—	
8	Prijanovići	—	—	2	6	—	8	
9	Noćajevići	—	—	1	1	—	2	
10	Brgule	—	—	—	2	—	2	
11	Crijevići	—	—	—	—	—	—	
12	Tarevo	—	—	2	—	—	2	
13	Stupari	—	—	4	—	—	4	
14	Olovci	—	—	6	4	—	10	1 natpis
15	Suljići	—	—	4	2	—	6	
16	Tuholj	—	—	5	2	—	7	
17	Vranovići	—	—	1	—	—	1	
Svega		—	—	40	20	—	60	2 natpisa

U užem, međusobnom odnosu, postoje znatne razlike u broju ukrasa. Dok su, npr., stećci nekropola u Stuparima ukrašeni sa 50%, ili na području Suljića sa 33%, dotle ima nekoliko naselja ispod 10% ukrašenih, kao što su Noćajevići (6%), ili Gojsalići (4%), a 4 sela nemaju nijednog ukrašenog primjerka (Konjevići, Starić i dr.).

Odmah upada u oči da se ukrasi nalaze isključivo na stećcima u obliku sljemenjaka i stubova, pa i taj podatak jasno govori o činjenici da su ti oblici ovdje favorizovani. U odnosu na ukupan broj ukrašenih primjeraka, sljemenjaci su nesrazmjerno najviše ukrašeni — 67%, dok su stubovi upola manje zastupljeni — 33%. Međutim, u odnosu na ukupan broj spomenika tih osnovnih oblika uopšte, bolje su zastupljeni stubovi (25%), nego sljemenjaci (19%).

a — Dekorativni motivi

Najbrojniji motiv ove skupine je *tordirana vrpca*, koju vidimo 24 puta, najčešće kao ojačanje krovnih ivica sljemenjaka, zatim kao okvir na vertikalnim stranama nekih sljemenjaka i sanduka.

Drugi brojniji motiv je *obična vrpca*, koja ima isto mjesto i smisao kao i ona tordirana. Javlja se 20 puta.

Plastično rebro vidimo 7 puta uzduž-sredinom širih strana uspravnih stećaka. Mislimo da to nadomješta krov na dvije vode kod sljemenjaka, čime se ublažava inače nagao prelaz iz ležećih u stojeće stećke.

Niz plastičnih trouglova javlja se 9 puta, i to kao friz ili okvir na vertikalnim stranama sljemenjaka i stubaca. Najčešće je ispod samih krovnih ploha, zbog čega podsjeća na ukrasne završetke

²⁵ Š. Bešlagić, Kupres, Sarajevo 1954; Isti, Kalinovik, Sarajevo 1962.

²⁶ Š. Bešlagić, Srednjovjekovni nadgrobni spomenici-stećci u dolini Trebišnjice, Naše starine VIII, Sarajevo 1962, 30, sl. 28.

ivica krova starih drvenih kuća. Ovaj motiv je vrlo sličan takozvanom krovnom i kordonskom vijencu mnogih građevina ovoga vremena. Donekle sličan oville motivu dosada smo jedino našli jedan u blizini Bileća, i to kao okvir na vodoravnoj strani sanduka.²⁶

U ovoj skupini se, dakle, javljaju 4 raznovrsna motiva u 58 slučajeva. Tordirana i obična vrpca su istaknuta osobina svih područja Bosne i Hercegovine, naročito Hercegovine. Ovdje se ovi motivi ne ističu, ali nisu ni zanemareni. Plastično rebro sretno gdje god ima uspravnih stećaka, najviše u sjeveroistočnim krajevima Bosne, a niz trouglova možemo smatrati specifičnim motivom ovoga kraja.

b — Simbolični motivi

Daleko najveći broj motiva stećaka Kladnja pripada skupini simbola. Ovdje se javljaju 42 različita motiva u 114 slučajeva.

Najčešći je *motiv spirale*, koji vidimo 45 puta u raznim varijantama. Obična *spiralno povijena plastična vrpca* zastupljena je na dva mjesta, a *motiv malih nepovezanih spirala* također na dva mjesta (sl. br. 38). Čest je *motiv dviju simetrično postavljenih spirala*, tj. parova spirala ili dvostrukih spirala. Imamo 25 takvih slučajeva. Međutim, neke simetrično postavljene spirale predstavljaju dvije grane stabljike (3 puta). U 5 slučajeva se stabljika u svom vrhu završava cvijetom u obliku rozete ili zvijezde (sl. br. 5 i 40), a u jednom od toga o spirala visi po jedan grozd (sl. br. 5). U jednom primjerku srednja stabljika je vrlo slična predstavi štapa, jer se u gornjem dijelu završava kao drška koja se pri krajevima povija prema dolje i unutra, kao mala spirala (sl. br. 29). U dva slučaja spiralni zavoji ne teku od stabljike prema gore, a onda prema vani i dolje, itd., kako je redovno, nego od stabljike odmah desno i lijevo i onda prema gore i unutra, itd., dakle, obratno. U jednom od njih se

stabljika u gornjem dijelu završava u vidu kruške (sl. br. 7). Dalja 4 slučaja se odnose na stablo sa dva para simetričnih spiralnih zavoja. U jednome se srednja stabljika završava kao trolist (sl. br. 6), a u drugome kao kruška (sl. br. 15). U Stuparima imamo tislizaciju sa jednim parom uobičajenih spiralnih zavoja, zatim drugim parom obratno zavijenim (koji se formirao u završnom dijelu, uz vrh srednje stabljike), te sa dva kosa pruta o kojima visi po jedan grozd (sl. br. 27). Ovome svemu treba dodati još jedan zanimljiv slučaj stilizacije sa 4 para simetričnih spirala i sa uspravnom stabljikom koja se peroliko završava (sl. br. 17).

Iako se motiv obične i dvostruke spirale, koji se ovdje pojavljuje u više raznih varijanata, može u izvjesnoj meri objašnjavati željom majstora da stilizuje bujnu vegetaciju koja ga okružuje i inspiriše, ipak su po našem mišljenju ovdje važni elementi vinove loze, čokota i krsta, koji u ovakovim stilizacijama znače kombinaciju prastarog simbola o toku vremena — o smrti i uskrsnuću, sa poznatim biblijskim motivima o Kristu i apostolima.²⁷

Nešto sličan prethodnim jest *motiv stilizacije stabla* koji se javlja 6 puta u raznim varijantama. U jednom slučaju iz dosta jake uspravne stabljike izbijaju 3 dugačka pruta, od kojih su 2 kosa i pri kraju su zavijena u krug, a srednji je uspravan i završava se u vidu ljiljana (sl. br. 19). U drugom slučaju se stilizacija razlikuje od prve u tome što se srednji prut završava u vidu polumjeseca i što su iz stabljike izrasla još 2 pruta koja se simetrično povijaju nešto prema dolje, a onda zavijaju u krug (sl. br. 20). Treći slučaj je dosta jednostavna stilizacija — to su samo 2 pruta koja se križaju i u gornjem dijelu unutar zavijaju kao spirale (sl. br. 20). Četvrti slučaj ima uspravnu stabljiku i 3 para kosih prutova. Treći i četvrti par je spojen kratkim prutićima, a u površinama koje su na taj način stvorene uklesan je po jedan trolist (sl. br. 36). Peta stilizacija se razlikuje od prethodne po tome što ima 3 para kosih prutova i što joj se srednja stabljika završava u vidu polumjeseca (sl. br. 37). Šesta stilizacija ima uspravnu stabljiku koja se završava kao pravougaonik i 4 para prutova koji se pri krajevima nešto lome prema gore ili prema dolje i prema gore (sl. br. 39).

Sve su ove biljne stilizacije sasvim originalne. Druga tri slučaja su prešla skoro u geometrijske stilizacije. One asociraju na Kristovo raspeće i na stablo života i nisu daleko od simbola u kome se vide spirala, loza i krst.²⁸

Na spomenicima ovoga područja važno mjesto zauzimaju predstave nebeskih tijela.

Polumjesec se javlja 16 puta, najviše sâm, a u 4 slučaja je u zajednici sa krugom (suncem), sa polujabukom, sa krst-rozetom ili sa mačem (ovdje nismo ubrojali pojavu polumjeseca u dva slučaja kao za-

vršetak stabla). Vrlo je zanimljiva i originalna pojava 3 motiva polumjeseca (1 veći u sredini i 2 manja sa strana) na jednoj strani sljemenjaka u Tarevu. O pojavi polumjeseca na stećcima i o njegovom simboličkom značenju bilo je govora dosada više puta.²⁹

Motiv zvijezde, odnosno rozete, vidimo 7 puta, ne računajući slučajeve kada se srednja stabljika sa dvostrukom spiralom završava u takovom vidu. Naše rozete se javljaju isključivo na nekropoli u Stuparima, i to u uglovima zabata sljemenjaka, koji na tim stranama imaju biljne stilizacije sa spiralama (sl. br. 26, 27 i 29). Slično polumjesecu, i zvijezda je na stećke mogla doći kao simbol zaostalog starog slavenskog kulta, o čemu je također više puta pisano.³⁰

Motiv kruga, kružnog vijenca i jabuke javlja se 5 puta, i to sâm ili u zajednici sa polumjesecom i krstom. U jednom slučaju imamo veliki i vrlo plastičan tordirani vijenac na čeonj strani sljemenjaka u Dopascima, kakova se pojava vrlo rijetko vidi (sl. br. 14). Dosada je više puta izražena misao da krug i vijenac predstavljaju sunce koje je u kultovima naših naroda uvijek imalo prevashodnu ulogu. Mi mislimo da se i polujabuka može smatrati predstavom sunca.³¹

Motiv krsta pojavljuje se ukupno 10 puta, i to ili sam ili u zajednici sa suncem. U 4 slučaja to je običan krst, u jednome kao krst-rozeta, u tri kao T krst, jednom je predstavljen tako da su mu završeci krakova u vidu krugova, jednom su krakovi prema krajevima prošireni, a jednom je donji uspravni krak četveroprutast (sl. br. 21). Kako vidimo, ovdje nema stilizovanih krstova, niti antropomorfnih. Pojava ovoga motiva znači da se spomenici koji su tako obilježeni ne mogu pripisati kršćanskim jereticima u pravome smislu riječi. Inače je nesumnjiva simbolika ovoga motiva.

Motiv plastičnih rebara (kanelira) vidimo 8 puta, tj. na svim vertikalnim stranama dvaju sljemenjaka u Prijanovićima i u Tuholju (sl. br. 16). Na jednom od ta dva spomenika rebara nisu u vodoravnom, nego u vertikalnom, te u zabatima čeonih strana u kosom položaju, što je dosta neobična pojava. Mislimo da su ovo pokušaji predstave seoske drvene kuće.

Mrežu od plastičnih trouglova susrećemo na krovnim plohama jednoga sljemenjaka u Stuparima (sl. br. 27). Dosada je više puta izražena pretpostavka da ovakav motiv predstavlja šindrom pokrivenu kuću, čemu je i ovaj slučaj jedan dokaz više. Uz plastična rebara ovi trouglovi su zaista dokazi da su se u Bosni stećci gradili kao »vječna kuća«, po ugledu na drvenu seosku kuću.

²⁷ D. Vidović, Srednjovjekovni nadgrobni spomenici u okolini Zvornika, Naše starine III (1956), 237; A. Benac, Radimlja, Sarajevo 1950, 33.

²⁸ Isto tamo.

²⁹ A. Benac, n. d., 31; D. Vidović, Simbolične predstave na stećcima, Naše starine II (1954), 128-135; Š. Bešlagić, Kupres, Sarajevo 1954, 173-174.

³⁰ Isto tamo.

³¹ D. Vidović, na istom mjestu; Š. Bešlagić, n. d., 176.

Motivi oružja i oruđa nalaze se 8 puta u raznim varijantama. Dva puta je to predstava dugačkog i pravog mača sa krsnicom i rukohvatom koji se u gornjem kraju završava kao kružno proširenje, jedanput je to osamljena *sjekirica*, a jedanput vidimo predstavu *srpa* (sl. br. 2), koja je inače vrlo rijetka pojava na stećcima. U četiri slučaja oružje-oruđe drži ruka savijena u laktu, koja vjerovatno nadomješta ljudsku figuru (sl. br. 3 i 22). Mislimo da su to sve predstave koje na svoj način karakteriziraju pokojnika za njegova života. Motivi se, dakle, odnose na pokopane muškarce, koji su se isticali u rukovanju predstavljenim oružjem-oruđem.

Na dva spomenika Stupara i Olovaca javlja se *motiv štapa* (sl. br. 28 i 31). Jednom je drška štapa ravna, a drugi puta je nešto izvijena prema krajevima, a onda povijena prema dolje i unutra. Vrlo sličan štap sa povijenom drškom je i na sl. 29, ali u kombinaciji sa dvostrukom spiralom, pa nije sigurno da li je to štap ili krst. Već smo rekli da ovaj simbol ne bi trebalo pripisivati samo djeđu, kao velikodostojniku bosanske srednjovjekovne crkve, nego uopšte svešteniku te crkve.³²

Iz prednjeg izlaganja jasno je da na stećcima Kladnja dominiraju motivi simboličnog karaktera. Relativno najviše ima običnih i S spirala u raznim varijantama i to je ono što karakteriše čitav kraj. Uz to treba dodati da su i predstave stilizovanih stabala, kao i predstave imitacije kuće, ono što ovaj kraj razlikuje ne samo od Hercegovine, nego i od mnogih krajeva u Bosni.

c — Figuralni motivi

Ljudskih figura ovdje uopšte nema. U tome pogledu potrebno je da se napomene kako se 4 puta javlja predstava ruke, te kako je 1 stubac oblikovan tako da seljane podsjeća na figuru djevojke (selo Noćajevići, lokalitet Djevojka).

Predstave sa životinjskim figurama javljaju se samo dva puta, i to na bočnim stranama jednoga sljemenjaka u Tarevu. Jedna predstava se odnosi na dva psa postavljena jedan prema drugome (sl. br. 23), a druga na dvije figure od kojih je prva pijetao, a druga vjerovatno lisica (sl. br. 24).

Prema tome, vidimo da je skupina ove vrste motiva relativno najsiromašnija. Možemo smatrati da je sljemenjak iz Tareva sa navedenim predstavama prava iznimka u tome pogledu.

3 — NATPISI

Na području kladanjske opštine konstatovana su 2 natpisa na stećcima, i to u Dopascima i u Olovcima. Prvi je bio uočen još 1894. g., a drugoga

je pronašao i pročitao prije desetak godina Zdravko Kajmaković. Ovom prilikom je valjalo ove natpise ponovno vidjeti i provjeriti njihovo čitanje.

a — Dopasci

Stećak sa natpisom je prilično oštećeni sljemenjak (213 × 90 × 65 cm), koji se nalazi zajedno sa još 24 spomenika nekropole na Ljutom Brdu, u Srednjim Dopascima. Natpis je urezan u 6 redova preko čitave sjeverne bočne strane i u 2 nepuna reda južne bočne strane. Veći i glavni dio natpisa, onaj na sjevernoj strani, urezan je naopako, pa ga treba čitati zdesna nalijevo, i to vješto dovijajući se, tj. treba ga čitati kao da je vidljiv kroz kamen, gledajući s juga. Očito je klesar predložak natpisa obratno kopirao na kamen i po takovoj kopiji onda klesao (vjerovatno je bio nepismen). Drugi dio natpisa je pravilno kopiran i klesan. Neka slova su oštećena, ali se natpis ipak može pročitati.

Njegova transliteracija izgleda ovako (sl. br. 10 i 11):

9CE LEŽH DRAGILO MILET(H)YB NA SVOE
 ЗЕМЛH ПЛЕМЕНИТО ДОПАЧИХЪ ПРАВИКЪ
 (L)ET' M SA SVOEM' RODOM' VOLINI ČLO-
 VJEK' KOMUMU GODJE SLUŽITI GOISPO-
 DJENU A KOMUMU GODJE SLUŽAŠE VJER'
 N' MU BJE(ŠE) ISE PISA DRA(GI)ŠA SIN'
 EGOV'

Transkripcija mu je slijedeća:

ASE LEŽI DRAGILO MILET(I)Ć' NA SVOE
 ZEMLI PLEMENITO DOPACIH' PRAVIK'
 (L)ET' M SA SVOEM' RODOM' VOLINI ČLO-
 VJEK' KOMUMU GODJE SLUŽITI GOISPO-
 DJENU A KOMUMU GODJE SLUŽAŠE VJER'
 N' MU BJE(ŠE) ISE PISA DRA(GI)ŠA SIN'
 EGOV'

Natpis je objavio Č. Trehelka, po navodima V. V. Vukasovića i T. Dragičevića.³³ Tada je on uglavnom dobro pročitao. Manje greške se sastoje u slijedećem: U trećem redu glavnog dijela natpisa ne piše SU SVOEM, nego SA SVOEM' (sa poluglasom na kraju), kako je to i pravilnije, zatim iza riječi KOMU na kraju petog reda postoji i dio MU na početku šestog reda, što nije uočeno, onda nema nikakvog drugog mekog glasa iza riječi RODOM' osim jednoga koji i treba tu da stoji, te napokon u riječi VJER'N' postoji meki glas i iza slova R koji nije uočen.

Slova natpisa su dosta uobičajena. Nešto neobično je slovo Č na kraju prezimena, umjesto čega je stavljeno Ć. Kaže se PRAVIK' umjesto PRAVIH' i DOPACIH' umjesto DOPASCIH', jer se vjerovatno tako u prstonarodnom jeziku i govorilo. Riječ VOLINI mislimo da treba shvatiti kao VOLJENI. Držimo da nije nehotimično ispušteno slovo I na kraju riječi PLEMENITO, jer se možda zemlja zvala PLEMENITO DOPASCI. U riječi GOISPODJENU vjerovatno je ono I nehotimično urezano.

³² Š. Bešlagić, *Novopronađeni natpisi na stećcima. Naše starine IX* (1964), 139.

Isto tako, čini nam se da je meki glas iza slova R u riječi VJER'N' nehotimično urezano umjesto A. U natpisu je korišteno slovo M kao broj 40, što je znak da je pisar poznavao svoj posao.

U vrijeme pisanja natpisa kamen je bio na nekoliko mjesta oštećen, jer na tim mjestima slova nisu ni urezivana. Danas je kamen mnogo više oštećen.

Iz natpisa vidimo da je Dragilo Miletić bio feudalac, zatim da je vjerno služio svoje gospodare (kralja, dvor) i da je bio omljubljen. To što se spominje broj 40 možda se ne odnosi na gradnju spomenika, nego na trajanje njegovog života. O Dragilu nemamo nikakvih podataka u literaturi i izvorima. Ni o njegovom sinu Dragiši, koji je autor natpisa, ne znamo ništa.

Po obliku slova, po osobinama spomenika, kao i po nekim drugim okolnostima, mislimo da natpis potječe iz prve polovine XV v.

b — Olovci

Na nekropoli od 17 stećaka u Donjim Olovcima jedan sljemenjak sa postoljem na svojoj čeonj strani ima natpis urezan »bosančicom« u 6 redova, koji izgleda ovako (sl. br. 32):

ВЪ ИМЕ ОУЧѢ Н СНАН Н СВѢГО ДУХ
СЕ ЛЕЖИ РАДОМИРЪ ЮРНСАЛИЧЪ
Н СВѢХ ЗЕМЛН ПЛЕМЕТНО

Natpis je objavljen 1959.³⁴ g. Predloženo je njegovotovo čitanje kako slijedi:

V' IME OTCA I SINA I SVETAGO DUHA ASE
LEŽI RADOMIR' JURISALIĆ' NA SVOI ZEM-
LJI (NA) PLEMENTOI.

Slova natpisa su relativno velika, dosta su lijepa i ujednačena. Ovakva invokacija nije čest slučaj. Riječ OTCA počinje sa grčkom omegom a T urezuje iznad reda. Kod riječi SVETAGO nedostaje slovo E. Slijedeća riječ je skraćena. Majstor koristi meki glas na kraju riječi koje se završavaju konsonantom. I kod riječi NA izostalo mu je slovo A. I kod završetka posljednje riječi majstor je ne samo izostavio 2 slova, nego je i njihov poredak izmijenio.

O feudalcu Radomiru Jurisaliću nemamo nikakvih podataka u literaturi i izvorima.

Spomenik sa natpisom najvjerovatnije potječe iz prve polovine XV v.

4 — O LIKOVNOJ OBRADI

O formalno-oblikovnim osobinama stećaka kladanjskog kraja već smo nešto nparijed rekli. Zastupljeni su svi osnovni oblici, osim krstača. Dosada

³³ Č. Truhelka, Starobosanski pismeni spomenici, Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo 1894, 347-348; Isti, Slavische Inschriften in Bosnien, Wissenschaftliche Mitteilungen IV, Wien 1896, 347.

³⁴ Š. Bešlić, Nekoliko novopronađenih natpisa na stećcima, Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo 1959, 245.

smo navikli da nailazimo na relativno veliki broj ploča, a malen broj sljemenjaka. Ovdje imamo obratan slučaj. Zato što se radi o istočnoj Bosni, očekivali smo relativno veliki broj uspravnih stećaka, što je i ustanovljeno. Osnovna karakteristika sljemenjaka je da su dosta niski, a uspravnih da imaju dosta varijanata. Tehnička obrada je bila na znatnoj visini i pored okolnosti da su neki spomenici osrednje klesani, ili što u ukupnom broju ima i 11 amorfnih primjeraka.

Za ukrase i natpise u ovome kraju odabirani su samo sljemenjaci i stubovi. Broj i raznovrsnost ukrasnih motiva svrstavaju područje Kladnja u područje BiH za koje se može reći da su dobro ukrašena. Sami pojedinačni motivi ne predstavljaju ništa izenađujućega u odnosu na motive dosada poznatih područja. Ovdje ima nekoliko originalnih motiva, a znatan broj uobičajenih u dosada evidentiranim područjima ovdje ne susrećemo, pa te okolnosti čine kladanjsko područje specifičnim i interesantnim. U skupini dekoracija npr. ovdje se uopšte ne pojavljuje povijena lozica sa trolistovima, motiv koji je takoreći preplavio Hercegovinu, a koji se javlja i u zapadnoj i u centralnoj Bosni. U skupini simbola vdje su vrlo rijetki motivi mača i štita, koji su, inače, vrlo česta pojava ne samo u Hercegovini. S druge strane, u toj skupini je veoma veliki broj motiva spirala u raznovrsnim, često originalnim varijacijama i kombinacijama. Dosada nam se kraj oko Olova u tome naročito isticao,³⁵ a sada vidimo da i ovaj kraj oko Kladnja, susjedni kraju Olova, ne samo da obiluje tom vrstom motiva, nego se ističe još više od onoga oko Olova. Kada se uzmu u obzir još i originalne stilizacije stabala, onda kraj oko Kladnja postaje specifičan po tim biljnim stilizacijama. U tome pogledu on ima dosta zajedničkog sa Ludmerom i Zvorničkim krajem u istočnoj Bosni.³⁶ Upadan je nedostatak figuralnih predstava. Ovdje, npr., nema ni jedne predstave jelena, konja, psa, a pogotovo scene lova, kola i turnira. Ta činjenica jako povezuje Kladanj sa ostalim krajevima istočne Bosne, a razlikuje ga od ostalih krajeva Bosne, a pogotovo od Hercegovine. Nedostatak simbola mača i štita, te predstava lova i turnira na prvi pogled upućuje na zaključak da se srednjovjekovni stanovnici ovoga kraja nisu isticali u ratnim i viteškim vještinama, što je karakteristično za feudalni sloj. Mislimo da bi takvo objašnjenje bilo odveć jednostrano. Nije moguće da ovdje nije bilo smisla i mogućnosti za gajenje turnira i lova. To je prije posljedica geografske zatvorenosti ovoga kraja i ugledanja majstora-klesara na one u svom neposrednom susjedstvu.

Sâm klesarski tehnički postupak se ni po čemu ne razlikuje od postupka u radu majstora drugih krajeva. Pojava većeg broja uspravnih stećaka očit

³⁵ A. Benac, Olovo, Beograd 1951.

³⁶ D. Sergejevski, Ludmer, Sarajevo 1952; D. Vido-
vić, Srednjovjekovni nadgrobni spomenici u okolini
Zvornika, Naše starine III, 221-238.

je znak utjecaja islamskih nišana. Relativno manji broj stećaka uopšte i nešto manje dimenzije postojećih mislimo da su znak teškoća u nabavljanju kamena. Okolnost da ovdje nema više natpisa odgovara prilikama koje su u tome pogledu vladale u čitavoj Bosni. Po svemu izgleda da je u ovome kraju djelovalo nekoliko majstora i njihovih đaka i da su trpjeli uticaj jedni drugih. Bogatstvom i originalnošću motiva ističe se lokalni centar oko Stupara.

5 — LOCIRANJE I RASPORED STEĆAKA

Kao i u svim drugim krajevima BiH, i ovdje su mjesta za postavljanje stećaka birana po istom kriteriju. Ona su redovno na brežuljcima i glavicama, ili inače na istaknutijim mjestima, pokraj putova i najčešće nedaleko naselja i kamenoloma.

Vrlo često se danas u narodu kladanjskog kraja za stećke kaže da su to »mramorja«, a ponegdje i »grčke grobnice«. Više samih lokacija nekropola stećaka nose ime »Mramorje«.

U mnogo slučajeva uz same stećke, ili u njihovoj blizini, situirana su i savremena groblja obližnjih sela, kako kršćanska, redovno pravoslavna, tako i muslimanska, kao npr. u Stuparima, Dopascima ili Vranovićima. Ovdje, međutim, nismo naišli na sigurne ostatke temelja crkvice na samim nekropolama, kao što je to npr. bio slučaj u istočnoj Hercegovini.

U najvećem broju naših nekropola stećci su postavljeni po pravcu zapad-istok, ili sa nešto manjim otklonom od toga osnovnog pravca, npr. sjeverozapad-jugoistok. Ima i slučajeva gdje je na nekoliko nekropola izvjestan manji broj stećaka postavljan po pravcu sjever-jug, kao što smo takovu situaciju nalazili i u drugim krajevima. Osim toga, redovno su spomenici jedne nekropole svrstavani u nizove po pravcu sjever-jug, što je karakteristika i većine drugih područja.

Ne bi se moglo tvrditi da su pojedini osnovni oblici karakteristični za pojedine krajeve ili nekropole kladanjskog područja, osim što su uspravni stećci raspoređeni sjeverno i sjeveroistočno od Kladnja.

Zanimljivi su podaci o brojnom stanju spomenika na pojedinim nekropolama. Od ukupno 52 nekropole nema nijedne sa preko 50 primjeraka, samo 6 nekropola imaju 20 do 50 stećaka, 8 ih ima od 10 do 20, 28 nekropola imaju svega 2 do 10 stećaka (od toga 19 imaju 2 do 5), a na 10 lokaliteta je samo po jedan spomenik. Dakle, radi se o malim nekropolama i uglavnom o takvim koje imaju samo do

desetak stećaka. Vjerovatno na tim mjestima ima i grobova nad kojima nisu postavljeni stećci, nego drvene oznake koje su davno nestale, zatim moramo imati na umu da su neki stećci uništeni, ali, ipak, upadno je kako su u ovome kraju malene nekropole. Mislimo da to jasno govori o malim naseljima, ali još više o nekropolama, koje su služile za manje ljudske grupe za pojedina bratstva, odnosno za pojedine porodice, a da nije bio običaj stvaranja plemenskih i komunalnih nekropola. Ovdje je vrlo izražena tendencija da se i pojedinci izdvajaju iz porodničnih grobalja, pa se osamljeno sahranjuju. U drugim područjima BiH posvuda ima i velikih nekropola, pa čak i takovih koje imaju po nekoliko stotina spomenika. Takove velike nekropole sigurno su služile široj zajednici. Po ovako malim nekropolama kladanjsko područje se uveliko razlikuje od svih dosada obrađenih područja BiH.

6 — DATIRANJE

Kada bismo raspolagali istorijskim podacima o Radomiru Jurisaliću i Dragilu Miletiću, ličnostima koje se spominju u natpisima iz Dopasaka i Olovaca, bilo bi nam veoma olakšano datiranje ne samo tih nego i većine drugih stećaka kladanjskog kraja. Ali, i sam oblik slova nam mnogo pomaže u tom pogledu. Slova, jezik, oblik spomenika i druge okolnosti nas upućuju na XV v.

Reljefni motivi mača, koplja, sjekire najvjerojatnije potječu iz XIV i XV v., kao što su takvi motivi tretirani u mnogim drugim područjima.³⁷

Izvjescno olakšanje za datiranje nalazimo u zajedničkim osobinama kladanjskih i olovskih stećaka, posebno kada se radi motivima spirala, a to je vrijeme XIV i XV v.³⁸

Uspravno stojeći stećci ovoga područja su po našem mišljenju nastali nešto kasnije nego ležeći. To se uočava i po rebru na mnogim uspravnim stećcima, koje nadomješta hrbat sljemenjaka. Kako se motivi biljnih stilizacija najviše nalaze baš na uspravnim stećcima, iako oni podsjećaju na biljne stilizacije oko Kupresa, ipak, u ovome slučaju, imaju više veze sa Ludmerom,³⁹ jer se radi o istim oblicima i bliskom teritoriju, zbog čega ih moramo datirati relativno najkasnije, tj. u kraj XV i u XVI v.

Iz ovih nekoliko okolnosti i činjenica mislimo da se stećci kladanjskog područja mogu datirati sa XIV do XVI vijeka.

³⁷ A. Benac, Radimlja, Sarajevo 1950, 32; Š. Bešlić, Kupres, Sarajevo 1954, 178-179.

³⁸ A. Benac, Olovo, Beograd 1951, 58.

³⁹ D. Sergejevski, isto tamo.

RÉSUMÉ

STEČAKS (STEĆCI) AUX ENVIRONS DE KLADANJ

L'état administratif systématiquement des stečaks aux environs de Kladanj est fait à l'organisation de l'Institut pour la protection des monuments culturels de Bosnie-Herzégovine au temps de 1963 jusqu'à 1965.

Toutes locations avec les stečaks auprès des colonies de la commune de Kladanj sont contenues. Ce sont des colonies suivantes: Kladanj, Kovačići, Konjevići, Starić, Gojsalići, Dopasci, Gojakovići, Prijanovići, Noćajevići, Brgule, Crijevići, Tarevo, Stupari, Olovci, Suljić, Tuholj et Vranovići. Il existe 52 locations avec 430 stečaks tout ensemble. (On joint la carte d'extension des nécropoles — fig. 1).

Dans le chapitre I on a donné la description brève des nécropoles et pour les exemplaires des stečaks avec les ornements et les inscriptions on a présenté les données plus détaillées. Pour les nécropoles plus importantes les croquis de disposition des stečaks sont joints: pour tous les motifs en relief et les inscriptions on a joint les photographies et les dessins.

Dans le chapitre II on a analysé et on a donné les conclusions par rapport aux questions principales, surtout on a consacré l'attention à la question des formes fondamentales, puis aux ornements, aux descriptions des locations de nécropoles et enfin au traitement d'art et à la datation des monuments.

Dans cette région il y a le plus des stečaks à cime (sljemenjak) et des stečaks droits (stèles). Avec les ornements il y a 60 monuments tout ensemble, ce qui est par rapport aux autres régions au dessus de moyenne (14%). 42 motifs variés sont représentés et ils apparaissent aux 114 cas. Parmi eux les plus nombreux sont disproportionnellement les motifs de caractère symbolique, puis les décorations et dans le petit nombre les représentations en figure. Par leur nombre et originalité les motifs de spirales et de stylisations végétales se distinguent, ce qui est la caractéristique de cette région. Parmi les représentations en figure il n'y a pas de figures humaines; par conséquent il n'y a pas de scène de ronde, de chasse ou de tournoi. Deux inscriptions écrites en alphabet cyrillique bosniaque sont trouvées aux Dopasci et Olovci. La première parle de Dragilo Miletić et la deuxième de Radomir Jurisalić.

Par leurs qualités les stečaks de Kladanj ont beaucoup de rapports avec les stečaks de Bosnie d'est.

La plupart de nécropoles ont un petit nombre de stečaks; c'est pourquoi on croit qu'on y avait fondé seulement les cimetières familiaux et non les cimetières pour de grandes communautés.

D'après les inscriptions et quelques ornements l'auteur a daté ces stečaks à la période du XIV-ème au XVI-ème siècle.

HILDA RITER STUDNIČKA

DRUGO NALAZIŠTE PAPRATI ADIANTUM CAPPILLUS VENERIS L. U BOSNI

U »Našim Starinama« je već jednom bilo govora o paprati *Adiantum capillus Veneris* L., kada je opisano njeno zanimljivo nalazište kod Gornjeg Šehera nedaleko od Banja Luke i predloženo da se stavi pod zaštitu (H. Riter-Studnička, 1957/IV). Na tome lokalitetu može se ova paprat, porijeklom iz tropskih krajeva, održavati zahvaljujući uticaju topline termalnog izvora, koja zaštićuje ovu osjetljivu biljku od smrzavanja za vrijeme hladnih, kontinentalnih zima. Smatralo se da je nalazište kod Banja Luke jedino na teritoriji Bosne i nije bilo mnogo nade da se ovu paprat pronade na drugim sličnim mjestima, budući da je većina termalnih izvora u Bosni kaptirano, čime je znatno umanjena mogućnost da ova vrsta nailazi na staništa, pogodna za njezino održavanje. Međutim, prije nekoliko godina je ipak pronađena na još jednom nalazištu u kontinentalnim predjelima Bosne, i to kod Višegradske Banje u istočnoj Bosni.

Kao i kod Gornjeg Šehera, ta paprat i ovdje raste samo na onim mjestima koja stoje pod uticajem topline vode sa termalnog izvora, ali za razliku od nalazišta kod Banja Luke, gdje ćemo ovu termofilnu paprat naći uvijek na istim lokalitetima u plitkim sedrenim pećinama, ono kod Višegradske Banje je dinamično. Skoro svaki put kada ponovno posjetimo ovo nalazište, možemo našu paprat pronaći na drugim mjestima, gdje je ranije nije bilo, a često je nestala sa starih već poznatih, naravno uvijek samo unutar sklopa termalnog izvora. Voda, naime, često nađe nove puteve, te izvire gdje je ranije bilo suho i lake spore paprati dospiju do novih mjesta na kojima su nastali uslovi povoljni za njen razvoj. Ovo često mijenjanje užih lokaliteta, nestajanje sa poznatih i osvajanje novih, svakako je najveći čar ovog novog nalazišta paprati *Adiantum capillus Veneris* u Bosni.

Banja je udaljena cestom otprilike 7 km od Višegrada, a nalazi se na području doline Banja-potoka, koja je pretežno izgrađena od serpentina. Termalni izvor nalazi se 2 km udaljen od naselja Sase, odakle se odvaja put za Banju, a izvire na lijevoj obali potoka, uokvirenim moćnim kompleksom sedrenih stijena.

U spletu termalnog izvora postoje dva glavna vrela oko kojih su sagrađeni objekti za kupanje, i to jedan od prilike 10 m iznad dna doline, gdje se

nalazi veće, zajedničko kupalište, dok je oko drugog, pored samog potoka, sagrađeno kupalište sa tri zasebne kabine. Ponešto udaljen od ovog današnjeg izvora nalazi se veći kompleks sedre, koji je bio iskorišten kao kamenolom, gdje se i vadila sedra za izgradnju čuvenog mosta na Drini kod Višegrada i gdje se ranije nalazio termalni izvor. Danas je ovaj kompleks potpuno suh.

Od gornjeg kupališta odlijeva se voda manjim vodopadom do jarka pored ceste, u kojem teče kratko vrijeme, odakle se onda odlijeva u Banja-potok. U jarku protiče pored sedrene stijene u kojoj se nalazi manja pećina, gdje se naselila paprat *Adiantum capillus Veneris*, kao i iznad samog jarka. U daljem odlivu vode prema potoku nije više mogla biti pronađena, vjerovatno pošto je voda tamo već izgubila potrebnu toplinu. Na samome izvoru temperatura iznosi prema Katzeru 34.3° C (F. Katzer, 1919).

Odliv iz kupališta pored potoka, gdje se nalaze zasebne kabine, vrši se neposredno u potok, te je vrlo kratak, a i sam lokalitet ne pruža mogućnost za naseljavanje paprati. Ali u njegovom produženju prema odlivu zajedničke banje ispod ceste do samog korita potoka prostiru se šupljikave sedrene stijene iz kojih kaplje topla voda sa mnogobrojnih otvora. Na ovome području, nedaleko zasebnih kabina, nalazi se u dubokoj sjeni gusti sag krasno razvijene paprati *Adiantum capillus Veneris*, a ponešto dalje, prema suncu obasjanim mjestima, nailazi se na manje skupine ili pojedine primjerke ove vrste, koje u drugim godinama nestaju, da bi se kasnije jednom ponovno pojavile. Najnovije nalazište ove vrste jeste na okomitoj sedrenoj stijeni nedaleko glavnog ulaza u kompleks lječilišta, gdje se otvorio novi, manji izvor. Oko njega naselila se naša paprat i to u vrlo obilnom i gustom sagu. U jednoj pukotini stijene razvijeni su već adultni oblici, dok se većina populacije sastoji od juvenilnih oblika. Zajedno sa spomenutom paprati naselila se i mahovina *Eucladium verticillatum*, koja je obilno zastupljena oko samog izvora.

Oblike kojima je paprat *Adiantum capillus Veneris* zastupljena kod Gornjeg Šehera iscrpno je obradio dr. V. Vouk (V. Vouk, 1940). Kod Višegradske Banje ona je pretežno zastupljena intermedijarnim oblicima, rjeđe rotundatnim, u kojem se obliku

pojavljuju uglavnom juvenilne biljke kao i fruktificirajuće. Na slikama broj 3 i 4 prikazani su oblici kojima je *Adiantum capillus Veneris* zastupljen kod Višegradske banje. Prvi i drugi primjerak na lijevom kraju slike broj 3 predstavlja rotundatni oblik, prvi od njih fruktificira, dok su ostali intermedijarnog oblika. Na slici 4 prikazane su biljke kod kojih se pojedini listići u većoj mjeri približuju multifidnom obliku, ali oni ipak daleko zaostaju za tipičnim oblicima ove forme, kojima pripadaju dva lista u desnom kraju ove slike sakupljeni u Trstenu kod Dubrovnika. Ovi se razlikuju od biljaka iz Višegradske Banje ne samo vrlo duboko i prstoliko usječenim listićima već i znatno užim plojkama.

U pogledu dimenzija pojedinih listića, primjerci iz Višegradske Banje odgovaraju po dužini dimenzijama ustanovljenim za intermedijarne oblike (V. Vouk 1940 : 163, prosječna dužina iznosi 16,1 mm, a širina 13,4 mm) dok je širina veća. Ona se kreće od 15 do 20 mm, a kod većine listića ona iznosi 17 mm. Kao i kod Gornjeg Šehera, svi listovi paprati okrenuti su prema dolje, kao da su pozitivno geotropni, dok primjerci u Trstenu kod Dubrovnika, gdje je ova vrsta vrlo obilno zastupljena oko basena velikog arboretuma, postavljani su često uspravno.

Od florističkih osobitosti biljnog pokriva oko termalnog izvora vrijedno je spomenuti *Asplenium lepidum*, rijetku paprat na jugu Evrope, od koje je na teritoriji Bosne i Hercegovine poznato svega nekoliko nalazišta. Pored normalnog oblika razvijena je na području Višegradske Banje i posebna forma, koja se još nalazi u ispitivanju. I ova rijetka vrsta mijenja često svoja uža nalazišta, te je prilikom svake posjete u različitim godinama možemo ustanoviti na novim mjestima, dok je sa drugih nestala. Jednom je vrlo obilno zastupljena na cijelome području sedrenih stijena, a u drugoj godini je jedva možemo pronaći.

Bogata flora mahovina razvijena je na području stalno ovlaženih sedrenih stijena ispod ceste, gdje topla voda neprestano kaplje iz bezbroj malih izvora. Na najtoplijim mjestima, gdje voda neposredno izbija iz stijene, raste vrsta *Philonotis fon-*

Slika broj 1 *Adiantum capillus Veneris* kraj toplog izvora kod Višegradske Banje

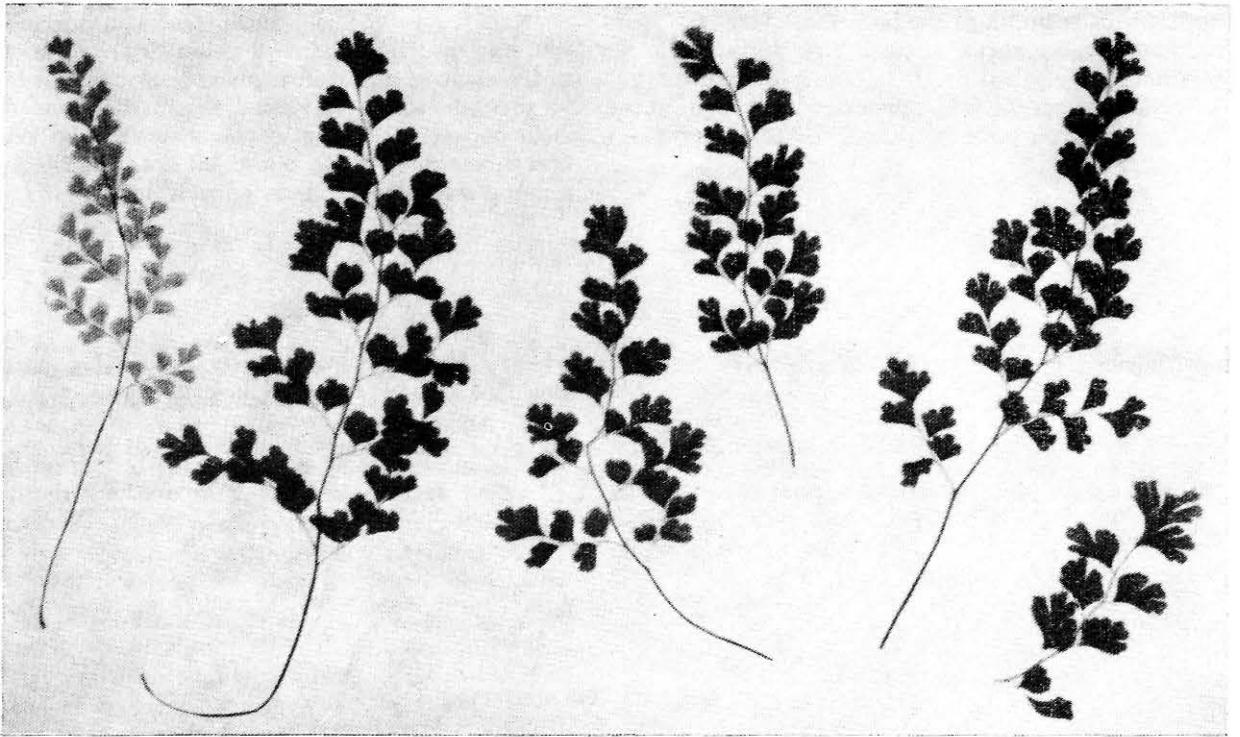

Slika broj 2 *Adiantum capillus Veneris* pored odliva termalne vode.

tana, koja je na tim mjestima često blijede, žućkaste boje. Od sedrotvoraca nalazimo ovdje vrstu *Eucladium verticillatum*, kojoj se često pridružuje kao i prethodnoj vrsti, *Drepanocladus aduncus*. U većoj udaljenosti od izvora, na hladnijim, vlažnim mjestima, nalazi se često *Marchantia polymorpha*, *Fegatella conica* i *Pellia fabbroniana*, kao i oblik ove posljednje vrste — *f. furcigera*. Od spomenutih vrsta može se *Pellia fabbroniana* zapaziti i na toplijim mjestima, dok ostale dvije rastu skoro isključivo na stalno hladnim staništima. (Ove mahovine odredio je Dr. A. Schumacher, Waldbröl, te mu se i na ovom mjestu najtoplije zahvaljujem za pomoć i suradnju).

U odlivu iz glavnih termalnih vrela mogu se konstatovati modrozeleno alge, *Cyanophyceae*, od kojih mnoge vrste, kao što je poznato, pripadaju termofilnim algama.

Od viših biljaka nisu mogle biti ustanovljene neke osobitosti. One pripadaju ili predstavnicima mezofilnih šuma (*Fagetalia* Pawl.), ili močvarnih šuma crne joha, ili se radi općenito o biljkama koje naseljavaju vlažna staništa. Tako su na ovome području ustanovljene između ostalog: crna joha, (*Alnus glutinosa*), kalina (*Ligustrum vulgare*) jagorčevina (*Primula vulgaris*), medunica (*Salvia glutinosa*), kopitnjak (*Asarum europaeum*), obični vriješak (*Satureja vulgaris*) zlatnica (*Solidago virgaurea*), šumska metvica (*Origanum vulgare*), paskvica (*Solanum dulcamara*), dvozubica (*Bidens tripartita*), razhodnik (*Eupatorium cannabinum*) oštrica (*Cyperus fuscus*), česuljak (*Geranium robertianum*) i druge. Kao što se vidi, većina ovih biljaka su higrofilne vrste, koje ovdje uspijevaju zahvaljujući me-

Slika broj 3 Lijevo — rotundatni oblik, desno — intermediarni oblik paprati *Adiantum capillus Veneris* L. kod Višegradske banje

Slika broj 4 Lijevo — prelazni oblici prema multifidnom obliku paprati *Adiantum capillus Veneris* L. kod Višegradske Banje, desno — multifidni oblik iz Trstena kod Dubrovnika

zofilnim uslovima koji vladaju oko termalnog izvora, kao i iznad korita potoka. Nešto više gore, na padinama okolnih brda, razvijena je kserofilna vegetacija tipična za podlogu serpentina, i to šuma crnog bora koju prati crnjuša-*Erica carnea*- u sloju zeljastih biljaka.

Kao što je već istaknuto, česte promjene koje možemo pratiti iz godine u godinu najveća su zanimljivost ovog izvora i njegove vegetacije, zbog čega se predlaže da se stavi pod zaštitu ne samo nalazišta paprati *Adiantum capillus Veneris* na kojima ona momentano raste, već cijeli kompleks oko termalnog izvora izgrađenog od sedrenih stijena.

Literatura

Katzer dr. F.: K poznavanju mineralnih vrela Bosne. Glasnik Zem. Muzeja, Sarajevo, 1919.
Riter-Studnička H.: Nalazište paprati *Adiantum capillus Veneris* u Gornjem Šeheru kod Banja Luke. Naše Starine, Sarajevo 1957.

Vouk V.: Prilog morfologiji, ekologiji i horologiji paprati *Adiantum capillus Veneris* u Jugoslaviji, Rad Jugosl. akad. zn. i umjet., knjiga 267, Zagreb 1940.

ZUSAMMENFASSUNG DER ZWEITE FUNDORT DES VENUSHAARES- ADIANTUM CAPILLUS VENERIS L. IN BOSNIEN

In den kontinentalen Gebieten Bosniens ist das Venushaar nur von einem Fundort bekannt gewesen: vom Gornji Šeher bei Banja Luka, wo es im Schutz der Wärme einer Thermalquelle den Winter überdauert.

Nun ist ein zweiter Fundort dieses in tropischen und subtropischen Gebieten beheimateten Farnkrautes aufgefunden worden, abermals im Bereich einer Thermalquelle, und zwar der Višegradska Banja in Ostbosnien. Diese Thermalquelle liegt ungefähr 7 km von Višegrad entfernt und besteht aus zwei gefassten Hauptquellen, die zu Badezwecken ausgebaut wurden. Längs der Abflüsse wächst stellenweise das Venushaar, sowie auch an mehreren Stellen im zerklüfteten Tuffgestein, die durch das aus zahlreichen Öffnungen tropfende Wasser dauernd feucht und warm gehalten werden.

Von der Flora um diese Thermalquelle ist noch das seltene *Asplenium lepidum* hervorzuheben, das neben dem Typ noch durch eine neue Form vertreten ist, die derzeit untersucht wird.

Das Venushaar selbst ist durch die intermediäre Form vertreten, und wurden die vom Typ abweichenden Dimensionen erwähnt, die Wuchsart, Standortverhältnisse wieauch die Begleitpflanzen, von denen ausser dem Venushaar nur das Moos *Philonotis fontana* häufig an den wärmsten Stellen des Wassers, dessen Temperatur 34,4 °C beträgt, beobachtet wurde, wo es jedoch häufig eine gelbliche Farbe annimmt.

Das warme Wasser der Nebenquellen findet sich im porösen Tuffgestein oft neue Wege, an denen sich das Venushaar ansiedelt. Auch *Asplenium lepidum*, obwohl es nicht an die Wärme gebunden ist, kann beinahe alljährlich an neuen Stellen zu finden sein um an Bekannten zu verschwinden, ist ausserdem in manchen Jahren sehr häufig um in kommenden beinahe verschwunden zu sein. Dieser häufige Wechsel der Einzelfundorte innerhalb des Gebietes um die Thermalquelle bildet den grössten Reiz dieses neuen Vorkommens von *Adiantum capillus Veneris*, weshalb vorgeschlagen wurde es in seiner Gesamtheit, d. h. den ganzen Tuffstein komplex, unter Naturschutz zu stellen.

FLORISTIČKE BILJEŠKE SA OBALA DRINE

Biljni pokrov u onim predjelima doline Drine, koji će biti zahvaćen akumulacionim basenom hidrocentrale u Perućcu, vrlo je raznolik, što je uslovljeno heterogenošću petrografskog sastava i konfiguracije terena na spomenutom području.

U morfološkom pogledu mogu se ovi predjeli u grubim crtama podijeliti u dvije skupine: 1) u predjele sjeverno od Višegrada do Žepe i predio od Klotijevca do samog mjesta Perućac, u kojima dominiraju blago nagnute padine pokrivene plodnim zemljištem. Ova područja su prilično naseljena, te su aluvijalni nanosi kao i okolne padine korištene većinom za poljoprivredu. Zatim 2), u predio kanjona u kojem se Drina probija kroz uski klanac neobične prirodne ljepote, koji je duboko usječen u okolna brda.

U pogledu petrografskog sastava izmjenjuju se na ovom području krečnjaci, dolomitizirani krečnjaci, serpentine i verfenski slojevi. Od Višegrada do doline Žepe izmjenjuju se uglavnom serpentine i krečnjaci, dok su od Klotijevca do Perućca verfenski slojevi mjestimično dominantni. Ova raznolikost, posebno u prvom spomenutom dijelu, dolazi u florističkom pogledu vrlo izrazito do izražaja, zbog čega je ovo područje u florističkom pogledu vrlo interesantno. Drugog je sastava opet biljni pokrov na pjeskovitim aluvijalnim nanosima Drine. U samome kanjonu, koji je isključivo izgrađen od krečnjaka, mogu se opet razlikovati dva različita tipa vegetacije: 1) u predjelima gdje je klanac više proširen, kao oko pritoka Drine, zastupljene su pretežno termofilne vrste biljaka, koje rastu po stijenama i kamenjarima, 2) dok su na uskim obalama u kanjonu, u koliko one uopće postoje, zastupljene higrofilne grupe biljaka iz sjevernijih predjela. Ovo nije uslovljeno samo vlažnošću, već i toplinskim prilikama. Sunce dopire samo kratko vrijeme u ovaj uski klanac, voda znatno rashlađuje okolinu, te je u ovome predjelu za oblačnog vremena i usred ljeta izrazito hladno.

Počevši od Klotijevca, gdje se kanjon završava, dolina Drine se opet proširuje, te se ponovno nailazi na blage oblike reljefa, na naseljene predjele i na površine korištene u poljoprivredne svrhe. Za razliku od prvog sličnog područja sjeverno od Višegrada, u ovome predjelu je udio mediteranskih

biljaka veći, možda manje u pogledu količine vrsta, već više po njihovoj brojnoj zastupljenosti, tako da više fizionomski dolaze do izražaja. Ova pojava ukazuje na toplije podneblje, što se može zaključiti i po kulturi duhana, koja je ovdje vrlo raširena. Kao i u Hercegovini, vidi se gotovo na svakoj kući nanizano lišće duhana za sušenje.

Poseban tip flore razvijen je nadalje oko snažnih izvora u kanjonu, kojem tipu pripada i čuveni izvor kod Perućca. Kanjon je vrlo duboko usječen u brda, izgrađena od krečnjaka, te je prirodno da su izvori iz oba razloga odmah vrlo snažni i bogati vodom. Jaki mlazovi voda, bogati kiseonikom, pružaju sedrotvornim biljakama optimalne uslove za razvoj tako da su na kratkim tokovima do Drine gotovo uvijek razvijeni živopisni oblici sedre. Bijele, pjenušave vode stropoštavaju se među zelenim mahovinama i algama preko mnogobrojnih kaskada do rijeke, te posebno oživljavaju i uljepšavaju ovaj kanjon.

Od svih skupina biljaka na ovome sektoru su svakako one najinteresantnije koje obrađuju serpentine ili, bolje rečeno, florističke razlike koje postoje na serpentinima i krečnjacima. Ove se lako mogu uočiti na sektoru Drine koji se prostire od Višegrada do Tatinice, jer nema mnogo predjela u Bosni gdje se ove dvije podloge tako često izmjenjuju i neposredno dodiruju. Serpentine se prvo pojavljuju jednim malim nalazištem sjeverno od Višegrada, zatim izgrađuju manji kompleks s lijeve obale Drine od Jelašca do Miloševića, nadalje brdo Panos sa desne obale i na kraju manje područje oko naselja Tatinice.

Postojeće razlike ogledaju se u oskudnosti biljnog pokrova na serpentinima, koja se već izdaleka može konstatovati, kao i u jednoličnosti njegove flore. Međutim, među malim brojem vrsta koje naseljavaju ovu podlogu ima vrlo interesantnih biljaka. Ima vrsta koje se pretežno javljaju na ovoj podlozi, kao i takvih koje rastu jedino na serpentinima, i to na svim serpentskim nalazištima u Bosni, ili su pak ograničeni na nalazišta u istočnoj Bosni. To su vrste koje se ovdje, na našem području oko Drine, nalaze na sjeverozapadnom rubu njihovog areala rasprostranjenosti, odakle se protežu dalje do Srbije, Albanije ili pak do Grčke.

Od biljaka koje su vezane za serpentinsku podlogu javlja se ovdje baldačijev čistac — *Stachys recta* Subsp. *baldacci* var. *chrysophaea*, vrste koja je prvi puta pronađena u okolini Žepča, te joj je prvi naziv bio kratko *Stachys žepčensis*. Ona je rasprostranjena u Bosni, Srbiji i sjevernoj Albaniji. Varijetet ove vrste, var. *malvi*, ograničen je za istočne predjele Bosne i zapadne Srbije; on je također stanovnik serpentina, te je svojim visokim mliječastim granama i uskim lišćem odlično prilagođen vrućim prilikama na ovoj podlozi. Prema tome se radi o endemu užeg područja, a raste na sektoru Drine, sa kojim se upravo upoznajemo, na serpentinskim kamenjarima kod Barima i Brštanice na podnožju Varde. Na istim mjestima raste i Visijanov petolist, *Potentilla visianii*, koja je ustanovljena samo na serpentinskom supstratu u istočnoj Bosni, Srbiji i Albaniji, i naše nalazište predstavlja u stvari najsjeverniju i ujedno i najzapadniju tačku njezinog areala.

Nadalje raste na ovim serpentinima stupnik, *Scrophularia tristis*, koji je zbog tamno crvenkasto-zelene boje nazvan žalosnim, *tristis*. Za razliku od prethodne vrste počinje njegov areal na serpentinskim nalazištima centralne Bosne, ali ni on nije dalje ustanovljen od serpentina u Srbiji. Na istočnu Bosnu i Srbiju ograničena je nadalje bosanska divizma — *Verbascum bosnense* — koja raste u šumskim sastojinama rijetkog sklopa. Šireg rasprostranjenja su serpentinske paprati *Asplenium cuneifolium* i *Notholaena marantae*, koje rastu i na serpentinima u Čehoslovačkoj, Austriji i Italiji. Prva je izraziti stanovnik serpentina, dok je druga samo na sjevernom rubu areala vezana za ovu podlogu. U toplijim, južnim zemljama nađena je na gnajisu, porfiru itd. Njezina vezanost za serpentin uslovljena je u hladnijim krajevima po svoj prilici toplotnim prilikama koje vladaju na ovom tamnom kamenju.

Biljke vezane za serpentin rastu u većini slučajeva samo na golom, matičnom supstratu, što možemo posmatrati na nekoliko vrlo interesantnih nalazišta kod Barima na podnožju Varde, koja su po uočljivosti ove pojave jedinstvena na cijelome području: plitka tla na ovim serpentinskim brežuljcima obrasla su niskom vegetacijom popašenih biljaka, kao što su *Rhacomitrium canescens*, mahovina koja dominira na ovome predjelu, zatim *Thymus moesiacus*, vrlo uskolisnata vrsta majčine dušice, vlasulja *Festuca sulcata* i druge srodne vrste, zatim kiselica *Rumex acetosella*, smiljkita *Lotus corniculatus*, žednjak *Sedum hispanicum* i srodne vrste, ženski kantarion *Hypericum perforatum* trputac *Plantago lanceolata*, mlječika *Euphorbia cyparissias*, koja je općenito rasprostranjena u predjelima na kojima se mnogo pase itd. Na ovim jednoličnim površinama pojavljuje se odjednom na nekoliko lokaliteta goli matični supstrat, na kojima je odmah paprat *Notholaena marantae* zastupljena u tako velikim količinama da su ova mjesta već izdaleka vrlo upadljiva rdastim masama ove biljke. Kada bolje pogledamo ova »ostrva«, zapazićemo i

veći broj drugih rijetkih serpentinskih biljaka kao što je *Potentilla visianii*, žuta konopljika *Linaria concolor*, *Alyssum montanum* subsp. *serbicum*, također endema istočne Bosne i Srbije, itd.

Nadalje se na ovim serpentinima pojavljuju i biljke koje nisu vezane za supstrat, ali su rijetke vrste u našoj flori, kao na primjer sitna bresinjača *Polygala supina*, oštrica *Carex humilis*, mlječika razvijena u vidu polugrmiča *Euphorbia glabriiflora* za koju se u literaturi češće spominje da je serpentinska biljka, međutim naseljava i druge podloge, iako u manjoj mjeri, zatim iva trava, *Teucrium montanum*, te crnjuša, *Erica carnea*, koja je u stvari stanovnik visinskih zona.

Na stijenama i kamenjarima na susjednim krečnjacima uzalud ćemo tražiti spomenute predstavnike flore, kao što je biljni pokrov u cijelosti na ovoj podlozi bujniji i raznolikiji. Dok su serpentinske padine obrasle crnim borom, na krečnjacima dominiraju listopadne vrste. Po brojnosti se na ovim kamenjarima posebno ističe brdski vrijesak, *Satureja montana*, koja u kasnojletnom aspektu obiljem bijelih cvjetića naročito dolazi do izražaja. Rjeđe je zastupljena ljubičastim cvjetovima, tj. u obliku f. *lilacina*. Ova biljka prati tok Drine na skoro cijelom sektoru o kojem je ovdje riječ, jedino u hladnim predjelima kanjona postane rjeđa. Nadalje je vrlo često zastupljena na kamenjarima petrovska ruža *Centaurea micranthos*, koja svojim nježnim obojenim cvjetovima i sitno rasperjanim lišćem naročito oko Višegrada uljepšava ove predjele, zatim raste ovdje pasji stupnik *Scrophularia canina* uskolisni smrdelj *Galeopsis angustifolia*, žuta nitica *Ajuga chamaepitys*, modri trnak *Eryngium amethystinum*, rumenjača *Onosma stellulata*, palica *Hieracium waldsteini* subsp. *plumulosum*, crvena broćanka *Galium purpureum*, *Berteroa mutabilis* i druge. Kako vidimo, radi se pretežno o vrstama koje igraju značajnu ulogu u submediteranskoj zoni naše zemlje. Među njima zaslužuje posebnu pažnju kamenita trava *Alyssum orientale*, koja je vrlo rijetka vrsta na području BiH.

Biljni pokrov na samoj obali Drine nije naročito lijepo razvijen. Često nedostaje pojas drveća koji inače prati tok rijeka. Najčešće još susrećemo razne vrste vrba ili topole, a od zeljastih biljaka zastupljene su ovdje pretežno vrste koje pripadaju ili vegetaciji korova, koje su ovamo dospjele sa okolnih oranica, ili na stanovnike stijena, koje po ovim suhim, suncu obasjanim lokalitetima nailaze na slične uslove koje vladaju na njihovim normalnim staništima.

Na bolje zaštićenim mjestima rastu skupine johe *Alnus glutinosa*, brijesta, *Ulmus montana*, razne vrste vrba *Salix incana*, *Salix purpurea*, *S. alba*, crna i bijela topola, *Populus nigra* i *P. alba*, a u koliko je ovaj pojas širih dimenzija, pridružuje se ovim vrstama još i glog, *Crataegus monogyna*, crni trn *Prunus spinosa*, svib *Cornus sanguinea* i druge. Međutim, ovdje susrećemo rijetko stara, lijepo razvijena stabla.

Od korovnih biljaka najčešće se ovdje nalaze zmijina glava *Echium vulgare*, modrica *Delphinium paniculatum*, konopljika *Linaria vulgaris*, preslica *Equisetum arvense*, palamida *Cirsium arvense*, srčano zelje *Polygonum lapathifolium*, kolotrak *Eryngium campestre* itd. Nadalje možemo ovdje primijetiti manje ili više slučajne vrste, kao što su vranilovka *Origanum vulgare*, panonska metvica *Nepeta pannonica*, zidarska riga *Diplotaxis muralis*, kimljen, *Torillis anthriscus*, itd. a od stanovnika stijena i kamenjara zastupljen je češće brdski vrijesak *Satureja montana*, petrovska ruža *Centaurea micranthos*, *Centaurea deusta*, glavinač *Scabiosa silaifolia*, modri trnak *Eryngium amethystinum* i druge. Kao što vidimo, vegetacija obalnog pojasa nije u ovom predjelu dostigla ujednačenost u florističkom sastavu, već je vrlo heterogena, pošto je na ovim otvorenim, slabo obraslim staništima sprječena normalan tok razvoja i to jakim utjecajem čovjeka i stoke kao i erozionim radom poplavnih voda.

Manji je broj onih vrsta kojima su pješčane ili kamenite obale rijeka ili vlažni lokaliteti pored njih prirodna staništa. Od ovih elemenata susrećemo divlju metvicu *Mentha longifolia* sapuniku *Saponaria officinalis*, šašlicu *Calamagrostis pseudophragmites*, kiprej *Epilobium parviflorum*, koktac *Melilotus albus*, jednogodišnju hudoletnicu *Erigeron (Stenactis) annua*, konjsku grivu *Eupatorium cannabinum*, podbijel *Tussilago farfara*, bijela rosulja *Agrostis alba*, businjak *Pulicaria dysentherica*, obični pelin *Artemisia vulgaris*, vrbnica *Lythrum salicaria*, grmiku *Inula britannica*, pavenku *Thalictrum lucidum*, močvarni čistac *Stachys palustris* itd.

Samo poplavno područje je najvećim dijelom lišeno vegetacije. Ovdje se većinom nalazi debeli sloj finog pijeska, koji se prilikom većih vodostaja premiješta i raznosi, te je već iz mehaničkih razloga spriječeno naseljavanje biljaka i njihov daljni razvoj. Ovdje se jedino ponekad javljaju neki predstavnici psamofitne vegetacije ili jednogodišnje vrste koje se općenito lako naseljavaju na neobraslim mjestima, kao što su hudoletnica *Erigeron canadensis*, grozdac *Chenopodium botrys*, tučan *Portulaca oleracea*, konjogriz *Cichorium intybus*, mala kosmatka *Eragrostis minor*, zubača *Cynodon dactylon*, *Xanthium strumarium*, *Galinsoga parviflora* porijeklom iz sjeverne Amerike itd.

Do veće izjednačenosti i stalnosti u razvoju došla je flora na većim blokovima kamenja i stijena koje su obrasle trajnicama. Pored grupe mladih vrba susrećemo se ovdje sa slijedećim vrstama: *Melica ciliata*, *Tunica saxifraga*, medenica *Asperula cynanchica*, zlatna paprat *Ceterach officinarum*, brdski vrijesak *Satureja montana*, žuti žednjak *Sedum boloniense*, *Sedum album*, dubača *Teucrium chamaedrys*, štitasta medenica *Asperula scutellaris*, vis *Achatherum calamagrostis*, a samo kamenje pokriveno je do određene visine crnim pojasom od osušenih mahovina, koji potiče od vrsta *Cinclidotus*,

pretežno *Cinclidotus fontinaloides*, koji obilježava visinu vodostaja za vrijeme češćih poplava Drine. Od spomenutih vrsta posebno je značajna *Asperula scutellaris*, ilirski endem, koji je u obalnoj zoni Drine od Višegrada pa do Klotijevca obilno zastupljen. Inače je ova vrsta na našem području rasprostranjena po hercegovačkom kršu, te u Dalmaciji i drugim toplim predjelima ilirskog flornog područja, dok su lokaliteti u dolini Drine jedni poznati u Bosni.

U samome kanjonu, po golim okomitim stijenama, nema vegetacija mnogo mogućnosti za razvoj. U pukotinama stijena nalaze se većinom iste vrste, kao i u dolinama rijeka, pritokama Drine, kao što su Suhi dol, Stari Brod, Žepa i druge. Ovdje su pretežno zastupljene termofilne vrste, kao što su uskolisnati lan sa njegovim nježnim, bijelo obojenim cvjetovima, hrvatski vrijesak *Micromeria croatica*, koja svojim lijepim habitusom i crveno obojenim cvjetovima posebno uljepšava stijene, a rasprostranjena je skoro na svim predjelima u kanjonu kao i oko Klotievca, zatim zečevina *Centaurea deusta*, spireja *Spiraea cana*, koja je prilično rijetka vrsta u Bosni, a svojim lišćem, gusto obraslim sjajnim dlakama poput svile, odlično je prilagođena uslovima po okomitim stijenama, zatim rumenjača *Onosma taurica*, palice *Hieracium Waldstenii* subsp. *plumulosum* čije je lišće također bijelo od gustog pokrova dlačica, *Hieracium tommasinii*, također tipični stanovnik stijena i kamenjara, nadalje žuti luk, *Allium flavum*, koji je mjestimično u pukotinama stijena u tolikom mnoštvu zastupljen da za vrijeme cvijeta obilježava žutom bojom njihov smjer, crvena bročika, *Galium purpureum*, *Minuartia bosniaca* *Peucedanum oreoselinum*, maslačak *Leontodon hispidus*, *Silene saxifraga*, puljkica *Globularia cordifolia*, uskolisna šašika *Sesleria tenuifolia*, *Thalictrum minus*, *Micromeria thymifolia* i mnoge druge.

Mjestimično se ovdje pojavljuju i predstavnici visinskih zona, kojima pripadaju između ostalog *Draba lasiocarpa*, kamenike *Saxifraga incrustata* i *Saxifraga marginata* subsp. *coriophora*, crijevče *Cerastium decalvans*, ilirski vidac *Euphrasia illyrica*, crnjuša, *Erica carnea* i druge. Neke od njih iznenađuju svojom pojavom na ovome području, posebno spomenute vrste *Saxifraga*, koje se ovdje smatraju reliktima (K. Maly zabilježio je na njihovom staništu nadmorsku visinu od 290 m). Nađene su u dolini Suhog dola kod Starog broda, iznad izvora, i u dolini Žepe (leg. K. Maly i HR.). Najinteresantnijim vrstama ovoga područja pripada svakako derventska zečevina, *Centaurea derventana*, čiji je areal, kako izgleda, ograničen na području oko Drine i nekih njenih pritoka u ovome predjelu. Čuveni botaničar J. Pančić otkrio je ovu biljku u dolini Dervente, desne pritoke Drine, koja se nedaleko Bajine Bašte salijeva u Drinu. Ova vrsta nađena je na stijenama kod ulaza u Suhi dol (K. Malý), kao što je prilično mnogobrojno zastupljena i na stijenama u okolini ušća Žepe u Drinu (HR.).

Staništa ovog rijetkog i lijepog endema nažalost će biti uništena akumulacionim jezerom hidrocentrale. Užim endemima ovoga kraja pripada još jedna svojta palica, koja je čak nazvana po Drini: *Hieracium macrodon* subsp. *paklenica* subvar. *Drinae*, nađena kod Starog broda na Drini (leg. K. Malý).

Flora oko jakih kraških izvora, čije se vode bijelim pjenama stropoštavaju preko mnogobrojnih kaskada do Drine, sastoji se uglavnom od mahovina. Od sedotvoraca javlja se pretežno *Cratoneurum commutatum*, dominantnim vrstama pripada uglavnom *Brachythecium rivulare*, a u manjoj mjeri se ovdje pojavljuju *Hygroablystegium fluviale*, *Cinclidotus aquaticus* i druge, a po navlaženim stijenama nalaze se *Aneura pinguis*, *Marchantia polymorpha* itd.

Vrlo su interesantne biljne skupine na kamenitim obalama u kanjonu, koje su na njegovom kraju, u pravcu Peručca, češće razvijene. Pri većem vodostaju ove su obale većinom pod vodom, zbog čega dominira u ovoj zoni visoka beskoljenka *Molinia altissima*. Nadalje je vrlo često zastupljena kamnica *Rubus saxatilis*, a mjestimično se pojavljuje trouglasta paprat *Lastrea obtusifolia*, protivak *Lysimachia vulgaris* sjeverna bročika *Galium boreale*, rijetke vrste na teritoriji Bosne, zlatnica *Solidago virgaurea*, koja je na ovim stijenama zastupljena u prilično niskim primjercima, zatim *Moehringia muscosa*, tipični predstavnik vlažnih kamenjara, uspravni pavit *Clematis recta*, koji je kao termofilni element češće zastupljen na prisojnim stranama. U ovim predjelima, gdje je flora u potpunosti zaštićena, raste ova pavit na velikim površinama koje se formalne bijele za vrijeme cvata. Zatim se javljaju komorači *Peucedanum austriacum* i *Peucedanum cervaria* te *Inula ensifolia* var. *lanceifolia*. U koliko su primjerci ove posljednje vrste mogli biti ispitivani radilo se uvijek o spomenutoj formi. Najinteresantnijim biljkama ovog predjela pripada svakako *Adenophora liliifolia*, vrsta koja je na teritoriji Bosne vrlo rijetka. Ona se ovdje nalazi na južnoj granici areala, te se pojavljuje na hladovitim, sjeveru izloženim padinama. Tako je i ovdje, u hladnom klancu Drine, našla odgovarajuće životne uslove. Nježno ljubičasti cvjetovi ove visoke biljke, koja ovdje raste u velikim skupinama, djeluju vrlo lijepo i živopisno ispred tamnih sjena bukovih sastojina, koje u uskom pojasu ponekada rastu na ovim obalama, u koliko je uopće omogućen opstanak drvenastim biljkama.

Od kraja kanjona pa sve do Peručca preovlađuju ponovno blaži terenski oblici. Obale su obrasle u daleko većoj mjeri drvećem nego na predjelu kod Višegrada. U sastavu flore nema bitne razlike, te su i ovdje zastupljene vrbe, topole, joha, *Alnus glutinosa*, a mjestimično i *Alnus incana*. Pojedinačno se javlja brijest, a glog je vrlo čest element. Ove vrste stvaraju guste skupine, koje prate tok rijeke, te ne ostavljaju mnogo mjesta za razvoj zeljastim biljkama. Od ovih javlja se mjestimično *Aristo-*

lochia clematitis, *Leontodon autumnalis*. *Potentilla reptans*, *Medicago minima*, *Centaurea jacea*, *Galium verum*, *Stachys recta*, *Tunica saxifraga*, *Achillea nobilis* itd.

Ispod samog Klotijevca, nedaleko od izlaza iz kanjona, obale su još stjenovite, te je i flora raznolikija i interesantnija. U ovoj zoni nalazimo od značajnijih vrsta *Asperula scutellaris*, o kojoj je već bilo govora, *Micromeria croatica*, *Micromeria thymifolia*, endemnu biljku *Scabiosa fumarioides*. *Allium flavum*, *Tunica saxifraga*, *Galium purpureum* itd. Mjestimično su razvijene konglomeratne stijene, u kojima se nalaze pećine i udubljenja. U njima je često zastupljena sitna paprat *Asplenium lepidum*. Domovina ove vrste su južni predjeli Evrope, gdje raste na toplim, vlažnim mjestima koja su zaštićena od neposrednog sunčevog osvjetljenja, te imaju u spomenutim konglomeratnim pećinama idealne uslove za život. U flori Bosne ova je vrsta vrlo rijetka.

Nedaleko od Peručca nalazi se lijepa klisura, koja će jednim dijelom također biti potopljena. Po stijenama rastu lijepe skupine zvončica *Campanula rotundifolia*, vrijesci *Micromeria thymifolia*, *M. croatica* i *Satureja montana*, *Thalictrum minus*, *Peucedanum cervaria*, zlatnica *Solidago virga aurea*, zlatna paprat *Ceterach officinarum* itd. Dalje, u pravcu Peručca, postaju obale jače kamenite, i to na desnoj obali od krečnjačkog kamenja, a na lijevoj mjestimično i od verfenskih slojeva. Ove nisu samo ograničeni na obalnu zonu, već su razvijene i prema unutrašnjosti kopna. Flora na ovome kamenju ne pruža nikakve osobitosti, već je sastavljena od opće rasprostranjenih, banalnih vrsta, kao i u drugim predjelima Bosne, kao što su na primjer *Crepis rhoeadifolia*, *Filago germanica*, *Eriogon acer*, *Stachys recta* itd.

Na kamenjarima s druge strane rijeke dominiraju predstavnici takozvane kraške šume, zajednice crnog i bijelog graba (*Ostrya-Carpinus orientale*), među kojima se posebno ističu crni jasen *Fraxinus ornus* ruj *Cotinus coggygrya*, crni grab *Ostrya carpinifolia*, bijeli grab *Carpinus orientalis*, orah *Juglans regia*, udika *Viburnum lantana*, svib *Cornus sanguinea*, te pucalina *Colutea arborescens*. Ova vegetacija ukazuje na toplije prilike od onih koje vladaju oko Višegrada, na što ukazuje i prilično rasprostranjena kultura duhana.

Mjestimično se između krečnjaka pojavljuju manji izbojci dolomita, odnosno jače dolomitiziranih krečnjaka. Na ovim mjestima se pojavljuju vrste kojih inače nema na ovome području, ili su ovdje zastupljene u upadljivo većem broju. Ovima pripadaju između ostalog *Globularia cordifolia*, *Aethionema saxatilis*, *Micromeria croatica*, *Thalictrum minus*, *Teucrium montanum*, *Micromeria thymifolia*, *Anthericum ramosum*, a posebno *Prunella grandiflora*. Ovakova staništa nisu samo ograničena na predio kod Peručca, već se javljaju na cijelome sektoru o kojem je ovdje riječ.

Prema Perućcu prelaze kamenite padine oko Drine u otvorene sipare, čije su površine nabacivanjem materijala prilikom izgradnje nove ceste još povećane. Ovi sipari se odlikuju nekim vrstama biljaka tipičnim za takva staništa, između koji se ističe *Corydalis leiosperma*, vis, *Achnatherum calamagrostis*, modri gardan *Cardamine glauca* Lap-pula *echinata*, kiprej *Epilobium angustifolium* i druge pionirske vrste, kao i veliki broj jednogodišnjih biljaka, koje po svojoj prirodi lako osvajaju neobrasle terene. Od njih zauzima svakako prvo mjesto *Chaenorrhinum minus* subsp. *litorale*. Nadalje je ovdje zastupljena balkanska vrsta *Cirsium candelabrum*, čije bijele latice u početku anteze stvarno podsjećaju na zapaljene svjećice na kandelabru, te druge, manje značajne vrste, kao *Ranunculus sardous*, *Centaureum pulchellum*, *Bupleurum*

aristatum, *Euphrasia stricta*, *Potentilla argentea*, *Verbascum pulverulentum* i mnoge druge.

Nedaleko od ovih sipara podignuta je brana nove hidrocentrale. Ovim kratkim pregledom obuhvaćene su uglavnom sve skupine biljaka u zoni koja će biti zahvaćena vještačkim jezerom. Kao što proizlazi iz nekoliko navedenih primjera, flora ovog predjela je vrlo interesantna, te je velika šteta da nije bilo više mogućnosti za njezino temeljitije proučavanje. Najinteresantnije su svakako skupine biljaka na krečnjacima i serpentinitima na sektoru od Višegrada do Tatinice, te vegetacija u samome kanjonu. Prvo područje se nalazi na početku budućeg jezera, te neće u potpunosti biti potopljeno, naročito ne one skupine koje su detaljno bile opisane. Ovo nažalost nije slučaj za vegetacijske skupine u kanjonu, koje će, kao i prirodne ljepote ovoga predjela, u cijelosti nestati zauvijek.

Slika broj 1. Velike razlike u florističkom sastavu na plitkom tlu i golom matičnom substratu na sapentiskom nalazištu kod Višegrada na području Varde. (Opis u tekstu)

ZUSAMMENFASSUNG
FLORISTISCHE NOTIZEN VON DEN DRINAUFERN

Die Flora des Gebietes um die Drina, das vom künftigen Stausee erfasst wird, ist beschrieben worden. Auf Grund des Landschaftsbilde wurde das Gebiet in zwei Gruppen geteilt, 1) in jenes von Višegrad bis Žepa und von Klotijevac bis Perućac, bzw. bis zum Staudamm, in denen sanfte Geländeformen dominieren die zum grössten Teil landwirtschaftlich genutzt werden, und 2) dem berühmten Kañon der Drina, der zwischen den beiden Gebieten liegt.

Im Gebiet um Višegrad machen sich in klimatischer Hinsicht die umliegenden Gebirge geltend, während jenes um Perućac wesentlich wärmer ist, was durch eine grössere Verbreitung mediterraner Elemente sowie den stark verbreiteten Tabakbau zur Geltung kommt.

Das Gebiet um Višegrad ist in floristischer Hinsicht durch die wechselnde petrographische Unterlage sehr reizvoll. Kalke, dolomitisierte Kalke und Serpentine treten an die Oberfläche und kann ihr Einfluss auf die Pflanzendecke leicht beobachtet werden. Auf Serpentin treten zahlreiche Arten auf die dieses Substrat bevorzugen oder an dasselbe gebunden sind. Manche von ihnen sind für das Gebiet endemisch, wie *Verbascum bosniacum*, *Alyssum montanum* subsp. *serbicum*, *Stachys chrysophaea* var. *malyi*. Die serpentineigenen Arten sind nur auf dem entblössten Substrat zu finden was am linken Drinaufer stellenweise schön zu beobachten ist: inselartig treten an Serpentinaufbrüchen neben zahlreichen entsprechenden Arten massenhaft *Notholaena marantae* auf, was schon von weitem diesen Oertlichkeiten ein sehr eigenartiges Gepräge gibt. Von diesen eintönigen, dunklen Flächen stechen die Kalke und insbesondere die dolomitierten Kalke durch ihre reichhaltige und bunte Flora wesentlich ab. Auf letzterem Substrat sind manche Arten häufig die Dolomite bevorzugen und auf reinem Kalk fehlen oder daselbst wesentlich seltener sind, wie *Micromeria croatica*, *M. thymifolia*, *Prunella grandiflora*, *Thalictrum minus*, *Globularia cordifolia* u a Jenseits des Kañon, um Perućac, treten

noch Werfener Schichten mit ihrer eintönigen und banalen Flora hinzu.

Von besonderer landschaftlicher Schönheit ist der Kañon selbst, in dessen tief in die Kalkmassen eingeschnittenen Schluchten häufig mächtige Quellen zu Tage treten und schäumend über die moosreichen Tuffgebilde zur Drina strömen. Das sauerstoffreiche, reine Wasser bietet den Tuffbildnern günstige Lebensbedingungen, die sich dementsprechend reichlich entwickelten.

Der natürliche Schutz, den die Pflanzen im unzugänglichen Kañon geniessen, ermöglichte üppig entwickelte, prachtvolle Pflanzengruppen doch ist auch in pflanzengeographischer Hinsicht daselbst viel Interessantes zu finden. So die als Relikte gewerteten Arten aus höheren Lagen, wie *Saxifraga incrustata* und *Saxifraga marginata* subsp. *coriophora*, *Euphrasia illyrica*, *Erica carnea*, die von K Malý in einer Höhe von 290 m festgestellt wurden, das seltene *Asplenium 'epidum*, das in schattigen Felsnischen mitunter häufig auftritt. In den kühlen Schluchten des Kañon ist *Adenophora liliifolia* in grossen Gruppen häufig vertreten, die hier im Gebiet, am südlichen Rand ihres Areals, sehr selten ist. Sie kommt meist oberhalb der Hochwasserzone, die durch *Molinia altissima* angezeigt wird, insofern ein Pflanzenwuchs überhaupt möglich ist, — am häufigsten vor.

Die interessanteste Pflanze im Kañon ist jedenfalls *Centaurea derventana*, ein Endem des Gebiets, nach dem Fluss Derventa benannt der unweit von Bajina Bašta in die Drina mündet. Die Vorkommen dieser Art reichen bis zur Mitte des Kañons, dessen Felsen sie mit ihren roten Köpfchen schmückt.

Eine Besonderheit des gesamten besprochenen Gebiets ist *Asperula scutellaris*, ein Endem, das in der Herzegowina, Dalmatien und anderen wärmeren Gebieten des illyrischen Florenbereiches verbreitet ist, und hier im Drinabecken, von Višegrad bis Klotijevac die einzigen bisher bekannten, isolierten Vorkommen im Inneren des Landes besitzt.

VRIJEDNA ZBIRKA HODLEROVIH CRTEŽA I
SLIKA SAČUVANA U SARAJEVU POSTALA JE
SVOJINA GRADA

Dva puta je mijenjala porodično ime Žan Šarl (Jeanne Charles), građanka iz Liona, koju su čudni putovi života doveli u našu sredinu, da bi u Mostaru našlo vječno počivalište za svoje bolešću obrvano tijelo. Prvi put se to dogodilo u godinama kada je kao mlada djevojka upoznala kompozitora i direktora pariške Opere M. Cerania, drugi put se ponovilo kada se kao tridesetpetogodišnja udovica

našla u ulozi dobrovoljne bolničarke švajcarskog Crvenog krsta. U toj će prilici upoznati ranjenog dobrovoljca srpske vojske, nesvršenog studenta pravnih i medicinskih nauka, plahovitog i tempe-

Ferdinand Hodler: »Portret Jeanne Cerani«, crtež

Ferdinand Hodler: »Portret Jeanne Cerani«, ulje na platnu

ramentnog Mostarca Mehmeda Čišića, za čiju će ljubav ostaviti drugu svoju domovinu Švajcarsku na putu u nepoznate joj krajeve, koje nastavaju narodi Jugoslavije. No sve to u ovoj prilici ne bi bilo od posebnog značaja da zlosretna Žan nije bila lični prijatelj i dugogodišnji model istaknutog

Ferdinand Hodler: »Autoporet« (ulje)

švajcarskog slikara Ferdinanda Hodlera, jednog od protagonista evropskog secesionističkog slikarstva.¹

Uživajući simpatije i povjerenje umjetnika, Žan je došla u priliku da bude darivana poklonima. prvenstveno crtežima i slikama koje će ponijeti sobom kroz mnoga mjesta i palanke Bosne i Srbije kroz koja je prošao upravni činovnik i sreski načelnik Mehmed Čišić (Niš, Goražde, Vlasenica, i dr.) u međuratno doba (1918—1941). S puno brige Žan je za svo to vrijeme danonoćno bdjela nad svojom imovinom, skrivajući od pogleda radoznalih, likovno neobrazovanih prijatelja i poznanika, svoje

drage mladenačke uspomene, od kojih se neće rastiati do posljednjeg časa života. Umrula je 1955. godine. Mehmed Čišić je samo tri mjeseca nadživio svoju Žan. Po ustaljenim normama o nasljeđu, ostavština ove male obitelji bez djece pripala je po

¹ Ferdinand Hodler rodio se u Gircelenu (u Gürzelenu), malom selu u kantonu Bern, 14. marta 1853. godine. U petoj godini izgubio je oca, u četrnaestoj majku. Porođična tragedija nije se zaustavila na gubitku roditelja, jer je tuberkulozna pošast ubrzo pokosila njegovu braću i sestre. Slikar je tako ostao potpuno sam, kao ogoljelo drvo na ledini. Unatoč tomu on nije klonuo, čak naprotiv, na sve to reagirao je fanatičnom voljom za životom.

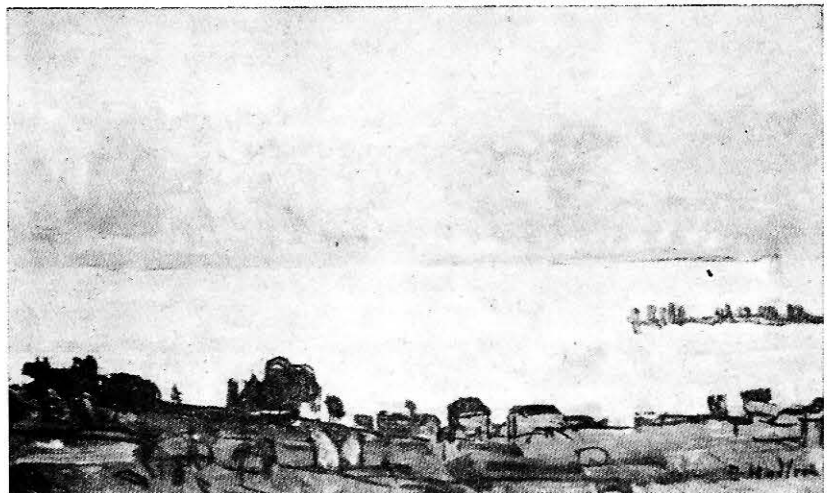
Slikarstvo je studirao u Ženevi, u ateljeu Bartolomea Mena. Bio je talentovan dak, inače jednostavna iako osjetljiva dječjačka priroda koja je ujedinjavala u sebi volju za uspjehom i beskrajnu stvaralačku energiju. U slikarskom razvoju slijedio je vlastite sklonosti, uporno nastojeći da svakom djelu poda pečat ličnog stvaranja, želju za otkrivanjem jednostavnosti svoje inspiracije.

U Hodlerovom slikarskom izražavanju preovladavaju crtački elementi. Surove boje i teške linije okružuju forme, dok je sklonost za gotovo geometrijsku ukočenost izraza vrlo upadljiva. Maksimalna ekspresivne izražajnosti postiže minimumom slikarskih sredstava, uz to je pronasao dekorativni monumentalni stil, jasan u osnovnoj namjeni, živahan u izvedbi, s bojom koja služi da što više naglasi karakterističnu mu ekspresiju linije.

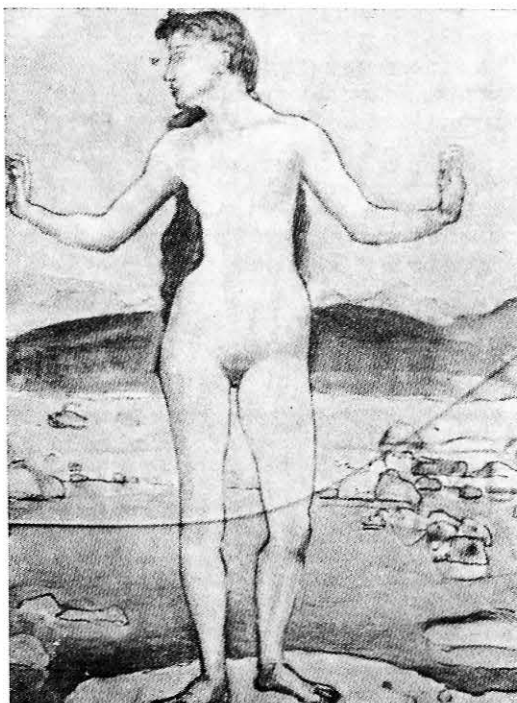
Najznačajniji dio Hodlerovog umjetničkog djela otpada na istorijske kompozicije, a jedan dobar dio i na, da tako reknemo, idejno slikarstvo, na slike u kojima je umjetnik pokušao likovno interpretirati svoje literarne ideje. To su one mnoge alegorijske kompozicije od kojih neke (ali samo kao skice) nalazimo i u sarajevskoj zbirci crteža. Drugi dio Hodlerove umjetničke aktivnosti ogleda se na području izrade portreta i pejzaža, najčešće s motivima alpskih predjela, što u stvari predstavlja najviše cijenjeni dio umjetnikovog djela.

Istorijski Hodlerov značaj ogleda se uglavnom u uticaju na njemačku umjetnost, gdje je njegovo slikarstvo naišlo na razumljiv odziv i interesovanje. U isto vrijeme Ženeva je postala centar za podizanje umjetničkih kadrova.

Umro je 20. maja 1918. godine, ostavivši iza sebe veliko umjetničko nasljeđe, na ponos i diku svom narodu. Čudnim slučajem jedan dio tog značajnog opusa došao je i u našu zemlju, u Sarajevo.

Ferdinand Hodler:
»Pejzaž«, ulje na platnu

Ferdinand Hodler: »Ženski akt u pejsažu« (ulje)

Ferdinand Hodler: »Švelja« (crtež)

krvi najbližem članu porodice. Tako je Emina Korkut, nećakinja umrlog Čišića, preko noći postala baštinik jedinstvene zbirke umjetničkih djela čiju je pravu vrijednost danas teško utvrditi. Kolekcija sadrži 224 slike i crteža. 218 su djelo Ferdinanda Hodlera, 3 rad njegovog sina Hektora, ostale 3 su djela slikara A. Trahela (A. Trachela) i E. Fosa (E.

Vossa). Pretežan dio zbirke čine studije muških i ženskih figura karakteristične za gotovo sve faze umjetnikove djelatnosti. Među ostalim tu su i skice za monumentalnu kompoziciju »Odlazak jenskih studenata u rat 1813«, studije za istorijske kompozicije »Vilhelm Tel«, »Zakletva reformista u Hannoveru« i najpoznatija među njima »Povlačenje Švaj-

Portret J. Cerani na švajcarskoj novčanici

caraca kod Marinjana«, zatim skice za sliku »Jevrejska svadbena svečanost«, za alegorijske kompozicije: »Ljubav«, »Umorni od života«, »Istina« i glasovitu »Euritmiju«, i druge. Ovamo još treba dodati studije apostola rađene po uzoru na Albrehta Direra, portrete ljudi i žena i slobodnije tretirane planinske pejzaže Alpa i Savoje. Izvjesni primjerci su dovršena djela, radovi u ulju ili crteži (»Suton«, »Cvijeće«, »Dječak s karanfilom«, »Ženska figura sa labudom«, »Mazge«, »Žena u naslonjaču«, »Švelja«, »Žena na balkonu« i dr.). Zbirka sadržava i niz studija za poznate umjetnikove kompozicije »Drvosječu« i »Žeteoce« i još dva vrlo vrijedna platna: »Autoportret« i »Portret Žane Cerani«. Posljednja je reproducirana na švajcarskoj novčanici od 50 franaka (sada izvan opticaja).

Shvativši na vrijeme realnu vrijednost kolekcije i imajući na umu kakav bi prilog ona značila u obogaćenju fonda kulturno-istorijskih i umjetničkih stvari i predmeta ove sredine, republički Zavod za zaštitu spomenika kulture je blagovremeno preduzeo mjere na njenoj zaštiti i čuvanju. Već 1957. godine donijeta je, u skladu s odredbom o zaštiti spomenika kulture Bosne i Hercegovine (Službeni list NR BiH br. 19—47), odluka o privremenoj zaštiti zbirke. Kako je, međutim, novi vlasnik bio zainteresovan za prodaju kolekcije prvenstveno putem njenog prenosa u inostanstvo, Zavod je, nakon što je proveo evidenciju svih skica, crteža i slika i zabranio njihov prenos u inostranstvo, angažovano radio na tome da se zbirka, u skladu sa zakonskim intencijama, najprije ponudi opštini u kojoj žive njeni vlasnici (pravo preče kupnje), to jest Skupštini opštine Centar—Sarajevo ili Umjetničkoj galeriji u ovom mjestu, a kada isti nisu pokazali interes za takav aranžman, identične ponude upućene su i drugim poznatijim jugoslavenskim muzejima i galerijama (Narodnom muzeju u Beograd, Štross-

majerovoj galeriji u Zagreb, galerijama u Ljubljani, Skopju, Dubrovniku, Splitu i Galeriji Matice srpske u Novom Sadu). Jedna za drugom navedene ustanove su, s izuzetkom Narodnog muzeja u Beogradu, koji je pokazao interes za otkup samo jednog dijela ove kolekcije, negativno odgovorile na ponudu, motivišući to isključivo nedostatkom materijalnih sredstava za ovu svrhu, ili, kako je navela Galerija Matice srpske, drugačijim sastavom svog umjetničkog fonda. Od tada, pa sve do 1966. godine, Zavod je oficijelno, ili putem saradnika,² ostao neprekidno zainteresovan za sudbinu ovog dijela kulturnog nasljeđa živo kontaktirajući s nadležnim faktorima, sugerišući otkup zbirke i njeno preuzimanje u društvenu svojinu, najbolje na način njenog zadržavanja u gradu na obalama Miljacke. Kao rezultat takvog rada došlo je, u nekoliko mahova, do razgovora s predstavnicima organa lokalnih vlasti i organizovanja stručnih komisija koje su vršile pregled umjetničke vrijednosti zbirke i davale predloge za njen prelazak u društvenu svojinu.³ Eho takvog angažovanja stigao je i do švajcarskog konzula u Zagrebu g. Vegmilera, koji se obratio Zavodu s molbom za dostavu popisa svih radova zbirke, koji bi poslužio za potrebe naučnog istraživanja od strane umjetničkih ustanova u Švajcarskoj.⁴ Kroz tako vođenu kampanju došlo je kasnije do ponovnog kontakta sa Narodnim muzejom u Beogradu, a zatim i Štrossmajerovom galerijom u Zagrebu, koja je ovog puta pokazala interes za otkup zbirke i njeno preuzimanje u svoje vlasništvo. I kada je takvo rješenje već bilo na pomolu iznenadno je došlo do promjene u raspoloženju domaćih društvenih faktora. Rezultat toga je i konačna odluka o kupovini kolekcije Hodlerovih crteža, koja je tako najzad postala svojina grada Sarajeva, njegovo trajno umjetničko dobro i kulturno-istorijska vrijednost.

Dr Smail Tihčić

² Smail Tihčić: Sjećanje na Ferdinanda Hodlera. Zbirka od 218 crteža i slika poznatog švicarskog umjetnika prenijeta je u Sarajevo..., *Oslobodjenje*, 30. III 1958, 6; By Smail Tihčić: Hodler Collection in Bosnia, *Review*, Yugoslav Monthly Magazine, juli-august 1964, 34-35; Smail Tihčić: Zbirka Hodlerovih crteža i slika u Sarajevu, *Bulletin*, XII, br. 3, Zagreb, 1964, 94-98.

³ Jednu takvu komisiju organizovalo je i Gradsko vijeće grada Sarajeva. Komisija, u čijem je radu sudjelovao predstavnik Zavoda dr Smail Tihčić, viši naučni saradnik, izvršila je, 11. marta 1965. godine, pregled slika i predložila Gradskom vijeću otkup zbirke u cjelini s tim da ista bude ustupljena u vlasništvo Mu-

zeju grada Sarajeva sa zadatkom njenog čuvanja, konzervacije i ekspozicije javnosti. Podvučeno je, pri tom, da bi otkup trebalo provesti u što kraćem vremenu s obzirom na potrebu brzog uključenja ovih umjetnina u program izložbene djelatnosti muzeja, ali i činjenicu da na mnogim predmetima zbirke treba provesti hitne konzervatorske zahvate u cilju sprečavanja daljnjih oštećenja i propadanja ovog skupocjenog fonda koji, zapušten, očekuje stručnu njegu i adekvatno korištenje.

⁴ Pismo švajcarskog konzula u Zagrebu g. A. Wegmüllera (br. C. 31-A/c. od 28. juna 1958. godine) Zavodu za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine u Sarajevu.

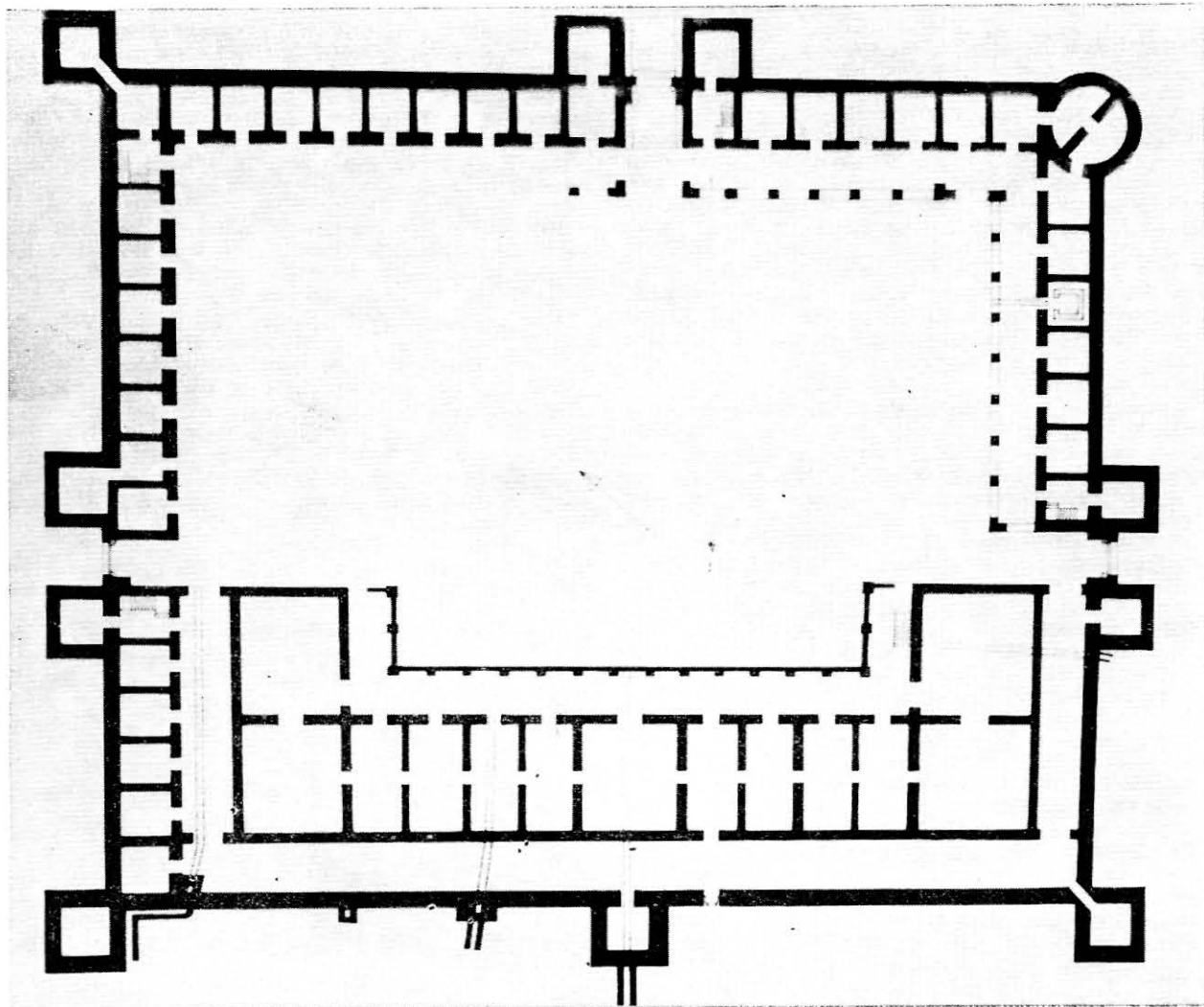
Mogorjelo, ein spätantiker Herrensitz in Dalmatien, Osterreichische Akademie der Wissenschaften, Schriften der Balkankommission, Antiquarische Abteilung, Band XIII, Wien 1966, 62 stranice velikog formata, sa 28 slika u tekstu, 18 tabli i 9 priloga sa planovima.

Monografija H. Vettersa o Mogorjelu prvi je zao-kruženi pristup rješavanju problema koji se zapleo oko značajnog rimskog kompleksa na Mogorjelu kraj Čapljine, zasad najvećeg antičkog objekta koji je ispiti-van u Bosni i Hercegovini, pa stoga zaslužuje punu pažnju stručnjaka, tim veću što sadrži i izvjesne pri-loge koji potiču od pokojnog E. Dyggvea, zaslužnog danskog istraživača antičke i srednjovjekovne prošlosti naše zemlje. Knjiga je izašla kao XIII svezak poznate serije Bečke akademije, u kojoj su u svoje doba izašle i Patscheve monografije o antičkoj Naroni i Lici u antičko doba, zatim Veithov Oktavijanov rat u Iliriji, Sticottijeva Duklja, Schwalbova Rimska vila kraj Pule, i druge, što je najbolji dokaz da ova zaslužna usta-nova ni u novim prilikama nije izgubila interes za izučavanje antičke prošlosti naših krajeva, nakon što ih je s dobrim rezultatima inicirala krajem prošlog stoljeća.

Karlo Patsch, koji je kao kustos djelovao u Zemalj-skom muzeju BiH u Sarajevu u vrijeme njegove naj-intenzivnije djelatnosti na proučavanju antičke prošlosti rimske provincije Dalmacija, otkopao je oko 1900. godine na Mogorjelu prostran kompleks ruševina, za koji je bio uvjeren da predstavlja jedan kastel iz dalmatinsko-hercegovačkog limesa iz I st. n. e.

Međutim, sticajem raznih okolnosti, osim kraćeg opisa sa planom otkopanog arhitektonskog kompleksa (GZM 1914, str. 158-161), Patsch za života nije dospio da ovaj značajni nalaz obradi u obliku cjelovitog naučnog pri-kaza. U međuvremenu propala je i dokumentacija o ovom velikom arheološkom iskopavanju (1899-1903), a time i podaci do kojih je Patsch došao u toku četvero-godišnjeg ispitivanja. Patsch je kasnije svoje mišljenje donekle izmijenio, utoliko što je postanak otkopanog utvrđenog kompleksa datirao u vrijeme velikih ger-manskih i sarmatskih upada u carstvo u toku III st (K. Maly, GZM 1927, str. 85-110). To je — izgleda — bio Patschov ustupak kontraverzijama koje su u stručnoj literaturi uskoro izbile, u početku samo u po-gledu datiranja kompleksa na Mogorjelu (Anthes, u. Unverzagt, Bonner Jahrbücher, Heft 122, S. 137-154), a kasnije i u pogledu njegove namjene i karaktera (Oelmann, Bonn, Jahrb. H. 133. S. 51-140).

Tako se antički objekt na Mogorjelu uskoro posta-vio kao značajan, ali sporan, naučni problem, posebno u vezi sa pitanjem razvoja rimske ladanjske arhitek-ture kasnog carskog doba (Swoboda, Römische und romanische Paläste, Wien 1919, S. 94 i 155). Stoga se ne treba čuditi što među stručnjacima ni do danas nije ni za čas prestajao interes za ovaj objekat. Njime su se osim Patscha bavili Karaman, Dyggve, Serge-jevski i drugi, ali — ne raspoložujući izvornom doku-mentacijom sa iskopavanja koja se nakon Patscheve smrti zagubila — sva njihova nastojanja nisu mogla dati zadovoljavajuće rješenje problema. U istoj situa-

Plan Mogorjela

ciji našao se — kako ćemo vidjeti — i Vetters, pišući svoju monografiju o antičkom objektu na Mogorjelu.

Ovim se problemom u najnovije vrijeme u kraćem osvrtu pozabavio i Đuro Basler (Kulturna istorija BiH, Sarajevo 1966, str. 315-320), koji u arhitektonskom kompleksu na Mogorjelu vidi državno imanje sa vilom izgrađeno u prelomu na IV stoljeće n. e. na ruševinama jedne starije *villae rusticae*, koju datira u I st. n. e. Basler značaj Mogorjela vidi u prvom redu u tome što ovaj kompleks predstavlja — po Basleru — objekat novog privrednog sistema u rimskoj državi i po tome što prethodi kulturi ranog srednjeg vijeka, pa u palači na Mogorjelu vidi »palatium« barbarskih Franaka i Teutonaca, shvacanje u suštini vrlo blisko onom Dyggvea i Vettersa.

Sasvim je drukčije prirode vrijedni prilog dr Hamdije Kapidžića (Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika BiH, knj. VII, Sarajevo 1967, str. 571-618), u kojem je objavio neke izvjestaje Patscha, Hoernes i Hörmanna o Mogorjelu. To je, dakle, grada, svakako korisna za poznavanje historijata ovog problema, ali na žalost — s obzirom da se radi samo o preliminarnim izvještajima Patschevim o iskopavanjima na Mogorjelu, koji su trebali poslužiti Zemaljskom muzeju i tadašnjoj zemaljskoj vladi da dobiju sredstva za nastavak iskopavanja i konzervaciju kompleksa — ovi izvještaji ne mogu nadomjestiti zagubljenu dokumentaciju (dnevnike, bilješke, skice, planove, itd).

U tim izvještajima nade se ipak poneki nepoznati podatak (npr. okolnosti nalaza ovog utvrđenog kompleksa, podaci o nađenom materijalu, Patschevo shvaćanje o ulozi ovog objekta, itd), ali i pored toga — kako smo istakli — oni nikako ne mogu zamijeniti dokumentaciju o iskopavanju. Nešto zanimljiviji je Patschev šesti izvještaj od 14. novembra 1899. godine, koji je ujedno i njegov najduži tekst o Mogorjelu, kao i izvještaj od 30. septembra 1903. godine o ukupnom rezultatu iskopavanja na Mogorjelu.

Vetersova monografija o Mogorjelu odlikuje se ne samo cjelovitošću i sistematičnošću prilaženja ovom problemu nego i metodskim postupkom svojstvenim arheološkog tematici. Pošto je ukratko, u uvodu, izložio historijat iskopavanja na Mogorjelu i na osnovu objavljene literature dao, sažeto, najprije Patschevo, a zatim i ostala mišljenja o ovom spomeniku antike (Schmid, Dyggve i Basler), Vetters kao okosnicu svog djela objavljuje najprije Dyggveov referat na XI internacionalnom kongresu bizantologa u Minhenu, pod naslovom »Mogorilo, Kastell oder Palast, 1. oder 4. Jhd?« (str. 11-14).

Polazeći od pretpostavke da u IV st. nisu bile potrebne utvrde, kao što su one na Mogorjelu, kao i na osnovu raščlambе »palače« unutar obrambenog perimetra, Dyggve dolazi do zaključka da je Mogorjelo gospodska palača jednog latifundija (str. 14). Pri tome upada u oči, ako se pažljivo pročita kratka Dyggveova analiza objekta — ne duža od 20 redaka —, da on u stvari i ne daje opis i analizu ruševine nego objašnjava svoju rekonstrukciju iz 1931. godine (v. Prilog VIII i IX i s. 24 i 25), tj. Dyggve ne polazi od datog objekta nego od svoje vizije tog objekta. Međutim Dyggveovo rješenje sa kriptoportikom (»Wanderhalle im ersten Stock«) na južnoj strani palače, kolikogod bilo privlačno, nema nikakva opravdanja u arheološkim ostacima objekta. To je u stvari rješenje *per analogiam*, jednostavno prenošenje elemenata Dioklecijanove palače u Splitu na jedan objekat za koji je očito da je imao drukčiju namjenu nego što je ona carske rezidencije u Splitu. Po mom mišljenju nema ni govora o nekoj fasadi na južnoj strani kompleksa, pa ni fasadi bez stupova (nikakvi stupovi naime nisu nađeni) koja bi se naslanjala na južni perimetralni zid. Takvo rješenje ne bi bilo logično ni sa arhitektonskog gledišta, s obzirom na situaciju kakva je na Mogorjelu. Nikakva fasada »mit gemauerten Pfeilern und Bogen«

Motiv sa Mogorjela

(str. 13), nego zatvoreno zidno platno, koje je svojim kordinama između tri kule zatvaralo obrambeni kompleks i na južnoj kao i sa ostale tri strane. I sam Dyggve u dva navrata za Mogorjelo ističe »Ähnlichkeit mit einem verbreiteten Kastelltypus... am ehesten aus dem 4. Jahrhundert — Beispiele finden sie in Syrien, Nordafrika und am Rhein« (str. 13), dok mu kao jedini dokaz da je Mogorjelo ipak kasnoantička palača, odnosno tipična vila, služi trijem na prvom katu palače (str. 14), o čemu je — po priznanju samog Dyggvea — jedva uspio uvjeriti i Eggera. Mišljenja sam, ne samo Dioklecijanova palača nego i ostale paralele koje navodi Dyggve (Tabarka, Julijusova palača u Kartagi, Polače na Mljetu) ne mogu poslužiti kao analogije za Mogorjelo, već i zbog toga što posljednje nemaju perimetralni bedem sa kulama, što Mogorjelo bez daljnega svrstava među vojne, obrambene objekte.

Ostali prilozi u ovoj monografiji pripadaju Vettersu, koji je na Mogorjelu boravio kraće vrijeme 1963. godine. Tako u slijedećem poglavlju — radenom uglavnom po Patschevim istraživanjima ovog područja, autor daje podatke o položaju Mogorjela i o naseljenosti okolice Narone u antici. U opširnom poglavlju »Analyse und Bauten« (str. 17-44) dat je sistematski opširni opis kompleksa na Mogorjelu sa vrlo pedantnim tehničkim podacima i oštroumnim zapažanjima detalja. Opisi su bogato ilustrirani crtežima i skicama, koji ovom dijelu izlaganja daju punu naučnu vrijednost, utoliko veću što dosad nismo imali jedan korektan i sistematski opis ruševine. Pri tome je Vetters dao analizu cijelog kompleksa, idući logičnim redom: tvrđavski pojas, stambeni objekt i ekonomska zgrada. Svakako je trostruka konzervacija objekta (Vetters nije bio upoznat sa činjenicom da je i pisac ovog prikaza izvršio djelomičnu konzervaciju objekta 1961. i 1962. godine) stvarala veće poteškoće prilikom analize pojedinih objekata, jer su noviji radovi (Patsch, Balster i Bojanovski) na više mjesta poremetili strukturu i visine zidova, pa se Vetters s pravom u nekim slučajevima morao ogradići. Ipak, ne bih se mogao složiti s nekim tvrdnjama Vettersa, kao što su one o tri ili više faza gradnje (str. 20, 21, 28, 29, 30, 39), a posebno s njegovim inzistiranjem da sjeverna kula pripada bizantskoj fazi (str. 23-24), što on zaključuje po miješanoj strukturi zida koja nije ništa drugo nego čisti *opus mixtum* (tako čest u III i IV st), proveden dosljedno na cijelom

kompleksu. I poslije konzervacije ta se struktura može lijepo pratiti na svim dijelovima zida višim od 1,15 m (sobe 1 do 18 na Vettersovu Prilogu II). Na toj se visini, naime, prvi put javlja sloj od tri reda opeka, i dok na nižim visinama dolazi samo po jedna opeka i to više kao poravnavajući (*libažni*) sloj (*Ziegelausgleichschichten*). Očito je da su neki dijelovi kompleksa tokom vremena popravljani i djelomično obnavljani, ali upravo ova mješovita struktura (opus mixtum) potiče iz osnovne faze, izuzev — dakako — građevine koja je na ovom mjestu prethodila utvrđenom kompleksu.

Što se tiče zapadne kule (str. 30), sva je prilika da ona i nije imala ulaza u prizemlju (nego na visini prvog sprata), jer leži na nižem nivou od ostalih objekata perimetra. Ovdje je kod Vetterisa došlo do izvjesne zabune, jer se ne slažu planovi Abb. 3 sa Abb. 9 i Prilogom II: dok je na prvom ucrtan ulaz u ovu kulu iz sobe 24, dotle na posljednjima tog ulaza nema nego je označen sa istočne slobodne strane. Ovaj (zazidani) ulaz sa istočne strane prvi je od istraživača zapazio Vettters i vjerojatno predstavlja skriveni izlaz (poterna?), dok je ulaz u kulu iz unutrašnjosti kompleksa bio na višem nivou koji nije sačuvan. Kako je ova strana bila okrenuta cesti Narona — Ad Turres (Tasovčići), koja je prolazila u neposrednoj blizini Mogorjela, to je ovdje i najveća debljina zida od 1,90 m (kod Dyggvea čak 2,00 m) — prosječna debljina perimetralnih zidova kreće se oko 1,30 m —, očiti dokaz da se radi o izrazito obrambenom kompleksu, koji je kontrolirao cestu Narona — unutrašnjost zemlje. U prilog tome govori i jarak uzduž južne strane kompleksa, u koji su se slijevali svi kanali, njih pet, iz Mogorjela, a koji se još i danas primjećuje.

Zanimljiva su i Vettersova zapažanja u vezi koridora (83,70 × 4,50 m) između »palače« i južnog bedema, koji je Patsch smatrao za štalu, a koji Dyggve i Vettters tretiraju kao podrum («Kellerraum», str. 32) portikata na prvom katu zgrade. Po mom mišljenju ni rupe u južnom zidu »palače« (Tramlocher, S. 30), koje su mogle nastati i kasnije, ni prizidak uz južni zid (str. 32), ne znače i ne moraju da znače da je zgrada unutar perimetra na južnoj strani imala portikat, oslonjen na južni bedem. Ovdje samo napominjem da je visinska razlika između navedenih rupa i kanala svega 50 cm, što isključuje bilo kakvu upotrebljivu namjenu ovog prizemnog prostora, a bez toga bi ove

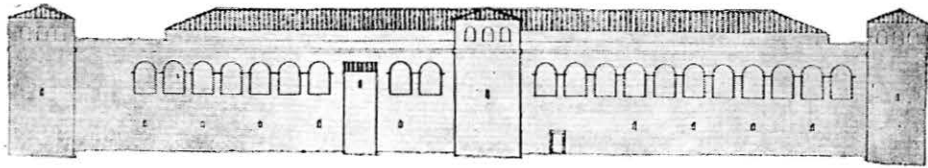
rupe bile nelogične. Što se tiče prizidka uz južni perimetar (v. Prilog II Vetterisa, onaćen sa U), on je visok svega 0,80 m i ne primjećuje se da je bio viši, kako ga je u svojoj rekonstrukciji prikazao Dyggve (sl. 24 i 25). Uopće se i ne radi o prizidku, već o nekoj vrsti bunara kvadratičnog presjeka (60 × 60 cm), sa kružnom visokom 80, a širokom 30 cm. Sadašnja dubina ovog »bunara« iznosi svega oko 1,20 m. Vjerojatno je to onaj »... Schacht... , den über fünf Meter senkrecht in die Tiefe reicht...«, koji Patsch spominje u svom šestom izvještaju iz 1899. g (kod Kapidžića str. 603). Zbog svega toga ne može se prihvatiti Dyggveovo i Vettersovo mišljenje o južnoj fasadi stambenog objekta, koji bi se oslanjao na južni bedem. Naprotiv, stambena je zgrada plasirana u slobodnom prostoru, a s južne strane je imala otvoren prostor (deambulatorij), koji je — očito — služio za slobodan pristup južnom bedemu i obrambenim uređajima na njemu.

Što se tiče istočne, oble kule, ona po Vetterisu ne bi pripadala starijoj fazi. To je mišljenje i dosad prevladavalo, već zbog oblika ove kule. Dok su sve ostale kule, njih deset, kvadratične, jedino je ova obla. Svakako, ne bez nekog razloga! Vettters na njoj vidi tri faze (sl. 16): u ranijoj fazi ovdje je stajala kvadratična kula, a nju je prilikom neke pregradnje zamijenila ova obla, i to s razloga što je građevinu ugrožavala Neretva. Mišljenja sam da je isti taj razlog mogao i morao utjecati na oblik kule već prilikom izgradnje kompleksa. Što se pak tiče temeljnih proširenja (Soc- kel, Fundamentvorsprung), i na ovom i na drugim mjestima ona ne označuju i posebne faze izgradnje. Na cijelom se kompleksu primjećuje ista pojava: da su temelji nešto širi od zidova. Inače, ni na ovoj se kuli — koju je Patsch jako potkopao — ne vide nikakvi indikativni znaci faza. Sudeći po vanjskoj konturi (oblini) zida, čini se da je i ovaj objekat s vanjske strane već od početka bio obao, jer su mu i substrukcije, koje je Patsch potkopao do 1,50 m, također oble. Pregradni zid koji ovu kulu dijeli u dva dijela zidan je u mješovitoj strukturi, a tako isto i zid prema sobi br. 32 (v. Vettters Prilog II). Što se tiče triju faza na ulazu u sobu 32, tu se vidi temeljni sokl, kao i na drugim mjestima, ali je najizrazitiji, širok do 25 cm, upravo u sjeveroistočnom dijelu perimetra. Sve to ukazuje da bi se i ova kula mogla smatrati integralnim dijelom prvobitnog građevinskog plana.

Pri kraju ovog poglavlja Vettters govori o ranijoj vili, koju datira u II stoljeće, i o ekonomskoj zgradi u sjevernom kvadrantu kompleksa. Za prvu pomišlja da bi mogla predstavljati ostatke jedne statio na cesti (v. str. 16), što po mom mišljenju ne dolazi u obzir s obzirom na blizinu jedne mansio u susjednim Tasovčićima (na cesti Narona — Ad Turres — Diluntum). Vjerojatnije je da se radi o manjoj vili (18,20 × 12 m) iz ranijeg vremena. Za ekonomsku zgradu (tzv. *villa fructuaria*) u sjevernom kvadrantu Vettters smatra da je pripadala ranijem objektu kao

Jedan od pet odvodnih kanala na Mogorjelu (1964)

Južna strana »utvrđene vile« na Mogorjelu
(po Dyggveu, Mogorjelo, sl. 25)

njegovo ekonomsko dvorište, a to je u izvjesnoj kontradikciji s onim što o tome objektu kaže Dyggve (str. 12), tj. da ovaj dio potiče iz jedne kasnije građevinske epohe (»... aus einer späteren Bauperioden, nach Patsch«). Da namjenu ove zgrade Veters nije u potpunosti shvatio, ukazao sam u svom članku »Rimska uljara na Mogorjelu« u ovom broju »Naših starina«. To je jedna kompletna uljara i u dijelovima koji su se sačuvali nema mjesta nikakvim bazenima za ribu (Fischkalter, str. 43). Datiranje ovog pogona (Ölpresse) u kasnu antiku — u skladu s onim što je rekao Dyggve — opet je u kontradikciji — kako smo vidjeli — s onim što je sam autor kazao za »vilu« iz II stoljeća, kojoj je — po Vetersu — upravo ovaj objekt pripadao kao ekonomsko dvorište (Wirtschaftshof, str. 42). Očito je da je autor, da bi svoje zaključke uskladio sa Dyggveovom okosnicom monografije, dovodio sebe u nepriliku.

U poglavlju »Die Kirchenbauten« (str. 44-51) data je detaljna analiza dvojne bazilike na ruševinama ranijeg kompleksa. Obje crkve čiji je nivo viši od ranijeg kompleksa za 1,40 m, Veters datira u rani srednji vijek. Danas više tih bazilika na Mogorjelu nema, uklonio ih je Patsch. Ostala su još samo tri kontrolna zida i piscina krstionice, pa se o crkvama može raspravljati uglavnom samo na osnovu Patschove dokumentacije, koju je već iskoristio Basler koji bazilike datira u V st. (Naše starine V, 45 i d). Veters zastupa mišljenje da je južna, manja bazilika služila kao župna (Gemeindekirche), dok bi sjeverna — kojoj pripada i baptisterij — bila biskupska crkva. Sasvim je prihvatljivo mišljenje autora da na Mogorjelu imamo jedan refugij naronitanskog biskupa iz VI st, ali se ne može prihvatiti metoda na osnovu koje autor datira bazilike u VI st, tj. da »... den Ostgoten zugehörige Kirche von Breza fast den identischen Grundriss und auch in der Architektur Ähnlichkeiten aufweist« (str. 50). Bazilike na Mogorjelu — sudeći po Patschu — pripadaju poznatom dvoranskom tipu manjih bosanskih bazilika, dok ona u Brezi ima trijem (Pfeilerbasilika), pa se ne može govoriti o naročitoj tlocrtnoj sličnosti. Međutim, Veters nije pri ruci imao definitivno utvrđen plan bazilike u Brezi.

Veters inače na Mogorjelu vidi ukupno šest građevinskih faza. Najstarijoj pripada villa habitatoria sa ekonomskim dvorištem (I i II st.), dok najstarija faza »velike vile« sa obrambenim perimetrom — po autoru — potiče iz Dioklecijanovog doba, ali je sagrađena nešto ranije od palače u Splitu (str. 52). Slijedeću, treću fazu Veters vidi u obloj kuli, koju datira oko 378 g, dakle u vrijeme rimskog poraza kod Hadrijanopolisa. Četvrtu fazu predstavlja obnova čitavog kompleksa nakon oštećenja koje su prouzrokovali Vizigoti (396—398), Negdje u isto vrijeme prodrli su do Dalmacije i Kvadi i Markomani (395). Pozivajući se na mješovitu strukturu (opus mixtum), Veters obnovu sjeverne kule i prostorija uza nju datira — kako smo vidjeli — u rano bizantsko doba, dok posljednjoj, šestoj fazi pripadaju bazilike i neke druge dogradnje (neke predgradnje, prostorije oslonjene na perimetar, i dr).

U posljednja dva poglavlja (»Rekonstruktion und Deutung« i »Der Typus der spätantiken Palastvilla und sine soziologischer Hintergrund«, str. 53—62) Veters

uglavnom daje opis Dyggveove rekonstrukcije »palače« (sa Dyggveovim crtežima), odnosno daje analogije iz kojih zaključuje — u skladu sa Dyggveovim shvaćanjima — da se na Mogorjelu ne radi o vojnom objektu nego o »durchaus ziviler Bau«, da Mogorjelo prema tome nije kastel nego »Wohnsitz eines Feudalherren der Spätantike«, odnosno centar velikog posjeda (fundi excepti), iz kakvih će se u svoje vrijeme razviti i palatium (Pfalz) germanskih knezova i kraljeva ranog srednjeg vijeka, kao što su Pfalzel i Konz.

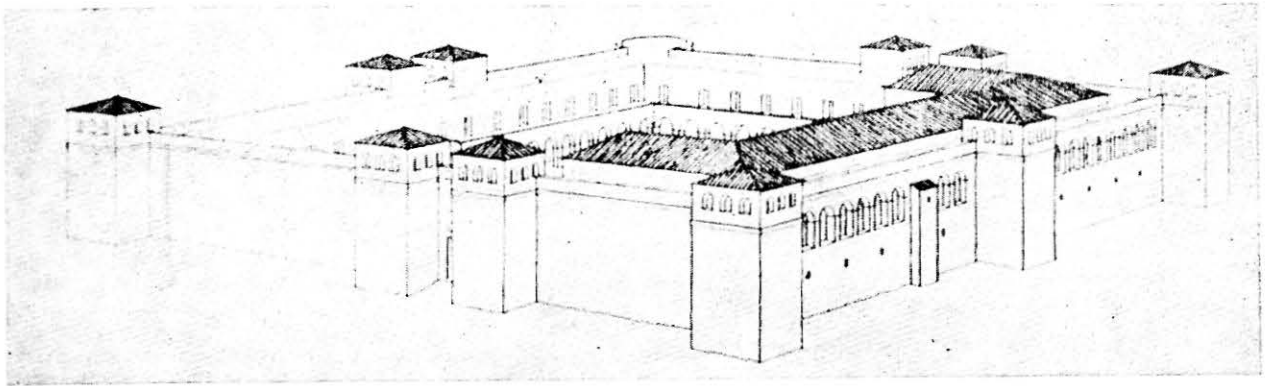
S obzirom da sam u toku prikaza već mjestimično iznio svoje mišljenje o namjeni ovog razmjerno velikog kompleksa na Mogorjelu, a svoje poglede o njegovu datiranju izložio u posebnom članku u Glasniku Zemaljskog muzeja (u štampi), neću se duže zadržavati na ovom dijelu Vetersove monografije pa se zadovoljavam samo ovom kraćom informacijom.

Zato koristim priliku da na ovom mjestu objavim jedan nepoznati Patschev tekst pod naslovom »Mogorelo«. To je mislim, onaj manuskript koji spominju K. Maly, GZM 1927, str. 90 i Dj. Basler, Naše starine, IV, str. 57. Rukopis se sastoji od šest nepaginiranih stranica formata 18,5 × 17 cm, otkucanih na pisačem stroju, bez oznake godine, vjerojatno pripremljen kao vodič po Mogorjelu uskoro nakon njegove prezentacije. Primjerak koji posjedujem nije original nego kopija potpisana Dr. C. Patsch, m. p. Tekst glasi:

»Der Hügel Mogorelo, in dessen Namen trotz der Volksauslegung »Mnogogorjelo« eine romavische Wurzel fortlebt, war viele Jahrhunderte hindurch von überragender Bedeutung für die ganze Talschaft. Seine Geschichte lässt sich bei dem völligen Schweigen der literarischen Ueberlieferung jedoch nur aus der bei den Grabungen beobachteten Schichtenfolge rekonstruieren. Eine wesentliche Hilfe leisten dabei die gefundenen Bruchstücke von Inschriften, Münzen und sonstige Kleinfunde.

Zuerst erhob sich auf der Südostseite des Hügel ein Privatgebäude, das um Christi Geburt unter der Regierung des ersten römischen Kaisers Augustus bis auf die Fundamente rasirt wurde, um einem Castell (befestigtem Lager) Platz zu machen. Dieses bildete ein Glied der langen von Knin bis Ragusa reichenden Postenkette und hatte der Zweck, das früh romanisierte Küstengebiet, insbesondere die reiche Handelsstadt Narona (jetz Vid, gegenüber von Metković) vor dem Einfalle der freien oder nur dem Namen nach unterworfenen illyrischen Stämme des Binnenlandes zu schützen.

Dieser Periode gehören die solid aufgeführten Mauern und Räume an der Peripherie an, sie bilden ein Rechteck mit vorspringenden Türmen an den Ecken und je einem von Türmen flankierten Tore an der Nord-, Ost- und Westseite. Die in langen Reihen verlaufenden kleinen Kammern bildeten die Wohn- und Wirtschaftsräume der in kleine Kameradschaften eingeteilten Besatzung die einer Cohorte der in Humac bei Ljubuški stationierten IV Legion angehörte. Die grossen Gelasse längs der Südseite waren Magazine, Depots und Stallungen. Im oberen Stockwerke über ihnen befanden sich die mit Wandmalereien, Mosaiken und Marmorinkrustationen ausgestatteten Wohnungen der Offiziere.

Dyggveova rekonstrukcija antičkog kompleksa na Mogorjelu (Dyggve — Veters, Mogorjelo, sl. 24)

In diesem Zustande bestand das Lager bis die ersten Dezenien des zweiten Jahrhunderts n. Ch. G. Ein Brand machte ihm ein Ende. Die mittlerweile eingetretene Pazifizierung der Herzegovina, Bosniens und der anderen Balkanländer liess den Wiederaufbau des Castells als überflüssig erscheinen. Erst die grossen Einfälle der Germanen und Sarmaten, die nördlich der Donau hausten, in das römische Reich, wie die Neubefestigung der Provinzhauptstadt Salona (bei Spalato), so auch die Wiederherstellung unserer Befestigung. Die alten Mauern wurden wieder benützt, der Brandschutt bleibt jedoch in den Räumen liegen, und werden verschiedene Um- und Zubau ausgeführt. Zu ihnen gehört, an der viel schlechteren Mauerung kenntlich, insbesondere der im Lagerinnern, eine der Nordseite befindliche Gebäudekomplex, in dem eine Badeanlage, eine Oelkammer und verschiedene Werkstätten zu unterscheiden sind. Infolge der schlechten Mauerung, zu der auch älteres Material (Säulenbasen, Bruchstücke von Säulenschäften) verwendet wurde und infolge der schwächeren Erddecke haben diese Mauern sehr gelitten.

Man begann sich im Lager unsicher zu fühlen. Das Wasser zur Narenta, die damals mit flach gehenden Booten befahren wurde, wurde zu einzeln Pforte geeignet. Das Westtor wurde ganz vermauert, und hier an der angreifbarsten Stelle wurde ein neuer Turm (der fünfte) aufgeführt. Die befürchtete Katastrophe trat denn auch um das Jahr 400 n. Ch. ein. Das Castell ging durch Brand zugrunde. Wegen der vielen Mauerzüge und das Schuttes für den Feldbau ungeeignet, wurden Teile des Hügels zu Beisetzungen verwendet. Ein dieser Epoche angehöriges Doppelgrab, aus alten Dachziegeln bestehend, ist noch jetzt auf dem Wege zum Lagereingange zu sehen.

Im Mittelalter führte man sodann ohne Rücksicht auf die älteren Mauerzüge in der Südostecke des Lagerinnern zwei nach Osten orientierte Basiliken (Kirchen) auf, die nach den verschiedenen Umbauten lange Zeit bestanden haben. Um sie herum dehnte sich ein Friedhof aus, der an einzelnen aus Steinsetzungen bestehenden Gräbern und oblongen Eintiefungen auch jetzt nach der Entfernung der Skelette erkennbar ist.

Die Kirchen verfielen nach der Besitznahme des Landes durch die Osmanen. Die Beisetzungen erfolgen aber hier an einzelnen Stellen weiter, die letzte vor 30 Jahren. Ein Selbstmörder aus Struge wurde damals dort beerdigt, wo der neue Weingarten liegt. Opfer der Narenta pflegte man an der Stelle beizusetzen, an der die Hütte des Ausgrabungsleiters steht. Das Lagerinnere hatte sich aber im Laufe der Zeit infolge der üppigen Vegetation und der Wirkungen der Winde in Ackerparzellen umgewandelt.

Die erste Kenntniss von der Ruinenstätte verdankte das b. h. Landesmuseum dem altertumsfreundlichen,

früher in Čapljina stationierten Tabakregie-Sekretär Herrn Wallaschek. Die Mittel zur Aufdeckung des in seiner Bedeutung weingen analogen Anlagen vergleichbaren Lagers, bot in munifizenter Weise unter persönlicher Anteilnahme Seiner Exzellenz des Herrn Reichsfinanzministers von Kallay die Landesregierung«.

Dr. C. Potsch m. p.

Iako se danas ne može u cijelosti prihvatiti izneseno Patschevo mišljenje, već sam oblik i dimenzije perimetralnog bedema, čija se debljina kreće između 1,30 i 1,90 m, jasno definiraju karakter našeg objekta: utvrđeni kompleks na Mogorjelu bio je vojni logor, i to stalni, pa nas ne smije čuditi što je u konkretnom slučaju pretorij dobio forme jedne vile sa uglovnim kulama (risalitima), pojava tipična za palače i vile kasnijeg carstva. Ova pojava nije bez analogija i u drugim utvrđenjima stalnog karaktera (npr. Interciza). Postotak tog kastela treba datirati u vrijeme velikih provala iz barbarikuma (Goti i Sarmati) u drugoj polovini III st, negdje u Galijenovo i Aurelijanovo doba (253-275), dakle nešto prije carske palače u Splitu.

Iako, dakle, Mogorjelo ne predstavlja kariku u Patschevo zamišljenom lancu »dalmatinsko-hercegovačkog« limesa iz Ist. n. e, potrebno je ipak prihvatiti mišljenja Patscha, Anthesa, Schmida, Swobode i drugih, po kojima je Mogorjelo utvrđenje, i to — po mom mišljenju — kastel koji je bio dio šireg obrambenog sistema, kojem su vjerojatno pripadala i velika antička utvrđenja »Gradina« u Posuškom Gracu i »Velika gradina« u Biogracima, a možda i utvrđenja uz Neretvu od Mostara do Čapljine (Bačevići, Slipčići i Žitomisljci s desne strane Neretve, a Gubavica, Bivolje Brdo i Gradina kraj Počitelja s lijeve strane). Objekti u Posuškom Gracu i Biogracima pokazuju i neke formalne sličnosti sa Mogorjelom — Fialin plan ruševine u Posuškom Gracu, WM III (1895), str. 258, sl. 3 ne odgovara u potpunosti stvarnom izgledu objekta — ali se o konkretnim analogijama ne može govoriti, dok se ovi zaboravljeni objekti ne ispitaju odnosno ne revidiraju.

I sam položaj Mogorjela, koji se nalazio na prometnoj cesti (vidi moj članak »Mogorjelo rimski Turres« u Glasniku Zemaljskog muzeja, u štampi), okružen močvarama Trebižata i Neretve, isključuje svaku mogućnost da ovaj kompleks identificiramo sa jednom vilom (rustikom) ili sa palacijem. Takav objekt bi bio sagrađen u slobodnom prostoru, okružen voćnjacima i maslinjacima, njivama i livadama. Sve to ukazuje da ovaj »kastellartige Anlage« nije »Wohnsitz eines Feudalherren der Spätantike« (Veters, p. 53 i 57), nego kastel za obranu Narone, kako su to smatrali i K. Patsch i E. Anthes (posljednji u Bonn. Jahrb. H. 122, S. 152).

Ako je, dakle, Naronu izdržala sve napade barbara do kraja VI st. n. e, ona to — kao i Pula, Zadar i Salona — duguje u prvom redu svom vanjskom obrambenom sistemu, u kojem je objekat na Mogorjelu bio jedan od ključnih punktova. Pa i onda, kada su Alarihovi Vizigoti (oko 400 g. n. e), na svom rušilačkom pohodu, koji nije mimoišao ni Mogorjela, provalili u Italiju — koja je ostala gotovo bez obrane, kao i ostalo carstvo — pa osvojili i sam Rim, prijestolnicu carstva, Naronu je — zahvaljujući kastelu na Mogorjelu — bila sačuvana od pustošenja. Tom je prilikom i Mogorjelo teško postradalo.

Na kraju želio bih istaći da bi se svaki rad o Mogorjelu u prvom redu morao oslanjati na Patscheve podatke i dokumentaciju. Patsch je raspolagao ne samo sa više podataka i zapazanja nego što raspoložemo mi danas, i odlično poznao prilike u antici na donjoj Neretvi — o čemu svjedoče njegovi brojni spisi, nego je kroz pune četiri godine takoreći živio sa objektom kojeg je otkrio. Njegov utisak bio je bez sumnje kudikamo cjelovitiji, a time i autentičniji. Stoga je prava šteta što Vetters u svom radu o Mogorjelu nije pošao od Patscheve dokumentacije sa iskopavanja — što smo

i očekivali — koja mora da se nalazi negdje u Beču. To bi bilo nešto sasvim drugo i svakako bi dalo sigurnije rezultate.

Ipak, Vettersovo djelo i takvo kakvo je predstavlja u svakom slučaju pozitivan i koristan prilog rješavanju problema, ne samo zbog detaljnog opisa čitavog kompleksa na Mogorjelu, nego i zbog širine problema, koje je — zajedno sa Dyggveom — potakao, a to će bez sumnje prije ili poslije dovesti do određenih rezultata. Posebno je potrebno istaći bogatu dokumentaciju (planovi, crteži i fotografije) koju je priložio uz ovo djelo, a koja će bez sumnje ostati kao trajan i vrijedan primjer dobre i iscrpne arheološke dokumentacije.

Ipak, Vetters ostaje u neku ruku i naš dužnik, jer od njega možemo očekivati da će nas prije ili poslije iznenaditi i sa Patschevom originalnom dokumentacijom sa iskopavanja (dnevnicu rada, inventari, skice, crteži, i dr.). To je svakako osnovni uslov za pozitivno rješenje problema koji su se akumulirali oko Mogorjela.

Ivo Bojanovski

(Izdavač: Zavod za zaštitu spomenika kulture BiH, Sarajevo, 1966)

U kulturnom nasljeđu Bosne i Hercegovine, srednjovjekovni nadgrobni spomenici, poznati u narodu pod imenima »grčka« i »rimska groblja«, ali i »mramorovi« i »mašeta«, predstavljaju nesumnjivo njegov najkarakterističniji i gotovo najmnogobrojniji dio. Pojedinačno i u grupi, u manjim i većim skupinama, ove »kuće mrtvih«, rasute na stotinama niskih brežuljaka i planinskih visoravnih, ukrašene ornamentima i figurama životinja i ljudi, u veselim scenama lova, turnira i kola, pomažu da rekonstruiramo sliku života naših predaka tog doba. Rjeđi, kratki i lapidarni tekstovi na njima pričaju da tu u miru leže pokopane kosti sinova ove zemlje, stočari naših planina, ljudi koji su na svoj način molili boga i umirali s ponosom i ljubavlju za svoju zemlju, za »plemenitu«. Kroz neposrednost doživljaja, vedrinu i iskrenost u tumačenju svega onoga što su vidjeli, doživjeli i osjećali na tom svijetu, anonimni klesari iz naroda dali su svojstven pečat svježine i ljepote ovim spomenicima koji su, zbog originalnosti formi i autentičnosti oblikovnog tretmana, postali predmet snažnog interesa široke svjetske javnosti.

Prema još neprovjerenim ispitivanjima na terenu računa se da danas u graničnim okvirima Bosne i Hercegovine egzistira oko 50.000 objekata ove vrste, dok ih je do okupacije, 1878, svakako moralo biti mnogo više. Zbog tako brojne zastupljenosti ovi spomenici se danas općenito determiniraju kao »bosanski stećci«.

Shvativši na vrijeme važnost ovog dijela svog spomeničkog fonda, Zavod za zaštitu spomenika kulture BiH preuzeo je, tako reći na početku svoga djelovanja, ozbiljan zadatak njegove evidencije, proučavanja i zaštite. Blagodareći brzi i razumijevanju zajednice koja je našla načina da osigura odgovarajuća materijalna sredstva danas se otišlo već tako daleko da je taj posao do kraja doveden i na način koji obezbjeđuje stvaran uvid u stanje ovog dijela nacionalne kulturne baštine, njegovu zastupljenost po vrstama, oblicima, plastičnom dekoru i natpisima, tehničkom njihovom stanju, portebama zaštite i mogućnostima prezentacije u javne, kulturne i turističke svrhe.

U tom naporu autoru »Popova« pripada nesumnjivo prvo mjesto. Tokom decenije i po predanog rada, skopčanog s mnogim tjelesnim naporima, u uslovima pješaćenja po brdovitim, teško prohodnim i udaljenim planinskim oblastima, po blatu i kiši, kakvi su sve elementi i pojave stalni pratiloci takve aktivnosti, Šefik Bešlagić je, uz povremenu saradnju stručnjaka i tehničkih lica, uspio da do kraja i detaljno provede re-

gistraciju objekata ove vrste i prikupi odgovarajuću foto- i tehničku dokumentaciju, čime je stvorena realna baza za svekolika istraživanja i proučavanja ove materije o kojoj se dosada pisalo samo na temelju parcijalnih uvida i fragmentalnog poznavanja slike stvari na terenu.

»Popovo« je osmi po redu svezak monografskih izdanja štampanih u okviru biblioteke »Srednjovjekovni nadgrobni spomenici Bosne i Hercegovine«, peti (»Kupres«, 1954; »Blidinje«, 1959; »Kalinovik«, 1962; »Grbo-rezi«, 1964) koji je objavio ovaj autor. Materijal u knjizi prikupljen je na terenima Popova polja i krajeva koji gravitiraju Dubrovačkom primorju a koji su od davnina bili upućeni jedni na druge i umnogome predstavljali zajedničku geografsku cjelinu. Registrovana su 83 lokaliteta sa 1559 objekata rasutih na području 47 seoskih aglomeracija. Tu su i druge zanimljivosti. Gotovo svaki peti spomenik (a ima ih u obliku ploča, sanduka, tzv. sljemenjaka, masivnih krstača, i obeliska) sadrži na jednoj, dvije ili tri strane po neki plastični ures. Repertoar im je dosta širok jer broji 72 motiva. Najčešći su elementi proste dekoracije (jednostavna i dvostruka linija, kose paralele, cik-cak i tordirana vrpca, mreža rombova, niz ljiljana, kvadrat i pravougaonik, brojne arkade, i sl.), česti su i motivi simboličnog značenja (znak križa raznih oblika, motiv štita, sa mačom ili bez njega, kružni vijenac, šesterolisna, osmerolisna i druge rozete, mač, polumjesec, ruka i strijela, zmaj, »svastika«, cvijet, i dr.), a nisu rijetki i figuralni motivi i predstave. Najbrojnija su kola i scene lova, rjeđi su prikazi turnira, pa skupine ljudi ili pojedine ljudske figure, ptice, životinje, i slično.

Od posebnog su značaja starobosanski ćirilski natpisi kojih je registrovano 18. Četiri su nepoznata i nova za nauku.

Uz sažet opis i tumačenje geografskih i istorijskih data vezanih na ovaj region, prikupljeni materijal autor je izložio u formi naučne građe, ne upuštajući se u dalekosežnije zaključke i razmatranja, i ne angažujući se na tome da dadne i otkrije naučnu istinu o kulturno-istorijskoj i umjetničkoj vrijednosti registrovanih stećaka, ostavši dakle, bez namjere za odgo-netanjem tajni koje zaklanjaju istinu o nastanku ovih »kamenih čuda«, o klesarima koji su ih gradili, njihovom porijeklu i sadržajima koje stećci kriju pod sobom, na što ćemo, nužno, morati da pričekamo još koju godinu.

Knjiga je ilustrovana većim brojem fotografija, i do kraja precizno i pedantno sačinjenim skicama i planovima vrednijih i karakterističnijih nekropola.

Dr Smail Tihic

STARI MOSTOVI U BOSNI I HERCEGOVINI

U biblioteci »Kulturno nasljeđe« u izdanju izdavačkog preduzeća »Veselin Masleša« u Sarajevu izašla je iz štampe edicija pod naslovom STARI MOSTOVI U BOSNI I HERCEGOVINI. Ova monografija je rezultat višegodišnjeg rada na prikupljanju građe ovog dijela naše kulturne baštine, a koju su autori, stručnjaci Zavoda za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine, ing. arh. Džemal Čelić i orijentalista Mehmed Mujezinović sistematizirali i prezentirali javnosti.

Redakcija »Naših starina«, dajući resumé djela, želi upoznati čitaoce sa sadržajem ove monografije.

Voda — elemenat života

»Sve živo iz vode« — velika istina, pretvorena u akademsku frazu i uklesana kićenim slovima arapskog pisma, može se i danas pročitati na starim kamenim česnama. Od najstarijih vremena ljudi su upućeni da se organiziraju uz vodu kao neophodan elemenat života. Uz to, prirodne vododerine bile su i najprikladnije trase za ljudska kretanja, počam od onih svakodnevnih, pa do velikih historijskih migracija.

U kulturama starog bliskog istoka voda dobiva i viša superponirana značenja, postaje sadržajem rajskih vrtova. U našim krajevima, u kontaktu s orijentalnim kulturnim krugom, kult vode je u minulim stoljećima zaista velik. Život se odvija u riječnim dolinama: »Sve su varoši Bosne bogate tekućom i izvorskom vodom... voda teče skoro kroz svako dvorište i na sve strane čuje se njen žubor.« (J. Cvijić).

Kolikogod da su ljudi od najstarijih vremena koristili doline rijeka i kao trase svojih kretanja, to svoje potrebe ipak nisu mogli svesti u ograničenja geofizičkih prepreka. Most kao tehnička spona dviju obala ne znači samo presječnicu ljudskih i geofizičkih tokova već ujedno simbolizira i pobjedu ljudskog duha nad čudljivom prirodom i saradnju onih koje su vodeni tokovi razdvajali.

Cilj i vremenski okvir

Ovaj rad ima za cilj da prikaže mostove u kulturnoj i privrednoj istoriji Bosne i Hercegovine, uz stanovitu sintezu u smislu cjelovitijeg sagledavanja mjesta i uloge ove vrste objekata u razvoju društva, društveno-političkih odnosa, nauke i tehnike.

Obuhvaćen je period do Austro-ugarske okupacije 1878 godine. Pri tome je dominantna slika stanja u doba Turaka, budući da se iz ranijih epoha gotovo ništa nije sačuvalo. Prekid sa 1878 g. znači zapravo ne samo smjenu vladajuće velesile već i nastup novog zapadno-evropskog inženjerskog duha, novih materijala i konstrukcija. Mada je izgradnja prvih čeličnih mostova u Bosni i Hercegovini započeta desetak godina prije okupacije, te gradnje nisu ovdje obuhvaćene, jer ne pripadaju kontinuitetu dotadašnjeg razvoja: obratno čak i neke gradnje iz prvih decenija po okupaciji, građene u tradicionalnom duhu bilo je potrebno barem spomenuti.

Materijali

Drvo i kamen su osnovni materijali naše stare mostogradnje. Kako Bosna obiluje drvetom, dok je Hercegovina pretežno zemlja kamena, to je ova po-

sljednja uglavnom gradila kamene mostove, dok je Bosna pretežno koristila drvene konstrukcije. Iz logike materijala proizašle su i formalne karakteristike: stereotomski oblici lukova i svodova izvedenih u kame- nu i tipično tektonske kontinuirane grede preko drve- nih stubova kao konstruktivni sistem mostogradnje u drvetu.

Na žalost, do danas se nije sačuvao ni jedan stari drveni most, ma da je njihov broj morao biti veoma velik. Vrijeme je uništilo i priličan broj kamenih mos- tova, a četrdesetak objekata — koliko je još sačuvano — svjedoci su jednog značajnog dijela materijalne kul- ture minulih stoljeća.

Epohe izgradnje

Najstariji mostovi u Bosni i Hercegovini nastali su u doba Rimljana, pa su na više mjesta sačuvani i ar- heološki ostaci, kao i natpisi o građenju mostova. Sve do kraja drugog svjetskog rata, bio je sačuvan u cijel-osti rimski most u Kosoru nedaleko Mostara. Nakon miniranja 1945 godine ostale su samo substrukcije i jedan priobalni luk.

Brojni mostići neodredive starosti, koje inače narod naziva »grčkim«, također su ili rimske ili srednjovje- kovne gradnje.

Može se sa sigurnošću tvrditi da je veliki broj turs-kih mostova po pravilu građen tamo gdje su ranije postojale rimske, odnosno srednjovjekovne gradnje. Na ovo nas posebno navode trase starijih puteva i po- ložaja naselja koje ti putovi povezuju. Mostovi u Mos- taru, Konjicu, Čapljini, Klepcima, Stocu, Plandištu, Ilidži, Donjem Vakufu itd. bez sumnje su građeni ako ne na substrukcijama rimskih mostova, a ono sigurno u njihovoj blizini.

Dolaskom Turaka počinje razdoblje intenzivne iz- gradnje mostova. Država se prvenstveno brinula za vojno-strateške objekte, pa su takvi objekti građeni na ime sultana, velikih vezira, ili bosanskog namjesnika. Za ime Sultana Sulejmana Veličanstvenog, njegove ve- like vezire Hrvata Rustem-pašu i Sokolovića Mehmed- pašu, te za rođake i bliske saradnike ove dvojice ve- zira vezan je najveći dio mostogradnji šesnaestog sto- ljeća u Bosni i Hercegovini.

Pojedini bogatiji građani, trgovci ili zanatlije, po- jedinci i sitniji feudanci također podižu ili obnavljaju po neki most, najčešće lokalnog značaja. Izvjestan broj žena, isto tako, ulaže svoja sredstva u podizanje i opravku mostova.

Nije sačuvan nijedan objekt za koji bi se sa sigur- nošću moglo tvrditi da potječe iz srednjeg vijeka. Arhivski podaci iz polovine petnaestog stoljeća govore o mostu na Neretvi u Mostaru i nešto kasnije o grad- nji mosta na istoj rijeci kod Počitelja. Može se naga- đati, ali bez dovoljno čvrstih argumenata, da neki manji mostovi pripadaju ovom periodu, kao na prim- jer »Grčki most« u Košetini, nedaleko od Ustikoline.

Karakteristične forme

Osnovna forma kamene mostogradnje jeste svod — jedan svod upet između dvije obale ili niz svodova koji u stanovitom ritmu vežu dvije suprotne obale. Izbor osnovne koncepcije stvar je datih prirodnih

uslova na određenom mjestu. Jedan svod je logično rješenje ako je raspon mali, ako je rijeka i bujica jaka, ako su obale visoke i njihova struktura dovoljno čvrsta da bude oslonac lučne konstrukcije. Ako je temeljenje u riječnom koritu otežano, sa jednim lukom išlo se koji put i na takve raspone kakve bi se na drugom mjestu premostile sa više otvora. Suprotno gornjem, niz svodova je logično rješenje ako je rijeka plitka i široko razlivena, ako podvodni kameni grebeni omogućuju temeljenje bez većih poteškoća, ako su obale niske i nedovoljno čvrste za preuzimanje nاپrezanja mostovnih konstrukcija.

Stari most i Kriva ćuprija u Mostaru, Most u Klepcima kod Čapljine, most na Dumanu u Livnu, Kozja ćuprija kod Sarajeva, te most na ušću Žepe značajnije su gradnje na jedan svod. Među najznačajnije mostove sa više raspona spadaju most Mehmed-paše Sokolovića u Višegradu, Arslanagića most kod Trebinja, Stari most u Konjicu, most u Plandištu kod Blažuja, dva stara mosta u Sarajevu, tri mosta u stocu, mostovi na Buni itd.

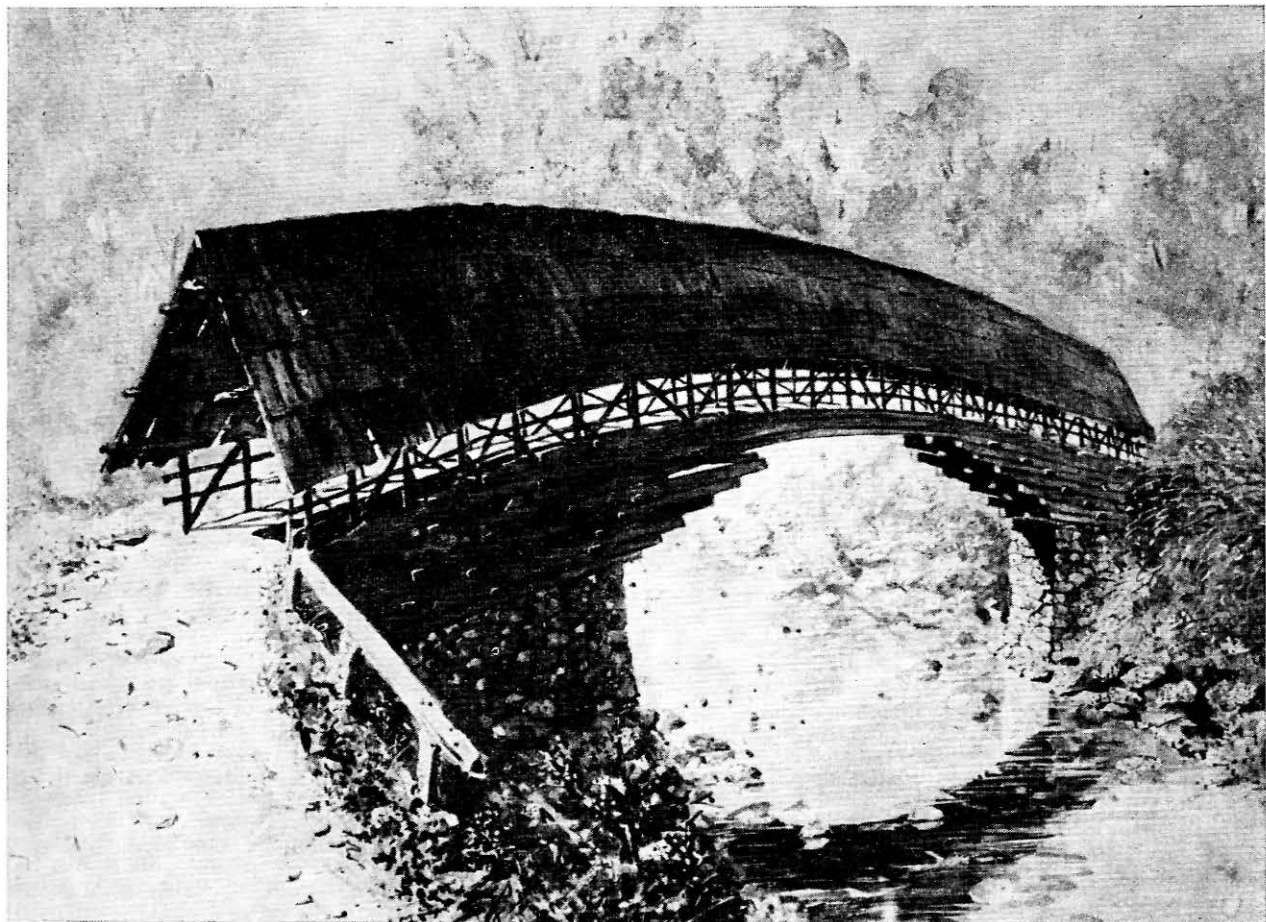
Arhitektonski i konstruktivni elementi mosta tokom vremena su uglavnom postigli vrijednost standarda. Temeljenje je vršeno na čvrstoj stijeni ili na drvenim roštiljima. Stubovi su po pravilu od kamena krečnjaka sa oštrim trokutastim istacima prema uzvodnoj, i poligonalnim završetcima na nizvodnoj strani. Svodovi često su rađeni od sedre, sa polukružnim, rjeđe prelomljenim ili segmentnim lukom; kod većih i solidnijih konstrukcija klesanci u svodovima vezani su željeznim sponama zalivenim olovom. Čeoni zidovi određuju niveletu mosta koja se po pravilu prelama

na sredini. Ograde su najčešće od kamenih, vertikalno postavljenih ploča. Vijenci pretstavljaju detalje fine plastike i susreću se uglavnom na mostovima većih arhitektonskih pretenzija, kao i portali za natpise, i sofe za odmaranje.

O konstrukcijama drvenih mostova malo se zna. Većim dijelom to su bili mostovi na šipovima, a ponekad i pontonski mostovi. Kojiput je rađena drvena konstrukcija preko kamenih stubova. S kraja prošlog stoljeća sačuvan je jedan akvarel koji prikazuje nekadašnji drveni most na rijeci Prači — specifična konstrukcija koju ovdje vidimo korištena je i za velike raspone, među ostalim za nekadašnji most Sulejmana Veličanstvenog na Drini u Foči, kojeg nam je opisao Evlija Čelebija; veliki putopisac tu konstrukciju još u XVII stoljeću naziva »starom školom«. Kojiput su drveni mostovi bili natkriveni po cijeloj dužini.

Graditelji

Imena osnivača i obnovitelja mostova dobrim dijelom su poznata bilo sa natpisa na objektima, bilo pak iz arhivalija. Graditelji su, naprotiv, uglavnom ostali nepoznati. Da se međutim naslućivati da su samo najveće i najznačajnije objekte gradili školovani turski graditelji, koji su ovamo dolazili iz Carigrada; tako je najveći turski graditelj svih vremena Kodža Mimar Sinan gradio Most Mehmed-paše Sokolovića u Višegradu, a njegov učenik Mimar Hajrudin Stari most u Mostaru. Očito su domaći graditelji gradili najveći dio tih objekata, a od osamnaestog stoljeća nam arhivski

Akvarel koji prikazuje stari drveni most na Prači

podaci daju i izvjestan broj konkretnih lica, među kojima mimara Ristu, mimara Jovana, glavnog neimara Mehmed-aga, klesare Ahmeda, Grgu, Trifka i druge. Također i legendarnu ličnost Rade neimara, kojemu je narodna pjesma pripisala veliki broj gradnji (između ostalih Skadar na Bojani, Višegradski i Mostarski most), sretamo u arhivskim podacima iz prve polovine osamnaestog stoljeća na nekim opravkama mostova u okolini Sarajeva.

Mostovi na Bosni i njenim pritokama

Drugi dio knjige (Posebni dio) sadrži historijske i tehničke podatke pojedinačno o svakom starom mostu za koji su se takvi podaci mogli prikupiti. U sistematizaciji su svi objekti poređani po slivovima glavnih rijeka i njihovih pritoka.

Na rijeci Bosni postojali su stari mostovi u Plandištu kod Blažuja, u Reljevu, u Kaknju, u Visokom i Zenici. Sačuvan je samo kameni most u Plandištu na sedam svodova, građen polovinom šesnaestog stoljeća.

Na Miljacki, pritoci Bosne, razvio se glavni grad Republike Sarajevo. Na ovoj rijeci sačuvana je Kozja ćuprija istočno od grada, zatim Šeher-ćehajina i Latinska ćuprija u samom gradu. Sva tri su ova mosta nastala u XVI stoljeću, ali su nakon poplava i ratnih pustošenja obnovljeni u osamnaestom vijeku. Odavno je porušena stara Careva ćuprija, utemeljena u 15. st., te Alipašin most, građen u XVI st. na rimskim substrukcijama i obnavljan tokom osamnaestog i devetnaestog stoljeća. Svi drveni mostovi na Miljacki (na Benbaši, prema Dugom sokaku, Hadži Bešlijin, Hadži Nuhana Bičakčića, Čumurija ćuprija, Čobanija ćuprija, Čirišana ćuprija) odavno su nestali, kao i svi mostovi na potocima koji se ulijevaju u Miljacku.

Na ostalim pritokama Bosne također je bilo značajnijih objekata. Na Željeznici kod Ilidže sagrađen je u XVI st. most Rustem-paše Hrvata na petnaest svodova. Dijelovi ovog mosta nalaze se pod putom na lijevoj obali kraj današnjeg mosta na Željeznici. Na Stavnji u Verešu sačuvan je kameni most na jedan svod iz nepoznatog vremena. Stari mostovi na Zujevini, na Fojnici i na Kreševčici nisu sačuvani; sačuvan je samo jedan manji most u Vrancima kod Kreševa — rustikalna gradnja čije je vrijeme nastanka teško odrediti. Od mostova na Lašvi sačuvan je Čaršijski most u Travniku nastao krajem XVI stoljeća, te most na Hendeku pred Travničkom tvrđavom.

Mostovi na Uni i Sani

Rijeku Unu presijecaju značajne komunikacije još od vremena Rimljana. Zbog značaja mosta nekada utvrđeni grad Kulen-Vakuf nazivao se ranije i Džisri-kebir, tj. Veliki most. U Bihaću su u XVIII st. bila četiri mosta. U Bos. Krupi spominje se most na Uni već početkom XVI st., dok je Ferhad-paša Sokolović sagrađio 1577 godine prvi most u Bos. Novom. Bos. Kostajnica je već u XVII stoljeću značajan grad, ali prve podatke o mostu u ovom gradu nalazimo tek početkom devetnaestog stoljeća.

Na Sani, pritoci Une bili su značajniji mostovi kod Ključa, kod Prijedora, te nedaleko ušća kod Blagaja na Sani. Posebni strateški značaj imao je most na Sani kod sela Tomine, koji se u turskim dokumentima spominje kad Džisri-Sana, tj. Sanski Most. Svi stari mostovi na Uni, Sani i njihovim pritokama bili su drveni i o njima znamo samo na osnovu pisanih podataka. Jedini sačuvani mostić u ovom kraju nalazi se u mjestu Stari Majdan, na Majdanskoj rijeci, pritoci Sane. Istorijskih podataka o ovom mostu nema, a neki autori pretpostavljaju da možda potječe još iz srednjeg vijeka.

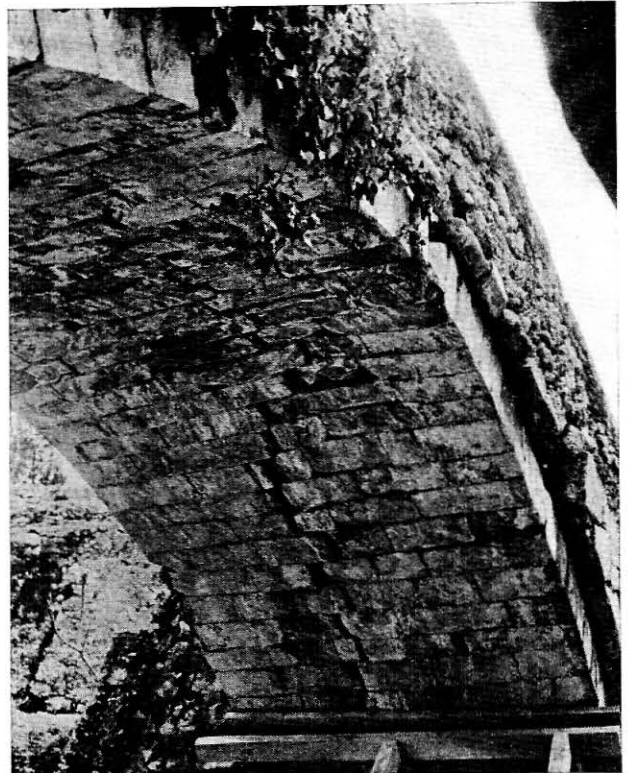
Mostovi na Vrbasu i njegovim pritokama

Na rijeci Vrbasu razvila su se tri veća naselja: Donji Vakuf, Jajce i Banjaluka. U Donjem Vakufu je

u XVI st. sagrađen most na ime sultana Sulejmana, upravo na mjestu gdje se danas nalazi novi most. U Jajcu su u XVIII st. postojala tri mosta, od toga jedan kameni i jedan drveni na Vrbasu i jedan drveni na Plivi; nijedan nije sačuvan. U Banjaluci Sofi Mehmed-paša gradi most na Vrbasu polovinom XVI st., nešto kasnije Ferhad-paša Sokolović gradi drugi most na Vrbasu i jedan most na potoku Crkvini; Semse-kaduna, supruga Sinan-bega Boljanića gradi treći, a hadži Mustafa-paša četvrti most na Vrbasu u ovom gradu. Sačuvani su samo priobalni stubovi Ferhad-pašino mosta.

Mostovi na Drini i njenim pritokama

Drinu presijeca niz komunikacija koje su Bosnu povezivale sa Srbijom i dalje sa centrom Turskog carstva. U Foči je u XVI stoljeću sagrađen veliki drveni most na ime sultana Sulejmana i drugi na Čehotini, pritoci Drine; ove mostove u osamnaestom stoljeću obnavlja Mehmed-paša Kukavica, bosanski vezir. U Ustikolini, gdje je prema nesigurnim podacima nastala i najstarija džamija u Bosni, prema Evliji Če-

Kriva ćuprija — naprsline na svodu

lebi »ranije je na rijeci Drini postojao drveni most«. U Goraždu je još 1568 g. budimski vezir Kara Mustafa-paša Sokolović sagrađio most na ovoj plahovitoj rijeci, taj most kasnije obnavljaju bosanski namjesnici Kabakulak Ibrahim-paša i Kukavica Mehmed-paša. Svi ovi objekti su davno nestali. U Višegradu je na Drini sagrađen najveći i jedan od najljepših bosansko-hercegovačkih mostova, most velikog vezira Mehmed-paše Sokolovića, koji je bio rodnom iz ovog kraja; za najvećeg državnika Turske svih vremena gradio ga je najveći graditelj islamske kulturne sfere Kodža Mimar Sinan od 1571 do 1577 godine. Odolijevao je naj snažnijim bujicama, ali je u dva navrata bio žrtva ratnih razaranja. Porušeni dijelovi su precizno rekon-

Most u Kosoru početkom ovog stoljeća

struirani. Most ima 11 svodova, dug je oko 180 m, predmet je divljenja putnika i umjetnika kroz 400 godina.

Od mostova na pritokama Drine sačuvan je tzv. »Grčki most« u Kožetinu, rustična gradnja na jedan svod za koji pretpostavljamo da potječe iz srednjeg vijeka. Od pet svodova kamenog mosta preko Bistrice u Ocrkavlju sačuvana su tri. Na Žepi su sačuvana dva mosta, jedan rustičan na tri svoda blizu njenog izvora, drugi vrhunska tvorevina nekog velikog majstora u divljini pejzaža blizu ušća. Nažalost, sticajem okolnosti (zbog izgradnje hidroakumulacije električne centrale Bajine Bašte) ovo remek djelo moralo je biti prenešeno za oko 5 km uzvodno, inače bi bilo zauvijek izgubljeno. U slivu Lima sačuvan je jedan manji mostić u Starom Rudom, nazvan u narodu »Banjska ćuprija«, te jedan mostić na putu Potmuša-Dolovi kojeg legenda pripisuje Mehmed-paši Sokoloviću.

Nisu sačuvani stari mostovi na Prači, na Jadru (u Novoj Kasabi i ispod Kušlata, oba kamena) kao ni mostovi Sinan-bega Boljanića na Janjini. Također je davno nestao kameni most na pet okana na Limu u Rudom, a za vrijeme posljednjeg rata dva kamena mosta u Rogatici.

Mostovi Hercegovine

Na području Hercegovine sačuvan je relativno veći broj objekata zahvaljujući pretežno kamenoj gradnji. Od prekrasnog mosta na Neretvi u Konjicu, nakon razaranja u posljednjem ratu, ostali su samo stubovi. Stari most u Mostaru djelo Mimara Hajrudina iz 1566 god. najveća je i najbolje sačuvana građevina ove vrste u Republici; smionom konstrukcijom luka od blizu 30 m raspona, te ljepotom linija i proporcija stoljećima oduševljava posmatrača. Ostali stari mostovi na Neretvi (u Glavatičevu, kod Jasenice, kod Počitelja) nisu ni djelomično sačuvani. Od brojnih mostića na Radobolji sačuvana je Kriva ćuprija iz 16 stoljeća (slika i prilika Mostarskog mosta u smanjenim dimenzijama), te Čatića ćuprija u Ilićima.

Na Buni u Blagaju nedavno je obnovljena tokom rata razorena Karadžbegova ćuprija iz XVI st. na pet svodova. Od Lehine ćuprije u istom mjestu sačuvan je samo jedan svod i uklopljen u novu betonsku konstrukciju. Od rimskog mosta u Kosoru ostalo je tek

nešto tragova, dok od Daniel-pašina mosta u selu Buni na 14 svodova danas nema ni traga. Također su uništeni i svi stari mostovi na pritokama Bune.

Na Bregavi u Stocu sačuvana su tri veća i četiri manja kamena mosta. Istorijskih podataka o ovim mostovima uglavnom nema, a svojom formalnom strukturom svjedoče o umijeću domaćih graditelja. Na istoj rijeci u Klepcima, nedaleko njenog ušća, nalazi se jedan od najstarijih i formalno najvrednijih objekata — to je most hercegovačkog sandžaka Mustafa-bega, iz 1517 godine.

Karadžbegov mostić u Potocima kod Mostara, elegantan luk mosta na Grabovici na putu od Mostara prema Jablanici, dva stara mosta na Dunajcu kod Žitomislića, most na Ugrovači ispod samostana na Širokom brijegu i slični postojeći i nepostojeći manji mostovi po Hercegovini, govore s koljena na koljeno uglavnom neovisno o stilskim utjecajima istoka i zapada.

Na hercegovačkim ponornicama sačuvano je također više starih mostova. Pored rustikalnih praiskonskih formi mostića u Bodežanima, u Ljubomiru ili u Mostaćima, na ponornicama su sačuvana i četiri veća stara mosta; na Dumanu u Livnu, nastao vjerovatno u XVII st. pod utjecajem graditelja iz Dalmacije sa jednim većim i jednim manjim svodom; na Suici, vjerovatno 18 st., na pet svodova; na Zalomci kod Nevesinja most nazvan »Ovčiji brod« na tri svoda vremeniski nedefiniran. Najznačajniji je međutim u ovoj grupi Arslanagića most kod Trebinja iz sedamdesetih godina 16 st., opet zadužbina Mehmed-paše Sokolovića, remek-djelo svoje vrste, specifičan po svojoj kompoziciji sa dva velika i dva manja svoda, što potsjeća na poznati »Al-Kantara« most u Španiji. Sudbina mu je bila da se nađe na dnu akumulacije Hidroelektrane Trebišnjica, pa je demontiran i čeka da bude ponovo izgrađen na novoj lokaciji bliže Trebinju.

* * *

Ovim radom želilo se popuniti jednu od praznina koja se kod nas osjeća u poznavanju kulturne i privredne istorije zemlje. Knjiga daje gotovo isključivo sliku stanja u doba Turaka, budući da se iz starijih epoha skoro ništa nije sačuvalo, te budući da austro-ugarska okupacija donosi novi, inženjerski duh u mostogradnji, čime je svaki kontinuitet razvoja tradicionalnih oblika faktično prekinut.

ZAVOD ZA ZAŠTITU KULTURNO-HISTORIJSKOG I PRIRODNOG
NASLIJEDJA BOSNE I HERCEGOVINE
SARAJEVO

KONZERVATORSKI ZAHVATI NA SPOMENICIMA KULTURE U BOSNI I HERCEGOVINI OD 1965 DO 1968 GODINE

Služba zaštite spomenika kulture u Bosni i Hercegovini suočena je od svoga osnutka sa veoma teškim stanjem spomeničkog fonda. Zub vremena i ljudska ruka stoljećima i decenijama ruše i uništavaju vrijednosti našeg naslijeđa. Često imao i korisnici tih objekata ni sami ne znaju o kakvim se kvalitetima radi, još češće, međutim, ekonomske mogućnosti zajednice nisu takve da se s uspjehom može pravovremeno i dovoljno efikasno intervenirati na svakom ugroženom objektu.

Može se reći da je služba intervenirala svake godine prosječno na petnaestak objekata. Kroz dvadeset godina od kako postoji Zavod za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine to bi značilo kojih tri stotine intervencija, odnosno, ako uzmemo u obzir da se na većini objekata radilo kroz dvije-tri godine, realno je računati sa sto pedeset saniranih spomenika kulture. Ovaj broj nije malen, no u odnosu na sveukupni fond, to je jedva svaki deseti evidentirani kulturno-istorijski spomenik. Često su to sitne intervencije, ali je isto tako bilo i značajnih zahvata, koji za naše prilike znače rezultate od epohalne vrijednosti.

»Naše starine« od početka prate ove zahvate. Konzervatorsko restauratorski zahvati po pravilu bazirani na prethodnim naučno-istraživačkim studijama, često su obrađeni i objavljeni kao kraći ili duži prilogi ovog godišnjaka. Pri tome su ipak brojne često i veoma značajne intervencije ostale izvan sadržaja pojedinih brojeva glasila Zavoda, najčešće zato jer rukovodioci takvih radova nisu redakciji ponudili svoj prilog, dok su se aktivniji saradnici godišnjaka obično ustručavali da se upuštaju u prikaze zahvata u kojima sami nisu učestvovali.

Da bi takve intervencije bile bar u najkraćim crtama evidentirane »Naše starine« su redovno u okviru izvještaja o radu Zavoda donosile osnovne podatke o svim zahvatima u kojima je služba zaštite spomenika kulture sudjelovala. Objavljenim izvještajima obuhvaćeni su radovi do 1965 godine, pa ćemo na ovom mjestu dati sumaran pregled konzervatorskih zahvata u toku 1965, 1966, 1967 i 1968 godine. U ove četiri godine realizirano je nekoliko zamašnih projekata, koji afirmišu službu i predstavljaju doprinos kulturnoj politici današnjeg društva u cjelini. Ne isključujući mogućnost i potrebu da se u nekom od narednih brojeva ovog istog godišnjaka, ili u nekoj drugoj publikaciji pojave i opširnije studije o pojedinim objektima i metodama promijenjeni konzervatorsko-restauratorskih intervencija, zabilježićemo ovdje ono osnovno što predstavlja registraciju napora na spašavanju fonda našeg kulturno-istorijskog naslijeđa.

Zahvat na kasnoantičkoj bazilici u Brezi

U ovom broju »Naših starina« donosimo posebnu studiju o bazilici u Brezi, gdje su detaljno prikazane sve konzervatorsko restauratorske intervencije na ovom objektu, a posebno u vremenu od 1965 do 1968 godine. U toku ovih radova objekt je prema programu konzerviran i djelomično restauriran, a 1968 izvršena je djelomična rekonstrukcija portikata. Stubovi, odnosno njihovi dijelovi, izvedeni su od muljike iz kamenoloma kod Zenice, odakle je vjerovatno korišćen

materijal i tokom prvobitne gradnje. U cilju stvaranja adekvatnog okvira ovom reprezentativnom historijskom spomeniku iz vremena seobe naroda, potrebno je još izvršiti ozelenjavanje njegove neposredne okoline.

Zahvati na srednjovjekovnim gradovima

Blizu četiri stotine srednjovjekovnih i turskih gradova, koje Zavod ima u svojoj evidenciji, rječiti su svjedoci i simboli državnosti ove zemlje. Odavno napušteni i prepušteni propadanju, najvećim dijelom su jako ruševni. Ipak računamo sa kojih stotinu starih gradova, čije održavanje, sanacija pa i djelomična adaptacija za neku kulturno-rekreativnu ili pak turističko-ugostiteljsku namjenu ima svoje puno društveno-ekonomsko, a ne samo dokumentarno-historijsko opravdanje. Zavod je od svog osnutka tim starim gradovima posvećivao pažnju.

Stari grad Zvornik, nekada ključna pozicija Podrinja, spominje se prvi put 1412 godine. Sadrži izrazito srednjovjekovne dijelove dogradnje iz vremena Turaka, te austro-ugarsku citadelu. U 1965 godini, u nastavku na ranije konzervatorsko-restauratorske radove, izvršena je konzervacija priobalnog bedema, te bedema uz osmougaonu kulu uz cestu koja služi tranzitnom saobraćaju. Za ove radove utrošena su sredstva u iznosu od 3,000.000 st. dinara. Tokom 1968 godine sa pretstavnicima Skupštine opštine razmatrana je mogućnost aktiviranja citadele, te u Arhitektonskom ateljeu Zavoda pripremljen projektni elaborat za njevu adaptaciju za ugostiteljsko-turističke i društvene sadržaje.

Stari grad Jajce, rezidencija Hrvoja Vukčića Hrvatinića i prestonica posljednjeg bosanskog kralja Stjepana Tomaševića, zahtijevao je dugogodišnje sanacione, konzervatorsko-restauratorske radove. U »Našim starinama« u vidu posebnih studija i putem sumarnih izvještaja, dati su podaci o ranijim zahvatima. Godine 1967 nastavljen je rad na rekonstrukciji i konzervaciji gradskog zida na potezu od Papaz-kule do kule na Džikovcu. U ovaj zahvat utrošeno je 9,000.000 st. dinara, od čega 50% iz sredstava budžeta SR BiH, a 50% iz sredstava SO Jajce. Slijedeće 1966 godine obavljani su radovi na sanaciji bedema između Banjalučke kapije i Šamića tabije, te manji konzervatorski zahvat na samoj tabiji. Za ovo su utrošena sredstva od 80.000 n. dinara od čega 50% iz budžeta SR BiH, a 50% SO Jajce. Iste godine obavljena je konzervacija Travničke kapije, konzervacija i adaptacija Omerbegovića kuće uz kapiju, te uređeni ugostiteljski objekt u pećinama ispred kapije sredstvima od 12,500.000 n. dinara, koje je SO Jajce obezbijedila putem privrednog zajma. Tokom 1967 godine izvršena je konzervacija, odnosno sanacija Papaz-kule i Šamića tabije. U okviru ovih radova izvršeno je čišćenje zidova od zemlje i raslinja, odvlačenje suvišne zemlje, djelomično rušenje oštećenih ili nepovezanih kamenih obloga (oplata), a zatim njihovo prezidivanje sa upotrebom postojećeg kamena. Novi i stari zidovi fugirani su produžnim malterom, a gdje je bilo konstruktivno potrebno ojačani su horizontalnim armirano-betonskim serklažima. Za ove radove je utrošeno 70 000 n. dinara. U 1968 godini nisu vršeni nikakvi radovi na jajačkom starom gradu.

Stari grad Gradačac, spominje se prvi put 1643 godine. U današnjem obliku počeo se izgrađivati 1765 godine i služio kao rezidencija kapetanima iz porodice Gradašćevića. Kula za stanovanje na najvišoj tački u gradu bila je rezidencija posljednjeg nasljednog kapetana Husejin-bega Gradašćevića »Zmaja od Bosne«, vođe bosanskih ustanika protiv Turaka. Godine 1965 pristupilo se adaptaciji Husejin-kapetanove kule za atraktivan turističko-ugostiteljski objekt sa muzejem. Izvršena je izmjena stropnih i krovnih konstrukcija i rekonstrukcija stepeništa ukupnim sredstvima od 14.000.000 st. dinara koje je obezbijedila SO Gradačac djelomično i iz priloga građana. Slijedeće 1966 godine nastavljeni su radovi na adaptaciji kule za savremenu namjenu i uglavnom privedeni kraju izuzev unutrašnjih radova. Sredstva od 50.000 n. din. obezbijedila Skupština opštine Gradačac iz dobrovoljnih priloga građana.

Tokom 1966 godine, pored radova na Husejin-kapetanovoj kuli, vršeni su i radovi na sanaciji jednog dijela obodnih bedema, te konzervaciji, odnosno djelomičnoj rekonstrukciji tabija. Obimnost gadskih bedema, kapija i tabija zahtijevala je nastavak konzervatorsko-restauratorskih radova na najugroženijim dijelovima i tokom 1967 i 1968 godine, tako da su do kraja izvještajnog perioda uglavnom sanirane sve veće kaverne i otklonjena opasnost ugrožavanja naselja ispod bedema. U ove radove utrošeno je svake godine po 60.000 n. dinara od čega 50% iz budžeta SR BiH a 50% iz sredstava SO Gradačac.

Stari grad Bobovac, najvažniji grad srednjovjekovne Bosne »Naše stono mjesto«, kako ga naziva kralj Stjepan Toma Ostojić, bio je više godina predmet arheoloških istraživanja. Tokom 1965 godine nastavljeni su radovi na otkopavanju, istraživanju i konzervaciji grada Bobovca. U ovo su utrošena sredstva od 2.000.000 dinara, od čega 1.000.000 iz Republičkog fonda za unapređenje kulturnih djelatnosti, a 1.000.000 st. dinara iz sredstava SO Vareš.

Tokom 1966 godine nastavljen je rad na konzervaciji otkopane arhitekture ovog prestonog grada Bosanske srednjovjekovne države prema programu koji je izrađen u Zavodu u saradnji s arheologom-nosiocem iskopavanja i Zemaljskim muzejem. Kao i prethodne godine uložena su ukupno 2.000.000 dinara iz istih izvora. U 1968 godini na osnovu programa i projekta koji su izrađeni u Zavodu, pristupilo se radu na rekonstrukciji grobne kapele bosanskih kraljeva. o čemu u ovom broju »Naših starina« donosimo poseban članak.

Stari grad Soko kod Šipova spominje se prvi put 1357 godine. Ovdje je bosanski ban i kasniji kralj Stjepan Tvrtko I porazio ugarsko-Hrvatskog kralja Ljudevita 1363 godine. Na ovom objektu vršena je arheološka konzervacija arhitekture tokom 1966 i 1967 godine. Ukupno su utrošena sredstva od 50.000 n. dinara od čega 30.000 iz sredstava Republičkog fonda za unapređenje kulturnih djelatnosti, a 20.000 iz sredstava SO Šipovo. Kako je ovaj konzervatorski zahvat ujedno težio i za izviesnom prezentacijom objekta, raščišćeno je od ruševina i vegetacije cijelo donje dvorište tako da je grad danas pristupačan posetiocima.

Konzervatorski radovi izvršeni su na zapadnom i istočnom bedemu grada, na branič-kuli te na zapadnom i istočnom debemu donjeg grada. Potrebno je da se još konsolidiraju i djelomično obnove dijelovi južnog bedema i jedne kule u donjem gradu. U toku radova došlo se i do pojedinih zanimljivih nalaza, a najznačajniji je nalaz neke građevine u dvorištu donjeg grada čija namjena nije sasvim jasna, a moglo bi biti da je u pitanju neka crkva. Bio je planiran nastavak radova u 1968 godini, ali potrebna sredstva nisu osigurana.

Kapetanova kula u Bihaću, jedini ostatak srednjovjekovnih utvrđenja ovog sedam stotina godina starog grada, bila je u prošlom stoljeću pretvorena u tamni-

cu te služila kao zatvor i tokom posljednjeg rata. Godine 1966 završen je rad na konzervaciji ovog objekta i u tu svrhu utrošena sredstva od 22.500 n. dinara iz Republičkog fonda za unapređenje kulturnih djelatnosti.

Na kompleksu oko Kapetanove kule predviđena je izgradnja muzeja Pounja na osnovu prvoplasiranog konkursnog rada, restauratorski zavod Hrvatske je tokom 1968 godine izradio projekt za izgradnju muzejske zgrade sa kojom će Kapetanova kula i sačuvani dio gradskog zida činiti jedinstvenu cjelinu.

Stari grad Dobo, spominje se prvi put 1415 godine. Na ovom gradu Zavod je intervenirao odmah po svom osnutku, odnosno 1950—52 godine. U 1967 izvršena je izmjena pokrivača na kuli i sanirana jedna veća kaverna sa koje se kamen odronjavao na kuće ispod grada. Utrošena su sredstva od 30.000 n. dinara koja je obezbijedila SO Dobo.

Stari grad Vranduk koji se nalazi oko 7 km nizvodno od Zenice spominje se prvi put 1410 g. kao bosanski kraljevski grad. U 1967 godini izvršena je izmjena pokrivača na obje kule te sanirana jedna veća kaverna na bedemu. Utrošena sredstva 30.000 n. dinara obezbijedila je SO Zenica. Tokom 1968 g. obavljani su daljnji radovi na sanaciji obodnih bedema, kao i arheološka istraživanja unutrašnjosti grada uz istovremeno rasterećenje gornjeg platoa od erozivnih nanosa. Za ove radove utrošeno je 65.000 n. dinara od čega 30.000 iz Republičkog budžeta, a ostatak iz lokalnih izvora.

Stari grad (Kastel) Banjaluka. Prema istorijskim izvorima sagradio ga je prvi bosanski beglerbeg Ferhad-paša Sokolović nešto prije 1587 godine. Arheološki nalazi oko kaštela upućuju na pretpostavku da je graden na ostacima rimskih objekata. Tokom 1966 i 1967 godine stvorena je vrlo povoljna situacija za rad na spašavanju, konzervaciji i restauraciji spomenika kulture Banjaluke, posebno zahvaljujući aktivnosti Društva prijatelja banjalučkih starina. Sredstvima iz lokalnih izvora započeli su obimni radovi na saniranju banjalučkog kaštela. U 1968 godina nastavljeni su radovi na njegovoj konzervaciji i restauraciji, obuhvatajući prije svega saniranje pojedinih ugroženih dijelova gradskih bedema, a zatim rekonstrukciju dviju kapijula na koje je postavljena i krovna konstrukcija sa pokrovom od šindre. U ove radove samo tokom 1968 g. uloženo je 122.000 n. dinara od čega 50.000 din iz republičkih sredstava i 72.000 iz lokalnih izvora.

Stari grad Bosanska Krupa potječe s kraja XIII stoljeća, a od 1565 u rukama Turaka i sielo Krupske kapetanije. U 1968 godini započeti su radovi na konzervaciji najugroženijih dijelova sačuvane arhitekture ovoga grada. Izvršena je restauracija bedema jugoistočne tabije, koji je svojim stanjem ugrožavao objekte ispod tvrđave. Za ove radove utrošen je iznos od 20.000 din. (50% SO Krupa, a 50% iz budžeta neprivrednih investicija.) Planira se nastavak radova u slijedećim godinama.

Stari grad Bužim spominje se prvi put 1334 godine kao grad ugarsko-hrvatskih kraljeva i spada među najljepše srednjovjekovne gradove u području Pounja. U toku 1968 godine započeli su prvi radovi na sanaciji i konzervaciji ovog objekta, te su tokom godine sanirani najugroženiji dijelovi arhitekture i izvršeno raščišćavanje gornjeg platoa u gradu. Utrošena su sredstva od 30.000 n. dinara, od toga 20.000 iz republičkih izvora, a 10.000 SO Bos. Krupa.

Stari grad Hutovo kod Čapljine potječe vjerovatno iz srednjeg vijeka a današnji oblik zadobio je kraiem XVIII ili početkom XIX st. u vrijeme kada je ovdje bio kapetan hadži Mehmed-beg Rizvanbegović, po kome se grad naziva i Hadžibegov grad. Godine 1968 započeti su radovi na ovom gradu te u prvoj etapi

izvršeno raščišćavanje ruševina od erozivnog nasipa i rastinja, kao i najnužnija konzervacija ruševnih dijelova kula i bedema. Radove je izvodila režijska grupa Zavoda za zaštitu spomenika kulture iz Čapljine; utrošena su sredstva od 15.000 din iz fonda za unapređenje kulturnih djelatnosti te izvjesna participacija SO Čapljine.

Karaula u Bos. Brodu jedini je sačuvan primjerak pograničnih turskih karaula. Objekat je interesantan istorijski i arhitektonski, a uz to je građevinski u veoma teškom stanju. Pristupajući sanaciji ovog spomenika obavljani su prije svega radovi na konzervaciji i rekonstrukciji stubova prizemlja i manji radovi na učvršćenju krovne konstrukcije. Iz raspoloživih sredstava nabavljena je građa za rekonstrukciju nosivog sistema prvog sprata i krovišta, s tim da se sam zahvat izvede slijedeće 1969 godine. U ovu svrhu utrošeno je 20.000 din iz fonda za unapređenje kulturnih djelatnosti, a isto toliki iznos obezbijedila je SO Bos. Brod.

Redžep-pašina kula u Žepi potječe iz XVI vijeka i predstavlja interesantan primjer svoje vrste iz rane epohe turske uprave. Nakon konzervacije, rekonstrukcije trompi i kupole ove kule što je obavljeno prije nekoliko godina, u 1968 godini pristupilo se rekonstrukciji doksata te krovišta. Tako je u potpunosti rekonstruiran krov sa pokrovom od šindre. Ovim je kula sanirana dok bi njena adaptacija za neku praktičnu namjenu trebalo da se izvede iz lokalnih sredstava. Za radove na kuli u 1968 utrošeno je 15.000 n. dinara iz republičkih sredstava.

Crkve i manastiri

Manastir Dobričevo, nastao u 15. ili 16. stoljeću. Tokom 1964 g. prenešen je iz područja hidroakumulacije Grančarevo na novu lokaciju u selu Orah, nedaleko Bileće. Tokom 1964 g. završeni su arhitektonski radovi na rekonstrukciji crkve, pušnice, trezarije i ogradnih zidova. Cjelokupan živopis u površini od 216 m² vraćen je 1965 godine na svoje mjesto u novopreuzidanoj crkvi. Izvršeni su kompleksni konzervatorsko-restauratorski radovi na živopisu, u želji da mu se dade određena estetska cjelovitost. Na taj način praktično su okončani konzervatorski radovi na prenošenju manastira Dobričeva ugroženog akumulacionim jezerom na Trebišnjici. U 1965 utrošena sredstva HE Trebišnjica iznosila su 14.000.000 st. dinara. (Ukupno za ovaj zahvat utrošeno je 51.800.000 st. dinara).

Crkva u Srđevićima kod Gacka značajna je po ostacima fresaka kojima je polovinom XVI vijeka bila ukrašena i za koju se pretpostavlja da su rad nepoznatog slikara koji je iz grupe pečkih majstora. Tokom 1965 i 1966 godine izvedeni su radovi na njihovom otkrivanju i konzervaciji tako da su danas vidljive pojedine cjeline u apsidi i na zapadnom zidu. Posao obavljen sredstvima Republičkog fonda za unapređenje kulturnih djelatnosti uz participaciju SO Gacko.

Manastirska crkva sv. Đorđa u Lomnici kod Šekovića je jedna od najvrednijih spomeničkih cjelina svoje vrste, sadrži Longinove freske i ikonostas iz 1579 godine, freske četvorice majstora iz 1608 i druge vrijedne spomeničke elemente. Pošto je u ranijim godinama radeno na konzervaciji Longinovog ikonostasa u Jugoslavenskom institutu za zaštitu spomenika kulture u Beogradu, u 1965 godini ti su radovi završeni i ikonostas je vraćen na svoje mjesto u crkvi Lomničkog manastira.

U 1966 godini na objektu su vršeni konzervatorski radovi u okviru kojih je izmijenjena krovna konstrukcija apside sa potpunom izmjenom pokrova olovnim limom. Oko objekta izvedena je drenaža.

Slijedeće 1967 godine u nastavku započetih radova definitivno su uklonjeni svi naknadni premazi kreča

i maltera sa živopisa, postavljena je nova podloga i izvršeno fiksiranje odnosno injektiranje poklobučenja. tima kao i retuš u crtežu i boji tako da je živopis u cjelini dobio svoj prvobitni izgled. Predstoje još manji radovi na retušima pa da konzervacija bude definitivno završena. Ovi radovi finansirani su najvećim dijelom iz sredstava fonda za unapređenje kulturnih djelatnosti, a u 1967 godini djelomično i iz participacije lokalnih vlasti.

Manastir Paprača nedaleko od Šekovića nije sigurno datiran, a pretpostavlja se da je nastao u drugoj polovini XVI vijeka. Tokom 1965 izvršeno je ugrađivanje armirano-betonskog serklaža u koji su ankerisane zatege čime je spriječeno daljnje pomjeranje svoda na priprati crkve. Iste godine izvršeno je pretresanje pokrova nad pripratom i crkvom. U 1966 godini od konzervatorskih radova na ovoj crkvi izvršena je izmjena krova kubeta, bočnih apsida i pjevnica. Svi ti elementi pokriveni su novim olovnim limom. Dalje je obrađena plastika vijenca, slijepih arkada i drugog koja je inače od maltera. U 1967 godini izvršena je rekonstrukcija krovne konstrukcije i pokrova na oltarskoj apsidi, apsidama đakonikona i proskomidije, zatim rekonstrukcija limene jabuke na kubetu te opravka kamenih zidova i dvorišne kapije. U gornje radove utrošeno je 100.000 n. dinara, od toga 10.000 iz sredstava SO Tuzla u 1965 godini, a ostatak iz neprivrednih investicija republičkog budžeta.

U 1968 godini u crkvi manastira Paprače rađeno je na otkrivanju i čišćenju fresaka. Utrošena su sredstva od 6.000 n. dinara iz Republičkog budžeta. Isti radovi nastavljeni su i u 1969. godini; utrošeno 10.000 din.

Crkva manastira Rmanj kod Martin Broda nastala vjerovatno u predtursko vrijeme. 1914 godine je bombardovana i srušena sa zemljom. U 1966 godini izvođeni su konzervatorski radovi na ruševinama ove crkve te poslije otkopavanja i uklanjanja šteta konzervirani temelji. Otkriveno i privremeno konzervirano 2 m² živopisa. Utrošeno 10.000 n. dinara iz republičkih sredstava.

Manastir Gomionica nedaleko od Bronzanog Majdana nastao je u nepoznato vrijeme. Godine 1966 izvršeni su konzervatorski radovi na ovom objektu, sanacija pukotina na kubetu i oltarskoj apsidi, opravka krova crkve i uređenje fasade sa izmjenom oluka. Za ove radove utrošeno je 17.000 din. bez participacije iz lokalnih izvora.

Crkva sv. Nikole u Trijebnju kod Stoca, ne zna se kad je sagrađena, a obnovljena je 1534 godine zaslugom Radoja Hrabrena čiji je portret sačuvan u crkvi. Freske su rađene neposredno nakon obnavljanja, a majstor je bio kvalitetan domaći umjetnik. Tokom 1966 i 1967 g. vršeni su konzervatorski radovi na živopisu, freske su očišćene od uljanih i tempera premaza, a zatim injektirane i opšivene površine na kojima nije bilo fresaka. Unutrašnjost crkve omalterisana a krov popravljen. Ovim radovima živopis crkve je konzerviran za duži vremenski period. Utrošena su sredstva od 20.000 n. dinara bez participacije iz lokalnih izvora.

Crkva sv. Petra u Divaru spominje se još u X vijeku. Na temelju ove crkve nalazi se bolje očuvana ruina jedne mlađe trikonhalne crkve te jedna novija pravoslavna crkva. Tokom 1967/68 godine ekipa Zemaljskog muzeja vršila je arheološka istraživanja ovoga terena, nakon čega je Zavod obavio konzervatorski zahvat na sačuvanim ostacima kako starije tako i mlađe faze, uz djelomičnu restauraciju apsida na trikonhalnoj crkvi. Za ovaj zahvat utrošena su sredstva od 28.000 n. dinara, od čega je 6.000 din dala SO Trebinje.

Stara rimokatolička crkva u Varešu, nastala je 1716 godine na temeljima jedne još starije crkve i danas

je najstarija rimokatolička crkva u Bosni. U 1968 godini obnovljen je četvorovodni krov od šindre ukupnim sredstvima od 20.000 din. od čega lokalna participacija iznosi 10.000 din. Pretstoji konzervacija bačvastog svoda u unutrašnjosti, izvedenog od tankih daščica i bogato oslikanog vegetabilnom ornamentikom.

Crkva samostana Gorice u Livnu nastala je polovicom XIX vijeka. Nakon saniranja krova lijevog zvonika što je izvršeno ranijih godina, u 1968 godini izvršena je sanacija krovne konstrukcije i izmjena krova od lima na desnom zvoniku. Uložena su sredstva od 20.000 din od čega je polovicu dala SO Livno.

Džamije

Ferhadija džamija u Sarajevu zadužbina Ferhad-bega Vukovića Desisalića iz 1566 godine. U 1965 godini je oslobođena okolnih objekata i otvorena prema ulici Vase Miskina. Tom prilikom je pod nadzorom stručnjaka Zavoda uređena njena fasada te okolni prostor sa starim grobljem. Za sve radove utrošeno je 7.300.000 st. dinara iz sredstava Fonda za uređenje sarajevske čaršije i Opštine Centra Sarajevo.

Tokom 1968 godine pod nadzorom stručnjaka Zavoda obnovljene su unutarnje dekoracije u Ferhadiji na osnovu nalaza starijih slikanih slojeva iz XVIII stoljeća. Ujedno je izvršena izmjena prozora te je rekonstruirana rasvjeta. Sredstva za ove radove obezbijedila je IVZ. Predstoji restauracija dekoracije na mihrabu što će izvršiti stručnjaci Zavoda. O ovim radovima objavljen je prilog u broju XI godišnjaka Zavoda.

Azizija džamija u Brezovom Polju nastala je u XIX stoljeću i najinteresantniji je primjer barokne turske arhitekture u našim krajevima. Tokom rata bila je jako oštećena. U 1965 godini rekonstruiran je porušeni trijem džamije sredstvima republičkog fonda za unapređenje kulturnih djelatnosti od 1.000.000 din. i IVZ Brezovo Polje u iznosu od 2.000.000 din. godine objavljeni su završni radovi na uređenju trijema nakon čega je izvršen prijem radova; sredstva za ove radove obezbijedio je odbor IVZ.

Tokom 1968 godine izrađen je projekt za rekonstrukciju porušenog dijela minareta nakon čega se je pristupilo njegovoj restauraciji također lokalnim sredstvima.

Aladža džamija u Foči zadužbina Hasana Nazira i djelo Mimara Ramadan-age iz 1551 godine, jedan je od najvrednijih arhitektonskih spomenika turskog perioda, a u unutrašnjosti ima sačuvanu ornamentiku iz vremena gradnje od izuzetne umjetničke vrijednosti. Tokom 1965 godine definitivno su završeni arhitektonsko-konzervatorski zahvati na ovom objektu a nastavljani su radovi na rekonstrukciji orijentalne ornamentike u kupoli i tamburu džamije. Ovi radovi su nastavljeni tokom 1966, 1967 i 1968 godine.

Paralelno sa radovima na rekonstrukciji ornamentike u gornjim zonama obavljeno je malterisanje uništenih površina u unutrašnjosti džamije te postepeno izmjena prozora. U daljnjoj fazi izgrađene su perforirane ploče za prozorske otvore u gornjim zonama (ukupno 17 komada), te ugrađene u odgovarajuće otvore tambura i gornjih dijelova kubusa i pri tome ustaklene raznobojnim kliriz staklom. Isto tako izrađen je i postavljen bakarni lanac koji treba da nosi veliki luster kada isti bude rekonstruisan prema sačuvanim crtežima. Za sve ove radove utrošeno je 75.000 n. dinara od čega 60.000 iz republičkih sredstava a 15.000 iz izvora SO Foča.

Gazi Sinan-begova džamija u Čajniču zadužbina hercegovačkog sandžakbega Sinan-bega Boljanića iz druge polovine XVI vijeka, znatno je oštećena u toku rata, a posebno je bio dotrajavao krov od pocinčanog lima. Tokom 1965 godine izvršena je nabavka materijala a 1966 godine uslijedili su radovi na pretresu i

izmjeni pokrivača tako da je potpuno izmijenjen pokrov centralne kupole. U 1967 godini nastavljena je izmjena dotrajalog krova na kubusu džamije i na trijemu sa tri kupolice. Vanjski trijem koji je pokriven pocinčanim limom saniran je na taj način što su oštećeni komadi zamijenjeni novim materijalom a cijeli krov očišćen, premazan minijumom i zatim obojen olovnom bojom. Na dijelu prednjeg trijema postavljani su oluci i odvodne cijevi koji su na isti način obojeni. Tako su završeni najnužniji radovi na sanaciji krova same džamije dok predstoji još saniranje krova na dva turbata i na šadrvanu.

U nastavku konzervatorskih radova u 1968 godini izvršena je rekonstrukcija dviju ruševnih kapija na zidu oko džamije, opravka krovne konstrukcije minareta sa zmlenom pokrivača od bakarnog lima i još neki sitniji radovi. Predstoji izmjena prozora i vrata te radovi u unutrašnjosti džamije. U ove zahvate utrošeno je 45.000 din republičkih sredstava, dok je odbor IVZ participirao sa približno isto tolikim iznosom.

Fethija džamija u Bihaću nekadašnja crkva sv. Ante koja je 1592 pretvorena u džamiju, najkvalitetniji primjer gotičke arhitekture u Bosni i Hercegovini. U 1966 godini izvršena je potpuna izmjena krovne konstrukcije i vijenca, zatim pretres i djelomična izmjena krova od crijepa. Za ove poslove odobrena su sredstva 50.000 din. od čega 30.000 din iz Fonda za unapređenje kulturnih djelatnosti, a ostatak iz sredstava Odbora IVZ Bihać. Radovi su nastavljani i tokom 1967 i 1968 godine te je izmijenjen drveni strop, mahfil i prozori, zatim rekonstruiran minber iz bihacita i obavljani razni drugi restauratorski zahvati. Svi ovi radovi finansirani su iz sredstava IVZ.

Selimija džamija u Knežini potječe iz druge polovine XVI vijeka i veoma je kvalitetan arhitektonski spomenik u zapuštenom stanju i zabačenom kraju. U nepoznato vrijeme stradao je trijem kao i gornji dio minareta, a za prvog svjetskog rata skinuto je olovo sa kupole nakon čega su stanovnici Knežine pokrili džamiju šindrom koja je do danas potpuno dotrajala. Na objektu su bili prioritetni pokrivački radovi sa prethodnim utezanjem kupole armirano betonskim serklažom. Zbog nedovoljnih sredstava u 1967 godini išlo se na saniranje fasade i izmjenu prozora. U 1968 godini nabavljen je olovni lim za kupolu, ali je pre-pokriavanje kupole, opet zbog pomanjkanja sredstava prebačeno u 1969 godinu. Za dosadašnje radove i nabavku materijala uloženo je 50.000 din. iz sredstava Fonda za unapređenje kulturnih djelatnosti, te participacija IVZ od 15.000 din.

Džamija Glavica u Livnu podignuta 1587 godine, zadužbina je Ahmeda Dukatara. Kupola džamije srušila se 1957 godine te je nakon obimnih radova obnovljena o čemu je u našem časopisu objavljen poseban članak. U 1968 godini pristupilo se izmjeni krovnog pokrivača na trijemu ove džamije čime je završena prva faza njene restauracije. U ovu svrhu su utrošena 20.000 n. din od čega iz Republičkog fonda za unapređenje kulturnih djelatnosti 10.000, a ostalo iz lokalnih izvora.

Stari mostovi

Arslanagića most kod Trebinja sagrađen u drugoj polovini XVI vijeka, vjerovatno zadužbina Mehmed-paše Sokolovića, ugrožen je hidroakumulacijom na Trebišnjici, pa je odlučeno da se demontira i prenese na novu lokaciju bliže Trebinju. Tokom 1965 godine obavljani su opsežni pripremni radovi za prenos mosta (projekt i predračun demontaže, ugovori, organizacija radilišta itd.), ali do demontaže i prenosa spomenika nije došlo zbog neblagovremene dodjele sredstava i zbog potapanja objekta. Tek 1966 godine, u prvoj etapi spasavanja mosta tokom mjeseca augusta i septembra ovaj spomenik kulture je demontiran i materijal

prenešen i deponiran u blizini nove lokacije kod Trebinja. Bio je rezultat duge i uporne borbe Zavoda na spašavanju ovog vrijednog objekta. Radove je finansirala HE Trebišnjica, te su u ovu svrhu utrošena sredstva u iznosu od 500.000 n. dinara. Tokom 1968 godine u preduzeću Energoinvest u Sarajevu rađen je projekt za rekonstrukciju mosta na novoj lokaciji, a planira se da sama rekonstrukcija otpočne u jesen 1969 godine.

Kriva čuprija u Mostaru sagrađena u drugoj polovini XVI vijeka na Radbolji nedaleko njenog ušća u Neretvu, tokom vremena jako je dotrajala, a svod raspucao tako da je prijetila opasnost od njenog rušenja. Tokom 1966 g i 1967 godine u organizaciji Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Mostaru, a sredstvima SO Mostar izvršeni su na ovom mostu opsežni konzervatorsko-restauratorski radovi kojima je objekt konstruktivno saniran te vraćen u prvobitni izgled.

Most na ušću Žepe u Drinu sagrađen je krajem XVI stoljeća, a prema više indicija zadužbina je Mehmed-paše Sokolovića i djelo jednog od učenika Mimara Sinana koji je vodio radove i na Višegradskom mostu. Hidroakumulacijom Bajina Bašta čiji uspor ide do poviše Višegradskog mosta, ovaj objekat je trebao da bude potopljen. Nakon niza peripetija u kojima se govori u posebnom članku u ovom godišnjaku, tokom mjeseca septembra 1966 godine izvršena je demontaža mosta i materijal prenešen i deponiran izvan akumulacionog jezera. Za ponovno montiranje mosta u saradnji sa opštinom Rogatica određena je lokacija na mjestu zvanom Spahin hrid u selu Žepi nedaleko poznate Redžep-ovašine kule. Tokom 1967 g. radovi na rekonstrukciji ovoga mosta su u cijelosti obavljani, i može se reći da je zahvat u potpunosti uspio a da su odstupanja od prvobitnog profila na ušću i novog u selu Žepi neznatna, stim što je ranija uzvodna fasada postavljena na nizvodnu stranu i obratno, to jest čitav most je bilo nužno zaokrenuti za 180°. Pod stručnim nadzorom Zavoda radove je izvodilo Komunalno preduzeće Rogatica. Sredstva za rekonstrukciju mosta od oko 800.000 n. din. obezbijedila je HE Bajina Bašta. Povodom puštanja mosta u saobraćaj 1968 godine na stijeni kraj mosta postvljena je ploča s natpisom koji govori o ovom zahvatu.

Most na rijeci Zalomci kod Nevesinja nastao je u nepoznato vrijeme a tokom rata mu je jedan od tri svoda miniran nakon čega je na ovom mjestu bila postavljena provizorna drvena konstrukcija. U 1968 godini došlo je do početka konzervatorsko-restauratorskih zahvata na ovom objektu te je izvršena rekonstrukcija porušenog svoda i neki manji sanacioni zahvati na oštećenim stubovima. U ovaj zahvat utrošeno je 15.000 din iz sredstava Fonda za unapređenje kulturnih djelatnosti te izvjesna sredstva iz lokalne participacije. Radovi se nastavljaju u 1969 godini.

Urbane cjeline

Počitelj, naša najpotpunija urbana cjelina na susretu orijenta sa Mediteranom posljednjih godina interesantna je ne samo za istoričare arhitekture i umjetnosti, slikare i konzervatore, već i za našu turističku privredu. Prije svega preduzeće Jadran iz Čapljine, zatim preduzeće Interplet iz Zagreba i konačno preduzeće Union Impex iz Sarajeva zainteresirani su i ulažu znatna materijalna sredstva u njegovu sanaciju i regeneraciju u cilju privođenja turističkoj eksploataciji.

Tokom 1965 godine pristupilo se saniranju, konzervaciji i djelomičnoj restauraciji ruševina počiteljskog hana, koji se nalazi u centru starog grada, a potječe iz XVII stoljeća. U ovaj zahvat utrošeno je 7,360.000 din. iz budžetskih sredstava SR BiH i 2,500.000 st. din iz sredstava SO Čapljina. Već tokom 1967 godine za ovaj objekat se veoma ozbiljno zainteresirala privreda, pa

je han do karavan-saraja 1968 g. u okviru raspoložive dokumentacije i analogije potpuno konstruiran i adaptiran za suvremeni turistički restoran. Zbog funkcionisanja pogona u pozadini hana izrađena je savremena kuhinja koja je riješena tako da istovremeno posluži i na terasama kao i u prostorijama počiteljske medrese. Konačni utrošak sredstava iznosi oko 1,200.000 n. dinara.

U 1966 godini obavljena je konzervacija sačuvanih dijelova počiteljskog hamama također iz XVII stoljeća te rekonstrukcija urušenih trompa i kupole nad šadrvanom, to jest glavnim hamamskim prostorom. U ovaj posao utrošeno je 80.000 n. dinara od toga 40.000 iz republičkih sredstava a 40.000 iz participacije SO Čapljina.

Iste 1966 godine obavljena je restauracija, djelomična rekonstrukcija i adaptacija četiri stambena objekta sa namjenom da služe za smještajne kapacitete ugostiteljskog preduzeća Jadran iz Čapljine, pa su sredstva za njihovu adaptaciju obezbijedena putem privrednog zajma. Ove objekte preuzelo je preduzeće Union impex. Preduzeće Union impex zahvatajući kompleksnije u problem regeneracije naselja u periodu 1966 i 1967 godine uložilo je znatna sredstva o čemu ovaj Zavod nema kompletnu evidenciju, u rješavanje komunalnih potreba Počitelja to jest u vodovod, kanalizaciju, elektrifikaciju te uređenje pješačkih saobraćajnica i parkirališta. Ovi zahvati bili su neophodni prije širih restauraciono-adaptacionih zahvata na arhitektonskim objektima u starom gradu.

Niz manjih zahvata također je uslijedio tokom 1967—1968 godine među kojima prepokriavanje pločom donje kapikule, te uređenje vanjskog izgleda stambene zgrade uz kapikulu u čijem je prizemlju uređena prodavnica suvenira.

Sarajevo je najveća koncentracija kulturno-istorijskih spomenika u našoj Republici i o ovom spomeničkom fondu vode brigu posebne institucije i to ranih godina Fond za uređenje stare sarajevske čaršije, a od prije četiri godine Gradski Zavod za zaštitu i uređenje spomenika kulture. U periodu od 1965 do 1968 godine u Sarajevu su započeti, a dobrim dijelom i završeni radovi na većem broju veoma značajnih spomenika. Ne ulazeći u prikaz svih zahvata, a naročito ne u prikaz adaptacija manjih privrednih objekata dućana i magaza po sarajevskoj čaršiji, registriracemo ovdje sedam, po našoj ocjeni najznačajnijih, zahvata na spomenicima kulture u glavnom gradu Republike.

Gazi Husrev-begov hamam iz polovine XVI stoljeća najveći hamam u Bosni i Hercegovini i jedini do danas sačuvani objekat ove vrste u Sarajevu, tokom 1965 godine je temeljito saniran, konzerviran i restauriran te adaptiran za ugostiteljske potrebe (Hamam-bar). Objekat je restauriran i adaptiran po projektu ing arh. H. Redžića i ing arh. R. Jadrčića, a realiziran sredstvima Fonda za uređenje čaršije i ugostiteljskog preduzeća Beograd. Utrošena su sredstva od oko 200,000,000 st. dinara.

Daira u Halaćima građena početkom XVIII vijeka, 1965 godine je također konzervirana i adaptirana za turistički restoran. Adaptacija je izvedena po projektu ing arh. A. Đuvića sredstvima Fonda za uređenje sarajevske čaršije i ugostiteljskog preduzeća.

U adaptaciju je utrošeno oko 80,000,000 st. dinara.

Stari jevrejski hram u nekadašnjoj Sijavuš-pašinoj dairi demoliran je za vrijeme prošlog rata, a u posleratnom periodu, iako građevinski jako ugrožen služio je kao skladište nekim preduzećima. Povodom proslave četiristo-godišnjice dolaska Španskih jevreja — Sefarda u Sarajevo stari hram je temeljito restauriran i adaptiran za muzej Jevreja, jedini ove vrste u našim krajevima. Restauracija i adaptacija objekta izvedena je po projektu ing arh. M. Ovadije, u organizaciji Muzeja grada Sarajeva, a sredstvima SO Sarajevo. Zah-

vat je koštao 340.000 n. dinara i bio završen 1967 godine.

Stara pravoslavna crkva spominje se prvi put u XVI stoljeću a pretpostavlja se da je još i starija. U posleratnom periodu na ovom objektu u više navrata su vršeni restauratorski zahvati. Prije svega uklonjen je kasno barokni toranj iz XIX vijeka i na njegovu mjestu sagrađen novi toranj od sedre kubičnog oblika po projektu ang arh D. Smiljanića. Godine 1966 vršeni su izvjesni sanacioni radovi posebno na krovnim površinama. U 1968/69 godini također po projektu istog arhitekta ulkonjene su orijentalno barokne prigradnje trijemova uz istočni i sjeverni ulaz te nastrešnice i ženski oltar na južnoj strani crkve, a ogoljene površine objekta podvrgnute čišćenju i fugiranju.

Bašaršijska džamija zadužbina Havadže Duraka iz 1528 godine, u većoj mjeri je bila dotrajala, a tokom rata ostala bez kupolica na trijemu. U organizaciji Gradskog zavoda sredstvima Opštine i Odbora IVZ tokom 1967 godine obnovljen je trijem sa tri kupolice. Naknadno 1968/69 godine sredstvima Odbora IVZ izvedeni su fasadni radovi, opravke prozora i vijenaca te minareta džamije tako da je po svom spoljašnjem izgledu objekt u potpunosti vraćen u prvobitno stanje.

Brusa-bezistan zadužbina Rustem-paše Hrvata iz 1551 godine jedini je primjerak potkupolnog bezistana u Jugoslaviji. Još od kraja turske okupacije objekt je nenamjenski korišten a poslije rata je desetak godina služio kao tržnica mliječnih proizvoda. Godine 1967 započeli su radovi na temeljitoj sanaciji i restauraciji objekta za potrebe trgovine. Radovi se izvode po projektu ing arh H. Redžića i ing arh R. Jadrčića sredstvima Stambenog preduzeća Sarajevo. Godine 1958 otvoren je unutarnji dio bezistana u kome je smještena robna kuća suvenira i kućne radinosti. U nastavku ovih radova izvodi se rekonstrukcija dućana sa sve četiri strane bezistana. Ovaj bezistan je već danas jedan od najatraktivnijih objekata za turističku privredu Sarajeva.

Gazi Husrev-begov bezistan sagrađen polovinom XVI stoljeća, a poznat pod nazivom Stari bezistan i Veliki bezistan, od I svjetskog rata je većim dijelom u ruševinama. Postojale su između dva rata ozbiljne namjere da se ostaci bezistana potpuno uklone te na njegovu mjestu izgradi velika savremena palata. Pred više godina zauzet je stav o potrebi restauracije ovog objekta, a konačno se početkom 1968 godine i pristupilo ovom zahvatu. Zahvat se izvodi po projektu ing arh Dž. Čelića i ing arh E. Jahića sredstvima Stanbenog preduzeća Sarajevo. Kada objekat bude završen dobiće se oko 1.500 m² poslovnog prostora koji će biti ne samo kvalitetan već i izvanredno atraktivan.

Memorijalni spomenici

Nekropola Radimlja kod Stoca najpoznatija i jedna od najvrednijih srednjovjekovnih nekropola bila je u veoma zapuštenom stanju. U saradnji sa Zavodom za zaštitu spomenika kulture u Mostaru tokom 1965 godine završena je treća faza jedinstvenog programa radova na prezentaciji ove najznačajnije nekropole stećaka. Utrošena su 2.000.000 st. dinara od toga 50% republičkih a 50% lokalnih sredstava.

Stara groblja na Alifakovcu i Kovačima su najstarije i najveće muslimanske nekropole u Sarajevu. U 1965 godini izvršeno je parkovno uređenje ovih površina uz odgovarajuće konzervatorske mjere sredstvima Opštine Centar Sarajevo u iznosu od 16.000.000.— din.

Donja gradina Jasenovac. Obavljeni su istraživački radovi na masovnim grobnicama fašističkog terora u poznatom koncentracionom logoru. Ove radove je organiziralo i finansiralo Predsjedništvo saveza boraca NOR-a SR BiH. Poseban članak u ovom broju »Naših starina« govori o rezultatima ovih istraživanja.

Spomenici NOR-a

Zgrada zasjedanja ZAVNOBIH-a u Mrkonjić Gradu u kojoj je održano 25/26 novembra 1943 godine prvo zasjedanje najvišeg predstavničkog tijela SR Bosne i Hercegovine, bila je dotrajala, a provizorna muzejska izložba u njenoj unutrašnjosti potpuno neadekvatna. U organizaciji Muzeja revolucije u Sarajevu sredstvima skupštine SR BiH tokom 1965 godine izvršeni su na ovom objektu značajni konzervatorsko-restauratorski radovi među kojima saniranje krovne konstrukcije krova, izmjena podova, malterisanje unutrašnjosti na fasadama itd. U restauriranom objektu postavljena je nova muzejska izložba kojom se pokušalo restaurirati unutarnji izgled prostora na dan zasjedanja uz dopunu eksponatima koji su isključivo vezani za samo zasjedanje. Konceptija i temeljska struktura Stevo Popović, projekt restauracije, enterijera i izložbe Dž. Čelić.

Spomen-zgrada Štaba Majevačkog odreda u Vukosavcima, SO Lopare. Već ranijih godina bila je uređena kao memorijalna izložba tragedije koja se ovdje zbila u januaru 1944 godine. Tokom 1966/67 izvršena je sanacija objekta sa potrebnim konzervatorsko-restauratorskim zahvatima na temeljima, zidovima i krovu, te sa izmjenom dotrajalih podova i dijelova stolarije. U objektu je ponovno postavljena memorijalna izložba u novoj koncepciji.

Spomen obilježje pogibiji Štaba Majevačkog odreda koje se nalazi nedaleko ove kuće uslijed nestabilnog terena na kom je temeljeno lagano se odvajalo od kosturnice i naginje prema obližnjem potoku. 1966 godine izvršena je sanacija spomen-obilježja prigradnjom dvaju kontrafora sa nizvodne strane. Ova sanaciona mjera svakako se ne može smatrati trajnom s obzirom na činjenicu da se čitav objekat nalazi na kliskom nestabilnom terenu.

Konzervacija slika i ikona

U Konzervatorsko-slikarskom ateljeu Zavoda iz izvještajnom periodu izvršena je konzervacija većeg broja ikona iz raznih zbirki i to:

Iz Zbirke u Tešnju, 20 komada.

Iz Stare srpsko-pravoslavne crkve u Čanjiću, 2 komada.

Iz crkve u Trijebnju, 1 komad.

Iz crkve manastira Ozren, 1 komad

Također je radeno na konzervaciji i restauraciji pojedinih umjetničkih slika zapadnih škola iz franjevačkih samostana po Bosni i Hercegovini i to:

Uspenje Bogorodičino iz samostana Široki Brijeg kod Lištice.

Sveta Barbara iz samostana u Kraljevoj Sutjesci.

Krštenje Kristovo iz samostana u Kraljevoj Sutjesci.

Poklonstvo Kraljeva, dvojna slika također iz spomenutog samostana.

Iz crkve sv. Luke u Jajcu konzervirani su fragmenti fresaka od kojih je veći dio smješten u prostorijama muzeja AVNOJ-a u Jajcu.

Pored gornjih radova, Konzervatorsko-slikarski ateljeu Zavoda izvodio je naprijed pomenute radove na konzervaciji zidnog slikarstva u nizu sakralnih objekata. Osim toga izvršeni su preliminarni ispitivački radovi na zidnom slikarstvu starije faze u Karadžozbegovoj i Koski-pašinoj džamiji u Mostaru, te manja ispitivanja u džamiji u Počitelju i na Dizdarevom mešdžidu u Jajcu.

Radovi na objektima prirode

Pećina Vjetrenica u Zavalu jedna je od najinteresantnijih pećina u našim krajevima. Već više godina radi se na njenom ispitivanju, izgradnji pješačkih staza i elektrifikaciji pećine sa ciljem da objekat postane pristupačan posjetiocima. Radovi su se odvijali tokom

1965, 1966, 1967 i 1968 godine. U ove poslove utrošeno je u naznačenom periodu 105.000 dinara iz neprivrednih investicija SR BiH kao i izvjesne participacije iz lokalnih izvora.

Pećina Bijambara kod Srednjeg veoma je interesantan objekat prirode i veoma blizu glavnog grada Republike. U 1967 godini izvršeni su radovi na paleo-biospeleološkim istraživanjima o čemu je izrađena i posebna ekspertiza. Osim toga radilo se na izgradnji puteva u pećini kako bi se omogućilo njeno daljnje istraživanje i razgledanje. Tokom 1968 godine nastavljeni su radovi u istom smislu koji međutim nisu mo-

gli biti završeni u planiranom opsegu radi kasno odobrene participacije opštine Centar Sarajevo, pa su prebačeni u početak 1969 godine.

Dosadašnji izvještaji Zavoda obuhvatili su šire podatke o svim vidovima aktivnosti službe zaštite spomenika kulture kao i službe zaštite prirode i to po pravilu specificirano po pojedinim stručnim referentima. Redakcija smatra da takvi podaci nisu od posebnog interesa za širu javnost te se ovom prilikom ograničila na davanje podataka isključivo o konkretnim akcijama na zaštićenim spomenicima kulture i objektima prirode.

7
INSTITUT ZA ZAŠTITU I ISTRŽIVANJE
NASLIJEDJA BOSNE I HERCEGOVINE
SARAJEVO

SAOPŠTENJE ZAVODA O STANJU SPOMENIKA KULTURE
I KULTURNIH INSTITUCIJA U BOSANSKOJ KRAJINI
NAKON KATASTROFALNOG ZEMLJOTRESA 27. OKTOBRA 1969. G.

Kada je ovaj broj »Naših starina« bio već u pre-lomu, dogodila se teška katastrofa u Bosanskoj Krajini. Dana 27. oktobra 1969. g. katastrofalni zemljotres je teško pogodio ove krajeve. Tom prilikom su u većoj mjeri stradali i brojni spomenici kulture i kulturne institucije Banja Luke i okoline. Već 29. oktobra na teren je upućena ekipa stručnjaka Zavoda, Zemaljskog muzeja i Muzeja Revolucije, da izvrši preliminarni uvid i podnese prijedloge o hitnim preventivnim mjerama. Prema izvještaju ove ekipe stanje je više nego zabrinjavajuće.

a) Kulturne institucije

— Muzej Bosanke Krajine teško je oštećen tako da je svaki rad u njegovim objektima nemoguć. Muzejski materijal spašavala je ekipa stručnjaka Muzeja Bos. Krajine, Zemaljskog muzeja i drugih. Oko 80% materijala je spašeno ali su na njemu potrebne veće ili manje konzervatorske i preparatorske intervencije. Dobar dio materijala privremeno je evakuiran u Zemaljski muzej u Sarajevu.

— Biblioteka »Petar Kočić« koja broji oko 100.000 knjiga teško je oštećena a naročito je stradalo odjeljenje dječje literature. Ugroženi su i rariteti ove biblioteke.

— Galerija je oštećena, a djelomično i njen fond koji je već evakuiran u Sarajevo budući da je daljnji opstanak Galerije u postojećim prostorijama nemoguć.

Ni druge kulturne institucije Banja Luke kao arhiv, pozorište itd. nisu ostali pošteđeni. Potres se dapače odrazio na Spomen-muzeju I zasjedanja ZAVNOBiHa u Mrkonjić Gradu i na Spomen muzeju II zasjedanja AVNOJ-a u Jajcu.

b) Spomenici kulture

— Ferhadija džamija, najvrijedniji kulturno-istorijski spomenik Banja Luke veoma je teško oštećen a minaret u gornjem dijelu potpuno srušen.

— Arnaudija džamija — Objekt je oštećen dubokim pukotinama naročito u pravcu sjever-jug.

— Turbeta kraj Ferhadije jako su oštećena sa izrazito dubokim pukotinama. Na grobnici Ali-paše Rizvanbegovića zidovi ispucali i nišani oboreni.

— Gazanferija džamija sa turbetima — Džamija ispucala, oba turbeta porušena.

— Banje u Novom Šeheru. Dvije su relativno sačuvane dok je treća jako stradala obrušavanjem dijelova zidova.

— Kaštel — Na više mjesta došlo do manjeg ili većeg obrušavanja zidova, a ulazna kapi-kula i kapi-kula prema Vrbasu teško su oštećene naročito u gornjim zonama.

— Stara stambena arhitektura — Većim dijelom je teško oštećena tako da su mnogi objekti u krajnje kritičnom stanju.

— Franjevački samostan Petričevac — Samostanska crkva srušena je do temelja. Samostan u kome je veoma vrijedna biblioteka stoji pred ru-

šenjem. Organizirano je izvlačenje biblioteke pod šator odakle će biti evakuirana u Franjevački samostan Plehani.

— Samostan trapista u Delibašinom selu — monumentalna građevina sa bogatom zbirkom umjetničkih slika i bibliotekom toliko je ispucalo da će većim dijelom morati da se rekonstruira iz temelja. Umjetnine i biblioteka evakuišu se u kriptu crkve.

— Manastir Gomionica — mada relativno udaljen od Banja Luke ima više pukotina na crkvi dok je manastirski konak pretrpio jača oštećenja.

— Manastir Moštanica — Komisija nije stigla da obide manastir ali je obavještena da je njegova okolina stradala tako da pretpostavljamo da je i on oštećen.

— Sahat-kula u Banja Luci — Potresom srušena do polovice, upravo u momentu kada je trebalo da se postavi novi satni mehanizam nabavljen iz inostranstva.

— Kizlaragina džamija u Mrkonjić Gradu popucala, trijem jače oštećen tako da se prije sanacije ne bi mogla koristiti.

Ekipa je u pojedinim slučajevima odmah angažirala izvođenje preventivnih zaštitnih mjera na objektima, odnosno evakuaciju pokretnog kulturnog fonda. Izvještaj ekipe razmotren je na posebnoj sjednici Savjeta Radne zajednice Zavoda kojoj su prisustvovali predstavnici Republičkog sekretarijata za obrazovanje i kulturu, Republičkog fonda za unapređenje kulturnih djelatnosti, zainteresiranih republičkih institucija u oblasti kulture i pojedini društveno-politički javni radnici. Doneseni su određeni zaključci koji iniciraju hitne intervencije te je već organizirano popunjavanje pukotina na Arnaudiji sa plastičnim kitom, prepokriivanje oštećenja na konaku u Gomionici, postavljanje provizornog krova na minaretu Ferhadije i na Sahat-kuli i podupiranje nekih najugroženijih dijelova Kaštela i turbeta. Zavod je angažirao sva svoja funkcionalna i investiciona sredstva koja ugovornim obavezama nisu već bila na drugoj strani vezana. Ujedno je upućen apel kulturnim institucijama i službi zaštite u cijeloj SFRJ da pomognu spašavanje spomenika kulture i kulturnih institucija. Na inicijativu koja je potekla sa sastanka u Zavodu, a uz saglasnost nadležnih organa osnovan je poseban »Fond solidarnosti za obnovu spomenika i institucija kulture u Banja Luci«. Putem prikupljenih finansijskih sredstava finansiraće se zahvati na spašavanju i obnovi spomeničkog fonda i kulturnih institucija postradalog područja.

U cilju efikasne akcije Zavod je donio odluku o osnivanju svog Privremenog centra u Banja Luci odakle će stručnjaci Zavoda u saradnji sa Društvom prijatelja banjalučkih starina i Skupštinom opštine voditi akciju u prvoj fazi spašavanja, a zatim i obnove, ugroženog kulturnog fonda.